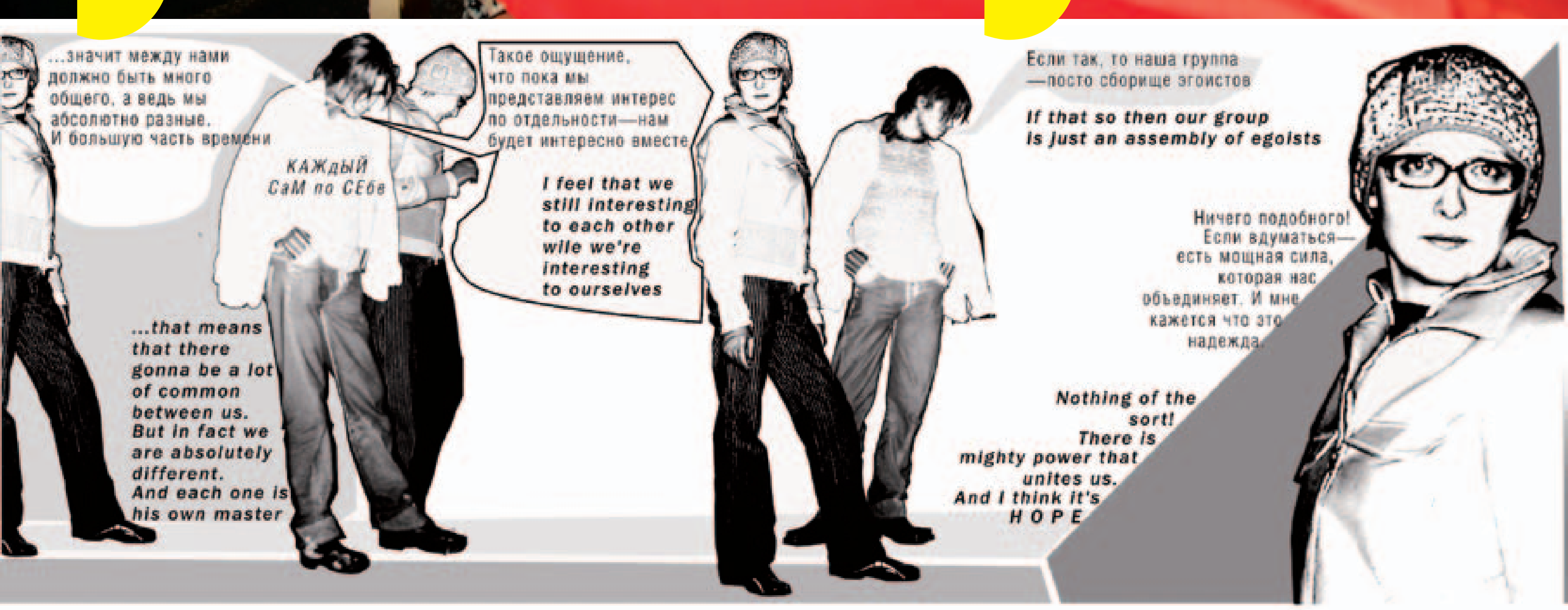
de Helling

NR 1 · LENTE 2012 · €8,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

gemeengoed

Utrechtse voorbeelden van gemeengoed

> zie ook de kaart in het hart van dit nummer.

Voorop, van boven naar beneden:
- De waslijn in wooncollectief
- Plattegrond van buurttuin de Wilgenhof
- Vrouwen bij een sloopfeest in Utrecht Overvecht (foto: Sebastiaan ter Burg)
- Strip uit het manifest van Chto Delat? > p 46

Boven: de Wilgenhof is een biologische tuin in Lombok, die door buurtbewoners gezamenlijk wordt onderhouden. www.wilgenhofutrecht.nl (foto: Philippe McIntyre)

Rechts: Leukeleu, webbouwers die liefst met *open source* software werken. Daarvan is de broncode vrij beschikbaar om te gebruiken en te verbeteren. Daardoor is open software een motor voor innovatie. Een deel van het werk van Leukeleu is zo voor iedereen beschikbaar. Medeoprichter Dennis Bunskoek: "We willen wat terugdoen voor de open source community, omdat we ook profiteren van het werk van anderen." www.leukeleu.nl
(collage: Sylvia Stølan)

van buurttuin tot open source

de Helling

de Helling 3 winter 2011

Ruimte aan collectiviteit 6
interview met Tine de Moor — Aetzel Griffioen en Erica Meijers

Gemeengoed 10
voorbij de dualiteit van staat en markt — Merijn Oudenampsen

Nieuwe Meentes 14
het relationele individu — Aetzel Griffioen

Kennis is kostbaar 18
over intellectueel eigendom — Pieter Pekelharing

Creatieve economie 20
contradicties in innovatie — Rudi Laermans

Kooprecht voor huurders 27
corporatiewoning of eigen huis – Ronald Paping en Agnes Verweij

Gemeengoed als liberaal ideaal 30
Commons als vrijhandel — Jan Willem van der Schans

Waterschappen? 33
if it ain't broke, don't fix it — Marius Ernsting

Biotechnologie, maar dan anders 34
interview met Guido Ruivenkamp — Aetzel Griffioen en Erica Meijers

Ontwikkeling door gedogen 36
eigendom in sloppenwijken — Jean-Louis van Gelder en Gustaaf Reerink

Terugkeer naar het communisme? 44
recensie Slavoj Žižek — Ivana Ivkovic

Gemeengoed in Utrecht
beeldbijdragen door het hele nummer van Sylvia Stølan, Peter Valckx, Philippe McIntyre, Marlies Peeters, Maarten van Enkhuizen., Albert Hennipman, Mark Schalken en vele anderen

Chto Delat? 46
kunstenaarscollectief uit Rusland

RUBRIEKEN: Bureau de Helling 40 *Menno Hurenkamp uit Moskou 41* Verder lezen 42

COLOFON

De Helling is een tijdschrift over politiek & cultuur
Jaargang 25 · nr 1 · lente 2012

Losse nummers: € 8,50
Jaarabonnement: € 32,50
Jongerenabonnement (t/m 27): € 16,50
Gironummer: 6990899 t.n.v. tijdschrift de Helling.
Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd.
ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers
REDACTIE
Marijntje Denters
Iris van Domselaar
Bas Eickhout
Marius Ernsting
Aetzel Griffioen
Heleen de Jonge van Ellemeet
Herman Meijer
Eline van Nistelrooij
Farid Tabarki
Rens van Tilburg
ONTWERP & BEELDREDACTIE
Mark Schalken / de Ruimte ontwerpers
DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER 100 % recycled
UITGEVER Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
tel 030 239 99 07
dehelling@gmail.com
www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

Commons

‘Eigendom is diefstal’, zei ooit de negentiende eeuwse socialist en anarchist Pierre Joseph Proudhon. Een hardere vloek kan men zich in de vrije markteconomie nauwelijks voorstellen. Zonder eigendomsrechten valt er immers niets te verdienen aan een product of zaak. En dus werd vanaf de negentiende eeuw steeds meer gemeenschapsbezit geprivatiseerd, allereerst land, maar in de loop der tijd ook abstracte zaken als kennis. Wat overbleef, kwam onder beheer van de staat. Collectieve bedrijfjes en organisaties raakten in de minderheid, en vervolgens in vergetelheid.

Het mislukken van het reëel bestaand socialisme en de ondergang van het grootste deel van de in de jaren zeventig van de twintigste eeuw opgezette communes en collectieven deed de rest: privé-eigendom was de laatste dertig jaar de maat aller dingen. Ook staatseigendom werd zoveel mogelijk teruggedrongen.

Maar de laatste tijd gaan er stemmen op om deze ontwikkeling te keren. De financiële en economische crises stimuleren het denken naar alternatieven voor het neoliberalisme, en de politieke crisis roept vragen op naar de relatie tussen overheid en burgers. Er wordt weer gepleit voor meer ruimte voor zelfbeheer, collectief eigendom en gemeenschappelijk bezit. In deze Helling willen we dit debat – want er zijn nog veel onbeantwoorde vragen – introduceren. Alle nieuwe initiatieven en ideeën groeperen zich rondom het uit Groot-Brittanië afkomstige begrip *commons*, in het Nederlands te vertalen als gemeengoed, het gemene, of de meent. Archetype van dit begrip is het door lokale boeren gemeenschappelijk beheerde weitje, waarop ieder zijn koeien laat grazen en waarvan de opbrengst aan het dorp ten goede komt. Maar de discussie is inmiddels uitgewaaierd naar veel abstractere publieke en gemeenschapszaken als water, lucht en *cyberspace*.

U zult in deze Helling veel argumenten vinden tegen de *tragedy of the commons*, het klassieke liberale argument tegen gemeenschappelijk beheer van goederen. Opvallend genoeg zijn die argumenten afkomstig van heel verschillende ideologische tradities, van puur liberaal tot neocommunistisch. De Sloveense denker Žižek ziet in het denken over de *commons* een nieuw commu-

ngoed

nistisch ontwerp, maar anderen plaatsen de *commons* in binnen of aan de rand van de markteconomie en pleiten voor een meer hybride structuur: niet alleen markt of staat, maar meer ruimte voor eigen initiatieven van burgers. En die zijn er in ruime mate, van gemeenschappelijke tuinen tot open software bedrijfjes. Behalve theorie presenteren we in deze Helling een reeks gemeenschappelijke initiatieven in Utrecht.

Ongetwijfeld loopt er een lijn van de hernieuwde belangstelling voor gemeengoed naar de collectivistische experimenten in de jaren zeventig, utopisch-socialistische denkers als Proudhon en misschien zelfs naar de prekapitalistische Middeleeuwen. Tenslotte is elke vernieuwing gebaseerd op traditie en vaak op terugkeer naar de bronnen. Maar de beweging van de *commons* is bepaald geen nostalgische aangelegenheid. Het gaat integendeel om de urgente taak voor de wereld van vandaag alternatieven te ontwikkelen die een nieuw evenwicht scheppen tussen individu en gemeenschap en tussen vrijheid en zekerheid.

Erica Meijers

bombardon

Ouderparticipatiecrèche De Bombardon in de wijk Witte vrouwen in Utrecht. Ouders draaien een dagdeel per week mee en zorgen zo voor elkaars kinderen. De ouders bepalen gezamenlijk de gang van zaken op de crèche. Sinds december staat het voortbestaan onder druk omdat alleen nog leiders met een kinderopvangdiploma op een groep mogen staan. www.debombardon.nl (foto: Maarten van Enkhuizen)

“Geef ruimte aan

Eeuwenlang bestond er een zeker evenwicht tussen het economische en sociale, dankzij gemeenschappelijke instituties en slimme regels. Vandaag de dag lijkt er slechts keuze tussen markt en staat. Maar lokale, overzichtelijke vormen van gemeenschappelijke acties beschermen ons beter tegen de excessen van beide. Een pleidooi voor institutionele diversiteit.

Tine de Moor leidt in Utrecht het onderzoeksproject naar instituties voor collectieve actie, zoals gemeenschappelijk beheer van grond, coöperaties, gilden, waterschappen, enzovoort. Wat betreft de historica heeft dergelijk onderzoek de huidige samenleving veel te bieden: in een situatie waarin de crisis van zowel staat als markt voor iedereen steeds zichtbaarder wordt, kan meer kennis over andere vormen van het beheer van onze rijkdommen uitkomst bieden. Het is voldoende om de Moor te vragen wat dat nu eigenlijk zijn, die *commons*, om haar spraakwaterval op gang te brengen. Met groot enthousiasme onderhoudt ze ons over haar onderzoek en de discussies rondom de *commons*. Het gesprek begint in de vorm van een college:

“Wanneer je de Nederlandse term ‘de meent’ gebruikt, breng je de idee van de *commons* terug naar zijn historische essentie. De meent is het lokale gemeenschappelijke beheer van natuurlijke rijkdommen, zoals een weidegrond, een bos, hooilanden etc. De gebruikers en de beheerders van zo’n meent waren in principe dezelfden, al kon er wel een kleine groep voor het dagelijks beheer zijn aangesteld. Maar het begrip *common* betekent inmiddels veel meer. In 1968 schreef de Amerikaanse bioloog Garrett Hardin het beroemde, maar ook verguisde artikel ‘The tragedy of the commons’. Hij zegt: stel je een weide voor waar iedereen zijn koeien opzet. Uiteindelijk leidt dat tot overbegrazing en kaalslag. Daarom is privé-eigendom van grond beter. Hardin plaatste zich hiermee in een lange traditie van het denken over de gevaren van overbevolking, dat eind achttiende eeuw begon bij Malthus, en waarvan de invloed bijvoorbeeld ook nog te zien is in het rapport ‘Grenzen aan de Groei’ van de Club van Rome in 1972. De *commons* zijn voor Hardin eigenlijk vooral een metafoor voor de gevolgen van overbevolking. In werkelijkheid functioneerden *commons* op een heel andere manier dan Hardin ze schetste. Hij veronderstelde dat er geen communicatie tussen de deelnemers was en dat iedereen zomaar zijn koeien op die wei zette. Maar de *commons* waren helemaal niet voor iedereen toegankelijk en er vond wel degelijk overleg plaats. Dat geldt ook voor hedendaagse *commons*, die je vooral in ontwikkelingslanden vindt. Dat weten we omdat er vooral vanaf de jaren tachtig als tegenreactie op Hardin veel onderzoek is gedaan. Participatie bleek cruciaal voor het slagen van een collectief project. Zonder betrokkenheid werkt zelfregulering niet zo goed. Dat betekent dat iedereen mee doet aan het opstellen van de regels en de sancties en dat iedereen zich daaraan moet onderwerpen. Je krijgt door een dergelijke vorm van zelfbeheer een hechte band tussen de natuurlijke bron waaruit men put, het gebruik en het beheer ervan.

De kern van mijn verhaal is dat het eeuwenlang goed is gegaan met heel veel van die *commons* en andere vormen van instituties voor collectieve actie, omdat men deze samenwerking heeft geïnstitutionaliseerd. In de late middeleeuwen zijn regels, normen en waarden opgesteld, die duidelijk maakten wat je moet doen om ervoor te zorgen dat je met elkaar door één deur kan en dat je gemeenschappelijke hulpbron niet uitgeput raakt (of overbeweid, overkapt etc. wordt). Over het algemeen waren de *commons* erg flexibel en paste men de regels aan wanneer de tijd daarom vroeg. Daarom hebben ze het ook zo lang kunnen volhouden.

Kortom: uit het onderzoek in reactie op Hardin bleek dat een *common* niet tot een tragedie hoeft te leiden, mits je bepaalde voorwaarden in acht neemt. Nobelprijs winnares Elinor Ostrom heeft in 1990 een lijst opgesteld met voorwaarden, zoals het stellen van grenzen en bepaalde vormen van sanctionering. Zij deed dit aan de hand van nog bestaande *commons*, bijvoorbeeld irrigatiesystemen in ontwikkelingslanden.”

Inflatie

“Behalve deze tegenreacties had het artikel van Hardin nog een ander gevolg. Omdat hij de *commons* koppelde aan overbevolking en aan wereldwijde bronnen zoals oceanen en lucht, werd het begrip losgemaakt van zijn historische context. Een groot verschil met een lokale *common* of meent, zoals een weide of een stuk gemeenschappelijk bos, is dat je mensen veel moeilijker kunt uitsluiten. Water en lucht is voor iedereen toegankelijk. Er zijn ook hier grenzen aan het gebruik, maar die zijn veel moeilijker vast te stellen: op welk moment neemt de luchtkwaliteit af door overgebruik? Dat geldt ook voor publieke goederen, die ook steeds vaker als een *common* worden beschouwd. Denk aan straatlicht of een wegennet. Dergelijke publieke goederen zijn in principe toegankelijk voor iedereen die deel uitmaakt van een bepaalde eenheid, bijvoorbeeld een natie. Er is wel een punt waar overgebruik tot problemen gaat leiden – dan krijg je bijvoorbeeld files – maar dat is veel moeilijker te bepalen en te reguleren. Maar je kunt nog een stap verder gaan. De laatste tijd spreekt men ook van kennis als vehikel, met het internet als een soort *common*. In principe is kennis een publiek goed, maar er zitten wel degelijk gebruiksgrenzen aan. Wie informatie op internet wil zetten heeft een url nodig, en wie gebruik wil maken van de informatie, heeft toegang tot een computer met een digitale verbinding nodig. Dat kost geld. De toegang is dus niet volkomen vrij. Neem het voorbeeld van de *open source* beweging, die programma’s maakt en data deelt. Het uitgangspunt is weliswaar toegang voor iedereen (*open access*), maar toch wordt ook hier verwacht dat je meldt wanneer er een *bug* in de software zit. Veel *open source* programma’s zijn gebaseerd op participatie van de gebruikers.

De laatste jaren is er sprake van inflatie van het begrip *common*: het is losgeraakt van zijn oorspronkelijke historische betekenis en wordt toegepast op alle goederen en diensten waar sprake is van gemeenschappelijkheid en uitwisseling. Die verbreding kun je afwijzen, of je kunt erin mee gaan en proberen iets te leren van de verschillende beheersystemen. Want daar gaat het uiteindelijk om: in welke mate bepaalde technieken om iets goed te beheren ook elders inzetbaar zijn. Ik vond dat een lastige keuze, omdat *commons* voor mij als historica toch wel verschillende dingen betekenen. Daarom ben ik een andere term gaan gebruiken, die exacter beschrijft waar ik het over heb, namelijk *instituties voor collectieve actie*. Dan gaat het dus over bepaalde exclusieve groepen die van onderop een institutie gaan vormen en met zelfbeheer en zelfsanctionering het gebruik van hun gemeenschappelijke rijkdommen reguleren.”

Sociale controle

“Je moet namelijk niet vergeten dat *commons* misschien wel heel sociaal en gezellig klinkt, maar het gaat voor een groot deel

collectieve actie”

FOTO: PETER VALCKX

over de exclusiviteit van rechten. Hoe krijg je recht op toegang tot een bepaald goed? Van oudsher bestaan hierin allerlei varianten. Bij markengenootschappen bijvoorbeeld, die vooral in het oosten van het land voorkwamen, hanteerde men strenge toegangsregels. Een meent is meestal een gemene grond die aan het hele dorp toebehoort en door het dorpsbestuur wordt beheerd. Vaak moest je enkele jaren in het dorp wonen voor je toegang kreeg tot de meent. En dat is een heel interessant punt van die oorspronkelijke *commons*, dat er werd gestreefd naar een zo groot mogelijke herkenbaarheid van de rechthebbenden, waardoor de rechten en plichten beter konden worden afgedwongen. Je kent elkaar en spreekt elkaar aan op je gedrag, er is dus sprake van sociale controle.

Dat is tegenwoordig voor veel mensen een vies woord, waarbij ze denken aan de glurende buurvrouw achter het gordijn. Maar ik ben echt gaan geloven in sociale controle in positieve zin. Het grote voordeel van sociale controle – zeker in tijden van crisis – is dat het goedkoop is. Wil je liever een politieagent laten surveilleren in een buurt waar niemand elkaar kent, of buren die de stoep schoonvegen omdat ze denken: als ik dit laat liggen zal de buurman dat niet zo leuk vinden. Ik kies voor het laatste, omdat het ook sociale cohesie met zich meebrengt.

Daarmee kom ik op de maatschappelijke betekenis van de *common*. Een van de redenen dat *commons* in de Middeleeuwen opkwamen, was het ontstaan van andere familiepatronen, waarbij men veel later ging huwen, vaker single bleef en veelal koos voor een huishouden dat losstond van de ouders. Door de verstedelijking en toenemende loonarbeid verhuisden mensen meer en werden familieverbanden losser. Instituties voor collectieve actie boden in zekere mate een alternatief voor sociale bescherming door familie, in een tijd dat er geen staat was die sociale voorzieningen bood. In onze huidige samenleving zijn die voorwaarden ook aanwezig: de familiebanden zijn nog veel meer verzwakt. Er zijn heel veel *singles*, losse samenlevingsvormen (scheidingen) en migratie. De basisstructuren van vroeger bestaan niet meer. Maar de staat en de markt zorgen evenmin voor zekerheid. Beide falen hierin op grandioze wijze. Bovendien is er geen consensus meer in de samenleving over de politieke vraag waar het heen moet. Er is een hele grote diversiteit, maar ook een enorme polarisering. De Wilders-stemmers wijzen steeds op wat er allemaal fout gaat. Je moet hen niet negeren, want ze tonen precies waarvoor en waarom de samenleving zulke hoge verwachtingen van de staat heeft: die moet controleren, organiseren en dingen opleggen, maar mag niet teveel reguleren, en moet dat het liefst van al nog gratis doen ook. De markt werkt niet meer naar behoren, maar de staat slaagt er ook niet in om de markt te reguleren. In feite reguleert de markt de staat en de staat laat dat toe. Wat dat betreft is het helemaal omgekeerd dan we dachten, dat is de laatste jaren wel goed uit de verf gekomen.

Mijn visie is dat je als burgers wel iets mag verwachten van de staat, tenslotte stel je als burger je vertrouwen in de staat. Maar andersom mag de staat ook wel wat meer vertrouwen stellen in de burger, dat die ook het een en andere kan. De staat moet zeker reguleren, tot op zekere hoogte ook controleren, maar de staat moet vooral faciliteren. Denk bijvoorbeeld aan het voorbeeld van de ouderparticipatiecrèches. Er zijn er maar zes, vooral in Utrecht (zie p.5). Die zullen nu nog meer gereguleerd en gecontroleerd worden; ouders moeten diploma’s gaan halen, terwijl die crèches aan een grote behoefte voldoen. Uit het oogpunt van veiligheid worden ze gesloten, maar in de private crèches is het ook vaak genoeg fout gegaan. Zie Robert M. Toch is er wel vertrouwen in de private crèches, maar niet in de oudercrèches. Terwijl je zo’n initiatief toch zou moeten toejuichen: het is goedkoop, er is sociale controle, het gaat om een beperkte groep en er is geen commercialisering. Bovendien lossen ze een reële nood in de samenleving op. Dat moet je dus faciliteren en stimuleren. De randvoorwaarden moeten duidelijk zijn en de overheid moet het makkelijker – niet moeilijker – maken om dergelijke initiatieven onder alle bevolkingsgroepen tot stand te laten komen. Momenteel zijn het nagenoeg alleen hoogopgeleiden die het aandurven om zo’n

crèche op te zetten. Terwijl het juist voor de lagere inkomens nog meer voordeel zou kunnen opleveren."

Diversiteit

Na dit inleidende betoog hebben wij zelf natuurlijk nog een paar vragen. Bijvoorbeeld: richt Tine de Moor zich met dit pleidooi voor collectieve actie nu tegen alle marktdenken? Of wil ze juist net als het CDA het maatschappelijk middenveld activeren? De Moor: "Als het CDA dat echt meent, had het die oudercrèches ook wel kunnen stimuleren. Ik zou het concept verbreden en meer kijken naar de sociale dimensie. Ook een *common* kijkt naar de samenleving om haar heen. Je hebt als groep boeren koeien op een weidegrond en je hebt rechten. Het is wel slim om ook te denken aan de overlevingsmogelijkheden van degene zonder rechten. Want hoe evenwichtiger de balans tussen de *haves* and the *have-nots*, hoe groter de kans op sociale stabiliteit. Die boeren waren ook niet dom en dachten: als we iets over hebben, kunnen we het beter delen met de anderen. Kijk, met kreten over het maatschappelijk middenveld of over de *Big Society*, waarmee de Britse premier Cameron het eigen initiatief van burgers en hun verbanden wil versterken, ben je er niet. Cameron biedt geen enkele structuur of faciliteit om de locale initiatieven van burgers daadwerkelijk te versterken. Integendeel, hij heeft eerst alles stuk bezuinigd, en nu mogen de mensen het zelf gaan oplossen. De gedachte om de samenleving en de burgers te reactiveren is prima, maar investeer dan niet in de banken, maar in organisaties die iets kunnen betekenen. Het lijkt misschien een naïeve gedachte, maar investeringen voor de lange termijn vergen nu eenmaal enige moed.

We hebben de overheid wel nodig om dat te faciliteren, maar je wilt ook niet dat de staat alles bepaalt, zoals in het communisme het geval was. En ook de markt heeft wel degelijk waarde: we hebben onze welvaart voor een groot deel te danken aan de markt. Maar nu gaat de keuze vrijwel alleen nog maar tussen markt en staat, terwijl er nog zoveel opties tussen zitten. Dat is een enorme verarming. Interactie tussen markt en collectief kan bijvoorbeeld heel interessant zijn. Kijk bijvoorbeeld naar initiatieven zoals *Groupon* (collectieve aankopen op internet). Met een klein bedrijf worden prijsafspraken gemaakt. Het bedrijfje is zeker van klanten, de klanten van een voordelig tarief. Er worden bijvoorbeeld vijfhonderd kappersbeurten via internet verkocht. Het heeft ook nadelen, want de planning gaat wel eens de mist in en het gaat wel eens ten koste van de vaste klanten. Maar het is interessant om te zien dat ook de markt experimenteert met de macht van het collectief. En andersom kan je ook een collectief vormen om sterk te staan op de markt. En waarom dan ook geen partnerschap tussen de overheid en een collectief, zoals we ook al de *PublicPrivatePartnerships* kennen? We moeten vooral kijken naar mogelijkheden van interactie tussen alle spelers in de samenleving, ook collectiviteiten van burgers. Durf te denken in institutionele diversiteit. Die bestond vroeger ook. Buiten de *common* kon je gerust op de commerciële toer. Als je nog een koe op een eigen weitje had, kon je de melk daarvan best op de markt verkopen. Maar als je je binnen de *common* niet aan de regels houdt, krijg je een overgebruik van de grond en verstoor je het evenwicht. Je kunt de weidegronden ook niet eindeloos uitbreiden, want dan komen andere voorzieningen in het gedrang, die ook ruimte nodig hebben. Daar waar het kan, moet je dus institutionele diversiteit en zelfbeheer toelaten. Maar de *commons* zijn niet een oplossing voor alles."

Globalisering

De collectieve instituties die De Moor wil bevorderen, zijn meestal lokale groepen. Is zoiets niet achterhaald in de geglobaliseerde wereld waarin we leven? De Moor vindt van niet: "Er is nog altijd erg veel dat lokaal geregeld wordt of zou kunnen worden. Genoeg mogelijkheden om collectiviteiten gemeenschappelijk te beheren. Denk bijvoorbeeld aan parken. Maar het gaat om meer. Je moet dit soort collectieve activiteiten juist stimuleren, omdat mensen daardoor weer leren hun eigen verantwoordelijkheid te nemen en niet alles van de staat te verwachten. Die kan nu eenmaal niet alles oplossen. Nu komt via belasting alles bij de overheid, dat is op zich goed, want dat verdeelt de inkomsten beter over iedereen, maar tegelijkertijd heb je er zelf minder zeggenschap over en minder grip op hoe jouw belastinggeld wordt besteed.

Het is de armoede van onze tijd dat we mogelijkheden tot institutionele diversiteit niet eens meer (h)erkennen. We zien het als gepruts in de marge. Maar er waren tijden dat dat heel anders was. Ik zal nooit beweren dat het vroeger allemaal beter was, er was toen ook misère. Maar als historica pleit ik er voor om te leren van de geschiedenis. Er ligt daar een heel domein aan inspiratie dat we vergeten zijn. In de negentiende eeuw heeft men alles overboord gezet, omdat men alles wat middeleeuws was, als deel van het verfoeilijke feodale systeem zag. Men heeft het kind toen met het badwater weggegooid. Mensen denken niet meer in collectiviteiten. We zijn het kwijt, de kennis en de capaciteiten om ermee om te gaan."

"We moeten opnieuw leren geloven dat mensen iets kunnen en creatief genoeg zijn om samen iets vorm te geven. Je moet binnen de overheid de ruimte geven om ook collectieve initiatieven te ondersteunen. Natuurlijk zullen er een paar mislukken. Maar dat geldt voor private ondernemingen ook, die slagen ook niet allemaal. Je kunt collectieve instituties wel als communitaristisch terzijde schuiven, maar laten we dan eens een reële kosten-baten analyse maken van andere beheersstructuren. Je hoeft niet terug te schrikken voor een economische vergelijking, maar dan moet je ook alle factoren mee laten wegen en alle gevolgen van een bepaalde economische activiteit, ook bijvoorbeeld die op milieuvlak en op sociaal terrein. Die beïnvloeden evengoed het totale plaatje. Kijk dan ook naar alles wat je bij een private onderneming afwentelt op de samenleving. En bedenk wat een collectieve aanpak ook oplevert in termen van sociale cohesie en preventie van locale problemen. Dan krijg je een heel ander plaatje."

=

broodfonds

Als een van de makers van het broodfonds begeleidt econome Biba Schoenmaker anderen die een broodfondsgroep willen opzetten. Dat gaat zo: iedere deelnemer van een Broodfondsgroep opent een eigen Broodfondsrekening. Op deze rekening wordt de maandelijkse bijdrage gestort. Wanneer iemands inkomen wegvalt door ziekte of arbeidsongeschiktheid, krijgt hij van de andere deelnemers maandelijks een bedrag geschonken. Daarnaast adviseert Schoenmaker coöperaties en onderzoekt ze o.a. andere producent-consumentrelaties.

www.byoi.nl
www.broodfonds.nl
(foto: Peter Valckx)

Merijn Oudenampsen socioloog en politicoloog

Geme

De commons vormen een sleutelingrediënt bij het formuleren van een nieuw links verhaal, omdat ze ons voeren naar een politiek voorbij de dualiteit van staat en markt.

Op weg van Breukelen naar de Vinkeveense plassen, met de schaatsen onder de arm, liep ik met mijn vader langs zwembad de Meent. De weg die ons daar naartoe bracht, door een pittoresk polderlandschap, had eenzelfde naam. Weinig van het voorbijkomend schaatspubliek zou er waarschijnlijk een moment bij hebben stilgestaan. Met de ijskoorts had je tenslotte wel andere dingen aan het hoofd. Voor mij was het echter een interessant gegeven. De meent is de naam die werd gegeven aan een stuk grond dat door boeren gemeenschappelijk werd beheerd. Het gebruik werd niet gereguleerd door een eigendomstitel, maar door gebruikersrechten en -plichten. Overal in het land zijn er zo overblijfselen te vinden van vormen van gemeenschappelijk eigendom, die zich niet laten reduceren tot staat of markt. Deze eigendomsvormen staan internationaal bekend als de *commons*, en spelen een centrale rol in huidige politieke debatten. Voor links is het een essentiële notie. Enerzijds verbindt het verschillende vormen van hedendaags politiek activisme met elkaar, van anticopyright en internet activisme, tot Occupy en de milieubeweging. Anderzijds maken de *commons* het mogelijk voorbij de ingesleten dualiteit van staat en markt te denken. Het is een notie die ons leert dat de horizon van vergemeenschappelijking die Den Uyl in de jaren zeventig voorstond, niet per se verstatelijking hoeft te betekenen. Voor velen is het daarmee een sleutelingrediënt voor het formuleren van een nieuw links verhaal.

Sleutelmoment

De notie van de *commons* was tot voor kort een vrij obscuur fenomeen. Relevant hoogstens voor een enkele gespecialiseerde econoom of historicus. De oorsprong van de term is te herleiden tot het Romeinse recht, dat verschillende eigendomsvormen onderscheidde, waaronder Res Publica (publiek eigendom), Res Privata (privé-eigendom) en Res Communes (gemeenschappelijk eigendom). Onder de laatste noemer plaatsten de Romeinen allerlei middelen waarvan het gebruik van de een, dat van de ander niet noodzakelijkerwijs uitsluit, of waar domweg geen eigendomsverwerving mogelijk is. In het laatste geval dacht men aan de zee, de lucht, en andere natuurlijke hulpbronnen die zich niet eenvoudig laten lenen voor afbakening en toe-eigening.

Een andere belangrijke referentie is de analyse van Marx over de omheining van de gemeenschappelijke boerengronden in de zestiende en zeventiende eeuw, de zogenaamde *enclosures of the commons*. De omheining was een proces van grootschalige privatisering van wat tot dan toe gemeenschappelijk eigendom was, een sleutelmoment in het wordingsproces van het kapitalisme. Marx sprak erover als 'oorspronkelijke accumulatie': een proces 'waarin grote massa's mensen plotseling en met geweld werden losgescheurd van hun bestaansmiddelen en als vogelvrije proletariërs op de arbeidsmarkt werden geslingerd'. In Nederland kenden we vergelijkbare gemeenschappelijke gronden, zoals de eerder genoemde Meent, de Mark en de Brink, ten onder gegaan in het Nederlandse proces van modernisering, privatisering en ruilverkaveling. Velen kennen de begrippen enkel nog van de straatnamen, natuurgebieden en dorpspleinen die ernaar vernoemd zijn. Lange tijd was dit de voornaamste manier waarop er over de *commons* werd gesproken: als een historische anekdote. Sinds kort staat de notie echter weer in het brandpunt van de aandacht. Ditmaal niet als een eigenaardigheid uit een ver verleden, maar juist als onderdeel van de voorhoede van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen.

Politiek nut

In de week voorafgaand aan mijn schaatsexpeditie bezocht ik een lezing van de politiek filosoof Michael Hardt aan de Universiteit van Utrecht. Voor een zaal gevuld met internationale studenten (de Nederlandse studentenpopulatie is op een of andere manier altijd danig in de minderheid bij dit soort evenementen, vraag me niet waarom) vertelde Hardt over de *common* in relatie tot Occupy en zelfs de liefde, waarbij hij zich onverwachts ontpopte als een hedendaagse Erich Fromm. Michael Hardt is samen met de Italiaanse autonomist Antonio Negri een van de vooraanstaande denkers op het gebied van de *commons*. Hun laatste boek *Common Wealth* (2009) is een verkenning van de politieke mogelijkheden van het begrip. Net als veel andere hedendaagse filosofen gebruikt Hardt daarbij liever het begrip *common* (zonder de s). Hij is beducht voor een nostalgische romantisering van de premoderne, prekapitalistische vorm van de *commons*. Hardt is eerder geïnteresseerd in de vertaling van deze eigendomsvorm naar het heden, binnen het huidige kapitalisme. Toeganke-

openZendo

Weer of geen weer, Marloes Lasker mediteert iedere maandagochtend om 10.00 uur in park Lepelenburg in Utrecht. Ze noemt deze grenzeloze, open ruimte *openZendo*. Joggers, hondjes en de mensen van de gemeentereiniging, de wind en de regen: alles en iedereen bevindt zich in de *openZendo* en mediteert met haar mee.

engoed

lijkheid, zelfbeheer en open besluitvorming zijn daarbij centrale kenmerken, volgens Hardt. De *common* wordt zo een manier om het publieke domein als zodanig opnieuw te overdenken, als iets dat niet noodzakelijkerwijs onder curatele van de overheid staat. In het Nederlands laat de term *common* zich in deze zin (als niet-statelijk publiek domein) het beste vangen onder de noemer gemeengoed.

Hardt onderscheidt twee vormen van gemeengoed. In de eerste plaats de aarde met haar natuurlijke hulpbronnen en ecosystemen. Schaarste is het kenmerk van deze bronnen: ze zijn eindig. Politieke bewegingen die zich op dit thema roeren, proberen het gemeengoed te beschermen tegen verdere exploitatie. Hardt gaf in Utrecht als voorbeeld een protest tijdens de klimaattop in Kopenhagen, waar demonstranten een spandoek omhoog hielden met de tekst: "There is no planet B". Naast het terugdringen van het exces in exploitatie richten sociale bewegingen zich ook op de strijd om zelfbeheer. Zo zijn de succesvolle protesten tegen de privatisering van de gemeenschappelijk beheerde watervoorziening in Bolivia een voorbeeld voor velen.

De tweede vorm van gemeengoed die steeds meer onder de aandacht komt, betreft juist onuitputtelijke bronnen: ze kunnen vrijuit gereproduceerd worden. Denk in het bijzonder aan digitale goederen, waarbij gemeenschappelijke pools gevormd worden van beelden, teksten, ideeën, ontwerpen en/of software. Zij worden via internet vrij gedeeld onder een zogenaamde *creative common* (of copyleft) licentie, als *open source software*, of als een website als Wikipedia. In tegenstelling tot de bovengenoemde milieubeweging bepleiten bewegingen op dit terrein juist voor het opheffen van de schaarste, die in hun ogen kunstmatig in stand wordt gehouden door het huidige regime van auteursrechten en intellectueel eigendom. De beweging die in bredere zin bekend staat als de *Free Culture Movement*, zet zich in voor het open karakter van het internet onder de slogan: "information wants to be free". We moeten hier denken aan de recent door internet activisten opgerichte kerk van Kopimi in Zweden, die wereldwijd de mondhoeken in opwaartse beweging kreeg door CTRL-C en CTRL-V officieel erkend te krijgen als religieuze handelingen.

Wat betreft Hardt beperkt deze laatste, onuitputtelijke vorm van gemeengoed zich echter niet tot het digitale domein, maar is zij ook te vinden in de taal, en in de cultuur en socialisatie in bredere zin. Deze gemeenschappelijke bronnen spelen een steeds belangrijkere rol in het hedendaagse kapitalisme, waar taal, creativiteit en menselijke coöperatie centraal staan in het productieproces. (Meer hierover in de bijdrage van Rudi Laermans, p. 20) In die zin wordt ook het experiment van Occupy om haar eigen zelfgeorganiseerde democratische institutie vorm te geven, door velen verbonden met het gemene.

Privatisering en verstatelijking

Een oud Nederlands gezegde luidt: "wat in het gemeen wordt bezeten, wordt door elkeen vergeten." Vaak realiseren we ons niet dat er nog een derde eigendomsvorm bestaat. Dat wordt pas duidelijk op het moment dat gemeengoed bedreigd wordt door verstatelijking of privatisering. Een fascinerend voorbeeld van het laatste is het verjaardagsliedje *Happy Birthday*, dat in de Verenigde Staten tot privébezit is gemaakt. De gelukkige eigenaar is op dit moment de Time-Warner Corporation die er volgens Wikipedia in 2008 nog een slordige twee miljoen aan licentierechten van tv, radio etc. mee verdiende. Het zou theoretisch mogelijk zijn voor de politie om een heel verjaardagsfeestje met ballonnen en al op te pakken wegens het schenden van het intellectueel eigendom. Op dezelfde wijze heeft Heineken in Nederland zich de uitdrukking "Biertje?" toegeëigend. Andere vormen van privatisering vinden we in wetenschappelijke hoek, waar uitgevers van wetenschappelijke tijdschriften elk jaar weer miljarden verdienen met wetenschappelijke kennis die gemeenschappelijk is geproduceerd. Het besef begint door te dringen dat een dergelijke privatisering van intellectueel eigendom het wetenschappelijke proces eerder afremt dan bevordert.

Een interessant voorbeeld van verstatelijking is de veiling van de telecomlicenties in Nederland. De staat heeft zich het recht toegeëigend om van de frequenties in de lucht – een gemeengoed – gebruikersrechten te verkopen. De veilingen leveren telkens vele miljarden op. Maar het zijn miljarden die vervolgens doorberekend worden aan de klanten van de telecombedrijven. De facto is het een extra belastingheffing voor het gebruik van een infrastructuur die in theorie gratis beschikbaar is. De meest bekende vormen van verstatelijking dateren meestal uit vroeger tijd. Denk bijvoorbeeld aan de woningbouwcorporaties, ooit coöperaties en verenigingen die gemeenschappelijk beheerd werden vanuit een bepaalde beroepsgroep of politieke organisatie.

Verkapte bezuiniging

De terugkeer naar dergelijke gemeenschappelijk beheerde sociale voorzieningen staat inmiddels weer bovenaan de politieke agenda, in het bijzonder in Groot Britannië. Het centrale idee in de discussies over *Big Society* en *Blue Labour*, de toekomstvisies van respectievelijk de Conservatieven en New Labour, is het teruggrijpen op een politiek van *the common good*. Hierbij wordt het maatschappelijk middenveld aangesproken om op coöperatieve wijze invulling te geven aan sociale voorzieningen waarin de staat niet meer kan voorzien. Het probleem van deze politieke discussie is echter dat het in werkelijkheid een verkapte bezuinigingsagenda is. De overheid trekt zich op radicale wijze terug uit de samenleving en verkoopt dit met een sociaal-christelijk sausje van vrijwilligerswerk en coöperatie. Van een daadwerkelijk visie op de mogelijkheden van een coöperatieve economie is geen sprake. Zo wordt er door de Conservatieven bezuinigd op de bibliotheken met het idee dat die voortaan wel door vrijwilligers uit de gemeenschap gerund kunnen worden. Wat hier in werkelijkheid wordt voorgesteld is een vergroting van het totale aantal door de bevolking gewerkte uren, zonder enige vorm van vergoeding. En dit alles met een beroep op de gemeenschapszin. Marx zou vast bewonderend geknikt hebben.

Er zijn echter ook positieve voorbeelden, al staan die vaak onder druk. Een interessant Nederlands voorbeeld van een coöperatieve voorziening is de kinderopvang. Groepen ouders hebben samen crèches opgezet, als alternatief voor de reguliere kinderopvang die door excessieve prijzen en wachttijden steeds meer ouders (voornamelijk moeders) dwingt om thuis te blijven. Het is op zich niet moeilijk voor te stellen dat een significant deel van de kinderopvang op deze wijze georganiseerd zou kunnen worden in Nederland. En dat het daadwerkelijk een verbetering van het leven van ouders zou kunnen bewerkstelligen (en misschien zelfs het sociale weefsel in een wijk zou kunnen versterken). Een interessante bijkomstigheid

foto's: Mark Schuiten

is dat een dergelijke stap effectief zou leiden tot economische krimp, aangezien dit type vrijwilligerswerk niet wordt meegenomen in de reële economie. Veel van het beleid was er nu juist op gericht om onbetaalde zorg in de reële economie te trekken en er een markt van te maken, onder andere door opa en oma een gastoudersubsidie te geven. Als het op coöperatieve wijze zou gebeuren, zouden de basisaannames van het beleid op de helling gezet moeten worden.

Linkse horizon

Wat dit voorbeeld hopelijk laat zien, is dat het voor links interessant is om gemeengoed verder uit te denken als een derde organisatielogica, buiten staat en markt. In de inmiddels klassieke tekst *de Smalle Marge van Democratische Politiek*, beschrijft Joop den Uyl het linkse project als het streven naar een eerlijke verdeling van macht, kennis en inkomen:

"In allerlei opzicht staan wij aan het begin van veranderingen in de maatschappelijke structuur die nodig zijn geworden als gevolg van de veranderingen in de technisch-economische onderbouw. Die noodzakelijke wijzigingen kunnen het best met de term 'vergemeenschappelijking' worden samengevat. [...] De greep van de gemeenschap en de gemeenschapsorganen op vitale economische beslissingen zal verder moeten worden vergroot, mede ter wille van het behoud van zuivere lucht, schoon water en een beetje stilte. [...] De groei van nieuwe bestuurstechnieken in staat en bedrijf geven aan het nemen van beslissingen in toenemende mate een technisch karakter. Maar techniek kan en mag nooit de doeleinden van een samenleving bepalen. Intussen geeft de huidige ontwikkeling in de keuze van de middelen een steeds grotere macht aan technocraten."

Is het mogelijk een dergelijk project in de huidige tijd te denken? Het is opvallend hoezeer Den Uyl's denken op het eerste gezicht overeenkomt met dat van autonomisten als Hardt, die beweren dat de opkomst van de kenniseconomie heeft geleid tot een centralere rol van vormen van gemeenschappelijkheid en coöperatie in de meest geavanceerde sectoren van de economie. Een bekend voorbeeld hiervan is het Toyotisme, waarbij ondermeer gewerkt wordt met taakgroepen en bedrijfskringen in combinatie met flexibilisering.

Hardt pleit voor een grotere rol van de gemeenschap bij de bescherming van gemeengoed als lucht en water. Het verschil is echter dat bij Den Uyl 'vergemeenschappelijking' als verstatelijking wordt begrepen. De groei van de staat wordt door Den Uyl gelegitimeerd met een beroep op verdere democratisering:

"Vergemeenschappelijking en democratisering als de centrale taken voor de komende jaren zijn elkaars spiegelbeeld. Zonder verdere vergemeenschappelijking van de beschikking over de resultaten van wetenschappelijk onderzoek en technische ontwikkeling schampt democratisering af. Zonder doelbewuste verbreding van de besluitvorming leidt vergemeenschappelijking tot nieuwe bureaucratie."

We weten inmiddels dat deze democratisering is stukgelopen. De gelijkstelling van de linkse belofte van emancipatie met een telkens uitdijend overheidsapparaat moest op een gegeven moment wel op haar grenzen stuiten. We weten dat met Paars de macht werd overgedragen aan bestuurders en technocraten. Dat de techniek en de middelen de doeleinden zijn gaan overheersen in de politiek. We weten ook dat het rechtspopulisme vanaf Fortuyn groot is geworden, mede dankzij een succesvol beroep op de breed levende afkeer van overheidsbureaucratie en technocratische politiek. De dreiging is reëel dat de recente ontwikkelingen in Europa, waar ongekozen technocraten aan de macht zijn gekomen, tot eenzelfde soort *backlash* kunnen leiden.

De vraag is of het mogelijk zou zijn om de linkse horizon van Den Uyl opnieuw te formuleren, uitgaande van de nieuwe economie, uitgaande van vormen van organisatie die zich niet beperken tot markt of staat. Het denken over de *commons* en de digitale economie biedt mogelijk ingrediënten om het streven van Den Uyl te vernieuwen en aan te passen aan de huidige tijd. In het internet in het algemeen en het anti-auteursrechten activisme in het bijzonder, bevindt zich een groot potentieel aan vergemeenschappelijking van kennis. Daarmee lijkt Den Uyl zijn beroep op vergemeenschappelijking en democratisering actueler dan ooit. De nieuwe gedachten zijn er, nu nog nieuwe vormen vinden.

=

Literatuur

Michael Hardt en Antoni Negri, *Common Wealth*, Harvard University Press 2009.

Joop den Uyl, 'De smalle marges van democratische politiek', (1970), in J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Amsterdam: Bert Bakker 1978.

commons

Fotograaf Sebastiaan ter Burg stelt veel van zijn werk beschikbaar onder een *creative commons* licentie. Ter Burg: “Ik vraag een eerlijke vergoeding voor mijn tijd en dat mijn naam vermeld wordt, maar wat ik maak is vrij te gebruiken. Mijn werk heeft zo een groter bereik en staat in dienst van de samenleving.”

Over de foto’s: in Utrecht Overvecht zijn vorig jaar activiteiten georganiseerd om de wijk in een positief daglicht te plaatsen, zoals een sloopfeest voor bewoners en een opera op de nieuwe stationstrappen. De foto’s waren achteraf voor alle bewoners te downloaden.
www.sebastiaanterburg.nl
www.creativecommons.nl

rotsoord

Literatuurwetenschapper Frans-Willem Korsten is voorzitter van het bestuur van het volkstuinencomplex in Rotsoord: “Het is een goed voorbeeld van stedelijke ‘rommeligheid’: waar veel kan en mag gebeuren, zal ook veel gebeuren – en dat bevordert werkelijke diversiteit.”

In dit oude industriegebied aan de Vaartsche Rijn zijn allerlei projecten ontstaan, veelal in eigen beheer: volkstuinen, een kinderboerderij met kindermoestuintjes en bijenkasten, vogelopvang. Er zijn ruimtes te huur en er is plek voor experiment: er wordt zonneënergie opgewekt en bier gebrouwen. Op de volgende pagina komt daarom de douane inspecteren.
www.nieuwrotsoord.blogspot.com
(foto’s: Peter Valckx)

Netwerken naast staat en individu

Nieuwe

De nieuwste vondst in de post-Fortuynistische cultuurstrijd, het vrijzinnig paternalisme, vraagt zich af hoe het kan verhinderen dat het individualisme doorschiet in narcisme, hebzucht en hufterigheid. Het antwoord hierop luidt als volgt: door het individu en de staat niet langer als de maat aller dingen te beschouwen, maar de ogen te richten op de mogelijkheden van gemeenschappen en netwerken.

Hoe moet een kind dat opgroeit in een multiprobleemgezin overeind komen en zich staande leren houden? Dit is een van de belangrijkste vragen die het vrijzinnig paternalisme zou moeten kunnen beantwoorden. Maar de insteek in het debat is tot nu toe overwegend negatief. Volgens Dick Pels moet links eerst erkennen dat onze samenleving moreel failliet is en vervolgens dat failliet kenteren met een "nieuwe ethiek van matiging en beheersing" (Pels 2011). Als het debat over een nieuwe richting voor links hierbij blijft, is dit geen overtuigend vergezicht, maar een zoveelste invocatie van de eigen verantwoordelijkheid.

Het egoïstische individu heeft vanaf het begin van de moderniteit een belangrijke positie ingenomen in het denken over de staat. Thomas Hobbes levert met zijn concept van de wolfachtige mens het recept voor de omgang tussen al deze wolfmensen: laat iedereen een deel van zijn macht inleveren bij de soeverein. Die krijgt het monopolie op geweld, zodat hij iedereen kan straffen die een ander ernstig benadeelt. Vanwege de angst van elke wolfmens voor zijn gelijken – want er is niemand, hoe sterk ook, die niet door een ander zelfzuchtige verslagen, bestolen, bedrogen of vermoord kan worden – zullen alle egoïsten vanzelf besluiten de natuurstaat, die altijd in staat van oorlog verkeert, op te laten gaan in de burgerlijke staat, waar orde en rust heerst.

Dit besluit van individuen om zich onder de soeverein te schikken, is het fundament van de staat. Dat geldt overigens ook voor de economie. Sinds de tijd dat Kant het autonome en rationale individu ontwierp, zijn economen modellen gaan maken rondom het gedrag van deze slimme eenlingen, die ook meer dan drie-en-een-halve eeuw na de verschijning van Hobbes' *Leviathan* nog niet willen deugen. Of zo u wilt: niet meer willen deugen. De emancipatie van het moderne individu heeft, met de woorden van Dick Pels in 2011 in het boek *Vrijzinnig Paternalisme* "monsters gebaard", die alleen nog willen doen waar zij zin in hebben. Het bindende project van de vorming van de natiestaat zoals Hobbes dat zag, is niet langer een dragend element. De individuen waarmee het allemaal is begonnen, slaan weer los.

Relationeel

Met de economisering van de politiek is de bevrijdingslust van het links van weleer gekaapt door rechts. Was het individu na de benepen jaren vijftig nog de eenheid van emancipatie, nu loopt elke politieke strategie die zich beroept op het individu het risico dat een bijbehorend appèl op sociale of ecologische solidariteit verloren gaat aan de "moderne dikke ikken" (Pels en Van Dijk 2011). Wat gebonden werd door de staatsvorming, ontsnapt op de markt. Maar het gaat te ver om de dikzakjes nu terug in hun kooi te stoppen. Maar wat dan wel? Iemand manen om zijn gedrag te temperen zal immers alleen werken als onthouding diegene iets zal opleveren. Zolang je blijft schipperen tussen het autonome individu en de staat – die weer het gezag moet krijgen om "burgers aan te zetten tot gewenst, bijvoorbeeld milieubewust en solidair gedrag" (Pels en Van Dijk 2011) – houd je vast aan een probleem dat op zijn minst al sinds Hobbes bestaat. Maar mensen zijn geen losse individuen die pas daarna relaties aangaan. Ze worden geboren in een netwerk van relaties. Daarbinnen leren ze hun eigen verantwoordelijkheid nemen. Wanneer je enkel uitgaat van het individu aan

Aetzel Griffioen filosoof en medewerker Rotterdam Vakmanstad

meentes

de ene kant en de staat aan de andere kant, ontken je het feit dat mensen door en door relationele wezens zijn. Overigens biedt het communitarisme evenmin een oplossing als het individualisme.

Het communitarisme stelt de gemeenschap voorop en verlangt van individuen dat zij zich aanpassen aan de noden (wetten, normen…) van die gemeenschap. Maar sinds de overheid de plaats van de zuilen heeft ingenomen, is er geen sprake meer van een echte gemeenschap. Iedereen woont in de staat en bijna iedereen is een burger, maar dat zijn rechtsstatelijke abstracties die in ons dagelijks leven niet of nauwelijks voelbaar zijn. De staat is geen gemeenschap, maar herbergt ze wel. Van oudsher kent Nederland een groot palet aan verbanden van mensen die bijeen kwamen om een bepaald doel te realiseren. Denk bijvoorbeeld aan de gilden, de vakbonden en ook de financieringsmodellen van de V.O.C. en de vroege polders. Ook in de taal wordt dit weerspiegeld. De stam van het woord 'gemeenschap' vinden we terug in de 'meent', de gemeenschappelijke weide op de woeste gronden buiten het dorp. Daar konden boeren hun vee laten grazen en verbouwden zij soms ook, aan strikte regels gebonden, enkele gewassen. Een nieuw begrip van de meent kan de oubollige gemeenschap een nieuwe invulling geven.

Lichte gemeenschappen

Binnen GroenLinks zijn verschillende pogingen gedaan na te denken over het individualisme. Een belangrijk boek hierbij is *Kiezen voor de kudde* van Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp (2004). Hierin lezen we dat de algemeen verspreide veronderstelling niet klopt dat wij in een door en door geïndividualiseerde samenleving leven, maar dat Nederland een land is waar lichte gemeenschappen de dienst uitmaken. Deze staan in het boek tegenover zware gemeenschappen, zoals het dorp uit de jaren vijftig met zijn patriarchale, hiërarchische, traditionele, conservatieve, volgzame en kleingeestige cultuur. De zware gemeenschap is kortom de plek waaruit elke tiener wil ontsnappen. De lichte gemeenschap daarentegen is een gemeenschap van 'lichte verbanden' waarvoor mensen zelf kiezen. Je kunt er altijd weer uit, ze is open, nieuwsgierig, met "minimaal gedeelde praktijken, normen en waarden"(Duyvendak en Hurenkamp 2004, 218). Maar dat is niet de enige definitie. Mensen ontplooien nu eenmaal op basis van gemeenschappelijke, *maar reeds voorbepaalde* voorkeuren vaak dezelfde activiteiten. Het is gewoon een sociologisch feit, zeggen de auteurs, dat mensen met eenzelfde achtergrond veelal dezelfde keuzes maken. Dat doen ze niet bewust of gezamenlijk. "Kuddedieren vertonen wel hetzelfde gedrag, maar vormen daarmee nog geen gemeenschap." (Duyvendak en Hurenkamp 2004, 220) Individualisme is zo bezien geen gekozen levenspad, maar de aard van het individu. Zelfs een kudde is kennelijk niets anders dan een verzameling eenlingen die toevallig op elkaar lijken. Een lichte gemeenschap kan dus ook een toevallige gemeenschap zijn.

Dit roept de nodige vragen op: is een relatie volgens de auteurs pas werkelijk een relatie wanneer deze bewust is gekozen? De toevallige verbanden waaruit volgens de auteurs lichte gemeenschappen voortkomen, ontkennen en bevestigen de keuzevrijheid en de autonomie van het individu tegelijkertijd. Binnen de parameters van je leven heb je tot op zekere hoogte keuzevrijheid, maar niemand is vrij te kiezen wat de bandbreedte is van de keuzes die hij wil maken. Een zekere autonomie blijft bewaard, maar slechts in de reële keuzes van het individuele leven. Chips of havermout, auto of fiets, kauwgomballendrank of single malt. Deze kanttekeningen bij individualiteit zijn van groot belang, maar via de achterdeur worden ze teniet gedaan. In het publieke debat krijgt deze sterk ingekaderde autonomie namelijk het statuut van brede autonomie toebedeeld, en wel op twee manieren. Het dikke ik ontkent de eigen verantwoordelijkheid en benadrukt die van anderen, de overheidsprofessional blaast zijn eigen verantwoordelijkheid op en ontkent die van particulieren en collectieven.

In conflicten met de overheid of corporaties krijgen burgers die gemene zaak maken steevast te horen dat zij slechts een particulier belang hebben en dat de overheid of de corporatie alle belangen moet afwegen. Zelfs dat particuliere belang wordt hen vaak nog ontzegd, met de redenering dat ze niet representatief zijn voor de groep die ze willen vertegenwoordigen. Hieronder schuilt de aanname dat overheidsdiensten en semipublieke organisaties weten wat het publiek belang is. Maar deze benadering bevordert slechts de isolatie van het individu. Hulpverleners worden bijvoorbeeld afgerekend op het aantal uitgebrachte bezoeken, in plaats dat wordt bekeken of er sprake is van verbetering in de situatie van een persoon of een gezin. Dat komt eenvoudig omdat het aantal bezoeken meetbaar is en een kwalitatieve verbetering niet. Zo krijgt het individu slechts een plek als ontvanger van een service, niet als actor in de verbetering van de eigen situatie. Het publieke belang wordt bepaald vanuit het perspectief van de buitenstaander.

Zowel de cultuurpessimistische premisses van *Vrijzinnig paternalisme* als de optimistische conclusies van *Kiezen voor de kudde* komen voort uit een dergelijk buitenstaandersperspectief. Hoewel *Kiezen voor de kudde* geschreven is als sociologisch document dat de mythe van het individu onderuithaalt, introduceert het de lichte gemeenschap als alternatief, zonder na de denken over de vraag waarop de lichte gemeenschappen drijven. Dat geldt ook voor het derde belangrijke boek voor deze discussie over individualisme binnen GroenLinks, *Een zwak voor Nederland* van Dick Pels (2005). Ook hij valt de individualiseringsmythe aan en noemt het "lichtzinnig om het non-conformisme alsnog tot leidende waarde van een nieuwe progressieve beweging uit te willen roepen" (74). Doen waar je zin in hebt heeft immers tot vergaande perversies geleid. Pels raakt de kern van de zaak met de uitspraak dat de wil om een individu te zijn een "door markt en media" ingegeven ideaaltype is. Besef hiervan kan "het verzet tegen marktconforme definities van het ideale individu" aanwakkeren (Pels 2005, 75). Tot zover akkoord. Maar volgens Pels moet dit gebeuren door het sociaal-individualisme te omarmen, dat "zware, gesloten gemeenschappen zoveel mogelijk wil veranderen in lichte, open gemeenschappen" (Pels 2005, 77). Er wordt echter net zo min als in *Kiezen voor de kudde* uit de doeken gedaan hoe mensen van binnenuit hun gemeenschap zouden kunnen veranderen. Bovendien spreekt uit het betoog van Pels het geloof dat je – autonoom als je bent – zomaar van een zware naar een lichte gemeenschap zou kunnen hoppen.

Doorknopen

De zogenaamde neotribale verbanden, zoals *Kiezen voor de kudde* lichte gemeenschappen ook noemt, worden door andere politieke commentatoren zoals Manuel Castells en Benjamin Barber heel anders beoordeeld. Zij zien ze als negatieve gevolgen van een samenleving waarin groeperingen zich volgens hun eigen voorkeuren ordenen en de publieke zaak wordt uitbesteed aan professionals. Een verzuiling *in extremis,* die zijn eigen onontkoombare logica kent. Zij vindt plaats binnen het project van de vrije markt: onder de lichte gemeenschappen schuilt in feite de topzware markt.

De tegenstelling tussen individu en gemeenschap nodigt uit tot de Dalrymple-achtige retoriek waar ook Pels zich niet aan kan onttrekken. Er mag dan sprake zijn van een zowel publiek als privaat moreel failliet, maar dat betekent meer dan dat er hufterige burgers zijn en schofterige bedrijven. Hetzelfde verwijt treft de overheid: de flexibilisering van de arbeid, de introductie van marktwerking in die delen van de maatschappij die op reproductie zijn gericht, en de militarisering van de hulpverlening zorgen voor een groeiende sociale scheiding. Ontsnappen uit zogenaamde zware gemeenschappen is voor het gros van de mensen alleen mogelijk door opties te creëren die hun eigen gemeenschap acceptabel maken. Het is, met andere woorden, voor een groot deel zaak om *in* groepen verandering te stimuleren en op gang te helpen, niet om *over* groepen te beslissen *wat er veranderd moet worden*. Jos van der Lans benadrukt dat, als hij in *Vrijzinnig paternalisme* waarschuwt voor de bemoeizucht van de uit de klauwen gegroeide publieke sector. "Als het gaat om sociaal-maatschappelijke problemen" zijn mensen het meest gebaat "bij de steun van betekenisvolle anderen in hun omgeving." De verzorgingsstaat focust echter niet op dit soort netwerken, maar op "individuen met mankementen die gerepareerd moeten worden" (*Vrijzinnig paternalisme*, 183). Als links een programma wil opstellen dat kan helpen ontsnappen aan de vrije markt en zijn uitwassen, moet ook de publieke sector op de schop. Het zogenaamde dikke ik heeft iets anders nodig dan een dieet.

Noch het worden teruggeworpen op de eigen verantwoordelijkheid, noch de inzet van twintig handen in een multi-probleemgezin zullen mensen helpen hun leven anders in te richten. Toch lukt het enkelingen soms wel zich uit moeilijke situaties omhoog te trekken. Filosoof Henk Oosterling vraagt zich in het boek *Woorden als daden. Rotterdam Vakmanstad | Skillcity 2007-2009* (2009) af, hoe dit kan. Net zoals Jos van der Lans concludeert hij dat die mensen vaak hebben kunnen terugvallen op netwerken; of dat hun netwerken hebben gefunctioneerd als een trampoline. Daarop doorredenerend zegt hij dat niet langer de expliciet individuele aanpak van bijvoorbeeld het welzijnswerk van belang is, maar dat er stimulansen nodig zijn voor hele netwerken tegelijkertijd. We moeten *achter* onze identiteit komen en het individu niet uit de knoop proberen te halen, maar de relaties *doorknopen* waaruit de netwerken bestaan waarin hij is ingebed (Oosterling 2009, 256-57). Door mensen zich slechts in te laten zetten (en aan te spreken) op een schaal waarop zij de verantwoordelijkheid nog kunnen dragen, en door vervolgens trajecten te beginnen waardoor die schaal langzaam, in conclaaf, gezamenlijk wordt opgevoerd, verandert ook de rol van de professional. In plaats van observerende hulpverlener, wordt hij actor in het netwerk. Dan wordt pas duidelijk dat de negatieve retoriek over zware gemeenschappen, dikke ikken, achterstandswijken en hangjongeren alleen werkbaar kan worden gemaakt door de actoren weer op de eerste plaats te zetten. Pure dwang, zoals bijvoorbeeld in *workfare* gebeurt, kan daarbij niet de doorslag geven.

Nieuwe meentes

De netwerken waaruit individuen voortkomen, bestaan uit relaties. Die relaties kennen verschillende schalen en momenten, en slechts sommige netwerken zijn gemeenschappen. Autonomie, individualisme en vrijheid zijn daarbinnen nog slechts "consumptieartikelen die economisch steeds geraffineerder in de markt worden gezet" (Oosterling 2009, 251). De lichte gemeenschap is daarom een te zwak concept om achtergestelde groepen te doen ontsnappen uit hun zware milieus, zeker niet zoals Pels dat voorstaat. De overheid kan niet volstaan met meer beleid om mensen naar wenselijke situaties toe te leiden. Efficiëntie kent geen menselijke maat en als mensen zich gedwongen aanpassen aan de markt, betekent dat nog niet dat zij ook goede burgers zullen worden. Tussen de schaal waarop het individu en de staat verantwoordelijkheid moeten nemen, schuilt niet de derde weg van het sociaalneoliberalisme en de markt, maar vinden we het netwerk. Dat deze term nog relatief ongebruikt is in het publieke debat, ligt zoals we al zagen in ieder geval niet aan de geschiedenis van onze streken. Juist voor Nederland is deze schaal een zeer bekend gegeven. Als we de geschiedenis van de meent bekijken, dan zien we dat vooral van belang was dat de meent een strikt gereguleerde vorm van onderhoud en beheer was. De vruchten van de arbeid kwamen ten goede aan degenen die de meent onderhielden. Producten van de meentes mochten niet buiten de eigen gemeenschap verhandeld worden. Wie dat wel deed, of wie de meent liet overbegrazen of een andere regel overtrad, werd door de gemeenschap gestraft zonder dat daar een hogere autoriteit aan te pas kwam. De meentes leverden dus alleen producten voor een interne economie die gebaseerd was op het levensonderhoud, niet voor een op winst gerichte, externe economie van productie en consumptie op de vrije markt.

Oosterling noemt het aanleren van verantwoordelijkheid bij jonge burgers een kwestie van 'terugploegen'. Het is van groot belang dat mensen tussen verschillende verantwoordelijkheidsschalen blijven bewegen, al was het maar om anderen een blik op een andere soort verantwoordelijkheid te gunnen. Een dergelijke ervaring werkt door op affectief, intellectueel, relationeel en sociaal niveau. naarmate er meer over wordt gecommuniceerd. Als dit niet gebeurt, leren kinderen bijvoorbeeld veel minder over eventuele mogelijkheden voor later. In buurten zie je vaak dat de overprofessionalisering de bewoners de kans ontneemt om zelf verantwoordelijkheid voor hun buurt te nemen. Zorg voor gebouwen, de straat, het groen en zelfs de kinderen wordt door de overheid actief overgedragen op de markt. Zo worden mensen ook gereduceerd tot consumenten, tot atomaire individuen op de markt, terwijl zij in werkelijkheid genetwerkte, relationele individuen zijn. Elk 'beschavings-

offensief' zal deze netwerken moeten in zien te schakelen. Militaristische taal en marktgerichtheid vanuit de overheid verhindert zulke koppelingen echter, omdat die de andere partijen niet gelijkstelt aan zichzelf.

Gemeenschappelijke activiteiten staan dus naast private en publieke. Daarom leveren de oude meentes ons een organisatiemodel dat een veel passender antwoord geeft op de problemen van een overvoedde private sfeer en een overhangende overheid. Netwerken ontstaan immers veelal rondom zaken die niet direct marktgericht zijn, zoals opvoeding, zorg, onderwijs, groen- en voedselvoorziening. Zodra deze domeinen worden uitgeleverd aan de markt, komen zij terecht in een onmenselijke logica die sociale relaties gebruikt als bron voor winst. Als zij echter als revolverende constructies worden ingericht – als structuren die wat zij voortbrengen weer aanwenden voor de volgende cyclus, zonder dat belangrijke elementen daarvoor kunnen worden afgevangen door een externe markt – dan kosten zij minder geld en zijn zij vele malen effectiever. Overheden worden minder afhankelijk van private partijen met enorme overheadkosten voor zaken die in zelfbeheer door burgers kunnen worden opgenomen, en burgers kunnen sneller van elkaar leren dan van professionals – zeker als zij geen grote fondsen tot hun beschikking hebben. Net zoals overheden, kunnen ook burgers dus minder afhankelijk van de markt worden als overheden hen helpen nieuwe meentes in te stellen.

Kortom: de valse keuze tussen het individu en de staat kan ondervangen worden door een relationeel individu dat zich tussen vele netwerken beweegt en dat altijd kan worden aangesproken op zijn verantwoordelijkheden, mits degene die hem aanspreekt hem niet bij voorbaat wegzet als niet ter zake doende. Die netwerken moeten we laten werken, niet onze paternalistische aandriften.

=

Dick Pels, *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek,* Amsterdam: Anthos 2005.

Dick Pels,"Feestgeweld. Verloren generatie Engelse toestanden" in: *De Groene Amsterdammer*, jaargang 2011, nr. 38.

Dick Pels en Anna van Dijk (red.), *Vrijzinnig paternalisme. Naar een groen en links beschavingsproject.* Amsterdam: Bert Bakker 2011.

Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep 2004.

Henk Oosterling, *Woorden als Daden. Rotterdam Vakmanstad | Skillcity 2007-2009.* Heijningen: Jap Sam Books 2009.

Buurthuis de Nieuwe Jutter in de Utrechtse rivierenbuurt is door wijkbewoners in zelfbeheer genomen toen het door bezuinigingen op het welzijnswerk verloren dreigde te gaan. Pastor Titus Schlatmann (rechts op de kleine foto) ondersteunt: "Het gaat erom dat de mensen hun leven in eigen hand nemen."
Vrijwilliger Kees Fortuin (rechts op grote foto): "Buurtwerk gaat niet alleen om ontmoeting, maar om de combinatie van sociale en economische activiteiten."
De tuin van de Gertrudiskerk moet een buurttuin worden. De kerk zelf wordt deels onderhouden met geld van oud papier, opgehaald door ondermeer Nico van Geffen (links op grote foto). Zo helpt de hele buurt mee plekken te financieren, waar ze ook zelf gebruik van maakt.

www.socialegebiedsontwikkeling.nl
denieuwejutter.blogspot.com
(foto's: Philippe McIntyre)

de nieuwe jutter

Pieter Pekelharing
ethicus en docent sociale en politieke filosofie aan de Universiteit van Amsterdam

kennis is

Kennis is een gemeenschappelijk 'bezit' dat gedijt bij zoveel mogelijk uitwisseling. Hoe meer mensen er toegang toe hebben, hoe beter het is. Maar door het privatiseren van kennis dreigt slechts een kleine groep ervan te profiteren.

Intellectueel eigendom is een verzamelnaam voor al die formele en informele regels die de omgang met kennis regelen. Tezamen bepalen deze regels wie zich voor een tijdje de rechtmatige 'bezitter' mag noemen van het gewichtigste materiaal dat mensen tot hun beschikking hebben: het menselijk vernuft. Juridisch gezien vallen zaken als het patentrecht, het auteursrecht, het merkenrecht of het databankenrecht allemaal onder het hoofdje 'intellectueel eigendom'.

De laatste jaren hebben een groeiend aantal juristen, economen en filosofen betoogd dat de 'privébezitters' van kennis te veel privileges verzameld hebben en dat hierdoor het zicht is vertroebeld op wat voor een goed kennis is en hoe het tot stand komt. Volgens deze critici vormt kennis een complex ecosysteem, dat beter onder het beheer van de *commons* kan worden gebracht dan in afzonderlijke stukjes bezit te worden opgesplitst.

Toen economen, juristen en ambtenaren het concept 'intellectueel eigendom' ooit bedachten, hadden ze twee doelen voor ogen. Ze zochten naar manieren om kunstenaars, wetenschappers of ontwerpers voor hun creaties te belonen en ze poogden de verspreiding van hun vondsten te bevorderen. De redenering achter het concept was grofweg als volgt: wie nieuw, creatief en waardevol werk eigendomsrechtelijk beschermt, voorkomt dat anderen buiten de toestemming van de 'eigenaar' om met diens vondst aan de haal gaan. Als 'eigenaren' van hun werk krijgen kunstenaars en wetenschappers, of degenen die hen vertegenwoordigen, een kans de markt op te gaan en hun producten: een boek, een film, een melodie, een computerprogramma of een wetenschappelijke uitvinding, te verkopen. Zo sla je twee vliegen in één klap: de uitvinder wordt beloond en zijn of haar product wordt verspreid.

Het was onder voor- en tegenstanders van begin af aan duidelijk dat de eigendomstitels over producten van de menselijke geest slechts tijdelijk mochten worden verleend. Elke creatie of uitvinding diende na verloop van tijd in het publieke domein terecht te komen, waar iedereen er vrijelijk gebruik van kon maken.

Rentenieren

Vormde het verlenen van eigendomstitels inderdaad een goede stimulans om ideeën verder te ontwikkelen en zorgde het voor voldoende zekerheid en veiligheid voor de producenten? Men kwam al gauw tot de ontdekking dat het verlenen van eigendomstitels over producten van de menselijke geest constante en nauwkeurige *finetuning* vergt. Als het prijskaartje dat aan kennis of informatie hangt er te vroeg van af wordt gehaald, krijgen uitvinders of kunstenaars niet genoeg loon voor hun werk. Maar als je het prijskaartje er te laat van afhaalt, ontstaat het omgekeerde effect van wat men beoogt. Stel dat de verleende eigendomstitels tot ver over de dood van een uitvinder heen reiken. Dan komt de beloning niet bij de uitvinder of schrijver zelf terecht, maar bij diens erfgenamen, bijvoorbeeld familieleden, een stichting of een bedrijf. In plaats van uitvinders aan te sporen met nieuwe en betere producten te komen, worden de nabestaanden van uitvinders gesteund in hun wens zoveel mogelijk geld uit een reeds bestaand product te slaan. Daarmee lever je geen stimulans om nieuwe ideeën te ontwikkelen, maar een prikkel aan de nabestaanden om te gaan rentenieren. Wezenlijke kennis, waar anderen op voort kunnen bouwen, verdwijnt voor langere duur achter hekwerk en prikkeldraad.

In dat licht is het op z'n zachtst gezegd vreemd dat de rechten van de nabestaanden in zowel de VS als de EU onlangs met een flink aantal jaren zijn verlengd. Sommigen pleitten zelfs voor het invoeren van permanente eigendomsrechten. Dat is volledig in strijd met de redenen waarom het concept ooit is ingevoerd. Vernieuwingen op het gebied van kunst, muziek, literatuur of wetenschap komen niet van dode maar van levende mensen. Met dit soort eigendomstitels steunt men niet de bevordering van kennis, maar de privébelangen van nabestaanden en grote bedrijven. Het leidt tot wat een criticus een *enclosure of the commons* noemde (Boyle 2008), het privatiseren van gemeenschapsgoed.

Geïnspireerd

Een van de vragen die voortdurend in de discussie over intellectueel eigendom terugkomt is hoe hard de notie van eigendom mag zijn als het om producten van de geest gaat. Het hele idee dat je de 'eigenaar' van je scheppingen bent en daar willekeurig over mag beschikken, valt moeilijk te rijmen met het feit dat kennis voortdurend aanraking met andere kennis nodig heeft. Creativiteit gedijt het beste in open omgevingen waar mensen vrij toegang tot kennis hebben en ongehinderd van elkaars inzichten gebruik kunnen maken.

Op het ogenblik dreigen steeds meer stukjes kennis te worden geprivatiseerd. In de ICT sector is bijvoorbeeld een ware patentoorlog ontstaan. Keer op keer blijkt dat patenten bestaande posities consolideren in plaats dat ze de ontwikkeling van nieuwe kennis te bevorderen. Vandaar dat het belangrijk lijkt het eigendomsbegrip nog eens onder de loep te nemen. Wetenschappers, kunstenaars of ontwerpers dienen zeggenschap te behouden over hun creaties en vondsten, ze horen ervan verzekerd te zijn dat deze niet gestolen worden, ze moeten hun onkosten kunnen vergoeden en mogen een redelijke beloning verwachten voor de risico's die ze nemen. Als aan die voorwaarden is voldaan, moeten hun creaties echter vrij in het publieke domein kunnen circuleren, zodat anderen er mee verder kunnen.

Niet alleen kan het misleidend zijn de analogie tussen intellectueel en materieel eigendom te ver door te voeren, hetzelfde geldt voor de aanname dat kennis zich verspreidt volgens de economische logica van de markt en uitvinders alleen om materiële beloningen zouden geven. Zoals een econoom onlangs opmerkte over een boek dat hij geschreven had, "it was my vanity (...) and the encouragement [of others] that prompted me to write (...), not the prospect of rewards to my distant heirs." (Citaat uit Kay 2011.) Veel mensen in creatieve beroepen zijn niet zozeer op geld voor zichzelf of hun nabestaanden uit, als wel op eer en erkenning van hun werk. Ze *kopen* niet alleen producten van anderen, ze worden door het werk van anderen *geïnspireerd* en *beïnvloed*.

Vandaar dat het belangrijk is ook op de niet-commerciële kanten van het kennisproces te letten. Zeker, wetenschappers, kunstenaars of ontwerpers moeten economisch van hun werk kunnen rondkomen, maar er is een breed scala motieven, variërend van voldoening in je prestaties tot dankbaarheid of geldingsdrang, die hen tot lang voorbij de gewone kantooruren aan het werk houdt – en dat dikwijls tegen een lage materiële ver-

kostbaar

goeding. Verdienmodellen zijn belangrijk, maar er is een breder en complexer verhaal over 'prikkels' nodig als we omgevingen willen creëren waarin wetenschap, kunst en cultuur gedijen kunnen en innovatie in plaats van bezitsaccumulatie gestimuleerd wordt.

Opknippen

Naast vragen over de toepasselijkheid van het eigendomsprincipe en discussies over prikkels die tot waardevolle innovatie drijven, is er een derde kwestie die herhaaldelijk in debatten over intellectueel eigendom aan de orde kom: is het wel verstandig kennis onder het beheer van de *commons* te brengen? Goederen in het publieke domein worden dikwijls slecht beheerd. Denk aan de oceanen die van iedereen en niemand zijn en dus leeggevist worden. Of denk aan luchtvervuiling of de ontbossing van de wouden. Pas als dergelijke goederen een particuliere eigenaar krijgen, zo lijkt het, bestaat er een kans dat ze efficiënt beheerd worden.

Er vallen drie kanttekeningen te maken bij de claim dat goederen in het publieke domein slecht onderhouden worden. Zoals ook in verscheidene andere artikelen in dit nummer wordt betoogd, klopt het verhaal ten eerste empirisch niet. Er verschijnen steeds meer studies over *commons* die vaak eeuwenlang succesvol zijn beheerd.

Ten tweede is het misleidend te denken dat alleen gemeenschappelijk bezit tot tragedies leidt. Er bestaat ook zoiets als een *tragedy of the anticommons* (Heller 2008). Gemene gronden kunnen inderdaad door wanbeheer leeg gegraasd en kaal gevreten worden, maar opdeling in privaatbezit kan net zo goed tot inefficiënties leiden. Onlangs verdween een nieuw medicijn tegen Alzheimer in de kast, omdat onderzoekers op een ondoordringbaar woud van patenten stuitten. Hiphop, een muziektraditie die van *sampelen* een kunst heeft gemaakt, ondervindt constant hinder van het auteursrecht. De kredietcrisis van 2007 was mede het gevolg van het feit dat economische risico's via complexe financiële producten over zoveel eigenaren werden verspreid, dat niemand zich voor de oplopende schulden verantwoordelijk voelde en banken er op los konden speculeren. Concentratie van bezit is niet goed, maar het eindeloos opknippen ervan ook niet.

Ten derde is kennis een grondstof die in waarde toeneemt naarmate je er meer gebruik van maakt. Vandaar dat economen kennis een 'non-rivaliserend goed' noemen. Materiële goederen zijn schaars, zodat bij de verdeling en het gebruik ervan automatisch rivaliteit ontstaat. Op is immers op. Voor kennis geldt dat niet. In gedigitaliseerde vorm kunnen mensen op verschillende plaatsen in de wereld tegelijkertijd van de nieuwe inzichten gebruik maken en het fonds van de kennis verder uitbreiden zonder dat het gebruik door de een ten koste van de ander gaat.

Laagdrempelig

Systemen van privaatbezit zijn als het ware uitgevonden om er voor te zorgen dat mensen zuinig met *schaarse* goederen omgaan. Als er een nijpend tekort aan een bepaalde grondstof ontstaat, is het verstandig er een hek omheen te zetten. Maar als er een tekort aan kennis ontstaat, is een hek er omheen zetten juist het domste wat je kunt doen. Kennis is geen schaars goed. Het is laakbaar als mensen op de inzichten van anderen parasiteren of hun vondsten overnemen zonder hun naam te noemen. Het is verwerpelijk als vernieuwers geen eer en erkenning krijgen van hun werk. Het is belangrijk dat makers voor hun werk financieel beloond worden. Maar los daarvan moet kennis voortdurend onderzocht, getoetst, gekopieerd, gedownload, geïntegreerd, gemengd en onderhanden genomen worden om te kunnen groeien.

Copyright en patentrecht mogen dat proces niet in de weg staan. Vanuit het oogpunt van de ontwikkeling van kennis dienen ze tot een minimum beperkt te worden. Economisch gesproken mogen de kosten van bescherming van intellectueel eigendom nooit hoger uitvallen dan de kosten die nodig zijn om te voorkomen dat uitvinders vanwege een lage beloning en gebrek aan erkenning hun werk niet doen of hun producten niet prijsgeven.

De standaardsituatie hoort dan ook te zijn dat kennis tot de *commons* behoort en slechts bij uitzondering, en dan alleen tijdelijk, geprivatiseerd wordt. Het grootste gevaar is immers niet dat kennis overbenut, maar onderbenut wordt – dan ontstaat een *tragedy of the anticommons*. De toegang tot kennis dient om die reden zo laagdrempelig mogelijk te zijn. Hoe meer ideeën onderling gemeenschap met elkaar hebben, hoe beter dat doorgaans voor mensen is –dat geldt zowel voor het voortbrengen van goede ideeën als het uitdrijven van slechte.

Het romantische plaatje van kunstenaars of wetenschappers die in totale afzondering iets nieuws en briljants bedenken doet geen recht aan de manier waarop kunstenaars en wetenschappers voortdurend op elkaar reageren en van elkaars inzichten gebruik maken.

Kennisfront

Er wordt veel onderzoek gedaan naar hoe je de functies van het concept van intellectueel eigendom kunt behouden zonder dat de geproduceerde kennis voor langere tijd privé wordt. Men zint op de mogelijkheden van efficiënt kennisbeheer in diverse *commons,* men tracht de zeggenschap van auteurs over hun producten te regelen zonder deze tot eigendom te verheffen, men probeert bij het creëren van innovatieve omgevingen te leren van samenwerkingsverbanden tussen kennisproducenten en kennisconsumenten die buiten de markt en de staat om zijn ontstaan, men experimenteert met nieuwe verdienmodellen en tracht het potentieel van de nieuwe technologische mogelijkheden zoals internet en de digitaliseerbaarheid van kennis beter uit te buiten. En *last but not least* voert men actie tegen kennismonopolisten zoals uitgeverij Elsevier, van wie het privébelang niet het algemeen belang ten goede komt.

Er is, kortom, van alles gaande aan het kennisfront. Van copyrights tot patenten, van het merkenrecht tot het databankenrecht – overal worden intellectuele eigendomsregimes onderhanden genomen. Te lang hebben we ons bij de ontwikkeling van kennis laten leiden door de gedachte dat kennis exclusief moet zijn. Alleen privaatbezitters zouden zorgvuldig met kennis kunnen omgaan en de risico's van het ontwikkelen van nieuwe kennis willen dragen. Onderzoek toont aan dat dit beeld niet klopt. Kennis is kostbaar, maar 'kostbaar' is niet hetzelfde als 'exclusief'. De kunst is die kosten zo op te brengen en te verdelen dat kennis inclusief in plaats van exclusief wordt. Het is de enige grondstof waarvan de waarde toeneemt naarmate je er meer gebruik van maakt.

=

Literatuur

James Boyle, *The Public domain. Enclosing the Commons of the Mind,* University Press: Yale 2008.

John Kay, "The difficult balance of intellectual property", *Financial Times*, 23 maart 2011, 11.

Michael Heller, *The Gridlock Economy: How Too Much Ownership Wrecks Markets, Stops Innovation, and Costs Lives,* Basic Books 2008.

Rudi Laermans hoogleraar sociologie aan de Katholieke Universiteit Leuven

creatieve

De creativiteit van de samenleving is ons gemeengoed, maar wordt door de markteconomie langzaam leeggezogen. Een analyse van de innovatieve economie.

Kleren, computers, meubels, speelgoed…: een flink deel van onze consumptiegoederen wordt tegenwoordig in China gemaakt. De productie volgt er het model dat industrieel Henry Ford begin de twintigste eeuw in de steigers zette. Fordisme, dat is een ver doorgedreven taakspecialisatie, monotone arbeid aan 'de lopende band', en een strak hiërarchisch toezicht. In China wordt deze harde werkcultuur ook nog eens omkaderd door een politiek systeem dat dissidente geluiden in de kiem smoort en arbeidersprotesten in naam van sociale harmonie meteen de kop indrukt. Het spiegelbeeld van dit autoritaire kapitalisme is de postfordistische realiteit van de creatieve economie in het Westen. Dan gaat het over sectoren als mode, design, publiciteit, media, architectuur,... Daarbinnen zet vernieuwing de toon, vandaar ook de allerwegen gezongen innovatiemantra. De postfordistische onderneming mikt niet met gestandaardiseerde massaproducten op Jan Modaal, maar probeert originele producten te ontwerpen en zo tijdelijk een marktniche te creëren (waarbij de productie uiteraard aan China of een ander lage loonland wordt uitbesteed). Steve Jobs slaagde daar bij Apple zo goed in dat hij van een saaie nerd in een goeroe van de creatieve economie veranderde.

Bekeken vanuit een wat breder perspectief treft vooral de overlap met de waarden die de kunsten traditioneel hoog in het vaandel voerden. Kunst is originaliteit en creativiteit, maar het kunstbestel bezit al lang niet meer het monopolie op het construeren van 'nieuwe werelden', het bedenken en voortbrengen van nieuwe mogelijkheden binnen media als beeld, tekst of geluid. Innovatie, speelsheid of verbeeldingskracht kenmerken ook diverse takken van de actuele postfordistische economie, van de betere film over alternatieve rockmuziek tot de productie van intelligente software. Of dat resulteert in een heuse massakunst dan wel in een nieuw soort 'postkunst' mag hier een open vraag blijven. Belangrijker zijn de transformaties die de creatieve economie met zich brengt binnen zowel de productie als de consumptie van koopwaren. Postfordistische werkverhoudingen verschillen ingrijpend van hun fordistische tegenhanger; en postfordistische consumptiegoederen gelijken maar ten dele op de waren die we ons als vanouds op de markt aanschaffen. De gangbare sociologische benaderingen van bijvoorbeeld de globale informatiesamenleving staan daar niet of nauwelijks bij stil. Meer inspiratie is te vinden in de recente geschriften van de erfgenamen van de Italiaanse *operaismo*-beweging, ook wel bekend onder de noemer autonoom marxisme. Antonio Negri, Maurizio Lazzarato, Paolo Virno of Christian Marazzi schrijven met grote bevlogenheid over de 'immateriële arbeid' binnen de creatieve economie en de nieuwe politieke perspectieven die ze opent. Ik stap hierna een eind weegs met hen op, maar haak af bij hun anarchistische kritiek op de staatsvorm en hun messianistisch aandoende verheerlijking van het zelforganiserende vermogen van 'de menigte' of *multitudo* (die modieuze uitdrukking zal ik dan ook niet gebruiken).

Creatief door coöperatie

Wat is er nieuw aan het postfordisme als een eigenstandig productie- en accumulatieregime? Bedrijven als Apple zijn alvast geen klassieke ondernemingen maar *creatiebedrijven* die hun meerwaarde primair halen uit het ontwerpen van nieuwe goederen. Anders dan in de kunsten waren onderzoek en waardecreatie binnen de creatieve economie van meet af op een niet-individuele leest geschoeid. Het produceren van een film of tv-programma, het ontwerpen van een auto of kledingcollectie, het schrijven van nieuwe software of computergames…: heel diverse activiteiten, maar ze zijn wel allemaal een kwestie van teamwerk, in brede zin. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor het maken van een advertentie. Een copywriter toetst zijn ideeën tijdens brainstorms voortdurend met directe collega's en gesprekken met opdrachtgevers, en put daarnaast gretig inspiratie uit terloopse cafébabbels met kennissen uit de mediasector. Het eindproduct valt daarom niet hem maar een collectieve auteur toe te rekenen. Die heeft de gedaante van een soms complex en wijdvertakt netwerk van mensen met wie formeel en informeel wordt samengewerkt, deels binnen de context van een afgelijnd project. De inburgering van digitale netwerken waarbinnen instant informatie kan worden uitgewisseld en bijgewerkt, vergemakkelijkt uiteraard dit soort van coöperatieve arbeid. Dat verklaart mede de veralgemening van samenwerking als een zelfstandige productiefactor.

Werk bezat natuurlijk altijd al een sociaal karakter door het bestaan van arbeidsdeling, die het fordistische fabrieksregiem sterk opdreef. Taakverdeling op competentiebasis verdwijnt niet meteen binnen het postfordisme, maar nieuw is wel de vernetwerking van de over diverse individuen verdeelde vermogens om te communiceren, te denken, te verbeelden… tot één collectieve productiefactor. Je hebt een idee, je giet dat in een project, en je mobiliseert vervolgens gericht je netwerk van contacten. In de daaropvolgende samenwerking brengen de verschillende participanten deels een specifieke competentie is. Tegelijk wedt je project op de meerwaarde van het samenwerken als zodanig: je hoopt dat er vonken zullen overslaan, dat de ene deelnemer de andere zal inspireren tot een creatieve bijdrage waar zijzelf alleen nooit toe in staat waren geweest. Je kan dat de creatie van een collectieve intelligentie noemen, maar doorslaggevend is de lopende institutionalisering van samenwerking als motor van economische waardecreatie. Binnen het raamwerk van privé-bezit en loonarbeid heeft zich zo een *creatief 'productie-commonalisme'* uitgekristalliseerd: wisselende werkgemeenschappen organiseren zichzelf rond uiteenlopende taken of opdrachten, los van een strakke, hiërarchisch opgelegde arbeidsdeling. Ook al is er doorgaans een eindregisseur, de projectwerkers gaan op een informele en relatief egalitaire manier met elkaar om, met veel onderling overleg en een gedurige collectieve uitwisseling van informatie met het oog op productieve vonken.

Omwille van het toenemend belang van coöperatie voor economische waardecreatie noemt Paolo Virno het postfordisme aan het einde van *A Grammar of the Multitude* "het 'communisme van het kapitaal'". In dezelfde geest schrijven Michael Hardt en Antonio Negri in *Empire*, ooit de bijbel van de andersglobalisten, dat "productiviteit, rijkdom en de creatie van maatschappelijk surplus de vorm aannemen van coöperatieve interactiviteit, door linguïstische, communicatieve

economie

en affectieve netwerken. In de uitdrukking van zijn eigen creatieve strategieën lijkt immateriële arbeid dus het potentieel te leveren voor een vorm van spontaan en elementair communisme". Het neologisme 'commonalisme' lijkt mij het betere woord. Het vermijdt niet alleen de politieke connotatie van een zeker Oostblokverleden, maar is ook gewoonweg conceptueel juister. De samenwerking binnen "een 'babbelende', communicerende productieketting" (Christian Marazzi) is immers een altijd particuliere combinatie van productiviteit en gemeenschappelijkheid, in de zin van het Engelse *'common'* of het Franse *'commun'*. De arbeid bezit een gemeenschappelijk of sociaal karakter, en tegelijk wordt doorheen productiegerichte vormen van samenwerking altijd een specifieke gemeenschappelijkheid geproduceerd, een projectgebonden en daarom meestal tijdelijke communicatieve, cognitieve en affectieve collectiviteit voortgebracht. Die valt wel te stimuleren en te coachen, maar haar rijkdom blijft van de orde van een geïmproviseerde polyfonie, een slechts gedeeltelijk te managen sociale zelforganisatie. Het postfordistisch kapitalisme parasiteert daarop en onteigent tevens de uitkomsten van deze 'commonaliteit'. Wat samen werd gemaakt, valt uiteindelijk wettelijk de onderneming of *brand* toe, die haar winsten veilig stelt dankzij het copyright of auteursrecht. Of het gezamenlijk gemaakte product wordt zelfs op conto van één enkel iemand geboekt, zie weerom Apple en Steve Jobs.

Biopolitieke productie en zelfuitbuiting

Coöperatieve of zogeheten immateriële arbeid is onberekenbaar, ook vanuit het oogpunt van waardevorming. De gecreeerde (meer)waarde kan, *pace* Marx, niet worden geijkt aan de hand van de feitelijke arbeidstijd of het gemiddeld aantal werkuren. Zo kan bekeken vanuit het eindproduct tijdens een beslissende brainstorm van één uur veel meer waarde worden voortgebracht dan in de talrijke voorafgaande of erop volgende werkuren van de afzonderlijke deelnemers. De creatieve economie is in wezen mateloos: de productiviteit van haar *human capital* is onberekenbaar. Tegelijkertijd berust ze op de systematische onteigening van een ook buiten de arbeidssfeer gedurig hernieuwde gemeenschappelijkheid. Het vermogen tot samenwerking en gedeelde creativiteit stoelt immers op de algemenere menselijke capaciteiten om te communiceren, te denken, te verbeelden, anderen met woorden te affecteren en daardoor zelf geaffecteerd te worden. Ze worden niet voortgebracht door de postfordistische economie zelf, maar komen tot ontwikkeling binnen sociale verbanden als gezin en onderwijs, en worden vervolgens levenslang geregenereerd in de sfeer van de vrije tijd en primaire relaties. Het gaat dan ook om generische of *soortvermogens* waarzonder zoiets als menselijk (samen)leven ondenkbaar is. Het postfordisme veronderstelt ze als gegeven en zet ze letterlijk in productief kapitaal om. Anders dan het fordistische fabrieksregiem eigent dat zich niet langer alleen de fysieke lichaamskracht maar alle menselijke levensvermogens toe. Michael Hardt en Antonio Negri gewagen daarom van een systeem van *biopolitieke productie*: leven (bios) wordt binnen economische machtsverhoudingen (politiek en productie) ingeschreven. Dat kan enkel door te parasiteren op een daarbuiten bestaande leefwereld of cultuur, waarin de vermogens tot communicatie, denken of verbeelden op een niet direct productieve manier worden gereproduceerd. Het huidige kapitalisme produceert gedurig nieuwe gemeenschappelijke levensvormen, zie modes of de inburgering van de laptop, maar het kapitaliseert daarbij op een niet-kapitalistische – een nog niet 'gecommodificeerde' of gekoloniseerde – gemeenschappelijkheid en levendigheid.

De creatieve economie generaliseert het van de cultuurindustrie bekende samengaan van coöperatie en creativiteit dat van oudsher ook intrinsiek sociale kunstdisciplines, zoals theater en dans, kenmerkt. Het veralgemeent tevens het moderne artistieke ethos van zelfontplooiing: men werkt niet om den brode maar om 'zichzelf te zijn' of, juister, zichzelf te worden. Creatief werk is zelfwerk: 'zichzelf uitdrukken' is niet langer het waarmerk van een artistieke identiteit, maar het officiële credo van computernerds, soapmakers, zelfs van goedverdienende managers. Daarmee veralgemeende ook de verstrengeling van leven en werk waarop tot voor kort het artistieke bohémiendom het patent had. De creatieve werker kent geen vaste uren en surft op de golven van zijn inspiratie. Hij is flexibel en ongebonden, en hij heeft geen vast takenpakket maar hopt van project naar project. Hij werkt het liefst in een informele omgeving, en vooral: hij werkt graag samen in wisselende teamverbanden waarbinnen anderen hem kunnen inspireren. Deze constellatie wordt aangestuurd door het postmaterialistische ethos van zelfontplooiing, dat de biopolitieke productie quasivolledig heeft geüsurpeerd. De ideaaltypische creatieve arbeider is daarom de zichzelf uitbuitende *flexiwerker* die als zelfstandige ondernemer zonder autonoom kapitaal zijn diensten verkoopt en mordicus blijft geloven dat hij aan zichzelf werkt door te zappen van project naar opdracht binnen één enkele werkdag zonder vast begin of einde. De afwezigheid van enige sociale zekerheid lijkt geen probleem, want ze wordt gecompenseerd door de queeste naar zelfzekerheid. Het neemt niet weg dat nogal wat leden van 'de creatieve klasse' feitelijk behoren tot het groeiende *'precariaat'*. Ze hebben doorgaans weinig of geen werkzekerheid en zien zich daarom regelmatig verplicht om in projecten te stappen die ze niet meteen als zinvolle arbeid ervaren. Dat legitimeert ook volgens auteurs als Negri of Virno de eis van een algemeen basisinkomen, dat tevens alle bestaande sociale zekerheidsregelingen en de ermee sporende vormen van disciplinering moet vervangen.

Creatieve consumptie

Met het postfordisme ontstond behalve een nieuw, biopolitiek werkregiem ook een specifiek consumptieregiem, een nieuw dispositief van kopen en verkopen. Anders dan de fabriek, aldus Maurizio Lazarato, "creëert de postfordistische onderneming niet het object (de koopwaar), maar de wereld waarbinnen het object bestaat. Ze creëert ook niet langer het subject (de arbeider en de consument), maar de wereld waarbinnen het subject bestaat (…). Consumeren is niet reduceerbaar tot het kopen en 'vernietigen' van een dienst of een product zoals de gangbare politieke economie en haar kritiek onderwijzen, maar betekent primair behoren tot een wereld, instemmen met een universum". De te realiseren ruilwaarde van een product als een *game*, een film of een popsong is inderdaad afhankelijk van een hogelijk immateriële waarde waarvan de potentiële gebruiker-koper moet worden overtuigd. Precies daarom wordt via publiciteit en design 'een wereld' gecreëerd, een universum waarbinnen de geadverteerde service of het gestileerde product betekenis krijgt en tevens als een affectief aantrekkelijk 'stimulacrum' (Joep Van

Lieshout) verschijnt dat uiteenlopende ervaringen in het vooruitzicht stelt. Het gaat in het nieuwe consumptieregiem dus om méér dan alleenlijk de productie en toe-eigening van zogeheten tekenwaarden. Met die term benadrukte Jean Baudrillard al begin jaren 1970 het belang van de immateriële betekenissen als status of jeugdigheid voor het aan de man of vrouw brengen van koopwaren. De consumptiemaatschappij verenigt daarom economie en cultuur: reclame en design veranderen de eenvoudigste producten in tekens met een appelerende boodschap. Consumeren is geen zaak van materialisme of hebben, wel van zijn of identiteit: je bent de kleren die je draagt.

De postfordistische economie gaat een stap verder en creëert gedurig meer omvattende ervaringswerelden. Zelfs de simpelste jeansreclame positioneert tegenwoordig het aangeprezen product als een uitnodiging om anders en beter te gaan leven, met meer plezier, meer erotische aantrekkingskracht, meer stijl en smaak, meer persoonlijkheid… De feitelijke motor van het proces van waarderealisatie is kortom de aanmaak van een potentiële leefomgeving, de gedurig hernieuwde productie van een imaginaire of virtuele wereld waarin een letterlijk voor de hand liggende, koopbare *betekenis- en beleveniswaarde* primeert op de gebruikswaarde of de nuttigheid. De spreekwoordelijke oervorm van postfordistische goederen is daarom het avant-gardistische of conceptuele kunstwerk, genre de readymade à la Duchamp. Hoewel het om weinig meer gaat dan een alledaags, zelfs in serie geproduceerd voorwerp, bezit een readymade een immateriële surpluswaarde dankzij de begeleidende kunstcontext. Deze omgeving is niet gegeven maar vormt het performatieve resultaat van de altijd specifieke verbinding van een artefact met een discursieve omgeving die tevens een unieke ervaring belooft.

De postfordistische economie grossiert niet alleen in de creatie van virtuele werelden door koopwaren doelgericht te positioneren via design en publiciteit. Ze biedt die tevens in een meer directe vorm aan via softwareprogramma's en computergames of allerhande soorten *events*, variërende van 'een onvergetelijk etentje' (de 'food experience)' over 'een uniek optreden' tot de trendy inrichting van het café om de hoek (dat zich dan ook niet langer als een gezellige kroeg maar als een lounge bar aanprijst). De actualisering van zo'n virtuele wereld komt neer op de tijdelijke koppeling van een potentiele betekenis- en belevingswaarde aan een of meer lichamen. De incarnatie, en dat letterlijk, van een reclame of een gameprogramma *capteert leven*, doordringt en vormt het, geeft het gestalte en genot. Binnen het postfordisme is consumeren daarom synoniem met animeren en geanimeerd worden, het creëren van werkzame interfaces tussen allerhande artefacten en lichaamsvermogens: elke *lifestyle* is een lijfstijl. In die zin functioneren zowat alle culturele goederen thans als software. De koper of gebruiker realiseert actief de aangeboden virtuele wereld, in de regel alweer vanuit het ethos van zelfrealisatie. Zowel het produceren als het consumeren worden gestuurd door het verlangen naar authenticiteit of zichzelf zijn, dat uiteraard varieert naar klasse, geslacht of leeftijd. Kortom, consumeren is net als produceren voor alles een zaak van zelf- en lichaamswerk, dus van *de creatie van subjectiviteit*. Goederen en diensten worden effectief geleefd, niet enkel gekocht (de ruilwaarde) en geïnterpreteerd (de tekenwaarde) maar vooral ook belichaamd (de belevingswaarde). Ook langs de consumptiezijde opereert het postfordisme dus als een biopolitieke machine, een transformator en beheerder van het leven als potentialiteit of als aaneenschakeling van de menselijke vermogens tot communicatie, denken of verbeelden.

De klant is koning?

In het postfordisme zijn er virtuele werelden te over, zie Internet of de modale 99 kanalentelevisie. Het capteren van leven komt daarom neer op eerst het trekken, vervolgens het vasthouden van aandacht. Zowel persoonlijke als publieke aandacht is een schaars iets, zodat het postfordisme in de meest letterlijke zin een *aandachtseconomie* is waarbinnen gedurig om attentie wordt geconcurreerd. Die primaire aandacht voor bijvoorbeeld een site of een tv-kanaal is verkoopbaar in de vorm van reclamebanners en cookies of reclametijd. Precies omdat aandacht de noodzakelijke voorwaarde vormt voor het interfacen van virtuele werelden met lichamen, is de klant de centrale figuur in het postfordistische consumptieregiem. Hij is geen eenmalige koper of consument, maar een trouwe afnemer die zijn aandacht regelmatig door dit en geen ander tv-kanaal of computerspelletje laat 'pakken'. Klantenbinding is thans dé bron bij uitstek van differentiële productiviteitsgraden en winsten binnen meerdere segmenten van de creatieve economie. Softwareontwikkelaars bieden daarom bijvoorbeeld gratis updates aan, terwijl de lezers van kranten of tijdschriften gratis boeken, cd's of tickets voor culturele evenementen bij hun leesvoer krijgen. De belangrijkste modus van klantenbinding blijft echter het gedurig vernieuwen van zowel goederen of diensten en hun immateriële omgevingen.

Een creatieve economie is inderdaad structureel innovatief, uiteraard niet met het oog op nieuwe gebruikswaarden of nuttige artefacten maar eenvoudigweg omdat het nieuwe een betere aandachtstrekker is dan het oude of al bekende. Maar wat nieuw is, veroudert snel, zeker in een sterk concurrentiele omgeving waarbinnen ontelbare aanbieders om aandacht werven. Nieuwheidswaarde slijt bovendien zeer snel bij feitelijk gebruik, wat ongetwijfeld de hoofdreden is voor de chronische vernieuwingsdrang binnen de huidige creatieve economie. Of zoals Gilles Lipovestky nu alweer vijfentwintig jaar geleden opmerkte in *L'Empire de l'éphémère*: wij leven in het tijdperk van de voleindigde mode, waarin er niet langer dominante trends bestaan omdat er altoos en overal wordt geïnnoveerd. Apple heeft dat wederom zeer goed begrepen. De aantrekkingskracht van een iPhone of iPad ligt deels in het dagelijkse vernieuwde, immense aanbod van apps. Het is een geniaal businessmodel: wereldwijd werken creatieve individuen en groepjes gratis voor Apple in de hoop een succesvolle app te kunnen ontwikkelen. Dat zorgt dag na dag voor talloze nieuwe toepassingen die gratis of tegen een marginale kostprijs kunnen worden aangeschaft. Dankzij de app doet Apple aan een permanente klantenbinding die het bedrijf nauwelijks wat kost en de afnemer gedurig bij de leest houdt – versta: hem dagelijks blij gezind richting App Store doet surfen.

Bij het capteren van aandacht gaat het in wezen altijd om de toe-eigening van levenstijd. Volgens Marx excelleerde het klassieke, fordistische kapitalisme in de onteigening van een surplus aan niet verloonde arbeidstijd; in het postfordistisch kapitalisme wordt in een veel bredere zin de levenstijd onteigend. Creatieve of immateriële arbeid berust op het kapitaliseren van vermogens die buiten de verloonde arbeidstijd om

worden geregenereerd en verder ontwikkeld. Tegelijk is het koloniseren van deze niet-arbeidstijd het primaire doelwit van de aandachtseconomie. Het voleindigde postfordisme zou dan ook neerkomen op een totale captatie van de levenstijd, een naadloze feedback tussen arbeidstijd en vrije tijd. Zo'n volkomen gesloten, quasi-totalitaire biopolitieke ordening is echter onmogelijk. Het postfordistische kapitalisme blijft immers aangewezen op een niet-kapitalistische gemeenschappelijkheid. Het kan de generische levensvermogens tot communicatie, coöperatie, verbeelden en affectiviteit niet zelf voortbrengen, maar parasiteert voor hun ontwikkeling en reproductie op alledaagse leefwerelden of sociale verhoudingen die zich niet voegen naar een louter kapitalistische logica van productie en consumptie. Dat is misschien wel de meest essentiele contradictie in het reëel bestaande kapitalisme: het dreigt behalve de natuurlijke ook de sociale bronnen van economische meerwaardeproductie te vernietigen. Wanneer iedereen nog enkel de turbotaal van reclame of media zou spreken en leven, heeft de creatieve economie zichzelf overwonnen…

=

kytopia

Kytopia is de vrijstaat van Colin Benders (bekend als Kyteman) met muziekstudio's, oefenruimtes, ateliers en appartementen in een loods en leegstaande kantoren. Subsidie komt er vrijwel niet aan te pas.

Zakelijk leider Erik Benders: "De omgang met auteursrechten blijft lastig. Soms hangen we platen en cd's in Utrechtse bomen als een fysieke *open source*. We zijn op zoek naar andere patronen tussen muzikanten, hun muziek en het publiek en brengen daarom zelf onze cd's uit. Maar je kunt als muzikant niet zonder tussenpersoon, omdat de distributie ingewikkeld en tijdrovend is. Daardoor ligt belazerij en wantrouwen wel altijd op de loer." www.kytopia.com

N
W
E
S
open source
kytopia
protospace - fablab
huis ad werf
thuisafgehaald.nl
cultdealerenzo.nl
kennis
social capi
seats to meet
plukdestad.nl
kersentuin
statenjacht
dichte
scholing
jongeren
werkgelegenheid
groene stich
wild breien

kaart & collages:
Sylvia Stølan
met dank aan
Lara Simons en
Anna van Kooij

gemeengoed in utrecht

Meer over al deze initiatieven op www.bureaudehelling.nl/artikel-tijdschrift/gemeengoed-in-utrecht

woon collectief

Marianne van den Boomen leeft vanaf 1985 in wooncollectief De Kasko, met zo'n 35 anderen. "We hebben een uniek contract met woningbouwvereniging Bo-ex, waardoor we veel in eigen beheer kunnen regelen: aannamebeleid, inkomensafhankelijke contributie, verbouwingen en zo. Het pand is speciaal voor ons gebouwd met een huiskamer/vergaderzaal, feestzaal, terrassen, een geïsoleerde muziekkamer en een grote tuin. Ons uitgangspunt: als je deelt heb je meer."
www.boex.nl (foto's: Peter Valckx)

dhnz

Op de Doe het niet zelf-dagen helpen ondernemers elkaar gratis, op wisselende locaties.
www.doehetnietzelf.org
(foto: Arnoud van den Heuvel)

occupy

Occupy Utrecht kun je vinden op de Ganzenmarkt voor het stadhuis. De groep maakt deel uit van de internationale beweging, die wil laten zien dat de wereld niet van rijke bedrijven of machtige politici is, maar van de overige 99 procent. Men heeft geen duidelijke ideologie, maar is breed op zoek naar alternatieven voor een eerlijker samenleving.
www.occupyutrecht.nl

Ronald Paping en Agnes Verweij directeur en redacteur van de Nederlandse Woonbond

Kooprecht v

Kopen of huren? Eigendom of toegang? Een breed ingevoerd kooprecht ondermijnt de sociale woonsector.

We moeten haar nageven dat ze lef heeft, onze nieuwe minister van Binnenlandse Zaken Liesbeth Spies. Met geheven wapenstok kwam ze het woondossier binnenstappen en verkondigde – nog geen week verantwoordelijk als minister – dat woningcorporaties driekwart van hun bezit te koop moeten aanbieden. Als zij zich een weekje langer had ingelezen in de volkshuisvesting, had zij zich wel vijfmaal bedacht.

Maar de minister sluit zich aan bij diegene die de volkshuisvesting in Nederland als een anomalie zien: het past niet binnen de vrije markteconomie en is nauwelijks uit te leggen in Europa. Het Centraal Planbureau, het Economisch Instituut voor de Bouw, banken, welvaartseconomen en volkshuisvesters die af willen van hun oubollige imago, zijn al jaren uit op een paradigmaverschuiving: de brede corporatiesector waar Nederland beroemd om is, moet plaatsmaken voor meer marktwerking en eigen woningbezit. Dat is goed voor de woningmarkt en de burger, zo redeneren zij. Het kabinet Rutte is hun grote kans om dit te realiseren.

Emeritus hoogleraar volkshuisvesting Hugo Priemus zat nooit om pittige uitspraken verlegen, maar tegenwoordig put hij zich uit in superlatieven om zijn afgrijzen uit te spreken over het woonbeleid van dit kabinet. “Hoe bereiken we een complete ontwrichting van de woningmarkt? Alles wijst erop dat dit de opgave is die het kabinet zich heeft gesteld”, zo schreef hij eind december op zijn blog op *Aedesnet*. Priemus kwalificeerde de nogal mager uitgevallen *Woonvisie* (juli 2011) van voormalig minister Donner als “het toppunt van ongeloofwaardigheid binnen de volkshuisvestingssector”. De kabinetsvoorstellen om huurders het recht te geven hun woning te kopen zijn voor Priemus “kiezersbedrog, bizar en onhaalbaar”. Geen van de verkiezingsprogramma’s van VVD, CDA of PVV sprak destijds over een kooprecht voor huurders. Behalve dat van GroenLinks, maar die partij werd niet uitgenodigd om het regeerakkoord te schrijven.

GroenLinks pleit er in zijn verkiezingsprogramma (hoofdstuk 5, programmapunt 31) voor dat “huurders, onder voorwaarden, hun woning kunnen kopen van de woningcorporatie. Indien de corporatie kiest voor een terugkooprecht (anti-speculatiebeding) kan de huurder de woning met korting kopen. “Welke voorwaarden had de partij precies in gedachten? Hoe ver mogen corporaties gaan met hun kortingen op de verkoop? Doet GroenLinks hier een indirecte aanbeveling voor een terugkooprecht voor corporaties? En wat wil de partij anders doen om speculatie te voorkomen? De achterliggende argumenten van programmapunt 31 komen maar mondjesmaat naar voren in het politieke debat, dat flink is losgebarsten na de wapenstok in het hoenderhok van Spies. Het was naïef van GroenLinks te veronderstellen dat in de huidige discussies over de woningmarkt een kooprecht voor huurders zomaar gelanceerd kon worden, zonder een offensief pleidooi voor de maatschappelijke voorwaarden van een kooprecht en zonder de regie te nemen in het debat. Inmiddels is het kabinet Rutte met het kooprecht aan de haal gegaan en kijkt GroenLinks in een ongemakkelijke positie toe. Dit artikel gaat over de achterliggende argumenten die nodig zijn voor een zinvolle discussie over het kooprecht.

Ideologie

Het kooprecht voor huurders is een puur ideologische kwestie en nooit bedoeld om de woningmarkt uit het slop te trekken. Daar doet geen directeur-generaal binnen Binnenlandse Zaken geheimzinnig over. Dit kabinet wil met het van Thatcher afgekeken kooprecht, het zogenaamde *right to buy*, voor huurders meer ‘eigen verantwoordelijkheid en zeggenschap bij burgers’ neerleggen. En jaagt hen zodoende in de schulden en financiële risico’s. In Groot-Brittannië werd de ideologische strijd tussen *Labour* en de *Conservatives* met name op het terrein van de volkshuisvesting beslecht. Thatcher won, maar liet een verstokte en verstikkende woningmarkt achter waarin starters geen kans maken, huren onbetaalbaar is geworden (gemiddeld € 862,- kale huur per maand), bijna twee miljoen huishoudens (4,5 miljoen mensen) een huurwoning zoeken en de particuliere woningvoorraad in snel tempo verloedert.

Ondanks het slechte voorbeeld overzee, zet het kabinet in op een grootschalige verkoop van de sociale huurwoningenvoorraad. Het vermoeden bestaat dat het kooprecht in het regeerakkoord terecht kwam, niet dankzij het verkiezingsprogramma van GroenLinks, maar dankzij een lobby van vier prominente koopideologen: Arthur Docters van Leeuwen, de UvA-econoom Sweder van Wijnbergen, CDA-senator Hans Hillen en woningcorporatiedirecteur Jan Sinke, die in 2010 een vurig pleidooi hielden voor een Nederlandse *right to buy*. Volgens hen zou een derde (800.000) van de 2,4 miljoen corporatiewoningen verkocht kunnen worden. Getuige haar *Woonvisie* meent het kabinet nu dat de voorraad van 2,4 miljoen corporatiewoningen inderdaad te groot is voor ‘de doelgroep’, die 1,9 miljoen huishoudens zou omvatten. Een beetje vreemd is dat wel, omdat de doelgroep aan de hand van de nieuwe, vanuit Europa ingestoken toewijzingsgrens voor sociale huurwoningen (€ 34.085,- peildatum 1 jan 2012) ruim 3,2 miljoen huishoudens telt. Hoogleraar Priemus windt zich er in het *Tijdschrift voor de volkshuisvesting* (nr. 4, 2011) over op dat het kabinet de doelgroep nu ”zonder toelichting” tot 1,9 miljoen huishoudens reduceert en stelt dat in principe veertig procent van de sociale huurwoningenvoorraad geliberaliseerd kan worden. Bovendien versoepelt het kabinet de verkoopregels van corporatiewoningen niet alleen aan zittende huurders, maar ook aan institutionele beleggers. Die doen het meestal niet zo best als huisbaas en staan er om bekend dat ze graag doorverkopen, met name op het moment dat een woningcomplex serieus onderhoud nodig begint te hebben.

Door huurders het kooprecht, maar vooral sociale verhuurders meer ‘verkoopplichten’ te geven, voert het kabinet de druk op de corporaties op om te verkopen. Zodat er geld in hun laatjes stroomt en zij niet meer onder de bijdrage aan de huurtoeslag uit kunnen: een heffing van ruim zeshonderd miljoen euro die hen vanaf 2014 jaarlijks boven het hoofd hangt. Ook andere maatregelen van dit kabinet zijn gericht op het spekken van de corporatiekassen vanwege die heffing. De vijf procent extra huurverhoging voor huishoudinkomens van meer dan € 43.000,- (is nog niet goedgekeurd door de Tweede Kamer). En de extra woningwaarderingspunten (de 15 of 25 ‘Donnerpunten’) in gebieden waar ‘schaarste’ is. Het kabinet wentelt zijn bezuiniging op de huurtoeslag dus af op huurders. En passant doet het ook nog eens de sociale huurwoningenvoorraad in de uitverkoop.

Een beter leven

Natuurlijk brengt het kabinet heel andere argumenten voor dit beleid naar voren. Zo zou eigen woningbezit mensen emanciperen en in positieve zin de betrokkenheid bij de woonomgeving en de leefbaarheid van

voor huurders

buurten en wijken bevorderen. De bewijzen daarvoor zijn echter flinterdun. Marja Elsinga, hoogleraar Housing Institutions & Governance aan de TU Delft, deed er de afgelopen decennia uitgebreid onderzoek naar in heel Europa: "In landen als Groot-Brittannië en Italië is kopen heel aantrekkelijk omdat er alleen een particuliere huursector is en weinig huurbescherming. Huren is daar onzekerheid, kopen betekent zekerheid. In die landen is de omslag naar eigendom heel groot en veel waard. Maar in Nederland is de sociale huursector een heel goed alternatief voor eigendom." Uit *Een eigen huis een beter leven?,* een SEV-onderzoek waar Elsinga in 2008 projectleider van was en dat landelijk werd uitgevoerd onder honderden kopers van dertien woningcorporaties, blijkt dat er geen directe aanwijzingen zijn dat kopen leidt tot emancipatie. Het zijn de al meer geëmancipeerde huurders, die kopen. Kopers scoorden hoger wat betreft klusvrijheid, maar huurders ervaren meer vrijheid om te verhuizen. De effecten voor kopers op het gebied van arbeidsparticipatie, uitbreiding van het sociale netwerk en verhoging van status, bleken zeer gering. Het belangrijkste effect was hun veranderde financiële situatie. Opvallend detail uit het onderzoek is dat juist huurders een grotere 'eigenwaarde' blijken te hebben dan eigenaar-bewoners.

Nog een argument van het kabinet is dat er onder 'een breed deel van de bevolking' een wens naar eigen woningbezit zou zijn. Het is de vraag waar dit kabinet zijn voelsprieten heeft hangen dat het zulke 'breed gedragen wensen' oppikt. De vraag naar betaalbare huurwoningen neemt de afgelopen jaren alleen maar toe. Uit de digitale raadpleging die de Nederlandse Woonbond in oktober onder haar 1,5 miljoen leden (dat is vijftig procent van alle huurders in Nederland) hield, blijkt dat ruim tweederde van de huurders tegen geforceerde verkoopprogramma's is. Hun belangrijkste argumenten tegen die verkoop zijn het behoud van een brede sociale huursector en van voldoende betaalbare huurwoningen. Iets meer dan twintig procent is voor het stimuleren van verkoop van huurwoningen. Op die wens naar keuzevrijheid komen we later terug.

Het kabinet presenteert het hoe dan ook als een nobel streven dat ook mensen met lage inkomens (namelijk: sociale huurders) een direct financieel belang moeten kunnen hebben in hun woning en daarmee hun buurt. Maar waarom wenst dit kabinet hen een *financieel* belang toe? Waarom een hypotheek? Ideologisch gezien stond rechts altijd het eigen woningbezit voor in de veronderstelling dat het mensen maatschappelijk voorzichtiger maakt, behoudender, en gebonden aan de bestaande maatschappelijke verhoudingen. Simpel gezegd: Wie het zich niet kan permitteren zijn baan te verliezen, gaat ook niet staken. Wetenschappelijk is die veronderstelling niet, maar een politieke keuze is het wel. Nederland heeft de grootste schuldenlast per hoofd van de bevolking in Europa. En de fiscale subsidiëring van de eigen woning (vooral de hypotheekrenteaftrek) drukt met zijn vijftien miljard euro per jaar (en dat is nog exclusief het kooprecht) zwaar op de rijksfinanciën.

Belangen

GroenLinks draagt met haar standpunt voor kooprecht-zonder-heldere-voorwaarden, onverhoopt bij aan een neoliberaal beleid dat leidt tot de afbraak van een belangrijke maatschappelijke verworvenheid: volkshuisvesting die zichzelf bedruipt. In het buitenland is de Nederlandse volkshuisvesting moeilijk uit te leggen, zeker in de Europese Unie die ijvert voor een strikte scheiding tussen markt en staat. Het Nederlandse volkshuisvestingssysteem staat namelijk met een been in de verzorgingsstaat en met het andere in de vrije markt. Het is bij uitstek een hybride sector, een gemengde markteconomie. De 390 woningcorporaties (eens waren het er meer dan 1800) in het land, beheren *privaat eigendom over maatschappelijk bestemd vermogen*. Dat betekent dat niemand het vermogen van een corporatie bezit, maar dat er wel een in de *Woningwet* en in het *Besluit Beheer Sociale Huursector* (BBSH) verankerde bestemmingsplicht op rust, namelijk 'de volkshuisvesting'. Corporaties zijn geen taakorganisaties, maar ook geen normale private ondernemingen die winst moeten maken. Het zijn maatschappelijke ondernemingen zonder aandeelhouders die om verantwoording vragen of rendementseisen stellen. Wel is er extern toezicht door overheidsinstanties, maar overheden kunnen niet voor een woningcorporatie bepalen waar geïnvesteerd moet worden in nieuwbouw, renovaties of de wijkaanpak. Het instituut woningcorporatie kan dus verschrikkelijk veel, juist omdat het geen andere belangen dient dan die van de volkshuisvesting, hoeveel discussie er over de inhoud en invulling daarvan ook moge zijn.

Al bij het ontwerp van de volkshuisvesting met de Woningwet van 1901 was voorzien dat woningcorporaties in de toekomst als *revolving fund* zouden gaan fungeren: hun opbrengsten vloeien terug in eigen kas en worden aangewend voor nieuwe investeringen op het gebied van de volkshuisvesting. In 1901 kwam ook een ander belangrijk aspect van de sector aan de orde: hoe kunnen belanghebbenden en kapitaalverschaffers aan de woningcorporaties worden gebonden, zonder dat zij een te grote directe invloed en bestuur kunnen claimen? (J.K. Helderman, Nirov, 14 februari 2012). Dit dilemma, destijds ook ingegeven door de verenigingsstructuur van veel corporaties, is nog altijd actueel. Hoe ver reikt dat privaat eigendom over maatschappelijk vermogen? En van 'wie' is de corporatie eigenlijk?

Deze vraag duikt elk half jaar wel een keer op. Daarbij gaat het in feite om de vraag: wie bepaalt het beleid? Bij het opstellen van een beleidsplan wordt een woningcorporatie geacht alle belanghebbenden langs te gaan: de huurders, de betreffende gemeenten, de zorginstellingen, de onderwijsinstellingen, het rijk, de politie, enzovoort. Een woningcorporatie zoekt voortdurend naar een manier om het maatschappelijke invloed te geven op zijn eigen doen en laten. Dat moet, maar dat *kan* ook, omdat er geen eigendomsbelang is dat het dienen van dat maatschappelijke doel in de weg staat. Bij de overgrote meerderheid van de woningcorporaties gaat dit gewoon goed, ook al moet er nog veel gebeuren om de zeggenschap van huurders te vergroten. En soms 'schiet het los' en staat er een zonnekoning op zoals bij Rochdale, of risicovol geknoei met derivaten zoals bij Vestia. Het is natuurlijk nogal een opgave om goed toezicht te organiseren op zoveel maatschappelijk bestemd vermogen in handen van private partijen. En sinds de incidenten bij Rochdale en Woonbron (SS Rotterdam) is de noodzaak van stevig toezicht alleen maar prangender geworden.

Ondanks alle nadelen en dilemma's zou het doodzonde zijn om dit hybride instituut los te laten. Want het gebrek aan eigendomsbelang bij een woningcorporatie is in beginsel de ideale positie om de volkshuisvesting te kunnen dienen. En het *revolving fund* met zijn inmiddels enorme vermogen, levert juist meer mogelijkheden op dan belemmeringen. Nederland staat niet voor niets wereldwijd bekend om zijn kwalitatief goede woningvoorraad. En onze 'aandachtswijken' zijn bij lange na niet zo problematisch als in de meeste andere landen.

Die verworvenheden zijn voor het grootste deel dankzij de corporaties. Vanwege hun schaal en revolving fund leveren zij met strategisch voorraadbeheer en maatschappelijke investeringen een cruciale bijdrage aan leefbare wijken en de wijkaanpak. Vergelijk daarmee de particuliere koopsector waar de waardeontwikkeling van woningen vaak naar elders verdwijnt, zoals vakanties of nieuwe auto's.

Timmeren

Er is een kanttekening. Namelijk dat het zelfbeschikkingsrecht van huurders over corporatiewoningen te wensen overlaat. Een huurder kan niet zomaar een open haard in zijn schouw timmeren, al hangt dat een beetje af van de afspraken met de verhuurder. Voor sommigen is dat gebrek aan zelfbeschikking over de woning een serieus bezwaar. Huurders die liever willen kopen, zouden die vrijheid dus moeten hebben. Maar dat kan alleen als er rekening wordt gehouden met de belangen van degenen die willen of moeten blijven huren. Ook in de toekomst. Anders dan het voorgestelde kooprecht van dit kabinet, betekent keuzevrijheid dus geen geforceerde uitverkoop van de corporatiesector. De keuzevrijheid van potentiële kopers moet steeds afgewogen worden tegen maatschappelijke belangen (leefbare wijken, goede en energiezuinige woningvoorraad) en de belangen van achterblijvende huurders (voldoende betaalbare voorraad, efficiënt exploitatiebeleid, voldoende onderhoud). Dat zou het hart van de discussie omtrent het kooprecht moeten zijn. Dan zou de verrassende conclusie nog wel eens kunnen zijn dat delen van de eigen woningvoorraad (slecht onderhouden complexen aan de 'onderkant van de koopmarkt') weer in handen van corporaties zou moeten komen.

Rekening houden met (toekomstige) huurders en leefbare wijken betekent ook dat het vermogen van de corporaties niet zomaar weg mag lekken naar kopers door middel van kortingen, zoals bij het Britse *right to buy*. Daar gingen gemeentelijke huurwoningen de deur uit met kortingen van dertig tot zeventig procent. En als er verkocht wordt, dan moet dat gebeuren onder de voorwaarde dat bij verhuizing de woning weer teruggekocht wordt door de corporatie. Deze 'verkoop onder voorwaarden' kent inmiddels vele modellen (o.a. Koopgarant, Slimmer kopen, Te Woon en Kopen naar wens) en wordt al breed toegepast door de corporaties. Zelfs commerciële investeerders onderzoeken momenteel de mogelijkheden voor 'sociale verkoop'. Duidelijk is in elk geval dat met een vorm als Koopgarant de corporatie uiteindelijk de beschikking houdt over de sociale woningvoorraad en het *revolving fund* in tact kan blijven. Mits de overheid geen greep in de kas doet. En dat is nu juist het punt waar GroenLinks wat harder op moet hameren. Als het kooprecht voor huurders dient om het vermogen van corporaties af te romen (zoals dit kabinet doet), dan kan de partij er beter van af zien. Of werk gaan maken van heldere voorwaarden, die ook in de toekomst keuzevrijheid voor huurders (en kopers) garanderen.

=

couchsurfing

De Turkse student Ahmet Kökçam reisde als *couchsurfer* door Nederland en verbleef onder andere bij Marlous. Bij *couchsurfing* stellen mensen hun bank of bed ter beschikking aan reizigers om hen kennis te laten maken met hun stad, of zomaar om nieuwe mensen te leren kennen. Het is het grootste internationale, op internet gebaseerde gastvrijheidsnetwerk. www.couchsurfing.org

Jan Willem van der Schans ruraal socioloog aan de Universiteit Wageningen

Gemeengoed al

Gemeengoed is gebaseerd op een klassiek liberale gedachte over gemeenschappelijk eigendom. Stadslandbouw maakt daar gebruik van.

Het begrip *commons* staat niet alleen voor duurzaam beheer van hulpbronnen, maar het is ook een ideaaltypisch begrip, dat het startpunt vormt voor het ontwerp en de legitimering van een sociaal-politieke ordening. Dit gebruik van het begrip *commons* gaat terug tot politieke denkers van voor de uitvinding van het kapitalisme, zoals Hugo de Groot en John Locke. Zij stelden dat de aarde en alle rijkdommen van de aarde van nature eigendom van iedereen zijn. Alle mensen zijn gelijk en iedereen is bij geboorte gerechtigd tot zijn of haar deel in de rijkdom van de schepping. Dit eigendomsbegrip is opmerkelijk, omdat het wel gereguleerd is (zie hieronder) maar niet exclusief: we zijn allemaal eigenaar, maar je kunt niemand uitsluiten van gebruik, zoals bij een gebruikelijk eigendomsverhouding. Denk bijvoorbeeld aan (al dan niet schone) lucht. Iedere baby die geboren wordt heeft feitelijk toegang tot lucht, maar het is ook een recht. We kennen geen regels om het gebruik van lucht op voorhand voor ongeborenen te beperken, en tevens is het niet mogelijk zich het recht op een bepaalde hoeveelheid lucht op voorhand toe te eigenen. Het zou wat zijn als je eerst gebruiksrechten op lucht moest kopen, alvorens je een kind op de wereld mocht zetten! Voor de klassieke denkers gold dit eigendomsbegrip in principe voor allerlei natuurlijke hulpbronnen waar de mens voor zijn bestaan van afhankelijk is: water om te drinken, grond om voedsel te verbouwen, het bos en de zee om te jagen en verzamelen, etc. Aanvankelijk gold de regel dat ieder zoveel zou nemen als hij of zij nodig heeft om van te leven. Meer nemen dan je zelf nodig hebt is uit den boze, het zou toch maar bederven. Tevens gold de regel dat woeste gronden die je met je eigen arbeid in cultuur brengt aan het gemeenschappelijk eigendom worden onttrokken. Je wordt door het exclusieve eigendomsrecht beloond voor je inspanning. Tenslotte was er de regel dat niemand zoveel aan de *commons* mocht onttrekken dat iemand anders daardoor in zijn (bestaans)recht bedreigd zou worden. Maar dergelijke simpele gebruiksregels zijn voor min of meer ontwikkelde maatschappijen niet werkbaar. Daarbij was de accumulatie van privé eigendom die niet uit eigen arbeidsinspanning werd verworven in de zeventiende en achttiende eeuw een wijd en zijd verbreid fenomeen, iets wat de praktisch ingestelde verlichtingsdenkers niet wensten te ontkennen.

Brood

Maar, zo stelden zij, omdat alle natuurlijke hulpbronnen ten principale gemeenschappelijk eigendom zijn, moet het privé eigendom daarvan aan bepaalde voorwaarden worden gebonden. Zo hebben mensen die in hun voortbestaan bedreigd worden het recht op het privé eigendom van een ander, zeker als die ander door iets af te staan zelf niet in zijn bestaan bedreigd wordt. Toen bisschop Muskens van Breda in 1996 opmerkte dat mensen die honger hebben een brood mogen nemen van de rijken, doelde hij op dit voorwaardelijk aspect van privé eigendom. Premier Wim Kok was het daar niet mee eens: "armoede rechtvaardigt geen diefstal", vond hij. Maar volgens de klassieke *common property* visie is hier geen sprake van diefstal. Privé eigendom moet wijken voor de oervorm van gemeenschappelijk eigendom, daar waar een mens in nood zich in leven moet zien te houden. Een andere voorwaarde die vanuit de *common property* gedachte aan privé eigendom gesteld moet worden, is dat iemand die zijn eigendom niet zelf ten nutte maakt er rekening mee moet houden dat een ander er wel gebruik van mag maken, des te meer als die ander in nood is en zijn of haar gebruik het duurzaam voortbestaan van het privé eigendom niet schaadt. Als een bakker zijn bakkerij zelf niet gebruikt, en er wel mensen zijn die brood nodig hebben, dan mag je als behoeftige de bakkerij van een ander gebruiken om dan maar zelf broden te bakken, zeker als je deze bakkerij zo gebruikt dat die er niet onder leidt. Dit is een vorm van zelfhulp die ook bekend staat als kraken. Maar dan wel kraken voor de goede zaak (er is te weinig woonruimte) en onder voorwaarden van oordeelkundig gebruik (het privé eigendom blijft in stand).

Het interessante is dat de politieke denkers die vaak worden aangehaald als grondleggers van het klassiek liberalisme (Hugo de Groot als grondlegger van de vrijheid van de zee, John Locke als grondlegger van het natuurlijke recht op vrijheid) in hun denken vanuit *common property* tot conclusies kwamen die je tegenwoordig meer bij socialisten of zelfs anarchisten verwacht.

Stadslandbouw

Nederland zit in een financiële en economische crisis. De huidige crisis in het vastgoed leidt tot veel leegstaande kantoren en nog meer braakliggende terreinen, in de stad en ook om de stad. Zowel publieke als private partijen, zowel gemeenten als projectontwikkelaars, hebben veel te veel vastgoed in eigendom dat ze momenteel niet gebruiken, en misschien op langere termijn ook niet meer zullen gebruiken. Maar er zijn mensen die daar nog wel iets mee kunnen, ook al kun-

Hof van Twello (foto: Gert Jan Janssen)

s liberaal ideaal

nen ze de vastgoedprijs die er voor staat niet betalen. Hier wijkt het (op niet altijd even duidelijke gronden) geaccumuleerde privé en publiek eigendom voor het klassiek liberale gemeenschappelijke eigendom. Mensen die om ruimte verlegen zitten nemen weer bezit van leegstaande gebouwen, mensen die om grond verlegen zitten, nemen bezit van braakliggende terreinen. Projectontwikkelaars en gemeenten die zelf toch niets met hun eigendom kunnen doen, laten dit toe, juichen het zelfs toe. Baat het niet, dan schaadt het niet. En misschien is het tijdelijk gebruik een opmaat tot een meer blijvende stapsgewijze gebiedsontwikkeling.

Stadslandbouw, het telen van voedsel in of nabij de stad, voor de stad, en met gebruikmaking van on(der)-benutte hulpbronnen van de stad, is wereldwijd in opkomst, ook in Nederland. In grote metropolen in de derde wereld heeft stadslandbouw altijd bestaan. Mensen trekken immers van het platteland naar de stad in de hoop op een beter leven, en als dat op zich laat wachten valt men terug op een veelbeproefde overlevingsstrategie: zelf voedsel verbouwen op onbenutte gronden in de stad. Nu de crisis in het Westen toeslaat, zien we ook daar stadslandbouw opkomen, soms als overlevingsstrategie (in het Amerikaanse Detroit), soms om greep op een geïndustrialiseerd en geglobaliseerd voedselsysteem terug te winnen. De braakliggende terreinen en lege gebouwen zijn in feite de woeste gronden die in gemeenschappelijk eigendom van ons allemaal zijn, en die je je kunt toe-eigenen door er groente op te verbouwen. Het is opmerkelijk dat juist een partij als GroenLinks zich identificeert met de *guerilla gardening* beweging. Een beweging die ontstaan is in New York en die bloemen zaaide en struiken plantte op ongebruikte bouwkavels, om de verpaupering tegen te gaan. *Reclaiming the commons*, het is een diep gewortelde klassiek liberale gedachte met een christendemocratisch aura in een eigentijds sociaal progressief jasje. Ik vind het fascinerend.

Vrijhandel

Maar het zou nog mooier zijn als een partij als Groen Links zich niet alleen identificeert met de actiegerichte voorhoede, die op in het oog springende publieke locaties ludieke interventies pleegt, maar het gedachtegoed van de *commons* ook diepgaander tot zich door zou laten dringen. De *commons* staan voor een model waarbij de burger optreedt als mede eigenaar van het gemeenschappelijke. Hij of zij is niet slechts consument van handelswaar en evenmin alleen cliënt van overheidsdiensten. Eigenaar zijn komt met rechten (je hebt zonder meer toegang), maar ook met plichten (je bent medeverantwoordelijk voor het in stand houden van het eigendom).

Voor het voedselsysteem betekent dit een directere relatie tussen consumenten en producenten, en het inperken van de vrije handel tot die domeinen waar de bestaanszekerheden van boeren én burgers niet worden aangetast. Deze uitgangspositie wordt vaak aangeduid met het begrip voedselsoevereiniteit. Vrijhandel staat in dit geval daadwerkelijk voor handel uit vrije wil. Dat is ook de oorspronkelijke betekenis van dit begrip, lees Hugo de Groot er maar op na. Het is moeilijk voor te stellen dat boeren in ontwikkelingslanden uit vrije wil hun grond opgeven en in de fabriek gaan werken om exportdeviezen voor hun land te verdienen. Het is ook moeilijk voor te stellen dat deze boeren uit vrije wil hun schaarse hulpbronnen zoals water, eerst aanwenden om anderen te voeden en dan pas kijken wat er voor henzelf overblijft. Maar ook dichter bij huis experimenteren boeren met een nieuwe verbinding met burgers en met de productie van duurzaam en lekker eten, betaalbaar voor iedereen. Een mooi voorbeeld is tuinder Gert Jan Janssen met de meente moestuin op de Hof van Twello. Samen met 25 mensen wordt er groente en fruit verbouwd zonder kunstmest of chemische bestrijdingsmiddelen. De grond krijgen ze gratis in bruikleen, mest en compost worden eveneens gratis ter beschikking gesteld. Op vijftig procent van de grond worden producten geteeld voor de boerderijwinkel van Janssen. De deelnemers krijgen de helft van de opbrengst. De andere helft van de grond mogen de tuinders, mede-eigenaren van de meent, zelf bebouwen. Dankzij dit systeem is het mogelijk een betaalbaar biologisch product aan te bieden, waarbij de mede tuinders zowel beloond worden voor hun inspanningen als ook zelf goed voorzien worden van vers voedsel.

Voor de stedelijke gebiedsontwikkeling betekenen de *commons* een andere manier van denken, waarmee nog maar net ervaring wordt opgedaan. Voorheen bepaalde in theorie de overheid, en in de praktijk veeleer de projectontwikkelaars, op basis van – zoals nu blijkt – vaak overspannen marktverwachtingen hoe een stadsuitbreiding of herontwikkeling vorm gegeven moest worden. In de nieuwe situatie is er veel meer aandacht voor de eindgebruiker (ketenomkering), wordt er voortgebouwd op wat reeds aanwezig is (organische ontwikkeling), en staat men open voor de inbreng vanuit een veel bredere en gevarieerdere kring aan partijen (*open source*). Een dergelijke omslag kan met enige goede wil geïnterpreteerd worden als de terugkeer van de *commons* in gebiedsontwikkeling. We zijn met z'n allen medeverantwoordelijk voor het creëren van een goed woon- en leefklimaat. Maar dan moet wel gewaarborgd zijn dat de andere partijen ook daadwerkelijk invloed hebben op de ontwikkeling en dat hun bijdrage aan de ontwikkeling daadwerkelijk beloond wordt met een eigendomsrecht in het gezamenlijk opgebouwde gebiedskapitaal. Projectontwikkelaar Onni geeft in hartje Vancouver niet gebruikte bouwlocaties uit als moestuintjes voor buurtbewoners. Het initiatief is een enorm succes. Maar er is ook kritiek. Door de tijdelijke bestemmingsverandering (van kantoorlocatie naar openbaar groen) betaalt Onni veel minder onroerende zaak belasting, waardoor de gemeenschap voor de kosten opdraait. Hier passen, de *commons* indachtig, goede onderhandelingen tussen publieke en private partijen over wie welke inspanningen levert en welke vergoeding daar dan tegenover staat. Op die manier kan vastgelopen gebiedsontwikkeling weer worden vlot getrokken of worden omgebogen, zodat het meer maatschappelijke waarde krijgt.

=

Literatuur

Hugo Grotius, [1608], *Mare Liberum, the freedom of the seas, or the right which belongs to the Dutch to take part in the East Indian trade,* 1916.

John Locke, [1698], *Two treatises of government,* Cambridge University Press 1967.

J.W. van der Schans, *Governance of marine resources: Conceptual clarifications and two case studies,* Eburon: Delft 2001.

J.W. van der Schans, "Agrarian Urbanism, de nieuwe Utopia? Een bedrijfskundige kijk op stadslandbouw", p. 50-53, in: Paul de Graaf, *Ruimte voor stadslandbouw in Rotterdam,* Eetbaar Rotterdam 2011.

Meente

www.hofvantwello.nl

Onni community gardens

http://www.youtube.com/watch?v=ft_Al_qTDb4&feature=related

http://www.youtube.com/watch?v=K384V_Oqq4

http://www.nowpublic.com/world/those-community-gardens-are-fertile-tax-dodges

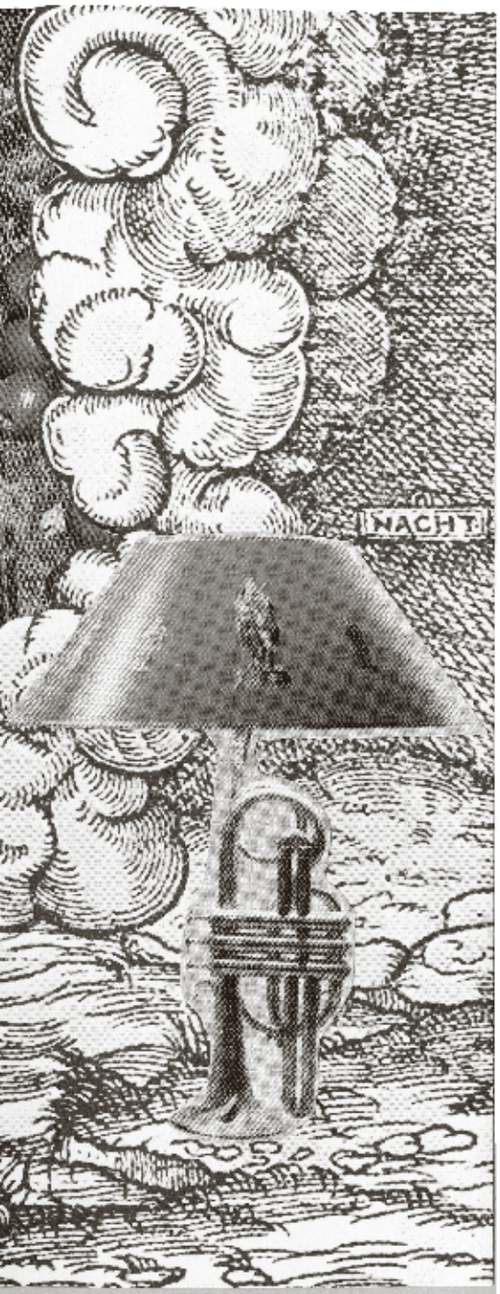

‘Gemeengoed?’, riep onze vaste illustrator Herko van Eerden, ‘wat een abstract rotwoord!’
Hij knipte uit een wolkenkrans het centrale beeld van God weg, en maakte een sprookje waarin mensen spontaan delen wat ieder nodig heeft. Autarkisch, postkapitistisch. En een kind gaat er vandoor met de caravan.

Marius Ernsting redacteur de Helling

Waterschappen?!

''Regeren is vooruitzien'', luidt een versleten cliché. Maar in de praktijk is regeren meestal vandaag een antwoord verzinnen op de problemen van gisteren en daarover morgen beslissen. Neem als voorbeeld de Amsterdamse stadsdelen: nog niet koud zijn ze met een beroep op bestuurskracht samengevoegd tot zeven grootschalige eenheden (gemiddeld meer dan 100.000 inwoners), of ze mogen van de regering niet meer. Terugdringen van bestuurlijke drukte heet dat. Geen stadsdeelraden meer en naar alle waarschijnlijkheid een stelsel van zeven stadsdeelkantoren, en elke wethouder van de centrale stad krijgt ook een stadsdeel in zijn/haar portefeuille. Daar is op zich zelf niet zoveel tegen, maar het was veel interessanter geweest als de eerder bestaande 15 stadsdeelkantoren voor de uitvoering van beleid en dienstverlening aan de burger op kleinere schaal beschikbaar waren gebleven. Anders gezegd: als voorzien was dat de stadsdeelraden opgeheven zouden worden was die opschaling naar zeven stadsdelen (met alle reorganisatiekosten van dien) waarschijnlijk achterwege gebleven.

In het kader van diezelfde terugdringing van bestuurlijke drukte staat het voorbestaan van de waterschappen op de tocht. In het regeerakkoord was al bedacht dat de gemeenteraden de bestuurders van de waterschappen moesten gaan kiezen. Maar in de Tweede Kamer tekent zich een meerderheid af voor het afschaffen van de waterschappen. Belangrijkste reden: een besparing van maar liefst 500 miljoen euro. Het grappige van bezuinigingen is vaak dat bij het schrappen van de kosten van een taak niet beseft wordt dat die taak in de meeste gevallen op een andere manier moet worden uitgevoerd en dan ook geld kost. Zo ook hier: bescherming tegen overstromingen en de zorg voor schoon en voldoende water zullen hoe dan ook nodig zijn, of dat nu door waterschappen of door provincies gebeurt. Per saldo is uitgerekend dat daardoor die bezuiniging niet veel meer zal bedragen dan 80 miljoen.

Maar veel belangrijker is om even te bedenken welke schoenen je bezig bent weg te gooien en wat je ervoor terug krijgt.

De waterschappen staan, met de meenten en marken (de zg. gemene gronden) en de gilden (de bescherming en ontwikkeling van beroepsgroepen), aan de wieg van de bestuurlijke en maatschappelijke inrichting van Nederland. Ze vormen een typisch voorbeeld van de *commons*: geen enkele individuele boer kon afwatering en bescherming tegen wateroverlast regelen, en dus moesten ze het samen doen. Kanalen graven, dijken leggen, windmolens bouwen en sluizen aanleggen, doe je met zijn allen. En zo zijn de waterschappen ontstaan, zo'n 900 jaar geleden. Een bestuursvorm gebaseerd op mensen die een direct belang hebben bij het beheersen van het water, die hun gebied door en door kennen, die weten waar de zwakke plekken zitten, een vorm die model staat voor wat we later 'polderen' zijn gaan noemen, misschien wel Nederlands bekendste exportproduct.

Het is een bestuursvorm met eigen belastingsheffing voor één specifiek doel: waterveiligheid. Dat dat geen overbodige luxe is, is onlangs weer gebleken toen in het Noorden de dijken dreigden te bezwijken en de waterschappen daar vrijwel direct de maatregelen konden treffen om een dergelijke ramp te keren. In de wereld wordt, met het oog op de gevolgen van de dreigende klimaatverandering, gekeken naar het voorbeeld van de waterschappen in Nederland (en her en der ook al lang toegepast), Nederlandse deskundigen zijn overal op de wereld te vinden om op grond van de ervaringen in Nederland andere landen bij te staan op het gebied van waterbescherming en –beheer. Die schoenen zijn helemaal niet oud, iedereen wil ze dragen!

Dus gauw gekeken wat GroenLinks eigenlijk vindt: ''De provincies en waterschappen kunnen worden samengevoegd tot een krachtig middenbestuur, dat bestaat uit maximaal zeven landsdelen''.

Tja, dat is nou jammer. Op zo'n moment zou je kunnen nadenken over een bestuursvorm, die zich bij uitstek leent voor een broodnodige vernieuwing in de richting van een moderne *common*, een vorm waarin belanghebbenden nieuwe vormen van directe zeggenschap en samenwerking aangaan om zich te organiseren op een groot gemeenschappelijk belang. Maar nee, er wordt toevlucht gezocht in die bezwerende non-taal die ontstaat als bestuurlijk denken losgezongen wordt van politieke en maatschappelijke visies. Een krachtig middenbestuur: ooit iemand horen pleiten voor een zwak middenbestuur?

In een tijd waarin op vele gebieden wordt gezocht naar nieuwe verhoudingen tussen burgers en overheid, waarin de overheid kleiner wil zijn, waarin allerlei vormen ontstaan van directe zeggenschap van burgers over zaken die hen rechtstreeks aangaan en waarin begrippen als 'coöperatie' en 'onderlinge' nieuwe betekenis krijgen, komt GroenLinks met oudbakken antwoorden op vermeende problemen. De Engelsen zeggen: 'if it ain't broke, don't fix it'.

Ik zou zeggen: als het werkt, maak het dan toekomstbestendig. Inderdaad: dat is vooruitzien.

=

Biotechnologie,

Als gevolg van biotechnologie zijn planten en zaden geen gemeengoed meer, maar privé-eigendom van bedrijven en instituten. Kan dat anders?

Binnenkort vertrekt hij naar India om een workshop te organiseren over *open source* en *commons*. Guido Ruivenkamp doet aan de Universiteit Wageningen onderzoek naar de vraag of *open acces*, toegang tot technologie in gemeenschappen kan bijdragen aan een duurzamer en rechtvaardiger samenleving. “Ik heb me altijd bezig gehouden met de maatschappelijk aspecten van nieuwe technologie. Het gaat er om biotechnologie op een andere manier in te zetten. Niet langer in dienst van de kapitalistische economie, waar winst van grote multinationale bedrijven centraal staat, maar ter ondersteuning van de lokale economie, zodat het doet waar het oorspronkelijk voor was bedoeld: de armoede bestrijden.”

Politieke codes

“Het is een ingewikkeld verhaal, dus laten we bij het begin beginnen,” aldus Guido Ruivenkamp. “In de eerste plaats moet je je bewust zijn van de betekenis van technologie. Technologie is geen waardevrij, neutraal instrument, zoals lange tijd werd gedacht. We zijn er steeds meer achter gekomen dat maatschappelijke verhoudingen worden geïncorporeerd in de technologieontwikkeling. Neem een simpel instrument als de schop: bij ons heeft die een bepaalde, afgeplatte vorm, maar in Peru is het een houweel, want de grond is daar droog. Technologie is dus niet neutraal, maar wordt gevormd door een context, en zeker niet alleen door de natuurlijke kenmerken, maar in toenemende mate ook door de politieke verhoudingen. Alles wat door mensen wordt gemaakt heeft een ingebouwde sociale code. Een beroemd voorbeeld van Langdon Winner is de brug van Long Island, waarmee New York werd verbonden met het park. Die brug had laaghangende zuilen waardoor auto’s er wel doorheen konden en bussen niet. En de zwarte New Yorkers waren aangewezen op bruggen. Zij hadden dus geen toegang tot het park.

De vraag is dus hoe je andere bruggen kunt bouwen, en in het geval van mijn onderzoek: andere planten. Want ook planten zijn allang geen ‘natuurlijk’ verschijnsel meer. Ze zijn in de loop der tijd door technologische kennis veranderd, met het doel een hogere voedselopbrengst te krijgen. Daarbij zijn zij zo gemodificeerd, dat ze ook resistent zijn voor de pesticiden die door hetzelfde bedrijf worden geproduceerd als de planten. Deze eigenschappen en de belofte van een veel grotere opbrengst en verleiden boeren ertoe deze zaden te kopen. Maar het genetisch en chemisch gemodificeerde zaad is maar eenmaal te gebruiken, dus je kunt niet zoals vroeger een deel van de oogst als zaaigoed voor volgend jaar bewaren. De boeren worden afhankelijk van grote bedrijven die de nieuwe zaden en gewassen ontwikkelen en patenteren. Soms ontstaan hierdoor zelfs hongersnoden, omdat de prijs voor het zaaizaad plotseling stijgt en de armere boeren dat niet kunnen opbrengen. In ieder geval gaan er veel arme boeren failliet wanneer het zadenbedrijf besluit tot een prijsverhoging.

Daaraan zie je dat ook de ‘groene revolutie’ haar eigen politieke en sociale codes kent. In het kort komt het hier op neer: biotechnologie versterkt de controle die multinationals op afstand hebben over de gewassen en het zaaigoed. Het verplaatst de politiek van de parlementaire arena naar de wetenschap via politiserende producten. Dit zijn al vijfentwintig jaar de kernpunten in het debat over biotechnologie. De vraag is hoe je andersoortige sociale relaties in de producten kunt opnemen en zo andere vormen van samenleven kunt creëren; kan technologie een katalysator zijn van andere sociale relaties dan die van ongelijkheid, monopolisering, etc?”

Losgekoppeld

In de twintigste eeuw is de landbouw ingrijpend veranderd. Ruivenkamp spreekt van deze omwenteling in termen van vervreemding: “Het Engelse woord *agriculture* laat duidelijk zien dat landbouw te maken heeft met cultuur. Van oudsher was er sprake van een hele specifieke lokale invulling van voedselproductie. Dat is geleidelijk aan verdwenen in de kapitalistische productie. Boeren hadden niet alleen de taak om de gemeenschap van voedsel te voorzien, maar zorgden ook voor de omgeving, de gewassen, de zaden en het land. Die taak is hen meer en meer uit handen genomen. De oude boerenkennis is vervangen door technische wetenschappelijke kennis, die binnen globale ketens verder is ontwikkeld en daardoor heel abstract is geworden. Het is heel kenmerkend dat op een gegeven moment boeren – natuurlijk tegen betaling – moesten worden geïnformeerd hoe ze voedsel moeten verbouwen. De technologie heeft boeren vervreemd van hun oorspronkelijke rol en kennis. De wetenschappelijke informatie was natuurlijk gekoppeld aan economische belangen: de producten moesten worden losgemaakt van de lokale markt en verkocht op de globale markt. Dat leidde tot een enorme toename van opbrengsten en tegelijkertijd een enorme verarming van de regio’s. De keuterboertjes werden boeren voor de wereldmarkt. Dat is misschien wel de grootste sociale omwenteling die zich in de geschiedenis heeft voorgedaan.”

Ruivenkamp onderscheidt drie processen in deze omwenteling, waarbij het boerenleven en de landbouwgewassen stap voor stap werden losgekoppeld van hun oorspronkelijke betekenis. In de eerste plaats vond een scheiding plaats tussen gewassen en hun natuurlijke omgeving, door ze steeds meer warmte- en koubestendig te maken, zodat ze overal verbouwd kunnen worden. “De gewassen werden als het ware bevrijd van hun natuurlijke kenmerken. Met rijst en maïs is dat al gebeurd, nu is men met druiven bezig. Die kun je nu al in Nederland verbouwen en binnenkort ook in Denemarken. Dit proces ging gepaard met een toename van productiviteit en efficiëntie. Maar tegelijkertijd ontstonden daardoor ook nieuwe concurrentieverhoudingen: als er steeds meer producenten een product kunnen verbouwen, dalen de prijzen.”

De tweede stap is het loskoppelen van het gewas van het voedselproduct. Dankzij de ontwikkeling van enzymen kan een gewas worden opgesplitst in componenten, zoals eiwitten, glucose en fructose. Die kunnen vervolgens weer met elkaar worden verbonden in een nieuw product. Ruivenkamp noemt margarine als voorbeeld: “Je produceert hetzelfde eindproduct, maar niet meer van melk, maar van plantaardige grondstoffen. Door dit opsplitsen in componenten worden landbouwgewassen steeds meer uitwisselbaar. Je kunt suiker nu niet meer alleen uit maïs en bieten halen, maar ook uit maïs en vele andere planten. We spreken hier van de flexibilisering van de gewassen. Dat biedt de mogelijkheid om frisdranken zoals coca cola steeds meer op basis van lokale producten te maken. Er ontstaat concurrentie tussen globale organisaties van productiesystemen, die van een afstand de lokale productie controleren.”

De laatste stap is de loskoppeling van het

maar dan anders

landbouwgewas en zijn functie als voedsel. Door de productie van ethanol kan suiker bijvoorbeeld worden gebruikt als benzine. Suiker is niet meer alleen een voedselproduct, maar ook een energieproduct, waardoor er een concurrentie tussen beide ontstaat. Ruivenkamp: “De markt bepaalt of een grondstof voor voedsel of voor energie wordt gebruikt. De discussie of je dit soort diepingrijpende beslissingen wel aan de markt moet overlaten, is mijns inziens zeer terecht.”

“Dit is de politiek-economische inhoud van de biotechnologie en als er een ding duidelijk is, dan is het dat dit systeem niet functioneert. Er is een enorme hoeveelheid technologische en wetenschappelijke kennis, maar er zijn nog steeds heel veel mensen die geen toegang hebben tot voedsel. Mijn vraag is niet: kunnen we dit allemaal terugdringen, want dat is geen optie. Maar de vraag is wel: kun je die technologie een andere code meegeven?”

Gemeengoed

Ruivenkamp: “Biotechnologie zou de potentie van producten en hun regionaliteit moeten versterken, in plaats van ze tot bulkproduct te maken. Neem de Parmezaanse kaas in Italië: die wordt nog steeds vanuit hele specifieke kenmerken geproduceerd. Het gebeurt niet op een efficiënte, maar juist zeer arbeidsintensieve manier, hoewel de hele landbouwsector gebaseerd is op het verminderen van arbeid. Toch is het een topkaas die voor de lokale producent zeer winstgevend is. Bij veel producten is de afstand tussen producent en consument steeds groter geworden, door de loskoppeling van gewassen en lokale omstandigheden: de pastasaus van de Italianen komt uit Denemarken, terwijl hun eigen tomaten naar elders worden geëxporteerd. Maar er zijn overal pogingen dit te doorbreken: in de stadslandbouw zie je bijvoorbeeld dat het contact tussen consument en producent wordt hersteld, vaak zijn ze zelfs een en dezelfde persoon.”

Ruivenkamp heeft een documentaire gemaakt van vier experimenten rondom biotechnologie ter ondersteuning van lokale boeren in India, Cuba, Equador en Ghana. In de film is te zien hoe met kleine labs op het platteland – soms bij boeren thuis – zinvolle technologie binnen het bereik van boeren komt. In Ghana is een populaire lokale maïssoort via veredeling verder ontwikkeld: er zijn eiwitten en mineralen ingekruist, en de maïs is niet gehybridiseerd, zodat een deel van de oogst weer als zaad gebruikt kan worden en de boeren niet afhankelijk worden van de zaadleveranciers. Het maïs kreeg de naam *Opatampa*: goede moeder. Het wordt gebruikt in straatvoedsel en voor voedselprojecten op lagere scholen. Door de technologische ontwikkeling van deze maïs krijgen kinderen een maaltijd waar meer vitamines in zitten.

Ruivenkamp: “Door dit soort projecten geef je boeren de zorg voor de omgeving weer terug. Rechtvaardigheid en de plaats van arbeid in het productiesysteem staan centraal.”

Een ander cruciaal punt is de strijd tegen de patenten. Technologische kennis is vaak ontoegankelijk omdat ze tot eigendom is gemaakt van een bedrijf of instituut. Ruivenkamp: “Het patenteren van gewassen en zaaigoed is het paard van Troje geweest. Vroeger was het ontwikkelen van zaaigoed een open proces. De resultaten van kruisingsprocessen werden doorgegeven en boeren experimenteerden daarmee voort. Dat mag nu niet meer. Daarom versterkt deze toe-eigening van kennis het effect van monopolisering en vergroot daarmee opnieuw de kloof tussen arm en rijk. Omdat mondiaal slechts drie of vier bedrijven de patenten op zaaigoed bezitten, begint hiertegen nu ook verzet te rijzen vanuit het bedrijfsleven. Die patenten remmen namelijk innovatie. Maar je moet nog een stap verder gaan. Wetenschappelijke informatie moet weer worden gekoppeld aan maatschappelijke kennis en doelen. Het is natuurlijk te gek dat politieke partijen totaal geen visie ontwikkelen op hoe nieuwe biotechnologische producten zoals zaaigoed onder publiek domein moet komen. Het gaat slechts over de vraag of patenten mogen ja of nee. Maar beide kampen zien patenten als een contract tussen uitvinder en de samenleving, zoals het ooit was. Dat klopt allang niet meer, want de producten zijn veranderd. Een patent geeft je nu het alleenrecht over de wijze waarop de productie georganiseerd wordt. Dat moet opengebroken worden. En dat is niet eens zo moeilijk. Je kunt eenvoudig de wetgeving veranderen. Nu krijg je een patent vanwege het industriële nut van een product, maar een linkse partij zou ervoor moeten pleiten dat dit criterium wordt veranderd in het sociale nut. Je verwijst zo direct naar de politisering van het product. En het sociale nut moet natuurlijk bepaald worden door krachten uit de maatschappij. Dan krijg je een totaal ander debat rondom de eigendomsverhoudingen.”

“Nog beter is een open productie, waarbij iedereen van de nieuwe kennis kan meeprofiteren. Er ontstaan de laatste jaren projecten waarin onderzoekers en instituten werken met *open source* toegang tot wetenschappelijke kennis. Dat komt mede doordat patenten te langzaam zijn: door de snelle ontwikkelingen is een uitvinding vaak alweer ingehaald door nieuwe kennis voordat er octrooi over is verkregen. Door mensen zelf toegang te geven tot kennis, kunnen zij die inzetten voor hun eigen lokale ontwikkeling. In de documentaire wordt getoond hoe boeren hun eigen pesticide maken van een extract van zaden van de neemboom, waardoor ze niet meer afhankelijk zijn van grote bedrijven. Steeds meer maatschappelijke organisaties organiseren zich rondom *commons* en *open source* technologie. Als we binnenkort naar India gaan willen we daar proberen droogte- en ziekteresistente rijstplanten te ontwikkelen in samenwerking met lokale boeren. Het is een poging om wetenschappelijke kennis gemeengoed te maken.”

=

Guido Ruivenkamp, *Biotechnology in development – Experiences from the south*, Wageningen Academic Publishers, 2008.
Joris Tielens maakte de documentaire onder dezelfde titel. Zie ook www.wageningenacademic.com

zie ook
www.reclaimtheseeds.nl
www.kokopelli-seeds.com

Naar een alternatieve bestrijding van stedelijke armoede in de Derde Wereld

Jean-Louis van Gelder en Gustaaf Reerink onderzoeker bij het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving; advocaat te Amsterdam

ontwikkeling

Sloppenwijken ontstaan vaak door het bezetten en zonder toestemming bebouwen van grond. Legalisatie is een veelvoorkomende manier om sloppenwijken te bestrijden: door eigendomsrechten op de grond te verstrekken zouden bewoners uit hun misère kunnen komen. Ook bewoners zelf streven vaak naar individueel eigendom. Maar is dat wel de oplossing?

Volgens de Verenigde Naties woonden rond de millenniumwisseling ongeveer een miljard mensen in sloppenwijken. Deze wijken – die ook wel bekendstaan als *slums*, *favelas*, *bidonvilles, shantytowns* of *villas miseria* – worden doorgaans gekenmerkt door gebrekkige huisvesting en een slechte publieke infrastructuur, lage inkomens onder de bewoners en een hoge mate van 'informeel' of – volgens sommigen – 'illegaal' grondbezit. Zij vormen zo een fysieke manifestatie van stedelijke armoede. Sinds het begin van de huidige economische crisis blijkt dat het fenomeen van 'verslopping' zich niet beperkt tot ontwikkelingslanden. Ook in Europese steden zoals Madrid en Rome en in de Verenigde Staten zijn buurten ontstaan die dezelfde kenmerken hebben als sloppenwijken in de Derde Wereld.

De vraag is hoe het groeiende probleem van sloppenwijken en stedelijke armoede in de Derde Wereld het beste kan worden bestreden. De laatste jaren is er in het bijzonder aandacht geweest voor benaderingen die gericht zijn op het versterken van de zekerheid van grondbezit. In dit artikel beschrijven we op basis van onderzoek in twee Derde Wereldsteden, Buenos Aires (Argentinië) en Bandung (Indonesië) waarom bestaande benaderingen vaak tekortschieten om deze zekerheid te vestigen en bepleiten we een alternatieve aanpak. Door uit te gaan van twee zeer uiteenlopende contexten proberen we het algemene potentieel van deze alternatieve benadering te benadrukken. Eerst volgt echter een korte beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van sloppenwijken in de Derde Wereld en de reacties van overheden op hun ontwikkeling in de afgelopen decennia.

Sloppenwijken en informaliteit zijn geen nieuwe fenomenen. De metropool op het zuidelijk halfrond van vandaag de dag is in zekere zin een kopie van de koloniale stad van weleer: de elite woonde in het bestrate en verlichte centrale deel van de stad en werklieden en horigen in de onverharde periferie. Gestage bevolkingsgroei in de twintigste eeuw in combinatie met industrialisatie, leidde in veel Derde wereldlanden tot een enorme trek naar de stad. Arme plattelandsmigranten die zich in de stad vestigden op zoek naar een beter leven, werden aanvankelijk door de autoriteiten met rust gelaten. De gedachte was dat de nieuwkomers vanzelf wel hun plek in de formele stad zouden vinden en de stap van illegale naar legale behuizing zouden maken.

Door de jaren heen werd duidelijk dat informaliteit niet vanzelf zou verdwijnen. Het nieuwe antwoord van overheden bestond niet zelden uit een (bijna letterlijke) botte bijl, zoals het platbulldozeren van wijken. Deze 'beleidsoptie' werd echter in toenemende mate onacceptabel geacht, in het bijzonder in (nieuwe) democratieën. Geleidelijk aan werden alternatieven ontwikkeld, zoals het verhuizen van sloppenwijkbewoners naar satellietsteden of sociale huisvestingprojecten. Ontwikkelingsorganisaties als de Wereldbank begonnen op beperkte schaal te experimenteren met programma's waarin wijken werden voorzien van basisvoorzieningen en bewoners het eigendomsrecht op de grond kregen. Zodra bewoners zich zeker zouden voelen van hun bezit, zouden zij zelf zorg dragen voor huisvesting, zo was de gedachte, en dat op een efficiëntere manier dan de sociale huisvestingsprogramma's van overheden.

De meeste programma's voldeden echter niet aan de verwachtingen. Programma's waarin de sloppenwijkbewoners werden verhuisd naar perifere satellietsteden mislukten, omdat geen rekening werd gehouden met de sociale en arbeidsbehoeften van de populatie. De productie van huizen in de publieke sector bleef te beperkt om in de almaar toenemende vraag te voorzien. Ook andere programma´s waren te duur of te kleinschalig om een duurzame oplossing te vormen. Het bulldozeren van een wijk leidde er vooral toe dat het probleem in een ander deel van de stad weer de kop op stak. Informaliteit nam derhalve vrijwel zonder uitzondering toe in Latijns-Amerika, Afrika en Azië en groeide vaak tot ongekende proporties: in sommige steden is meer dan de helft van de inwoners informeel gehuisvest.

Marktdenken

Tegen het einde van de jaren tachtig keerde het idee van legalisatie van informeel grondbezit in aangepaste vorm terug op de ontwikkelingsagenda. Echter waar eerder planologische en sociale overwegingen de boventoon voerden, domineerde nu de economische dimensie. Kort gezegd was de gedachte dat bewoners eigendomsrechten dienden te krijgen over hun informele bezit om te kunnen participeren in de formele economie. De onderliggende redenering was eenvoudig: waar in Westerse landen bezit van land en bedrijven nagenoeg ondenkbaar is zonder formeel eigendom, is bezit in ontwikkelingslanden vaak informeel. Als gevolg hiervan kan het kapitaal, dat besloten ligt in bezit, niet worden benut.

Aanhangers van deze 'legalisatiehypothese' nemen aan dat informele wijken vaak in een deplorabele staat verkeren doordat de vruchten van investeringen van bewoners niet adequaat worden beschermd. De onzekerheid van grondbezit zou verdwijnen met het verstrekken van eigendomsrechten, die niet alleen een prikkel vormen om te investeren, maar ook toegang zouden geven tot formeel krediet. Dergelijk krediet is niet alleen belangrijk voor investeringen in de eigen woning, maar ook voor het starten en uitbreiden van een onderneming. Er werd aangenomen dat de markt naast krediet ook voor infrastructuur en voorzieningen zou zorgdragen.

Qua ideologie correspondeerde de legalisatiebenadering met het marktdenken dat in bepaalde ontwikkelingskringen in de jaren negentig domineerde; zij werd al snel een centraal onderdeel van het beleid van ontwikkelingsorganisaties als de Wereldbank. Daar waar corrupte en bureaucratische overheden consistent ineffectief waren gebleken, zouden marktwerking, privatisering en deregulering tot economische groei leiden, zo was de veronderstelling. Voor overheden voorzag legalisatie in een relatief goedkope oplossing van hun informaliteitsproblematiek, waarmee ook electorale winst kon worden behaald. De investeringen zouden zich op termijn terugbetalen via belastingheffing onder de nieuwe groep grondeigenaren.

De legalisatiehypothese is in de afgelopen twee decennia in veel landen op grote schaal toegepast (Peru, Venezuela, Ghana, Egypte, Thailand), maar de gehoopte resultaten blijven grotendeels uit. Arme bewo-

door gedogen

ners komen meestal niet voor een lening in aanmerking, ook al beschikken ze over een eigendomsrecht, omdat ze geen formeel en stabiel inkomen hebben. Legalisatie blijkt zelfs tot nieuwe onzekerheid te kunnen leiden, namelijk op het moment dat nieuwe eigenaren de lasten van belasting, publieke voorzieningen en het afbetalen en registreren van hun grond niet kunnen dragen. Ook kan legalisatie leiden tot 'marktuitzetting': door legalisering neemt de commerciële waarde van de grond toe, waardoor arme sloppenwijkbewoners door mensen met meer draagkracht uit de markt worden gedrukt. Het op de markt brengen van grond leidt in dit geval dus tot een omgekeerd resultaat: in plaats van het vestigen van zekerheid voor bewoners, vergroot het de onzekerheid voor de meest kwetsbare groepen. Ten slotte zijn overheden zelf vaak niet consistent in hun beleid: legalisatie van de ene wijk gaat gepaard met uitzettingen in een andere, zonder dat daar duidelijke of legitieme redenen aan ten grondslag lijken te liggen.

We denken overigens dat een oplossing voor de problematiek, of in ieder geval een deel ervan, op termijn wel degelijk ligt in het toekennen van eigendomsrechten aan de bewoners van arme wijken, zodat deze als volwaardige burgers kunnen participeren in het formele systeem. Dit dient echter te geschieden op een andere manier dan wordt voorgesteld door de neoliberale legalisatiehypothese en te worden gecombineerd met een reeks extra maatregelen die zekerheid voor bewoners vergroten. We denken dat een 'Nederlandse' oplossing tegemoet kan komen aan zowel de wensen van overheden als de bewoners en de tekortkomingen van legalisatie kan omzeilen. Om dit te illustreren geven we nu twee korte beschrijvingen van twee typen informaliteit in twee zeer verschillende steden: Buenos Aires en Bandung, alvorens op grond van deze ervaringen een oplossing te suggereren.

Buenos Aires: zekerheid door landinvasies

Hoe is 'de arme burger' in Buenos Aires omgegaan met een overheid die niet in staat is gebleken om in een van zijn primaire levensbehoeften te voorzien en zelf niet in staat is huisvesting te organiseren via de markt? Net als in een aantal andere Latijns-Amerikaanse metropolen zoals Lima en Rio de Janeiro zijn burgers in Argentinië's hoofdstad zich gaan organiseren in groepen, vaak met ondersteuning van een NGO of de kerk, om vervolgens collectief land te bezetten. In Buenos Aires ontstonden de eerste landinvasies tijdens de laatste, en verreweg meest bloedige, dictatuur (1976-1983). Deze reduceerde de *slum* populatie in de meer centrale delen van de stad binnen een jaar van meer dan tweehonderdduizend tot rond de tienduizend. Bewoners van deze wijken zochten hun heil in georganiseerde landinvasies in de urbane periferie om zo beter weerstand te kunnen bieden tegen een repressieve overheid.

Landinvasies worden meestal uitgevoerd door enkele tientallen tot honderden families, die 's nachts of in het weekend collectief een stuk land bezetten. De straten en percelen zijn qua dimensies in overeenstemming met wetgeving waardoor de officiële stad als het ware wordt gekopieerd door de squatters. Vaak is de eerste respons van de autoriteiten één of meer pogingen tot uitzetting. Als de squatters in staat blijken deze af te wenden is er een eerste stap van zekerheid bereikt. Water en elektriciteit worden afgetapt van officiële netwerken (of, in het geval van water, uit de grond gepompt) en in afwezigheid van de staat ontwikkelen bewoners, met wisselend succes, een eigen informeel systeem van eigendomsrechten, instituties, en een informele grondmarkt. Deze landinvasies onderhouden een ambigue relatie met het officiële rechtssysteem. Door middel van strategieën van verzet tegen uitzetting enerzijds en aanpassing aan het officiële systeem anderzijds, zijn landinvasies op de lange termijn (periodes van twintig jaar of langer zijn eerder regel dan uitzondering) vaak in staat hun legaliteit te vestigen.

Het doel van een landinvasie is paradoxaal genoeg uiteindelijk toegang te krijgen tot een systeem dat eigenlijk die toegang heeft geweigerd. Dit lukt door middel van collectieve strategieën van verzet en aanpassing, die veel tijd en moeite vergen. Het model is verre van ideaal. Voorzieningen zijn 'gratis' maar gebrekkig (kinderen sterven bijvoorbeeld door het drinken van vervuild water); de staat legitimeert haar afwezigheid door de illegaliteit van de bezetting te benadrukken, waardoor criminelen vrij spel krijgen; initiatieven van de bewoners worden gecorrumpeerd door politieke coöptatie; en de onzekerheid in afwezigheid van geldige titel of zelfs officiële erkenning drukt impulsen van burgers om te investeren in wijk en woning.

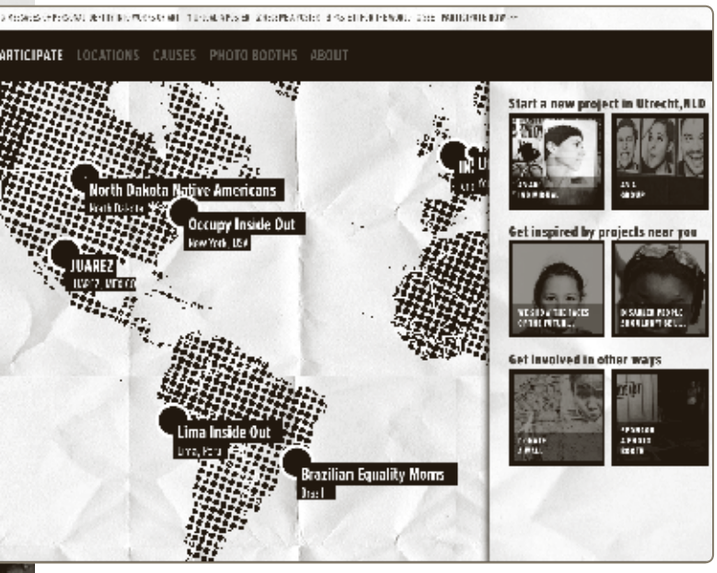
De praktijk van landinvasies leert ons

In december 2011 installeerde Medellin de eerste roltrap in een sloppenwijk. 12.000 mensen die voorheen elke dag 350 treden moesten afdalen om in de stad aan het werk te gaan, winnen nu tijd en energie. (foto: AFP, Ralu Arboleda)

INSIDE OUT

Links: geen technische interventie zoals in Medellin, maar een culturele: portretten van sloppenbewoners in Brazilië op de trappen en daken van hun eigen favela.

Dit door de Franse fotograaf JR opgezette project krijgt een wereldwijd vervolg met www.insideoutproject.net. De site roept je op om in je eigen omgeving een soortgelijk cultureel project op te zetten.

dat individueel eigendom nagenoeg zonder uitzondering het doel is waar bewoners op termijn naar streven. De meesten zien dit als de bekroning van een jarenlange inspanning en het bewijs echt deel uit te maken van het systeem en derhalve volwaardige burgers te zijn. Tegelijkertijd blijkt dat de gehoopte infrastructuur en voorzieningen na legalisatie meestal niet worden gerealiseerd en dat gelegaliseerde huishoudens niet meer toegang tot krediet hebben dan 'informelen'.

Bandung: zekerheid door verbeteringsprogramma's

Ook in Indonesië bezetten vele arme stadbewoners bij gebrek aan formele alternatieven grond van de staat of private eigenaren. De meeste kampongs – de traditionele arme wijken in de Indonesische stad – zijn in de loop van tientallen jaren gegroeid. De basis werd gelegd in de jaren vijftig, toen velen vanwege conflicten op het platteland naar de stad vluchtten. De arbeidsmigratie die vanaf de jaren zeventig een hoge vlucht nam, transformeerde nederzettingen met een vaak nog landelijk karakter tot overvolle stadswijken.

De staat hield zich aanvankelijk afzijdig; in de eerste jaren na de onafhankelijkheid bleek het overheidsapparaat eenvoudigweg niet opgewassen tegen de grote instroom van migranten en de gevolgen daarvan. Pas eind jaren zeventig begon de overheid zich actief met de situatie in kampongs te bemoeien. Veel buurten werden in het belang van 'ontwikkeling' ontruimd. In andere werden daarentegen kampongverbeteringsprogramma's geïnitieerd, die de infrastructuur in deze wijken beoogden te verbeteren. In latere jaren werd er ook microkrediet verstrekt. Deze maatregelen bleken een stimulans voor bewoners om in hun eigen huisvesting te investeren; kampongs kregen geleidelijk aan een meer permanent karakter. In dezelfde tijd werden de wijken ook vaak administratief erkend. De meeste bewoners betalen inmiddels grondbelasting - ook als ze geen eigendomstitel hebben.

Halverwege de jaren negentig is Indonesië begonnen met grootschalige legalisatieprogramma's. Honderdduizenden arme stadsbewoners hebben zo tegen een zeer laag tarief een eigendomstitel op grond gekregen. Hoewel een eigendomstitel op papier behoorlijk wat zekerheid genereert, blijkt een dergelijk document in de praktijk minder bescherming te bieden. Als de overheid of projectontwikkelaars grond nodig hebben, bijvoorbeeld voor de realisatie van infrastructuur of de bouw van een *shopping mall*, dan zullen zij hoe dan ook tot uitzetting overgaan. Bij het bepalen van de hoogte van de compensatie bij dergelijke uitzettingen blijken andere factoren dan de juridische status van de grond, zoals de mate waarin politieke actoren gemobiliseerd kunnen worden, vaak belangijker.

Doordat de overheid maatregelen neemt om de situatie in kampongs te verbeteren, hebben mensen een behoorlijk sterk gevoel van zekerheid van grondbezit. Voorts blijkt dat bewoners die weliswaar geen eigendomsrecht hebben, maar wel een ander officieel document dat hun claim op grond op enigerlei wijze valideert, qua investering in de woning weinig onderdoen voor hun buren die wel een eigendomsrecht hebben. Kennelijk geeft niet zozeer de eigendomstitel, maar veeleer de officiële erkenning mensen een gevoel van zekerheid op basis waarvan zij in huisvesting durven te investeren.

Gedogen

Wat hebben de situatie in Bandung en de situatie in Buenos Aires met elkaar gemeen? In beide gevallen laat de overheid sloppenwijkbewoners, eventueel na aanvankelijke pogingen tot uitzetting, uiteindelijk met rust. Hierdoor hebben bewoners enige zekerheid die hen de prikkel geeft te investeren in hun huis. In beide gevallen blijkt dat gepercipieerde zekerheid een fundamentele factor is voor investeringen. Hoe meer zekerheid, hoe groter de investering en dus hoe sneller een wijk ontwikkelt en dus de leefomstandigheden van bewoners verbeteren. Tegelijkertijd leidt een eigendomstitel niet per definitie tot meer zekerheid van grondbezit. Ook blijkt na legalisatie de markt niet als vanzelf voor 'publieke' voorzieningen zorg te dragen of krediet voor bewoners mogelijk te maken.

Het probleem van de legalisatiehypothese ligt dus enerzijds in het overschatten van de positieve gevolgen van het simpelweg registreren van grond en uitdelen van eigendomstitels en anderzijds in het onderschatten van de secundaire negatieve effecten die legalisatie voor bewoners met zich mee kan brengen. Om woonzekerheid te vestigen lijkt een veelbelovender optie het versterken van de feitelijke zekerheid van sloppenwijkbewoners. Deze benadering is relatief eenvoudig te realiseren, terwijl de negatieve effecten van legalisatie zoveel mogelijk worden vermeden.

Hoe deze zekerheid te vergroten? Hiervoor kunnen we inspiratie opdoen bij een typisch Nederlandse praktijk: gedogen. De feitelijke zekerheid van sloppenwijkbewoners kan worden versterkt door middel van zogenaamde gedoogbeschikkingen. De overheid zegt op basis van deze beschikkingen toe gedurende een bepaalde periode niet handhavend op te zullen treden tegen informeel grondbezit en –gebruik. Dit is zoals eerder besproken ook vaak al de feitelijke situatie, die in dit geval dus officieel wordt erkend. Hierdoor kan een wijk een zekere status en rechten ontlenen en wordt de angst dat de overheid op een dag toch besluit om tot uitzetting over te gaan weggenomen. Ook voor overheden bieden gedoogbeschikkingen voordelen, doordat ze hieraan voorwaarden kunnen verbinden. Zo zouden sloppenwijkbewoners kunnen worden verplicht om hun huisvesting verder te verbeteren en op termijn, en indien ze hiertoe de mogelijkheden hebben, de benodigde vergunningen aan te vragen. Hiermee krijgt de overheid meer grip op de situatie in sloppenwijken en ontstaat ook zicht op legalisatie. Door een gedoogbeleid te combineren met microkredietprogramma's, die overigens al in veel ontwikkelingslanden bestaan, kunnen sloppenwijkbewoners ook zonder eigendomstitel geld lenen.

Zodra sloppenwijken geconsolideerd zijn en de waarde van woningen is gestegen, kan worden overgegaan tot legalisatie. Al biedt dit misschien niet eens meer zekerheid, veel sloppenwijkbewoners streven uiteindelijk toch naar het hebben van eigendomstitels; zij voelen zich zo 'erkend' als volwaardige burgers van een stad.

=

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

www.bureaudehelling.nl

Het devies van GroenLinks luidt: geen dingen vergaren, maar persoonlijke ontwikkeling binnen ecologische grenzen. De toekomst zal groen worden, of niet worden. Van de Duitse Grünen leren we dat het geduldig herhalen van deze boodschap cruciaal is voor succes. Maar hoe komen we daar? Wat vinden we van de consumptiemaatschappij? Hebben we een *Green New Deal* nodig? Op onze website wordt het debat over deze vragen gesteld. U kunt zich er ook aanmelden voor een maandelijkse nieuwsbrief, om van alles wat verschijnt op de hoogte te blijven. Ook voor een actuele agenda kunt u hier terecht.

De afgelopen tijd stonden twee debatten centraal. Ga naar de website voor de artikelen.

Religieuze tolerantie

Erica Meijers:
De nieuwe onverdraagzaamheid van links

Links weet zich geen raad met religie. Orthodoxie en fundamentalisme worden met elkaar verward, met als gevolg dat links uiterst vatbaar is voor populistische beelden van islam en religie.

August Hans den Boef:
Voor de orthodoxen zijn wij de barbaren

Juist omdat links-liberalen willen samenwerken met seculiere gelovigen die hun politieke ideeën delen, zouden zij zich helder en ondubbelzinnig moeten distantiëren van de orthodoxie. Een reactie op Erica Meijers.

Tofik Dibi en Joost Röselaers:
Tussen letter en geest

Moed is nodig om religieuze autoriteiten die zich baseren op de letter van de wet te trotseren en zelfstandig te zoeken naar de vrijheid van de geest.

En verder:

Marcel Poorthuis:
Dwars denken. Een reactie op August Hans den Boef

Ruard Ganzevoort:
Mens, dier en religie

Chris Aalberts:
Armoedige triomf op de weigerambtenaar

Duurzame economie

Pepijn Vloemans:
Het verhaal achter de spullen

De afgelopen vijftig jaar hebben we gespeeld met olie en met spullen. We hebben daarvan genoten, het heeft de verveling verdreven. Maar nu is de consumptiemaatschappij onze laatste horizon geworden.

Wijnand Duyvendak:
Green New Deal

'Nooit meer Eurocrisis? Groene partijen hebben de oplossing: de Green New Deal', stelt GroenLinks. Het is een ambitieuze claim. Is de Green New Deal inderdaad de oplossing?

Bas Eickhout en Martijn van der Linden:
Ontgroei de groei

Wat is het grote verhaal van GroenLinks over de groene economie? Is er een coherent verhaal dat verder gaat dan zonnepanelen en windmolens? Een verslag door Simon Otjes.

En verder:

Katinka Eikelenboom:
De Helling Leest: Einde aan de groei

Noortje Thijssen:
De Helling Eet: De culinaire werkplaats

Green European Journal

De Green European Foundation, de Europese denktank voor Groene partijen, heeft een Engelstalig online magazine gelanceerd: *Green European Journal.* Het blad wil het politieke debat op Europees niveau stimuleren en daaraan zelf een bijdrage leveren. Door de vertaling van artikelen uit andere landen worden ze toegankelijk voor iedereen. Het is de bedoeling dat het blad in de loop der tijd meertalig wordt. Het eerste nummer analyseert groene antwoorden op de economische en democratische crisis in Europa. Zie: http://www.greeneuropeanjournal.eu/

Congres over de commons

Kunnen de commons welvaart een nieuwe invulling geven? Om op die vraag een antwoord te geven, organiseerden de Vlaamse denktank Oikos i.s.m. met denktank Etopia en de Green European Foundation een internationaal congres op 9 maart. Experts als Tine de Moor (Universiteit van Utrecht) en Tom Dedeurwaerdere (Katholieke Universiteit Leuven) hielden inleidingen en in workshops werd dieper ingegaan op verschillende domeinen waar de commons van grote betekenis zijn: kennis, ecologische infrastructuur, collectieve productie en consumptie, financiën en economie en genetisch erfgoed. Informatie over de resultaten en toegang tot ander leesmateriaal is te vinden op www.oikos.be.

Bureau de Helling
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Simon Otjes
Gerrit Pas
Noortje Thijssen
Pepijn Vloemans

leven

MENNO HURENKAMP *UIT MOSKOU*

zonder geschiedenis

Toen ik net in het buitenland woonde, trof het me hoe verwend Nederland overkwam. De mensen waren boos over files en immigratie en over nog allerlei dingen die dingetjes leken. Ik bewoog me in een land waarin mensen drinkwater uit de put halen. Wat nou 'in de steek gelaten door de elite' en andere drama's waar Nederlanders in de 'slechte' wijken mee te kampen zouden hebben? Na een tijdje merkte ik dat mijn opvatting over Nederland die van expats was: niet het product van afstandelijke waarneming, maar van het leven tussen vliegvelden.

Ik veranderde van mening. Tenslotte, zo leert onder andere de Franse socioloog Pierre Bourdieu, kun je je ook in redelijke welvaart nog vernederd voelen en vernedering doet altijd pijn. Zo krijgt de verontwaardiging die Nederlanders voelen wanneer een woningbouwbestuurder er met de poet vandoor gaat, of wanneer er zonder overleg geld naar Griekenland gaat, een zelfstandige dimensie. Van een afstandje leed ik weer met de Nederlanders mee en wanneer ik expats zag, trok ik opgewekt van leer.

Nu er in Rusland net presidentsverkiezingen achter de rug zijn, neig ik weer naar mijn oude opvatting, nu geschoond van gedoe rond eerlijk delen van geld of het leefbaar houden van de buurt. Op een dieper niveau zijn Nederlanders extreem verwend. Ik sprak allerlei Russen die voor het eerst sinds lange tijd weer gingen stemmen. Omdat ze gezien hadden hoezeer er gefraudeerd werd bij de parlementsverkiezingen. Omdat ze een van de tegenkandidaten van Poetin een handje wilde helpen. Of juist omdat ze Poetin in het zadel wilde houden. Wat hen verbond was een terugkerende, diepe onzekerheid die in Nederland niet verwoord wordt. Wanneer je niet weet of je morgen je baan nog hebt, is dat tamelijk bedreigend. Maar het kan erger. Tussen neus en lippen door vertelden mensen hier dat er misschien weer een avondklok komt, of dat er meer oppositiekandidaten in de gevangenis zullen verdwijnen, of dat de grenzen van het land weer dicht zullen gaan, of dat er militaire scherpschutters naar Moskou zijn gekomen, voor als het misgaat.

De angstbeelden komen er vaak luchtig uit en klinken zelden reëel. Maar doordat ze denkbaar zijn, werkt de dictatuur. Anders haalde de in-en-in corrupte Poetin geen meerderheid. Geen angst voor systematisch geweld: dat is de welvaart van de Nederlanders. Het is niet vergelijkbaar met, noem eens een terechte ergernis, onder de duim zitten van een aanmatigende bureaucratie die op eigen gezag de euro invoert. Leven zonder geschiedenis is een luxe. Expats vinden dit hopelijk een te lange mening.

=

Gemeengoed – welvaart door delen

Silke Helfrich, Reiner Kuhlen, Wolfgang Sachs en Christian Siefkes.

Deze nieuwe uitgave van Bureau de Helling en de Belgische denktank Oikos is de Nederlandse vertaling van een brochure van de Duitse Heinrich Böll Stiftung, die ook in het Engels en Frans is verschenen. Goederen en hulpbronnen die collectief worden gebruikt en beheerd zijn de ruggengraat van een goed functionerende samenleving. Die gemeenschapsgoederen vormen de infrastructuur, het erfgoed, de identiteit en de cultuur van een gemeenschap of natie. Voor GroenLinks en andere groene partijen is het denken over deze collectieve goederen van cruciaal belang. De klimaatpolitiek richt zich op de bescherming van lucht, water, grond, bossen, weiden en de stedelijke publieke ruimte. De moderne kennissamenleving met zijn digitale netwerken en universele verspreidingsmogelijkheden zet steeds meer druk op traditionele vormen van cultureel eigendom. Dit boekje laat aan de hand van tal van sprekende voorbeelden zien dat we ons opnieuw bewust moeten worden van de waarde van gemeengoed en van publieke instituties. Wat als openbare ruimten niet langer worden geprivatiseerd door reclame, lawaai, auto's en parkeerplaatsen? Wat als kennis en cultuur gratis ter beschikking staan en commercieel gebruik ervan een uitzondering is? Welke regels en instituties zijn het meest geschikt om gemeengoed te beheren?
Het boekje is verkrijgbaar via www.bureaudehelling.nl. Voor het Duitse origineel zie: http://www.boell.de/wirtschaftsoziales/wirtschaft/wirtschaft-gemeingueter-commons-allmende-8788.html

Dick Pels

Juliet Schor

Plenitude: The New Economics of True Wealth

Penguin Press 2010

Als econoom en docent sociologie in Boston buigt Juliet Schor zich over alternatieven in de huidige economische en ecologische crisis. De BAU (*business as usual*) economie zal steeds minder werk, inkomen en welvaart brengen en pleegt bovendien roofbouw op onze planeet. Daarom moeten we niet meer alle kaarten op werk in deze BAU economie zetten, maar onze tijd besteden aan het creëren van andere bronnen voor welvaart, groene technologie en een andere leefstijl. Dat geldt ook voor individuele huishoudens: ga minder werken op de conventionele arbeidsmarkt en besteed meer tijd aan het opbouwen van een eigen economisch en sociaal netwerk. Innovatie begint doorgaans op kleine schaal, aldus Schor. De vernieuwing van de economie speelt zich op dit moment in kleine ondernemingen af. Daarbij hoort een politiek van decentralisering, die burgers de ruimte geeft om eigen initiatieven op te zetten. Schors alternatieve systeem berust op vier pijlers: tijd, een hoge mate van zelfbeheer door de inzet van groene technologie, een bewust consumptiegedrag en sociale verbinding, want relaties behoeden je in tijden van nood.

Erica Meijers

verder

Er is een grote hoeveelheid boeken en websites over de *commons*.
Hier een klein lijstje om mee te beginnen, met drie klassieke teksten en enkele internationale websites.

Garrett Hardin, "The Tragedy of the Commons", In: *Science*, 13 december 1968.

Elinor Ostrom, *Governing The Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge U.P. 1990

Een kort YouTube-filmpje met prof. Elinor Ostrom:
How do you define the commons? http://www.youtube.com/watch?v=aXzbcgj9F54

Rachel Botsman en Roo Rogers

What's Mine is Yours. *How Collaborative Consumption is Changing the Way We Live.*

Londen: Collins 2011

Autodelen, fietsdelen, ruilbeurzen voor tweedehands kleding, voor kinderspeelgoed, boeken en dvd's, websites voor het delen van gereedschap, *couch surfing*, huizenruil in de vakantie, samen huren van landbouwgrond en volkstuintjes, samenhuizen van bejaarden en niet-zo-bejaarden, sociaal bankieren, *crowdfunding*: er is een hele nieuwe economie van ruilen, delen en samen doen in opkomst. Een nieuwe coöperatieve beweging, zowel in als buiten de markt, die zich richt tegen de weggooi-economie, het hyperconsumentisme en het bezitterige individualisme. Mensen vinden het steeds belangrijker om toegang te hebben tot functies, diensten en belevenissen dan om dingen in eigendom te hebben: ze willen niet zozeer de boor als wel het gat in de muur, niet de auto maar het ritje om familie te bezoeken. *Collaborative consumption* bestrijdt het inefficiënte nietsdoen van dingen (auto's die 23 uur per dag voor de deur staan, gereedschap dat tien minuten per jaar wordt gebruikt) en getuigt van een nieuw geloof in de waarde van 'gemeengoed', samenwerking en duurzaamheid. Internet is daarbij cruciaal. Het schept een kritische massa voor ruil en gebruik, vergt een minimum aan transactiekosten en bureaucratie, en wekt voldoende vertrouwen in vreemde mensen (via consumenten-recensies) om vormen van coöperatie mogelijk te maken die niet ten koste gaan van individualisme.

Dick Pels

Andre Gorz

De markt voorbij. Voor een hedendaagse politieke ecologie, *Oikos en Socialisme 2*

Leuven 2012
Samengesteld door Johny Lenaerts en Roger Jacobs

In 1983 schreef de Franse denker André Gorz: "We bevinden ons aan het begin van een mondiale economische crisis die nog decennia zal duren. Het ergste moet nog komen: de financiële ineenstorting van grote banken, waarschijnlijk ook van landen. (...) Zo kan het niet meer verder. We zullen grote beproevingen te verduren krijgen. Laten we daarom ernstig nadenken over radicale alternatieven". En dat is precies wat hij zijn hele leven, tot hij samen met zijn vrouw in 2007 voor de dood koos, heeft gedaan. De Vlaamse Denktank Oikos vertaalde belangrijke delen van zijn werk opnieuw voor het Nederlandse taalgebied. Het ging Gorz steeds om de bevrijding van het individu, maar hij deed dat door zich af te vragen welke ruimte het individu werkelijk heeft binnen het kapitalisme, de eigendoms- en arbeidsverhoudingen. Als een van de eerste hield hij zich ook bezig met ecologische en digitale vraagstukken. Juist zijn aandacht voor de plaats van de individuele burger en zijn gemeenschap naast markt en staat, maakt hem vandaag weer tot een actueel denker. In de bundel is Gorz' laatste boek Ecologica (2008) volledig opgenomen, maar ook interviews, artikelen en delen van zijn boeken over arbeid en socialisme.
Bestellen kan door een mailtje naar info@oikos.be of via www.oikos.be

Erica Meijers

Antoni Negri, Michael Hardt, *Common Wealth*, Belknap Press of Harvard University Press 2009

Website van het instituut van Tine de Moor: http://www.collective-action.info

Internationaal tijdschrift over de commons: http://www.thecommonsjournal.org

Digitale bibliotheek over de commons: http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc

Alles rondom open source en auteursrechten: http://creativecommons.nl

Chto Delat?: 'Reading Room' (zie p. 46)

lezen

Ivana Ivkovic politiek filosofe

Terugkeer naar het COMMU

De Sloveense filosoof Slavoj Žižek is een van de felste critici van het kapitalisme en pleit voor de terugkeer van de gemeenschappelijkheid. Een recensie.

'Ze zeggen dat jullie dromers zijn. Maar de echte dromers zijn diegenen die denken dat dingen eeuwig zo kunnen doorgaan' vertelt Slavoj Žižek aan de betogers van Occupy, verzameld in Zuccotti Park. De *human microphone* verspreidt zijn boodschap. De Sloveen is een denker met een missie: overal waar hij ideologische verblinding ziet, voelt hij zich genoodzaakt om deze met veel verbaal geweld door te prikken. Zelfs de Occupy betogers worden gewaarschuwd: 'Word maar niet te verliefd op jezelf'. Zijn wilde stijl van denken kwam Žižek regelmatig op verwijt te staan dat hij filosofie 'sloganiseert', of 'kretologie' bedrijft. Maar dat kan zijn populariteit niet deren. Al enige jaren heeft Žižek een ware cultstatus bereikt. Zijn lezing in Nijmegen afgelopen najaar was in een mum van tijd uitverkocht. Met Occupy dreigt zijn populariteit messianistische proporties aan te nemen, tot zijn eigen ongenoegen.

Žižek blinkt uit in politiek incorrect denken. In de jaren negentig fulmineerde hij tegen het liberale idee van multiculturele tolerantie. Volgens hem is dit slechts een masker geweest, een instrument waarmee het Westen de eigen superioriteit bevestigde: 'kijk ons toch tolerant zijn'. Na een flinke stapel boeken die de populaire cultuur fileren met een flinke dosis Lacan, afgewisseld met beschouwingen over totalitarisme, vestigt Žižek de laatste jaren zijn aandacht steeds meer op het kapitalisme en heeft hij zichzelf als 'radicaal communist' heruitgevonden. Onlangs verscheen bij Boom in Nederlandse vertaling zijn *Eerst als tragedie, dan als klucht*, een boek waarin hij een radicale terugkeer naar het communisme bepleit.

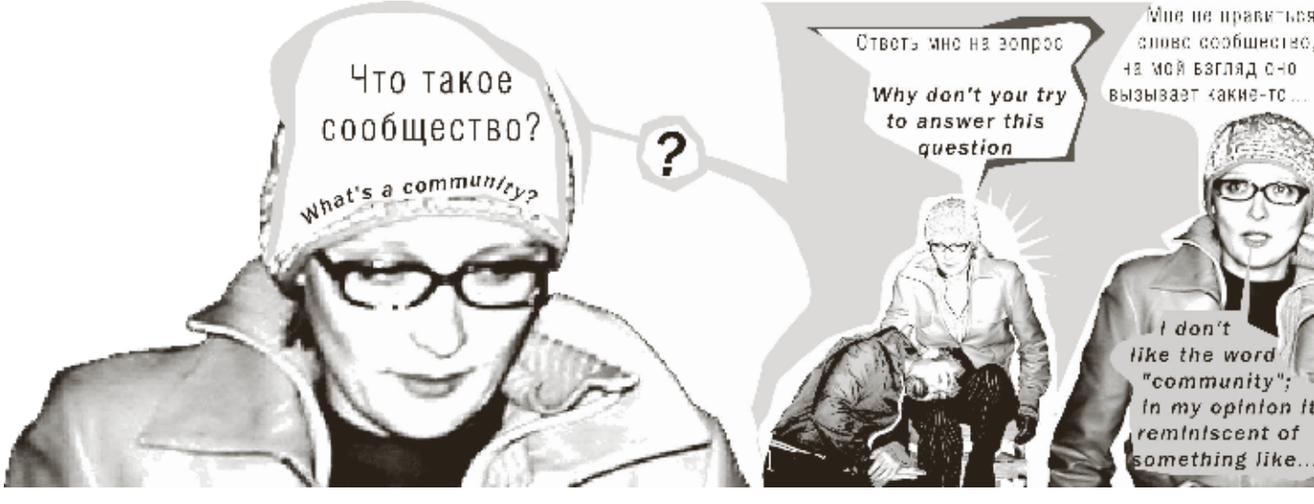
Natuurlijk is Žižek zich bewust van het feit dat communisme in de huidige politieke constellatie diep verguisd is. Niemand kan het woord in de mond nemen zonder onmiddellijk de meest nare associaties op te roepen: Goelag, het verlies van elke burgerlijke vrijheid, de tirannie van apparatsjiks, de overheid die de ene helft van de bevolking de andere helft laat bespioneren. Desgevraagd verklaart Žižek dat hij natuurlijk niet terug naar Stalin wil – 'ik ben toch geen idioot?'. Maar met dezelfde verve grapt hij ook dat zijn reactionaire tegenstanders naar heropvoedingskampen moeten worden gestuurd. Toch is de voorgestelde terugkeer naar het communisme meer dan een provocatie. Ten eerste: Žižek meent het echt. Ten tweede: voor Žižek is de reden dat communisme zo wordt gehekeld niet louter historisch. Hij ziet het eerder als een symptoom van deze tijd: blijkbaar zit iets in het communisme dat we vanuit de huidige denkkaders niet kunnen velen. Juist daarom moeten we naar het communisme terugkeren, want daar ligt een kans om met het dominante denken te breken.

Voor Žižek lijdt het geen twijfel dat de huidige politieke logica aan een radicale herziening toe is. De liberale democratie en het neoliberaal kapitalisme zijn volgens Žižek *de facto* failliet. Na de aanslagen op de *Twin Towers* heeft het neoliberalisme als politieke theorie afgedaan. De droom van politiek als pragmatisch bestuur bleek al gauw te verworden tot een politieke agenda die door geweld, controle en veiligheid werd gedomineerd. Met de economische crisis in 2008 stierf neoliberalisme als economisch model. Het kon immers geen oplossingen voor de crisis bieden, politiek ingrijpen bleek noodzakelijk om de markt te redden. Het merkwaardige is, aldus Žižek, dat het neoliberalisme dood is, maar niet kan sterven: ondanks de proporties van beide crisissen, denken we nog steeds binnen de kaders van het neoliberalisme, en zoeken naar oplossingen in aanpassingen van de parameters van het bestaande systeem. Daar is ideologie aan het werk, stelt Žižek, en de grootste overwinning van het kapitalisme is dat het ons de verbeeldingskracht heeft ontnomen: wij durven zelfs niet van een alternatief te dromen. Maar wat zich als pragmatisch realisme voordoet, is in de ogen van Žižek niets anders dan de heersende utopie. De onbetwiste hegemonie van het kapitalisme herbergt in feite de utopische kern van kapitalistische ideologie.

De neoliberale ideologie hindert ons zicht op de reële problemen. Volgens Žižek stevenen we af op een complete economische, ecologische, biogenetische en sociale ramp. De Westerse (en in toenemende mate, Aziatische) welvaart berust op uitbuiting van arme landen; de grondstoffen raken uitgeput en het milieu vervuild; biogenetica heeft van onze eigen genen een verhandelbaar product gemaakt en *last but not least* ontstaan er nieuwe vormen van apartheid: steeds meer mensen raken uitgesloten van het sociale leven en leiden een marginaal bestaan in de getto's, *banlieus*, sloppenwijken of vluchtelingenkampen. Wij naderen een nulpunt, concludeert Žižek, en moeten eens beseffen dat wat we nu doen ontoereikend is om de ramp af te wenden. Hybride auto's en een verhoogde accijns op benzine, bijvoorbeeld, zullen de milieuproblematiek echt niet oplossen. Terwijl we denken dat alle beetjes helpen, vergeten we dat de beetjes op dit moment gewoon niet volstaan: we hebben zwaarder geschut nodig.

Gemeengoed

Dat zwaardere geschut ziet Žižek in een radicale omwenteling van onze verhouding tot de staat, de publieke ruimte, de natuur, tot onze eigen genen. Wij moeten ons weer bewust worden van de gedeelde substantie van ons sociale bestaan, en gezamenlijk zorg dragen voor wat Žižek de *commons* noemt: het gemeengoed. Dat is het punt waar Žižek "Welcome, comrade communism!" uitroept. Het verschil tussen communisme en kapitalisme is volgens Žižek dat kapitalisme het gemeenschappelijke heeft geprivatiseerd. Binnen de neoliberale ideologie is er bijvoorbeeld geen alternatief voor de exploitatie van de natuur. Wij kunnen alleen meer of minder exploiteren, in beide gevallen wordt de natuur gekapitaliseerd. Wij zien de natuur niet als iets gemeenschappelijks: een habitat die we met zijn allen delen. In politiek opzicht doet kapitalisme zich voor of als

de Europese sociaal-democratie, dat Žižek "Capitalism with a human face" noemt, of als de Aziatische autoritaire variant. Žižek schuwt het overdrijven niet, wanneer hij stelt dat hun onderlinge verschillen betrekkelijk zijn. In beide gevallen wordt politiek volgens hem gereduceerd tot onderhandelen over privébelangen. Scherp wordt zijn analyse wel, wanneer hij stelt dat de politieke strijd altijd moet gaan om de uitgeslotenen. Om een Nederlands voorbeeld te geven dat naadloos in Žižeks betoog past: recent zijn vrachtwagenchauffeurs in opstand gekomen tegen het inhuren van Polen die voor lagere lonen willen werken. Vanuit communistisch oogpunt voeren zij de verkeerde strijd, want die begint pas wanneer de Nederlandse en de Poolse vrachtwagenchauffeurs beseffen dat ze met zijn allen in een geglobaliseerd kapitalistisch systeem zitten dat hen dwingt met elkaar te concurreren.

Hoe moet dat dan in de praktijk in zijn werk gaan, weer zorg dragen voor het gemeenschappelijke? Helaas biedt Žižek geen blauwdruk. Hij is een stuk stelliger en helderder wanneer hij beschrijft wat we niet moeten doen, dan in een uitwerking van een alternatief. Wij moeten niet terug naar het communisme of socialisme dat ooit heeft bestaan, stelt hij, en we moeten ook niet redeneren dat communisme ook wat goede dingen heeft bereikt, waarop we nu kunnen voortborduren.

Dissidentendromen

Wat Žižek voorstelt, is dat we letterlijk terug naar het beginpunt keren, en communisme voor deze tijd opnieuw doordenken. Een voorbeeld ziet hij in Victor Kravchenko, een Sovjetdiplomaat die in 1944 naar New York vluchtte en daar een beroemd boek schreef: *Ik verkoos de vrijheid*. Het was een persoonlijk verslag van de verschrikkingen van het stalinisme en Kravchenko beschreef tot in de gruwelijke details de hongersnood waartoe de collectivisatie van de landbouwgrond had geleid. Zelf had hij in de jaren dertig deelgenomen aan die collectivisatie; hij had de Sovjet-Unie gedesillusioneerd verlaten. Maar Kravchenko beleefde een tweede ontgoocheling. De McCartyaanse jacht op communisten waarmee hij in de Verenigde Staten kennismaakte, deed dat land wat hem betreft meer op stalinistisch Rusland lijken dan het daadwerkelijk stalinisme bestreed. De liberale democratie bleek in het echt een stuk minder vrij en een stuk minder rechtvaardig dan in zijn dissidentendromen. Kravchenko schreef een veel minder populair vervolg op zijn biografie: *Ik verkoos de rechtvaardigheid*, en ging op zoek naar een nieuwe samenlevingsvorm. Zijn zoektocht bracht hem naar Bolivia, waar hij arme boeren steunde en syndicalistische collectieven hielp organiseren. Kravchenko's verhaal eindigt tragisch. Verpletterd door het mislukken van ook deze pogingen, trekt hij zich terug en pleegt uiteindelijk zelfmoord.

Ondanks de tragische afloop heeft het verhaal van Kravchenko een voorbeeldfunctie, meent Žižek. Hij had de moed om tegen alle verwachtingen in te handelen. Zijn pogingen om in Bolivia een alternatief politiek organisatiemodel te vinden zijn niet utopisch, maar een anti-utopische geste bij uitstek. Zonder nu iets op de moed van Kravchenko te willen afdingen, blijft de vraag echter staan wat een dergelijke radicale anti-utopische daad voor de meeste inwoners van de Westerse liberale democratieën zou inhouden. Žižek licht een tipje van de sluier op, wanneer hij stelt dat een breuk met de bestaande orde niet gezocht moet worden in een vorm van politiek activisme, maar juist in een terugtrekking uit het hegemoniale veld. De neoliberale trein raast in volle vaart op een afgrond af, en de politieke taak is nu om die trein te stoppen. We moeten, kortom, aan de noodrem trekken, en ons minder zorgen maken over de vraag hoe een nieuwe politieke beweging te ontketenen. Voorop staat nu de zorg hoe we de huidige overheersende kapitalistische beweging kunnen onderbreken. Žižek constateert dat de oude marxistische verhouding tussen de hegemoniale en de revolutionaire krachten grondig is getransformeerd. Omwenteling is een onderdeel van het kapitalistische systeem geworden, en ook al is dit geen permanente revolutie, het resulteert wel in een permanente noodtoestand. Een politiek activisme dat de vastgeroeste verhoudingen tracht te doorbreken, en met urgentie verandering wilde forceren, werkt niet meer. Daarom ziet Žižek een politiek alternatief in een radicale terugtrekking, in weigering. Dat is weliswaar een interessante gedachte, maar het verband met communisme wordt er niet duidelijker op. Wat heeft weigering precies te maken met de zorg voor het gemeenschappelijke?

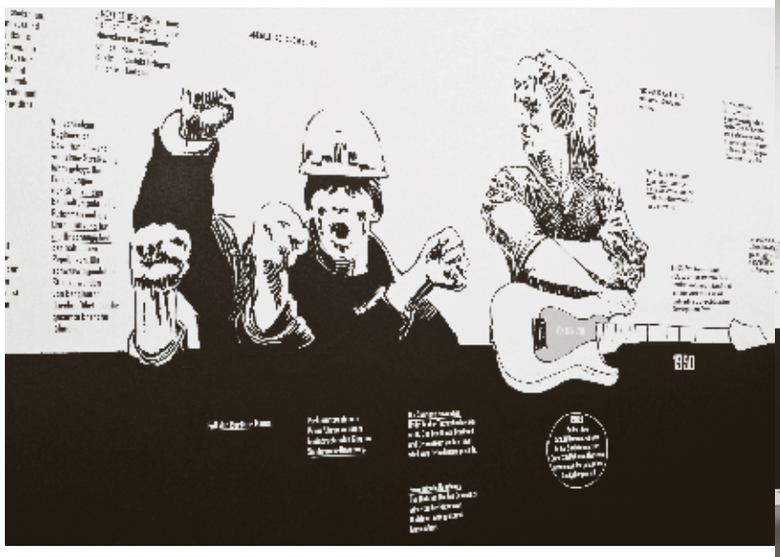
Terug bij af

Een gemis van *Eerst als tragedie, dan als klucht*, is dat de contouren van Žižeks project te diffuus blijven. Het probleem is niet zozeer dat Žižeks betoog te abstract is en te weinig aansluiting op de politieke praktijk biedt, maar eerder dat juist op het theoretische niveau Žižek onvoldoende afbakent wat hij onder communisme verstaat. Zo zou het boek veel aan kracht winnen wanneer Žižek zich zou verhouden tot republicanisme of anarchisme. Klassiek republicanisme stelt de publieke zaak boven privé-belangen, en biedt zo ook een aanknopingspunt voor kritiek op het neoliberalisme. Recent is, bijvoorbeeld, een dergelijke kritiek ontwikkeld door Philip Pettit. In zijn boek *The political filosofy in public life* vertaalt hij een republikeinse filosofie naar een linkse politieke agenda. Waarom zou communisme een politiek alternatief zijn en republicanisme niet? Op die vraag blijft Žižek het antwoord schuldig. Ook blijft Žižek uiterst ambigu als het gaat om de rol van de staat in de herbronning van het communisme. Hij is zeker geen voorstander van een terugdringing of beperking van de staatsmacht – dat laat hij graag over aan de liberalen – maar wel stelt hij dat de staatsmacht in haar functioneren, in haar relatie met de basis, radicaal veranderd zou moeten worden. Zou de staat dan, in plaats van autoritair, iets gemeenschappelijks moeten worden? Maar zijn we dan niet terug bij af, en ditmaal bij de anarchistische these beland?

=

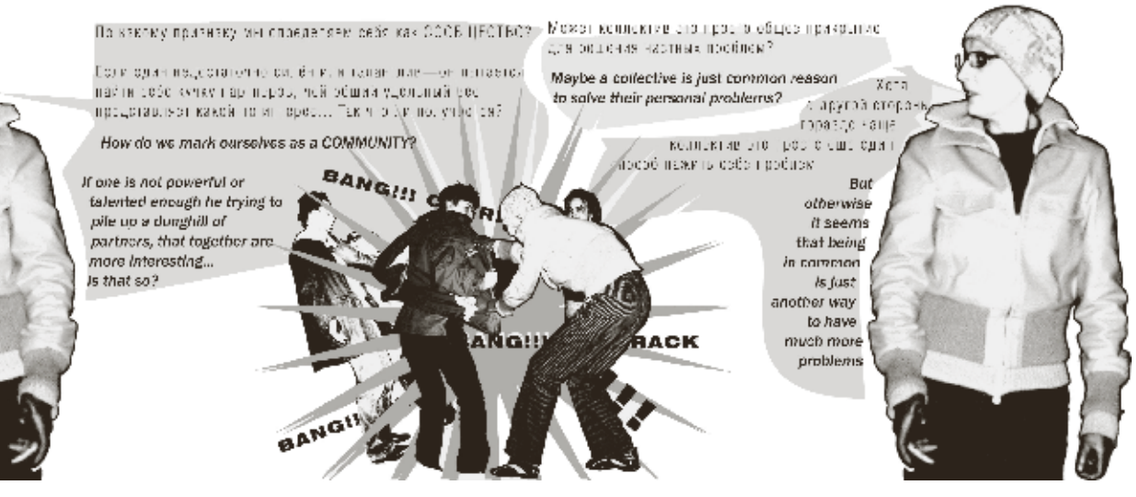
Slavoj Žižek, *Eerst als tragedie, dan als klucht*, Boom: Amsterdam 2011.

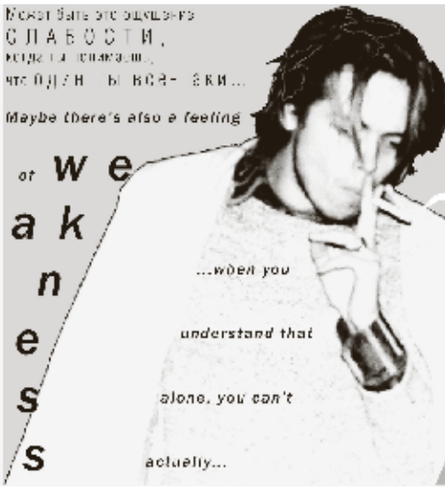

Chto Delat

Maybe a collective is just common reason to solve their personal problems?
How do we mark ourselves as a COMMUNITY?
If one is not powerful or talented enough he trying to pile up a dunghill of partners, that together are more interesting... Is that so?
But otherwise it seems that being in common is just another way to have much more problems
BANG!!!
BANG!!!
BANG!!!
BACK

Maybe there's also a feeling
of weakness
...when you
understand that
alone, you can't
actuelly...

Chto Delat? (Wat te doen?) is een Russisch collectief van kunstenaars, filosofen en schrijvers en een platform op internet. Het werd in 2003 in Petersburg opgericht om het toen opkomende activisme te ondersteunen met politieke theorie en kunst. Chto Delat? neemt de originele communistische idealen kritisch onder de loep en test ze voor hun bruikbaarheid in de 21e eeuw.

Het werk op deze pagina's is afkomstig uit de tentoonstelling 'Lessons of discontent' in de kunsthal van Baden-Baden in 2011.

Links: een perestrojka-tijdlijn met een perestrojka-jurk.
Linksboven: pedagogische vlaggen
Rechts: de leeszaal
Rechtsboven: een installatie die reflecteert op 'de Russische ziel'.
Onder: een strip uit hun manifest uit 2005, een discussie over collectiviteit.
Betrokken kunstenaars: Tsaplya, Gluklya, Nikolay Oleynikov and Dmitry Vilensky.
www.chtodelat.org

Es gab sehr viel Hoffnung!

de Helling

de ziel van europa

NR 2 · ZOMER 2012 · € 8,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

De ‘E’ uit ABECEDA, een gedichtencyclus van Vítězslav Nezval uit 1926, verbeeldt door danseres Milča Nayerová en ontworpen door Karel Teige.

De samenwerking tussen deze drie Tsjechen is een voorbeeld van het assertieve zelfbewustzijn van de linkse avantgarde in het Europa van de jaren twintig.

Erica Meijers Hoofdredacteur de Helling

De jonge maagd Europa die zich liet verleiden door een bronstige god is een breekbare dame geworden. Krijgt zij nog enig respect of is het binnenkort met haar levenskracht gedaan? In deze Helling kijken Europeanen in de spiegel van hun ziel en vertellen wat ze daar zien. *Een leeswijzer.*

Er wordt veel over Europa gesproken, deze dagen. Meestal in termen van crises, banken en politieke instituties. Zelf denk ik bij Europa aan heel andere dingen, aan oude Griekse mythes over liefde en dood, aan pleinen en kathedralen, aan volksverhuizingen, oorlogen en revoluties. Maar vooral aan de namen van vele mannen en vrouwen. Sommigen spelen de hoofdrol in al dan niet waar gebeurde verhalen, anderen ken ik alleen door wat zij geschreven of gemaakt hebben, met weer anderen heb ik persoonlijk op een van die pleinen gegeten, gedronken en gelachen. In het politiek-economische project zou de ziel van het oude continent tot uiting moeten komen, maar er lijkt eerder sprake van een kloof tussen beide. Of is dat een vergissing en krijgen we als Europeanen gewoon het bestuur dat we verdienen? Het huidige politieke Europa staat in elk geval op een kruispunt. Het gevaar dat het na de Tweede Wereldoorlog begonnen project een historische curiositeit wordt, is niet denkbeeldig. Zelfs linkse partijen verlaten her en der hun klassieke standpunt van internationale samenwerking als remedie tegen naar geweld en uitsluiting neigend nationalisme, als weg naar 'verzoening tussen de volkeren' en als opening naar de wereld.

Het is tijd voor een bredere blik op Europa. Het is tijd voor een poging om het Europa van de ziel te verzoenen met het politieke Europa. Die poging doen we in dit zomernummer van de Helling.

Zoekende ziel

Waar hebben we het over als we spreken van de Europese ziel? Bij wijze van leeswijzer daarover enkele opmerkingen vooraf. Er bestaan in Europa verschillende definities van het woord 'ziel'. De bekendste is waarschijnlijk de traditioneel christelijke, waarbij de ziel, *Seele*, *soul*, *l'âme* (van het Latijnse *anima*) de onsterfelijke essentie van de mens verbeeldt. Die visie ontleent veel aan het oud Griekse begrip *psyche*, dat tegelijkertijd vlinder betekent. De ziel is het fladderende element in ons lichaam waarop we geen grip hebben. Het lijkt misschien het meest op wat we nu onze 'identiteit' zouden noemen. Dat suggereert dat de ziel datgene in ons is wat altijd hetzelfde is, maar met evenveel recht kun je beweren dat de ziel het meest beweeglijke en veranderlijke van de mens is. Plato stelde dat elke ziel altijd op zoek is naar zijn andere helft, die hij is kwijtgeraakt toen de goden de te machtig geworden mensen in tweeën hakten. Zo gezien is iedere ziel per definitie een zoekende ziel. Het mag dan het wezen van iets of iemand zijn, maar dan toch het onaffe en incomplete wezen. Volgens de Joodse traditie is de *nefesj* het geheel van verstand, gevoel en wil dat samen de mens uitmaakt. In het bijbelboek Genesis wordt die mens geschapen uit zowel stof als adem, en daarmee zijn ziel en lichaam onlosmakelijk verbonden. In de ziel bevindt zich de droefheid en blijdschap, het is de onaanwijsbare plek waar gemijmerd wordt, gedroomd en getobd. Dat doet soms pijn tot in het diepst van de ziel. Het is misschien wel bij uitstek de ruimte waar de mens zich afvraagt waar het met hem naartoe moet.

Die vraag jagen we in deze Helling na, en we doen dat vanuit verschillende plekken in Europa. De vraag naar de 'ziel' staat daarbij voor de vraag naar het levende Europa, dat zowel materieel als geestelijk is (vandaar dat we in dit nummer zowel over de Europese munt als over Socrates schrijven). We duiken in onze herinneringen en dromen, en maken ons daarbij niet al te druk om de onsterfelijkheid van Europa, maar des te meer om haar nabije toekomst. We beschouwen de ziel van Europa als een vloeiend, onaf en ongrijpbaar gegeven. De Poolse dichter Wisława Szymborska schrijft zelfs: "een ziel heb je nu en dan, niemand heeft haar ononderbroken en voor altijd.(...) Maar we kunnen op haar rekenen wanneer we nergens zeker van zijn, maar alles willen weten." (Zie de achterkant van deze Helling.)

Ook de Europese ziel heb je zo nu en dan; niemand kan naar believen over haar beschikken. Daarom zal er altijd wel onzekerheid heersen over de vraag wat Europa is. Alleen al geografisch is dat onduidelijk. Europa's grenzen vallen in elk geval niet samen met haar historische grenzen. De Noord-Afrikaan Augustinus heeft een grote invloed op Europa uitgeoefend, net als de stad Jeruzalem. En zo zijn er meer voorbeelden. Wie aan Europa denkt, kan niet anders dan terecht komen in een permanente 'crisis van zekerheden', schreef Jacques Presser in 1963 in zijn boekenweekgeschenk *Europa in een boek*. En daaraan is nog niets veranderd. Wat Presser betreft is deze crisis een zegen: wie niet meer weet waar hij het over heeft als het over Europa gaat, heeft kennis ingeruild voor inzicht. En dan volgt een Europese canon van grote namen en momenten uit de geschiedenis van het avondland. Nederland is vanaf het begin van haar bestaan met die geschiedenis verweven. Presser haalt een zinnetje aan dat destijds nog in alle schoolboeken stond: "100 voor Christus: de Germanen komen in ons land." De vaderlandse geschiedenis begint met het binnenvallen van Europa in de gestalte van de Germanen. Maar dan is de Europese canon al lang in wording. Die loopt in Pressers overzicht van de oude Grieken en Romeinen via het Karolingische Rijk, toen Europa nog geen afzonderlijke naties kende, naar de inval van de islam met in haar kielzog denkers als Averroes en Avicenno die het begin van de middeleeuwen inluidde en wiens invloed op de Europese ziel volgens Presser wordt onderschat, via de Renaissance en de Verlichting dwars door de Romantiek en de grote oorlogen van de twintigste eeuw naar het heden. Pressers canon is opgebouwd aan de hand van de namen van grote Europese zielen: Dante, Da Vinci, Erasmus – om een greep uit het midden te doen. Een speciale rol krijgt Michelangelo Buonarotti (1475-1564), want bij hem wordt duidelijk wat het selectiecriterium van Presser is geweest. Hij noemt Michelangelo een *homo universale*: hoewel hij natuurlijk doordrongen was van de typische geest van de Renaissance, overheerst bij hem uiteindelijk "de bezinning

→ van de Europese mens op de menselijke lotsbestemming, met zijn belasting door schuld, zijn bedreigdheid door het kwaad, zijn gedoemdheid tot de dood." Presser zet het zwaar aan, maar beslissend is dat hij het universele als speerpunt heeft gekozen voor zijn canon. Op zijn lijst staan alleen die Europeanen die wisten uit te stijgen boven hun eigen tijd en die verder keken dan de hun toebemeten ruimte. Zij die nadachten over de mensheid als geheel en die hun blik richten op de gehele wereld, zijn wat betreft Presser de echte Europeanen. De geografische grenzen zijn er om overschreden te worden, evenals de historische en politieke grenzen. Als ik Presser hierin volg, dan is openheid en het – dikwijls vertwijfeld – stellen van vragen over de menselijke conditie, een wezenskenmerk van Europa. Wanneer Europa ophoudt de blik naar buiten te richten, dan raakt het continent hopeloos in zichzelf verstrikt.

De ondefinieerbaarheid en onbegrensdheid van Europa is daarom een belangrijk gegeven. De strijd over grenzen sneed diep door de Europese ziel: de eindeloze hoeveelheid oorlogen, politieke en religieuze afscheidingen en intellectuele debatten getuigen daarvan.

Groot verhaal

De redactie van de Helling heeft een vraag uitgezonden naar alle hoeken van Europa. Dat was niet de vraag naar het wezen van Europa, maar de vraag naar haar ziel. Uit de teruggekomen antwoorden (soms ook bleef het stil, erg stil) blijkt dat de ziel van Europa, waargenomen door linkse en groene Europeanen, nog altijd sterk wordt gekleurd door de achttiende eeuw. Veel van de auteurs zijn – wat onzeker geworden – kinderen van de Verlichting en de Franse Revolutie, met een flinke scheut Romantiek. Vrijheid, gelijkheid en solidariteit, dat blijven vooralsnog de grote woorden voor Europa.

Een voorproefje uit het nummer: velen benadrukken in hun bijdragen dat burgers weer het voortouw moeten krijgen: meer democratie, meer ruimte voor directe betrokkenheid en de opbouw van een Europese publieke ruimte. Geen hogere macht bepaalt waar het met ons heen zal, het ligt allemaal open in onze eigen handen. Zo bekennen de meeste auteurs zich tot de permanente geestelijke crisis van Europa als tot een positief uitgangspunt, dat onontbeerlijk is om in vrijheid te leven.

Ook de gelijkheid wordt nog altijd als een opdracht ervaren en is onlosmakelijk verbonden met broederschap. De spanning tussen Beethoven (*alle Menschen werden Brüder,* het Europese volkslied) en Charpentier, wiens muziek de *tune* van het Eurovisiesongfestival leverde, staat symbool voor de spanning tussen universaliteit en particulariteit: de opdracht om het 'superproject' Europa te verbinden met alle Europese regio's, om de lokale talen niet te laten verdwijnen in een uniformerend Engels als *lingua franca* en natuurlijk om de openheid naar de wereld niet te laten opslokken door een populistisch getint nationalisme. Het is overigens wel zorgelijk dat het woord solidariteit meer voorkomt in artikelen uit de periferie van Europa, dan in die uit het centrum. Aan de grenzen van Europa wordt het meest geleden aan het gebrek aan gelijkheid, onderlinge betrokkenheid en vertrouwen.

De roep om een nieuw of vernieuwd 'groot verhaal' klinkt vaak; de schroom daarvoor na de val van het socialisme begint kennelijk af te nemen. Sommige auteurs geloven voluit in de utopie (want dat is het nog steeds) van een gezamenlijk Europa, anderen houden er met een ijzeren optimisme of de moed der wanhoop aan vast. Om te worden wat het nooit was: een bakermat van vrijheid, gelijkheid en saamhorigheid, is een breuk met een politiek die niet verder denkt dan *business as usual* noodzakelijk, schrijft Dick Boer.

Wie de ziel van Europa zoekt, kan haar dus misschien in Brussel vinden, waar ze zachtjes onder een bureau zit te kreunen over het zoveelste bezuinigingspakket dat daar wordt opgesteld. Misschien ook is ze in Griekenland en begeleidt een oude man die net dakloos is geworden bij de zoektocht naar een nieuw onderkomen. Ze zou ook best op het strand aan de punt van Gibraltar kunnen zitten, wachtend op de bootjes uit Afrika. Als die aankomen helpt ze de wankelende mensen aan land en denkt daarbij terug aan lang geleden, toen ze zelf voet aan de Europese kust zette. Maar misschien is ze moe, de ziel van Europa, en heeft ze zich teruggetrokken in een van de grote bibliotheken in Berlijn om nieuwe moed te vinden. Daar neemt ze het boek *Jeder stirbt für sich allein* van Hans Fallada uit de kast en leest het verhaal van haar vrienden Elise en Otto Hampel, die tijdens het Derde Rijk in Berlijn met hun ogenschijnlijk zinloze verzetsdaden een monument van menselijkheid oprichtten. Op al die plekken zou ze kunnen zijn, de ziel van Europa. Maar gezien de bijdragen in deze Helling is de kans toch het grootst dat ze in de grote zaal van Versailles koket voor de spiegels staat te draaien, mijmerend over haar grote dagen, toen ze de heersers van dit paleis onttroonde. Delacroix heeft het later zo gloedvol geschilderd: ze voerde met ontblote borst het Franse volk aan, al roepend: Vrijheid! Gelijkheid! Broederschap!.. Lang zal ze in Parijs niet blijven, schat ik. Gezien haar diep ingesleten onrust en opstandigheid kan ze zich elk moment losrukken van haar eigen spiegelbeeld en op zoek gaan naar nieuwe verhalen en nieuwe hoop. Want ze weet dat het er nu op aankomt, Europa.

=

14 april 1967: Beeldhouwer Carel Kneulman bekijkt samen met stadsbeeldhouwer Hildo Krop zijn in brons gegoten beeld ''De Europeanen'', dat tegenover het Concertgebouw is onthuld. De ruim 3 meter hoge surrealistische groep moet uitdrukking geven aan de spanningen, waaraan de Europese mens in deze tijd onderhevig is. Foto Peter van Zoest (ANP)

Wereldgeschiedenis en vakantieliefdes: de ontwerper van de Helling ging een jaar na de val van de Berlijnse muur op reis met Interrail.
Mark Schalken: "Zoltan (rechtboven) in Budapest wilde niet langer bij zijn ouders wonen en sliep daarom op het kantoor waar hij werkte. Hij had een matrasje onder zijn bureau, ik een argwanende pensionhouder. Hoe konden wij onbespied samenzijn?"

de Helling

NR 2 · ZOMER 2012 · € 8,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

‘Een ziel heb je nu en dan’ 3
Leeswijzer bij deze Helling — Erica Meijers

Niet meer bang zijn 8
Wat bezielt Europa — Dick Pels

De waarheid over Europa 12
In gesprek met Socrates — Daniel Cohn Bendit

Is Europa te redden? 16
Eigenbelang regeert — Kristóf Szombati

Eurofonie 20
Is het Europese ideaal nog hoorbaar? — Cas Smithuijsen

Kwetsbaar en wreed 22
Drie films uit het hart van Europa — Joost Vormeer

Het meertalige Europa 26
De vreemde wereld van de ander — Benoît Lechat

Vertrouwen in de burger 28
Versterk de Europese democratie — Jos van Dijk

Een munt zonder ziel 30
Hoe de politiek buiten spel kwam — Rens van Tilburg

Wie en waar is de ziel van Europa? 34
Acht korte bijdragen van: Christoph Keller (CH), Eva van de Rakt (D/CZ), Pepijn Vloemans (NL), Oyvind Strømmen (N), Ingeborg Visscher (NL), Kostas Loukeris (GR), Judith Sargentini (NL/B), Dick Boer (NL)

BEELD

Hristina Tasheva: *Letters to my mother* 1, 16-17 en *Statistic figures*: 15, 18-19

Kunstenaars op reis door Europa: Esther Kokmeijer, Tjerk Ridder, Bruno van Elshout, Jonmar van Vlijmen: 32 -41

Caribische kunst: 46-47

RUBRIEKEN

Verder surfen 42 — Bureau de Helling 44 — *Menno Hurenkamp uit Moskou* 45

Een beter dagelijks leven voor iedereen
Dat is ons uitgangspunt.

Omslag:Hristina Tasheva – zie p. 15 e.v.

COLOFON

De Helling is een tijdschrift over politiek & cultuur
Jaargang 25 · nr 2 · zomer 2012

Losse nummers: € 8,50
Jaarabonnement: € 32,50
Jongerenabonnement (t/m 27): € 16,50
Gironummer: 6990899 t.n.v. tijdschrift de Helling.
Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd.
ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers
REDACTIE
Iris van Domselaar
Bas Eickhout
Marius Ernsting
Aetzel Griffioen
Heleen de Jonge van Ellemeet
Herman Meijer
Farid Tabarki
Rens van Tilburg

ONTWERP & BEELDREDACTIE
Mark Schalken / de Ruimte ontwerpers
DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER 100 % recycled
UITGEVER Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
tel 030 239 99 07
dehelling@gmail.com
www.bureaudehelling.nl (> ‘tijdschrift’)

Dick Pels Directeur Bureau de Helling, het wetenschappelijk instituut van GroenLinks

niet meer

Nooit meer oorlog: dat was vanaf het begin de ziel van de Europese eenwording. Inmiddels heeft Europa dringend behoefte aan een nieuw groot verhaal. Is 'nooit meer oorlog' achterhaald, of kan herinterpretatie en herformulering voor nieuwe bezieling zorgen?

De muntcrisis heeft Europa in het hart van de nationale politiek gebracht. Europa leeft in dit crisisbewustzijn als nooit tevoren: Europese politiek is meer dan ooit binnenlandse politiek. De recente Franse, Griekse en Duitse verkiezingen raakten ons direct: ze werden een beetje onze verkiezingen. Dezelfde paradox werd zichtbaar na het 'nee' van 2005. De referendumuitslag heeft het debat over Europa intensiever gemaakt, waardoor we allemaal een beetje meer Europeaan zijn geworden. Luuk van Middelaar heeft gelijk: in plaats van een renationalisering van de Europese politiek, is er eerder sprake van een Europeanisering van de nationale politiek (*NRC Handelsblad* 10.12.11).

Europa zal in elk geval een belangrijke inzet zijn van onze parlementsverkiezingen van 12 september. Die werden door Wilders meteen *geframed*: kiezen we voor Henk en Ingrid, voor onze eigen democratie, of voor de ongekozen eurocraten uit de superstaat Brussel en hun Griekse vriendjes? Nederland moest weer baas worden in eigen huis, in eigen land, terug naar de gulden, en geen cent meer over hebben voor luie Grieken en overlastgevende Polen.

'Voor Europa of voor Nederland?' Dat is een valse keuze voor ieder die erkent dat ze onafscheidelijk zijn geworden (Nederland ligt onherroepelijk in Europa) en die Nederland Europeser en Europa een beetje Nederlandser wil maken. Maar daarvoor is het nodig dat het verhaal van Europa opnieuw wordt verteld. En dat moet een Groot Verhaal zijn, dat de politieke fantasie prikkelt en nieuwe politieke passies wekt.

Belofte

Het Europese project heeft nieuwe bezieling nodig. Maar volgens Fortuyn en zijn populistische nazaten kan er van Europa geen bezieling uitgaan, omdat het geen ziel heeft (Fortuyn 1998). Anders dan een natie als Nederland, bezit Europa geen gemeenschappelijke cultuur en identiteit; er bestaat niet zoiets als een Europees volk, dus zijn ook een Europese democratie en Europese sociale solidariteit ondenkbaar. Dat is de bezwering van zowel rechtse als linkse eurosceptici, van Wilders en Bosma tot Marijnissen en Cuperus.

Maar wanneer we de ziel niet opvatten als een objectieve essentie, maar als een ideale staat, een normatieve belofte, is er geen voorafgaande culturele, linguïstische of emotionele eenheid nodig voor de permanente scheppingact die Europa is. De Europese burger en de Europese democratie kunnen ook worden gevormd door een gezamenlijke politieke wil, volgens de logica van de zichzelf vervullende voorspelling. *Wij zijn Europa*, luidt de titel van het recente manifest van Beck, Cohn-Bendit, Habermas en andere Europese intellectuelen. De negatieve bezwering van de Rattenvanger van Hamelen moet wijken voor de positieve van de Baron von Münchhausen.

Dat Europa een dergelijk visioen nodig heeft, wordt de laatste tijd van verschillende kanten bestreden, en niet alleen door populisten. Vóór Fortuyn namen liberalen als Bolkestein al afstand van verderstrekkende idealen voor een politieke unie: Europa moest zich terugtrekken op pragmatische kerntaken als het onderhoud van de gemeenschappelijke markt, de handelspolitiek en het mededingingsbeleid. Europa moest niet langer worden gezien als een verheven doel, maar als een zakelijk middel om economische welvaart en groei te garanderen.

Ook Bolkesteins partijgenoot Rutte nam in zijn Popperlezing van september 2011 afstand van de Europese Unie als Groot Verhaal, met name van het verhaal van duurzame vrede op een door oorlogen verscheurd continent. 'Nooit meer oorlog' was de zin van Europa geweest voor de oorlogsgeneratie en haar kinderen. Maar nu was de Unie volgens Rutte in een andere ontwikkelingsfase gekomen, waarbij een meer bescheiden boodschap en een meer realistische taakopvatting paste. Daarin stonden welvaart en groei centraal 'in plaats van de ideologische grondtoon over Europa als verheven project'. Het ging erom zichtbaar te maken wat Europa concreet opleverde in termen van welvaart en bestaanszekerheid, niet om Europa voor te stellen als een 'verheven ideaal'.

Eurocentrisme

We horen de laatste tijd vaker dat 'nooit meer oorlog' als morele missie voor Europa een achterhaalde gedachte is. Zo schreef Paul Scheffer onlangs dat de euro niet langer kon worden gerechtvaardigd door te zinspelen op of te dreigen met terugkeer van oorlog, zoals zowel Bondskanselier Merkel als Raadspresident Van Rompuy leken te doen. Die kortsluiting tussen munt en vrede leek hem een soort 'chantage met goede bedoelingen'. Een nieuwe verbeelding van Europa en een nieuwe rechtvaardiging van de Europese integratie moesten volgens hem beginnen bij de verschuivende machtsverhoudingen in de wereld.

Het 'nooit meer oorlog' was in feite een vorm van eurocentrisme: het richtte de blik naar binnen, terwijl een wezenlijk motief voor integratie juist buiten het continent lag, in de uitdaging van landen als China en Brazilië. Europa was volgens Scheffer 'de enige schaal om een eigen samenlevingsmodel vorm te geven in de wereldeconomie'. Economische integratie was daarbij niet denkbaar zonder politieke integratie. Openheid (het slechten van grenzen) moest gepaard gaan met het trekken van nieuwe grenzen, zodat Europa ook bescherming bood en kon uitgroeien tot een veiligheidsgemeenschap (*NRC Handelsblad* 14.1.12).

Inderdaad: de herinnering aan wat wel de 'Europese burgeroorlogen' is genoemd, volstaat niet langer om het project Europa verder te dragen. Maar dat betekent niet dat we moeten terugvallen op een zuiver utilitaire, pragmatische calculatie van kosten en baten à la Bolkestein en Rutte. Europa is meer dan een welvaarts- en groeimachine: het is ook een beschavingsideaal. Beschaving is het zoveel mogelijk uitbannen van geweld, wreedheid, intimidatie en verne-

bang zijn

dering uit de samenleving. In dit opzicht is de vredesdroom van de Europese stichters geenszins uitgeput en achterhaald. 'Nooit meer oorlog' kan in plaats van een terugkijkende waarschuwing ook een vooruitblikkende projectie zijn. Inderdaad: een zichzelf vervullende voorspelling. Als we 'nooit meer oorlog' verbreden naar idealen als geweldloosheid, compassie, tolerantie en vrijzinnig debat, ontstaat er een directe continuïteit tussen de missie van Monnet en het visioen van een sociaal en veilig Europa zoals dat wordt verdedigd door Scheffer.

Beschaving wil zeggen dat het recht van de sterkste wijkt voor het recht van de zwakste. Dat geweld wordt vervangen door de wet, was ook voor Monnet de kern van de beschaving (Mak 2012, 14). Om het anders te formuleren: beschaving wil zeggen dat angst wordt vervangen door vertrouwen. Het Europese project kan worden bezield met de droom en de hoop dat een samenleving mogelijk is die zoveel mogelijk is bevrijd van politieke, economische, culturele, seksuele en psychologische angst. Die het geweld in al zijn vormen heeft gedempt en ingeruild voor sociale veiligheid, gelijkwaardigheid tussen mensen en democratisch vertrouwen.

Zo lang is het overigens niet geleden dat er nog oorlog was in Europa. Dat Europa al meer dan 65 jaar geen oorlog heeft gekend is maar ten dele waar, als we beseffen dat de (hopelijk laatste) Balkanoorlogen pas in 1999 werden beëindigd. 'Srebrenica' is ook voor Nederland een verlaat oorlogstrauma geworden: de heropvoering van een verschrikking zoals de Tweede Wereldoorlog die in overvloed kende. Als we een iets ruimere blik aannemen: aan het politieke geweld van de rechtse dictaturen in Griekenland, Portugal en Spanje kwam pas midden jaren zeventig een einde; de dreiging van de Koude Oorlog hield op in 1989 met de val van de Berlijnse Muur en de hereniging van de beide Duitslanden. Het was eigenlijk pas gisteren dat in de DDR de ene helft van de bevolking de andere bespioneerde en zo nodig aangaf bij de autoriteiten. De overgang van de communistische dictaturen naar volwaardige democratieën werd pas bezegeld door de toetreding van de meeste Oost-Europese landen tot de Unie in 2004 en 2007.

Geweld uitbannen

In plaats van aanleiding te geven tot politieke nostalgie (of politieke chantage) kan het 'nooit meer oorlog' van de Europese grondleggers dus ook het startblok vormen voor een offensieve politieke verbeelding, die de Europese vrede en beschaving wil verdiepen en verbreden, en deze met enige trots (maar ook schaamte over het imperialistische verleden) voorhoudt aan de rest van de wereld. Dat enkele Europese generaties aan den lijve geen oorlog hebben gekend, plaatst hen (ons) in een geprivilegieerde uitzonderingspositie, niet alleen tegenover alle generaties vóór 1945, maar ook tegenover de dagelijkse werkelijkheid in de rest van de wereld. Ook daarom oefent de Europese Unie een enorme aantrekkingskracht uit op grenslanden en naburige regio's: een uitstraling die niet alleen economisch en politiek, maar zeker ook cultureel en moreel van aard is.

Die verbreding van de oude vredesmissie van Europa kan inspiratie putten uit het denken van de Belgische socialist Hendrik de Man. De auteur van het beroemde Marxkritische boek *De psychologie van het socialisme* (1926) vond geen betere psychologische formule voor het socialisme dat hij beleed dan 'overwinning van de sociale angst'. Nadat de 'angst voor de staat' was verdwenen door de vestiging van de liberale democratie, zou ook de economische angst worden weggenomen door de sociale beteugeling van het kapitalisme. De hoop van cultuursocialisten als De Man was dat in het spoor hiervan ook de culturele en psychische angst zou verminderen: de angst voor het onbekende en afwijkende, voor andersdenkenden, voor vrijzinnigheid en vrijdenkerij. Een belangrijk onderdeel hiervan was de bevrijding van het juk van de traditionele angstreligies en hun even dogmatische tegenhangers, de grote seculiere politieke ideologieën (zoals het marxisme). Aan het einde van dit proces zou een mensheid staan die zou zijn 'bevrijd van de angst en dus van alle vormen van macht als geweldpleging'.

Dat is een grootse, visionaire politieke opdracht: te zorgen dat mensen niet meer bang zijn, voor elkaar en voor zichzelf. De top tien van landen waar burgers het meeste vertrouwen hebben in elkaar en hun instituties wordt vooral bevolkt door Europese landen, met de Scandinavische landen en Nederland in de top vijf. Niet toevallig zijn dat ook de landen waar de grootste sociale gelijkheid heerst en individuen de beste kansen hebben om, ongeacht hun herkomst, sociaal te stijgen en zichzelf te ontwikkelen. De angst uit de mensen halen: dat is een van de belangrijkste voorwaarden om ze zelfstandig, zelfverzekerd, dus vrij te doen zijn. Veiligheid is een voorwaarde voor vrijheid. Menselijke waardigheid veronderstelt een leven zonder angst.

De beschavingsopdracht van Europa zou dus kunnen zijn om het geweld in al zijn vormen (politiek, economisch, cultureel, psychisch, seksueel, verbaal, symbolisch) zoveel mogelijk te verbannen uit de samenleving. Die opdracht is immens. De schuldencrisis heeft laten zien dat Europa nog veel te weinig weerbaar is tegen het structurele geweld van de kapitalistische economie, en vooral tegen de overmacht van wat De Man de 'geldmuur' noemde. Ook Geert Mak wil dat we 'Europa terugveroveren op het geld'. Het recht van de economisch sterkste stort nu veel burgers, vooral in de zuidelijke Uniestaten, in armoede en toekomstangst. Europese beschaving is ook Europese solidariteit. De muntunie moet worden geaccepteerd als een politiek mechanisme dat de welvaart herverdeelt van rijk naar arm en dat overal in Europa voor alle burgers zoveel mogelijk gelijke kansen schept.

De tirannie van de markt moet door de politiek worden beteugeld, maar de politiek vervalt zelf gemakkelijk tot tirannie. Net als de economische angst is de angst voor de staat nog lang niet verdwenen. De Europese democratie heeft een populistische, proto-totalitaire trek die zich tegenwoordig niet langer uit in de naakte repressie van fascistische of communistische eenheidsregimes, maar in het zachte geweld dat wordt uitgeoefend door de democratische meerderheid. Het Italië van Berlusconi was en het Hongarije van Orbán is een voorbeeld van autoritair regeringspopulisme dat zich bezondigt aan breideling van de persvrijheid, inperking van de democratische machtenscheidingen en van schoffering van diegenen die niet tot de nationale gemeenschap worden

gerekend. Vrijwel alle Europese landen kennen populistische partijen die openlijk een autoritaire meerderheidsstrategie voeren en de politieke zeden verruwen met hun absolutistische gelijkhebberij. Beschaving betekent ook dat het verbale en symbolische geweld (het haatzaaien) zoveel mogelijk uit het democratische debat wordt geweerd, zonder de vrijheid van meningsuiting zelf geweld aan te doen.

Ironie

De Europese populisten zijn ook degenen die het gretigst inspelen op de angst voor de vreemdeling en voor het verlies van de eigen, nationale cultuur en identiteit. Jens Stoltenberg, premier van een Europees land dat (nog) niet tot de Unie behoort, gaf na de moordpartij van Breivik indrukwekkend uiting aan de Europese waardencanon door te benadrukken dat zijn land zich niet liet gijzelen door angst (voor terreur, voor de ander) maar op Breiviks provocatie zou antwoorden met méér democratie, humaniteit, tolerantie en openheid. Eerder zagen we al hoe de Spanjaarden en de Britten beheerst en waardig reageerden op de aanslagen in Madrid in 2004 en in Londen in 2005.

De Europese beschaving ondermijnt ook in andere opzichten de angst voor de ander, bijvoorbeeld door op te treden tegen het seksueel-culturele geweld dat door mannen tegen vrouwen en door macho's tegen homo's wordt gepleegd. Sinds de affaire Buttiglione, waarbij de door Italië voorgedragen eurocommissaris door het Europarlement werd gewraakt vanwege zijn ultraconservatieve denkbeelden, is er sprake van een waar beschavingsoffensief, dat de emancipatie van vrouwen en homo's in verschillende landen stappen vooruit heeft gebracht.

Opmerkelijk is de 'normalisering' van een land als Polen, dat nog niet lang geleden gebukt ging onder het nationalistisch-conservatieve regime van de gebroeders Kaczynski. Onder de pro-Europese liberale coalitie van Donald Tusk leidt de *Gay Pride* in Warschau niet langer tot ernstige ongeregeldheden, zoals onlangs nog wel in Zagreb en Belgrado. Dit jaar werd de optocht in de laatste stad verboden uit vrees voor geweld (vorig jaar vielen er bij door rechtsextremisten aangewakkerde onlusten meer dan honderd gewonden). Naar aanleiding daarvan drong Brussel er bij Servië net als bij Kroatië op aan om de rechten van homo's te beschermen als het tot de Unie zou willen toetreden. Overigens zou Servië nooit de oorlogsmisdadigers Milosevič, Karadzič en Mladič naar Den Haag hebben uitgeleverd zonder de verlokking van het lidmaatschap van de Europese Unie.
In deze en andere feiten toont Europa zich als een geweldige civilisatiemacht die niet alleen – een unicum in de wereldgeschiedenis – zowel de hete als de koude oorlog tussen de staten op haar grondgebied heeft overwonnen, maar in het verlengde daarvan ook bezig is zachtere vormen van geweld te onderdrukken en te vervangen door democratische tolerantie en wederzijds respect. Behalve in de toetredingslanden is die civiliserende invloed duidelijk voelbaar in de zuidelijke en oostelijke grenszones van Europa: in de Mediterrane Unie en het Oostelijk Partnerschap.

De verleiding van Europa is niet alleen die van ongekende materiële welvaart, maar ook die van vrijheid, individualisme, pluraliteit, kansengelijkheid en sociale bescherming – de *pursuit of happiness* die ook de Amerikaanse *founding fathers* voor ogen zweefde. De ziel van Europa is het voor-

Twee installaties uit een recente expositie in SMART Project Space (zie www.smartprojectspace.net).

De video-installatie East Side Story van de Kroatische Igor Grubić is gebaseerd op het geweld tegen homo's tijdens de Gay Prides in Belgrado

uitzicht op deze sociale vrijheid. Zij is geen heilige graal die ergens in de historische diepte verborgen ligt, maar een bezielende droom die Europa schept door zichzelf waar te maken. De Europese identiteit vormt geen gesloten eenheid, maar koestert de verschillen en de dissensus tussen verschillende culturen en perspectieven. Daarnaast wordt zij getekend door de ironie, door 'het lachen van Europa om zichzelf' (*Die Zeit* 3.5.12). Dit ontwapenende lachen, deze vrijzinnige houding van zelfrelativering en zelfkritiek, doet alle geweld op den duur verdampen.

'Overwinning van de sociale angst': die formule van de aarts-Europeaan De Man kan de Europese gedachte nog steeds bezielen. Het geweld in al zijn vormen verbannen uit de wereld, te beginnen in Europa. Dat is de passie, de realistische utopie waarmee Europa de wereld opnieuw kan veroveren.

=

Literatuur

U. Beck, D. Cohn-Bendit e.a., *Wij zijn Europa*, mei 2012: www.manifest-europa.eu.

Pim Fortuyn, *Zielloos Europa*. Utrecht: Bruna 1998.

Geert Mak, *De hond van Tišma. Wat als Europa klapt?* Amsterdam: Atlas/Contact 2012.

Hendrik de Man, Massa en leiders. Arnhem: Van Loghum Slaterus1932.

Mark Rutte, 'Bij de les blijven met Popper': www.rijksoverheid.nl/

(2001) en Zagreb (2002). Op het rechterscherm is het straatgeweld te zien, links de verbeelding ervan door een dansgroep uit Zagreb. Grubić wil zo waarschuwen tegen het gevaar dat extreme nationalisten, bij gebrek aan een externe 'etnische' vijand, zich richten tegen minderheden in eigen land.

Middlemen

van Aernout Mik toont hoe een effectenbeurs in een economische woestenij veranderd. Hoewel gemaakt in 2001, lijkt het beeld regelrecht afkomstig van een beursvloer van de afgelopen jaren. (z.o.z.)

Daniel Cohn-Bendit Co-president van de Groene Coalitie in het Europees Parlement

De Waarheid

De Griekse denker Socrates zag zichzelf als vroedvrouw die door het stellen van vragen de waarheid vond. Wat is de kern van de Europese crisis? Die ligt juist in de afwezigheid van één waarheid. De oplossing begint bij de aanvaarding van een meerduidige identiteit.

Vanmiddag liep ik wat te wandelen in de tuin van uw universiteit [in Athene, red.] en kwam daar tot mijn grote verrassing oog in oog te staan met een van uw verre voorouders, iemand wiens internationale reputatie moeilijk te overschatten is. De grote Europese denker die mij tegemoet kwam, was niemand anders dan Socrates. Hij nam me bij de arm en begon een gesprek, alsof we oude vrienden waren.

Socrates : "Dany, zou je me kunnen zeggen wat al die opwinding in Europa te betekenen heeft ? Is het de razernij van een enthousiaste menigte of de chaos van een paniekgolf? Vanuit mijn verre positie lijkt het meer op dat laatste."

Dany : "Mijn beste Socrates, je weet zonder twijfel dat de Europese Unie door de diepste crisis sinds haar oprichting gaat. Misschien heb je iets gemerkt van de storm die volgde op het failliet van de Amerikaanse investeringsbank de Lehman Brothers in 2008? Dat was het begin van een mondiale explosie van de financiële wereld, die vervolgens ook de economie in het verderf stortte."

Socrates : "Natuurlijk! En ik heb gehoord dat mijn land verantwoordelijk wordt gehouden voor de ondergang van de Europese munt en dat ze haar partners mee in de afgrond zou hebben gesleurd. Maar ik vraag me wel af waarom de regeringsleiders en de Europese regering meer dan twee jaar gewacht hebben voor ze reageerden. Misschien kun je me helpen de waarheid van deze crisis te vinden."

Dany : "Je hebt vast al begrepen dat na jou ook andere filosofen de 'onttovering van de wereld' hebben uitgeroepen. De metafysische waarheid die jou zo dierbaar was, bleef niet overeind onder de bijtende kritiek op de 'achterwerelden', om een begrip van je 'vijand' Friedrich Nietzsche aan te halen. Je zult je dus genoegen moeten nemen met

over Europa

een andersoortige majeutische [Grieks voor vroedvrouwen, EM] methode dan de jouwe en aanvaarden dat de waarheid in de loop van de tijd complex is geworden. Op dezelfde manier als jijzelf ook deed toen je de wereld aan het denken zette met je 'Ik weet dat ik niets weet', zou ik nu willen zeggen dat de waarheid van deze crisis juist de afwezigheid van één waarheid is. Met andere woorden: de waarheid van deze crisis is haar meerduidigheid.

Onze landen hebben in korte tijd grote veranderingen ondergaan waar ze niet altijd mee konden omgaan. In onze post-industriële samenlevingen hebben we een hoog welvaartsniveau bereikt, maar dat is ten koste gegaan van de arme landen, ons ecosysteem en de politieke en sociale gelijkheid. Eeuwenlang bracht Europa de wereld het beste, maar ook het slechtste. Vandaag hebben we in die ontwikkeling een kritiek moment bereikt. De strijd tegen ongelijkheid en armoede is nog lang niet gewonnen. Het woord crisis verwijst inmiddels naar vele verschillende crises, die zich gelijktijdig voordoen: energiecrisis, voedselcrisis, klimaatcrisis, financiële crisis, economische en sociale crisis, legitimiteitscrisis.... Deze crises vormen een onontwarbare kluwen en hebben er op verschillende manieren voor gezorgd dat de Europese Unie zich in de huidige situatie bevindt."

Nieuw verhaal

Socrates : "Maar ik heb begrepen dat de verslechtering van het klimaat zelfs het voortbestaan van de planeet bedreigt. Waarom richt de Europese Unie zich dan niet op een groene economie en heeft China op dit terrein de leiding genomen? De Europeanen hebben de neiging om groei en ecologie als een tegenstelling te beschouwen. Bij ons in Griekenland worden de programma's ter bescherming van het milieu wegbezuinigd! In plaats van te investeren in duurzame ontwikkeling en kennis, storten de Europeanen zich in een recessie die hun Unie kan doen imploderen. Dat bedroeft me des te meer omdat de Europeanen ooit als eerste pleitten voor milieumaatregelen."

Dany: "Zeer scherpzinnig! Je hebt twee fundamentele dingen begrepen. Ten eerste dat het volkomen kunstmatig is om de crises los van elkaar te zien. Wanneer we geen relatie leggen tussen de economische en ecologische problemen, zullen we nooit een oplossing vinden. Maar op dit moment gaan de Europeanen precies de verkeerde kant uit. In plaats van zich te verenigen om hun belangen en waarden in de wereld te verdedigen, trekken ze zich terug. De enige reden waarom we vandaag de dag niet zonder de Europese Unie kunnen, is dat zij als enige de mogelijkheid kan scheppen om ook in de eenentwintigste eeuw politiek te handelen op basis van democratie en sociale rechtvaardigheid. Het zou naïef zijn om te geloven dat als we niets doen, de situatie in elk geval zo blijft als hij nu is. Het angstaanjagende van onbeweeglijkheid in de politiek is niet alleen dat zij iedere vooruitgang verhindert, maar dat ze bovendien leidt tot een verlies van verworvenheden.

Men vertelt ons dat Europa Amerika niet is en dat de gedachte aan een federale Europese staat absurd is. Men vertelt ons dat een publieke Europese ruimte een hersenspinsel is, omdat de Europese burgers in de eerste plaats Grieken, Italianen, Fransen, Zweden, enzovoort zijn. Volgens mij is het een dwaasheid om individuen een eenduidige identiteit op te leggen. Maar dergelijke redeneringen maken wel duidelijk dat de Europese staten de complexe identiteit, die het delen van soevereiniteit nu eenmaal met zich meebrengt, nooit echt hebben kunnen aanvaarden. Ik beweer niet dat het gemakkelijk is! En ik pretendeer ook niet dat we van de ene dag op de andere de politieke rijpheid zullen hebben om een beleid te voeren dat recht doet aan onze verantwoordelijkheid voor de hele mensheid. Maar we moeten absoluut zien uit te stijgen boven de huidige Europese werkelijkheid van 28 regeringen die maar wat aan modderen, van leiders die wisselen op het ritme van de nationale verkiezingen en van misverstanden over de taken van de Europese Unie. Het is toch te gek, Socrates, dat ondanks het grote gewicht dat de Unie heeft gekregen door al zijn uitbreidingen, de afzonderlijke staten zich nog steeds beschouwen als kleine, open economieën die met elkaar concurreren. Dat komt omdat ze zowel op individueel als op collectief niveau blijven vasthouden aan de grote illusie van de absolute soevereiniteit, een heroïsche geschiedenis en een nationale bestemming. Ze zijn niet in staat om de half miljard inwoners van het continent als een geheel te zien. Ze blijven blind voor de rijkdom van het continent als de eerste mondiale markt en voor de grote veerkrachtige economie die ze met elkaar vormen. De 'mooie leugen' die je in Plato's *Republiek* beschrijft, werkt helaas dermate goed dat het ons maar niet lukt om ervan af te komen, nu ze eenmaal van de mensen bezit heeft genomen. Dus vraag ik me af: waardoor kunnen we die mooie leugen – die niet meer werkt – vervangen? En vooral: hoe? Het grote verhaal over oorlog en vrede bestaat nog steeds, maar zijn betekenis neemt af. Op welk Europees verhaal kunnen we ons beroepen? Op welke nieuwe Europese mythe? Of moeten we helemaal niet zoeken naar zo'n nieuwe *narrative*, zoals de Angelsaksen zeggen, maar juist een beroep doen op de onttoverde rede en de democratische rijpheid van onze Europese samenlevingen? Ik heb het antwoord op deze vraag nog niet, moet ik toegeven. Wat dat betreft beschouw ik me als je leerling, Socrates : 'Ik weet dat ik niets weet!'

Neoliberale religie

Maar je hebt wel uitstekend begrepen dat de Europese regeringen het belang van groei en banen uit het oog lijken te verliezen, terwijl dat onmisbaar is voor het welzijn van hun eigen inwoners. Sommige sociologen hebben beweerd dat Europa de enige beschaving is die zich van religie zal emanciperen, maar zo eenvoudig is het niet. Afgezien van het feit dat er nog steeds confessionele gebruiken in zwang zijn, kun je ook constateren dat het historische monotheïsme en de klerken van weleer inmiddels de gestalte van een nieuw orakel hebben aangenomen. Onze economen zijn net zo 'helderziend' als de profetes Pythia in jouw tijd was en hun woorden hebben net zo veel gezag. En dat terwijl het toch voor iedereen zichtbaar is dat het huidige economische neoliberale model zijn tijd heeft gehad. Hoewel niemand kan ontkennen dat budgettaire discipline onontkoombaar is om de hoge staatschulden te verminderen, moeten we niet vergeten dat die schuld in de eerste plaats is ontstaan door de hoge verliezen van het financiële systeem sinds 2007. Anders gezegd: de schulden van de financiële sector zijn heimelijk aan de burgers van de betrokken landen overgedragen. De herstructurering van onze economieën is daarom dringend noodzakelijk geworden: juist een Europese obligatiemarkt zou de financiering daarvan kunnen garanderen. En zoals onder andere de Chinezen en enkele Europese landen (waaronder Duitsland) begrepen hebben, biedt de groene economie een reële mogelijkheid om een andere vorm van groei te lanceren en banen te scheppen. Ik kan het niet vaak genoeg herhalen: bezuinigen alleen leidt niet tot duurzame groei. En die is nodig om armoede en ongelijkheid te bestrijden. Socrates, heb je enig idee van de schade die deze neoliberale 'religie' aanricht? In Frankrijk bijvoorbeeld wordt 'groei' aanbeden als het hemelse manna dat ons gegeven wordt door alleswetende en almachtige markten, als beloning voor de inspanningen van de natie. De protestantse ethiek is geseculariseerd, maar het is nog steeds hetzelfde discours. En hoewel de rijkdom in de periode van 1974 tot

2005 in Frankrijk is verdubbeld, is in dezelfde periode de werkloosheid geëxplodeerd en de armoede licht gestegen. Maar in plaats van het huidige problematische economische model aan te pakken, perken de meeste wereldleiders liever de rechten en sociale verworvenheden in, onder het voorwendsel van de verbetering van hun internationale concurrentiepositie. De logica van het offers brengen is een schijnoplossing. Niet alleen omdat ze de sociale rechtvaardigheid aantast, maar ook omdat ze uitgaat van een verkeerde economische berekening. Door de sociale bescherming te reduceren, tast je namelijk het immuunsysteem van de economie aan. Je berooft deze immers van de mogelijkheden om in tijden van crisis schokken op te vangen. Alleen al in Engeland leven 600.000 kinderen in armoede. En ze worden steeds armer. Is dat ons samenlevingsideaal? Er staat kortom veel, zeer veel op het spel. De fatalistische visie van de huidige markteconomie loopt uit op gewelddadig economisch gedrag en op een samenleving die is overgeleverd aan wanhoop."

Socrates : "Wanneer ik je goed begrijp, wordt de afwezigheid van Europese eenheid op dit moment door de Europeanen duur betaald; in het bijzonder wordt nu de rekening gepresenteerd van het gebrek aan solidariteit in Europa. Alle redeneringen tegen de inmenging van de Europese Unie in de lidstaten zijn in feite vergiftigd. De idee van de staatssoevereiniteit is bezig een nieuwe staatsgodsdienst te worden."
Dany : "Mijn beste Socrates, je zou mijn gedachten niet beter hebben kunnen samenvatten. De eurocrisis heeft zo uit de hand kunnen lopen omdat we niet hebben willen inzien dat een gezamenlijke munt geen enkele toekomst kan hebben zonder een gezamenlijk economisch, fiscaal en budgetair bestuur. De Europese unie is in feite de *conditio sine qua non* geworden voor politiek handelen in de eenentwintigste eeuw. Alleen zij heeft de juiste maat om de economische en financiële globalisering in de richting van een duurzame mondiale, sociale en ecologische ontwikkeling te sturen. Sommige mensen zullen zeggen dat de-mondialisering mogelijk is, en dat een terugkeer naar de vaste grond van de natiestaat de enige weg is voor de Europeanen. Niets is minder waar. Zoals verschillende van je illustere collega's hebben opgemerkt, bestaat de mens alleen omdat en voor zover hij zich verwerkelijkt. En dat is precies wat populisten van allerlei slag proberen te verhinderen. Totalitaire ideologieën, ideeën gebaseerd op angst en uitsluiting, zeg maar het plan B van de politiek, de mythe van een gede-mondialiseerde wereld, eurosceptici en allerlei andere vormen van politiek bedrog: het zijn allemaal strategieën tegen deze 'verwerkelijking'. Dergelijke methodes dwarsbomen de bloei van de samenleving en de ontplooiing van individuen. Uiteindelijk leiden ze tot onmacht. De erkenning dat de mondialisering nu eenmaal onze werkelijkheid is, betekent dus allereerst een ferm 'nee' tegen al deze vermijdingsstrategieën, die ertoe leiden dat we de grip op de werkelijkheid verliezen. De volgende stap is een zoektocht naar de instrumenten die ons helpen op een goede manier in de wereld te interveniëren. Niemand zal ontkennen dat de natiestaat in de geschiedenis grote betekenis heeft gehad. Maar de wederzijdse afhankelijkheid tussen staten als gevolg van de mondialisering, heeft haar betekenis voor altijd teniet gedaan. Het is uitermate zorgelijk dat nationale regeringen weigeren om de bevoegdheden van de Europese Unie drastisch uit te breiden, omdat alleen de Unie op een effectieve manier in de huidige wereld kan optreden. Nationale soevereiniteit is een lege huls geworden. Hoelang zullen de staten zich nog aan haar vastklampen?"

Tegengif

Socrates : "Het lijkt erop dat de Europeanen weer terugvallen op hun stoïcijnse voorouders. Zoals je weet, leefde ik ten tijde van de Atheense democratie. Maar voor de filosofen na mij in de Hellenistische tijd was het vrijwel onmogelijk de stad te ontwikkelen. Het gevolg was dat hun denken zich naar binnen keerde. Deze houding is prachtig weergegeven door een van mijn beroemdste opvolgers, Hegel. In zijn *Fenomenologie van de geest* merkt hij terecht op dat het stoïcijnse denken pretendeert zich 'op de troon even vrij te voelen als in de ketenen'. Met andere woorden: omdat hij geen aansluiting meer vond in de concrete wereld, leefde de stoïcijn in de abstractie. Zijn materiele toestand raakte hem niet meer, hij had de 'wereld beneden' verlaten."
Dany: "Dat is een juiste analogie. In de huidige mondiale situatie slagen de Europese naties er niet meer in de werkelijkheid naar hun hand te zetten en verliezen ze geleidelijk hun politieke autonomie. Daarom wordt het Europese project van vitaal belang voor hun voortbestaan. Moderne politiek, geboren uit de herontdekking van jouw inzichten en die van je tijdgenoten ten tijde van de Renaissance, houdt in dat er vele mogelijkheden zijn om te handelen. 'Alles wat is, zou ook niet kunnen bestaan', zei Leibniz. 'Alles zou dus ook heel anders kunnen zijn, dat wil zeggen: beter'. Uit dat inzicht komt alle politieke actie voort.

Zonder een radicale postnationale kentering is het niet denkbeeldig dat de Europese Unie een periode van teruggang ingaat en een historische curiositeit wordt. Mijn vriend Socrates, ik geloof dat deze wandeling ons heeft geholpen om te begrijpen dat de complexiteit een tegengif vormt tegen de monolithische ideologieën en dat ze onze benadering van de wereld verrijkt. We hebben een collectieve verantwoordelijkheid om uit alle mogelijke werelden de beste te kiezen. Het Europese project is voor mij een 'aannemelijke utopie'. Die utopie is vitaal, omdat ze het mogelijk maakt het fatalisme af te wijzen en de toekomst het hoofd te bieden. Of met andere woorden: ze helpt ons onszelf te 'verwerkelijken' en onszelf in de nieuwe eeuw niet kwijt te raken."

=

Dit is een verkorte versie van de toespraak die Daniel Cohn-Bendit hield bij het in ontvangst nemen van een eredoctoraat van de Universiteit van Athene in februari 2012.
Uit het Frans vertaald en ingekort door Erica Meijers. Zie voor de orginele tekst: www.bureaudehelling.nl

Hristina Tasheva werd aan het eind van de communistische periode in Bulgarije geboren en immigreerde naar West-Europa. Ze beschrijft zichzelf als een experiment van twee politieke systemen, die ze beide als een mislukking beschouwt. Haar desillusie werd haar inspiratiebron: "Ik bewoon de ruimte van de periferie, de tussenruimte, en mijn mentale grenzen staan onder invloed van tijd en geografie."

Statistic figures is een serie van de typische communistische woonblokken, waarin het grootste deel van de Bulgaarse bevolking leeft. Zij raken nu in verval, maar de overheid is niet in staat hier iets aan te doen. De huizen van de bewoners die het geld hebben om te renoveren, zijn herkenbaar aan de extra laag aan de zijkant. De naam van het project verwijst naar de financiële verschillen tussen mensen.
(hiernaast & op p. 18-19)

In Letters to my mother draagt Tasheva de kleding van andere mensen en fotografeerde zichzelf in hun huis. Zo onderzocht ze of je een andere cultuur radicaal kunt overnemen en je zo de identiteit van de ander eigen kunt maken.
(p. 16-17 en omslag)

Zie ook www.hristinatasheva.com

ecologically
clean
machine
1040 SOFIA
FAX /3592/ 771396

Kristóf Szombati Publicist en medeoprichter van de Hongaarse Groene Partij

notities uit de periferie

is Europa

Het zelfbeeld van Europa als sociaal superieur aan de rest van de wereld is zelfbedrog. De ervaringen met de relatie tussen Oost- en West-Europa leren ons dat het idee van een verenigd Europa eenvoudig heeft gediend om te verhullen hoe machtige Westerse kapitalisten overal hun eigenbelang dienden. Maar toch...

Net zoals de meeste mensen die uit het 'oude continent' komen maar in de Verenigde Staten hebben gewoond, beschouw ik mijzelf als een Europeaan. De laatste keer dat ik de 'nieuwe wereld' bezocht als fellow van het *German Marshall Fund* – een organisatie die de dialoog tussen 'jonge Europese en Amerikaanse leiders' wil bevorderen – werd ik opnieuw herinnerd aan de grote culturele en politieke verschillen tussen beide continenten. Het meest voelbaar werden die tijdens een ontmoeting met een vertegenwoordiger van de *National Rifle Association*, met wie wij jonge Europeanen in een verhitte discussie raakten over de vraag of de staat een geweldsmonopolie toekomt of niet. Ik ben er zelfs van overtuigd geraakt dat het bestaan van de VS (als alternatieve samenleving en grootmacht) ons Europeanen een gemakkelijke, maar uiteindelijk bedrieglijke oplossing biedt voor de verontrustende queeste naar onze 'gemeenschappelijke identiteit'. Wij bezien Europa en onszelf vooral door een Amerikaanse bril. De meeste van ons willen bijvoorbeeld graag geloven dat wij een sociaal stelsel hebben opgebouwd dat superieur is aan het Amerikaanse, omdat het Europese burgers een hogere kwaliteit van leven en de kans op sociale stijging biedt. Wij denken ook graag dat Europese staten, nu zij hun koloniale verleden achter zich hebben gelaten, meer gelijkwaardige relaties hebben weten op te bouwen met de niet-Westerse wereld.

Broederschap

Het ideologische karakter van dit zelfbeeld werd mij duidelijk kort na de terugkeer naar mijn geboorteplaats Boedapest. Hoewel ik ben geboren in Hongarije (destijds een zelfverklaarde socialistische staat), heb ik in totaal twaalf jaar van mijn jeugd in Vietnam, de VS, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk doorgebracht. Mijn vader was diplomaat. Van deze jaren is de tijd in Frankrijk, van 1994 tot 1999, voor mij het belangrijkst geweest. Frankrijk heeft mij politiek gevormd: ik las als puber Sartre en riep linkse leuzen tijdens demonstraties. In dezelfde periode vroeg mijn geboorteland het volwaardig lidmaatschap van de Europese Unie (EU) aan. Mijn vaders betrokkenheid bij dat proces bood mij een inkijkje in de relatie tussen een voormalig Oostblokland en één van de grondleggers van de EU. Ik zag hoe bepalend de culturele waarden voor die relatie waren en hoezeer de toetreding politiek werd ingekaderd. Als ik terugdenk aan de gesprekken aan tafel met Hongaarse en Franse politici en diplomaten, herinner ik me vooral de sfeer van camaraderie. Vrijwel alle gesprekspartners van mijn vader hadden de mond vol van de 'broederschap' tussen de Fransen en de Oost-Europeanen. En zij spraken over de kans nu alsnog de doelen van de revolutie uit 1956 te verwezenlijken, door weer bijeen te brengen wat het communisme kunstmatig uiteengereten had.

Beïnvloed als ik was door linkse idealen, stond ik destijds al sceptisch tegenover dit soort frasen, maar pas na mijn terugkeer in Hongarije begon ik te begrijpen wat er werkelijk mis was. Als sociologiestudent interviewde ik vertegenwoordigers van de lagere middenklasse en de arbeidersklasse. Ik verbaasde

te redden?

mij over hun diepe scepsis tegenover het Europese project – dit was in 2002-2003, dus nog voor de toetreding in 2004. Verschillende interviews mondden uit in discussies over mijn 'naïef vertrouwen' dat humanistische idealen werkelijkheid zouden worden in Oost-West relaties. De ervaringen van Hongarije als lid van de 'Europese familie' over de afgelopen acht jaar geven mijn gesprekspartners van destijds min of meer gelijk. 'Europa' heeft eigenlijk alleen positief uitgepakt voor een beperkt deel van de (hogere) middenklasse in de Hongaarse steden. Die kan nu zes maanden aan een coole universiteit in het buitenland studeren (en feesten); een academisch samenwerkingsverband aangaan door een FP7 onderzoeksprogramma; solliciteren op een baan in Brussel of bij een Europese instantie; of afreizen naar internationale bijeenkomsten van politieke activisten of politieke partijen. Behalve deze groep en het handjevol families die grote lappen landbouwgrond bezitten, vind je weinig Hongaren die positief zijn over 'Europa'. Ja, mensen erkennen dat de EU heeft geholpen bij de aanleg van nieuwe bruggen en wegen en het renoveren van stadscentra en scholen. Maar voor de meerderheid is het belangrijker dat buitenlandse investeerders de fabriek waar zij werkten opkochten en rap failliet lieten gaan, of dat er voor de producten van hun kleine bedrijfje geen plaats was in de schappen van buitenlandse supermarkten.

Voor de mensen die ik als onderzoeker (en later als politiek activist) heb geïnterviewd en die hun maatschappelijke positie de laatste jaren alleen maar zagen verslechteren, is de broederschap waarover mijn vaders collega's spraken een lege huls gebleken. Voor hen is de harde werkelijkheid dat het idee van een verenigd Europa en van 'Europese waarden' eenvoudig hebben gediend om te verhullen hoe machtige Westerse kapitalisten (vooral uit Duitsland en Frankrijk) de binnenlandse markt in bezit namen. Deze lezing als tendentieus afdoen, zou volgens mij een vergissing zijn. Ik zal hieronder betogen dat de culturele waarden en normen die ten grondslag lagen aan het project van Europese eenwording gaandeweg, voornamelijk als gevolg van de neoliberale wending in de Europese politiek, teloor zijn gegaan en dat (in elk geval deels) hierdoor de ooit zo betekenisvolle idee 'Europa' zijn legitimiteit heeft verloren in de ogen van vele – niet alleen Hongaarse – Europese burgers. Maar tegelijkertijd zal ik laten zien dat het herstel van 'Europa' geen verloren zaak is, juist omdat de 'oude' waarden waarop het Europese project was gestoeld voor de meeste burgers in de EU nog steeds geldig zijn. De cruciale vraag is volgens mij wie erin zal slagen om 'Europa' te herdefiniëren en in welk politiek raamwerk deze 'oude' waarden verankerd zullen worden.

Kapitalistische belangen

Mijn visie op de Europese constructie is deels gebaseerd op het werk van de antropoloog Douglas Holmes. In zijn te weinig bekende boek *Integral Europe*, bespreekt Holmes de 'surrogate discourses of power', die ondanks het feit dat ze geen officiële richtlijnen of beleid zijn, de praktijken in de EU hebben bepaald. Hij wijdt een apart hoofdstuk aan het verhaal hoe het Franse sociaal modernisme samen met de rooms-katholieke sociale doctrine een politieke economie en een metafysische leer van solidariteit hebben opgebouwd, die de grondslag vormen van het Europese project. Deze solidaire metafysica kreeg vervolgens inhoud met een op sociale cohesie gericht beleid en met bepaalde educatieve programma's zoals *Erasmus*, de *European Voluntary Service*, *Leonardo da Vinci* en *Grundtvig*. Met behulp van dergelijke programma's zou de ongelijkheid in inkomen en in levenskwaliteit worden teruggedrongen en zouden Europeanen met verschillende achtergronden bij elkaar worden gebracht. Dit streven om het 'oude' en het 'nieuwe' Europa materieel met elkaar te verbinden liep de eerste grote deuk op met het Verdrag van Maastricht. Dit creëerde immers een gemeenschappelijk economisch speelveld waarop machtige ondernemingen uit West-Europa ongehinderd hun gang konden gaan. Hoewel in het verdrag gedeelde 'Europese waarden' en rechten werden vastgelegd, was het belangrijkste doel ervan het opheffen van grenzen. De toetredende landen uit Oost-Europa waren weliswaar geen partij in het verdrag, maar zij tekenden allen overeenkomsten over economische samenwerking die getuigen van dezelfde politieke wil om tot een gemeenschappelijke Europese economische ruimte te komen. Mede hierdoor zijn Oost-Europese staten er niet in geslaagd om hun productiecapaciteit te herstellen. Na het uiteenvallen van de Comecon in 1991 – de economische organisatie van socialistische staten die in

1949 onder leiding van de Sovjet Unie werd opgericht als antwoord op de EEG – was de Oost-Europese productie namelijk ingestort. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het ontstaan van een groot overschot aan arbeidskrachten ook te wijten is aan het falende beleid van Oost-Europese politieke leiders. Zo raakten de postsocialistische landen na 1991 in een neerwaartse concurrentie spiraal om buitenlandse investeringen binnen te halen, tot groot profijt van de buitenlandse investeerders. En uiteraard was er de schaamteloze corruptie van politieke elites, die een aanzienlijk deel van de Europese fondsen in hun eigen zakken en die van vriendjes lieten verdwijnen. Maar uiteindelijk waren het de nationalistische politici die profijt wisten te trekken uit de pijnlijke ervaring van bedrijfssluitingen aan de ene kant en de volslagen ontoereikendheid van de maatregelen die cohesie moesten bevorderen aan de andere kant. Zij legitimeerden hun politieke projecten – die geheel terugvielen op de gedachte van nationale soevereiniteit – door ze af te zetten tegen het optreden van de ‘ slechte Westerse kapitalisten’.

Aangezien links in de meeste landen zelf betrokken was bij het doorvoeren van neoliberale hervormingen (verpakt als ‘modernisering’), klonk nergens protest tegen de wedergeboorte van het ultranationalisme in de Europese periferie. Bij gebrek aan een democratisch alternatief, kon extreemrechts het Europese project met succes ontmaskeren als niets meer dan een ideologische legitimiteitsconstructie in dienst van kapitalistische belangen.

Leeg vat

Niet alleen Oost-Europeanen lijden onder het stilzwijgend verwaarlozen van werkelijke hereniging als gevolg van de opkomst van het neoliberalisme in West-Europa (waardoor de elites daar hun interesse voor de strijd tegen ongelijkheid verloren). Het Europese project als geheel heeft er ook last van. Vrienden van mij in Frankrijk, Duitsland en andere landen, die enig idee hebben van de impact van de heimelijke verkwanseling van de ‘metafysica van de solidariteit’ in Oost-Europa (en recent in de lidstaten aan de Middellandse Zee, waar vergelijkbare problemen de levens van burgers ernstig ontwrichten), hebben het beeld dat zij ooit van ‘Europa’ hadden, moeten bijstellen. Wie de werkelijkheid onder ogen durft te zien, zal de gedachte dat Europa een mondiale uitzondering is, helemaal moeten heroverwegen.

Op basis van deze sombere analyse heb ik velen ter linkerzijde horen zeggen dat het Europese project een verloren zaak is. Ik schrijf dit artikel tijdens een ‘subversief symposium’, georganiseerd door linkse kringen in Zagreb, waar men al de mogelijkheid van een nieuw transnationaal project van solidariteit overweegt. Persoonlijk vind ik het te vroeg om afstand te doen van het project dat een halve eeuw geleden begon met Schuman en Monnet. Ja, we moeten de elites die aan de wieg stonden van Maastricht (en later Lissabon) vertellen dat hun broederschapspraat niets waard is, en dat het een schande is dat zij hebben toegestaan dat zo’n diepe kloof het centrum en de periferie scheidt. Maar dit betekent nog niet dat wij het project van Europese eenwording geheel moeten verlaten. Waarom? Ik ben geneigd te denken dat de hachelijke situatie waarin wij ons nu bevinden bovenal wordt gekenmerkt door de fundamentele instabiliteit van ideeën. De Europese gedachte heeft haar oude glans zeker verloren, maar er is geen nieuw centraal idee voor in de plaats gekomen. Zelfs de felste tegenstanders van de heersende politiek en degene die stemmen op populistische politieke bewegingen zijn er vaak niet werkelijk van overtuigd dat nationale oplossingen haalbaar en ‘veilig’ zijn. Om deze reden denk ik dat het lege vat niet vervangen, maar juist opnieuw met betekenis gevuld moet worden. Maar hoe?

Natuurlijk kan ik deze vraag niet geheel en al beantwoorden. Wat ik wel weet is dat ‘Europa’ alleen gered kan worden als zij opnieuw wordt ingebed in regionale en nationale geschiedenissen. Mijn eigen land is er het beste voorbeeld van dat alleen een hernieuwde inzet voor een solidaire politieke economie in Oost-Europa nieuwe betekenis kan genereren. Om mijn landgenoten, die, mede als gevolg van hun teleurstelling met pro-Europese elites, recent een sterk nationalistische regering kozen, te overtuigen van de noodzaak om ‘Europa te redden’ zou ik bijvoorbeeld moeten kunnen wijzen op cohesiegelden voor sociale innovatie en op de ontwikkeling van economische initiatieven die de gemeenschap versterken in gebieden waar niemand wil investeren, private ondernemingen noch nationale overheden. Alleen door het gat op te vullen dat kapitalisten en de verzwakte natiestaat hebben achtergelaten, kan het concept ‘Europa’ nieuw leven in Hongarije worden ingeblazen.

Europese publieke ruimte

Het probleem is echter dat deze oefening in alle hoeken van het continent zal moeten plaatsvinden. Dat is lastig, omdat de ideeën over 'Europa' nogal van elkaar kunnen verschillen en soms zelfs lijnrecht tegenover elkaar staan, zoals recent weer is gebleken rond de Griekse crisis. Er is dus geen ontkomen aan een langdurig debat in de groeiende Europese publieke ruimte over de vraag hoe de volgende, grof geschetste ideeën over Europa met elkaar te verenigen zijn:

- Europa als kans om een herenigde staat te consolideren door die onderdeel te maken van een groter economisch geheel met gunstige regels;
- Europa als kans om modernistische culturele idealen te vervullen en uit te dragen;
- Europa als correctie op nationale politiek, in het bijzonder als waarborg tegen het terugvallen in een autoritair regime of etnisch conflict;
- Europa als vehikel voor economische ontwikkeling;
- Europa als tegenwicht voor de hegemonie van de Verenigde Staten (en in toenemende mate China).

Er is alle reden te betwijfelen dat deze uiteenlopende benaderingen op enige manier met elkaar in overeenstemming gebracht kunnen worden. Extreem gevoelige kwesties lijken in de weg te staan. Het is bijvoorbeeld moeilijk te zeggen hoe de rijken overtuigd kunnen worden om de armen te helpen, wanneer zij zelf duizelen van het schrikbeeld van financiële onzekerheden. Toch zie ik geen ander alternatief dan het vinden van een compromis dat aansluit bij de bovengenoemde (en andere) nationale verhalen, om zo de banden tussen het centrum en de periferie te versterken. We zullen het in ieder geval moeten proberen, want het vooruitzicht om weer terug te vallen in nationalisme – het enige aanwezige politieke alternatief – is te afschrikwekkend (zeker voor degenen onder ons die het nu al meemaken). Mijn intuïtie, die zeker niet los staat van mijn positieve ervaringen met het vertalen van de 'Oost-Europese' werkelijkheid voor mijn vrienden in het 'Westen', zegt me dat we onze energie eerst moeten richten op het creëren van een plek waar Europese burgers hun ervaringen, hun opvattingen en hun wensen kunnen delen, zowel onderling als met politici. Die stap richting een Europese publieke ruimte zou onze nog nationaal bepaalde verbeeldingskracht kunnen openbreken en de weg kunnen vrijmaken voor nieuwe denkbeelden en, uiteindelijk, voor nieuwe verbondenheid.

In een sleutelpassage in de buitengewone roman *Cat's Cradle* schrijft Kurt Vonnegut het volgende over een humanistische religie, die hij het Bokononisme had gedoopt:
We Bokonists believe that humanity is organized into teams, teams that do God's Will without ever discovering what they are doing. Such a team is called a karass by Bokonon. If you find your life tangled up with somebody else's life for no very logical reasons" , writes Bokonon, "that person may be a member of your karass." At another point in The Books of Bokonon he tells us, "Man created the checkerboard; God created the karass." By that he means that a karass ignores national, institutional, occupational, familial, and class boundaries. It is as free form as an amoeba.

Het lezen van *Cat's Cradle* lijkt een beetje op het luisteren naar John Lennon's 'Imagine'. De eerste keer komt zijn tekst net zo waarschijnlijk over als een verhaal over kleine groene mannetjes die op aarde landen om een geschikt mensenpaartje te vinden voor in hun dierentuin op de planeet Tralfamadore. Lees het dus nog maar eens.

=

Uit het Engels vertaald door Heleen de Jonge van Ellemeet

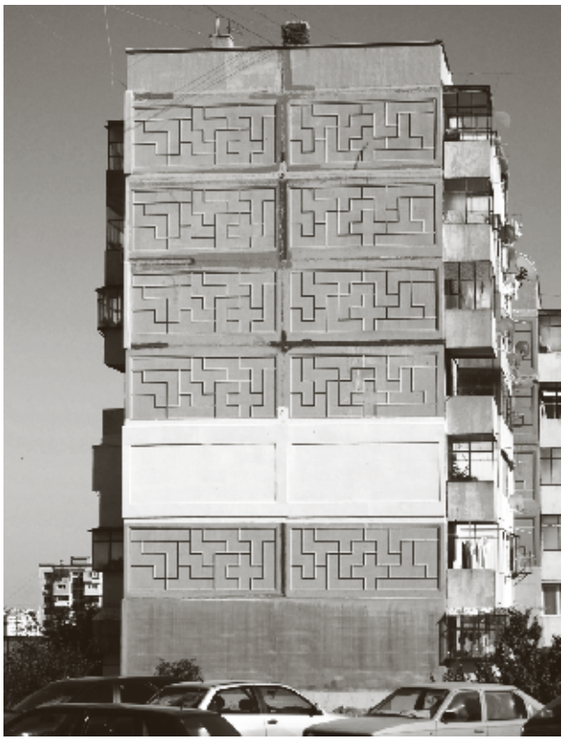
Literatuur

Douglas Holmes, *Integral Europe: Fast-capitalism, multiculturalism, neofascism*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 2000.

Kurt Vonnegut, *Cat's Craddle*, 1963.

Cas Smithuijsen Directeur Boekmanstichting, studiecentrum voor kunst, cultuur en beleid

Euro is het ideaal van Europa nog hoorbaar?

Musici gaan makkelijker met grenzen om dan politici, leert de ervaring. Charpentier en Beethoven bijvoorbeeld. In hun muziek, en de manier waarop die is ontvangen, wordt de grote spanning in de Europese ziel tussen het universele en het nationale uitgedrukt.

Al lang voor de Europese gedachte hadden groepen mensen hier beurtelings vriendelijke of vijandige omgang met andere groepen. Die processen werden begeleid met muziek. Mensen vierden hun saamhorigheid met zang; oorlogen tussen stammen en streken werden opgeluisterd met strijdmuziek. Een reeks oorlogen werd hier uitgevochten; er waren hardnekkige scheidslijnen, met wisselende coalities en ententes tussen landen en volken. Na de Tweede Wereldoorlog sloten de aartsvijanden Frankrijk en Duitsland vrede en was er een aantal decennia achtereen een algemene tendens naar Europese integratie. Dat werd tegen het einde van de twintigste eeuw, toen de Berlijnse muur viel, nog sterker. Er waren zelfs politici die dachten dat we de VS achterna gingen: de Verenigde Staten van Europa. Dat scenario werd na 2000 echter steeds onwaarschijnlijker. De laatste tijd ervaren we een sterk opkomende nationalisme, gevoed door xenofobie en economische malaise. Europa is weer het toneel van scheidslijnen: wie mag erbij horen, wie niet...

Overwinningsroes

Misschien kan je zeggen dat musici makkelijker met grenzen omgaan dan politici. Vanaf de Middeleeuwen trokken barden en troubadours van plaats tot plaats en van land tot land. Later, in de tijd van de gecomponeerde, genoteerde muziek, werkten toondichters in verschillende aristocratische of kerkelijke centra. Vaak was dat om carrièreredenen; maar het resultaat was in alle gevallen een verspreiding van muziekstijlen (barok, romantiek) over grote afstanden. Economische en artistieke kansen dreven Lage Landencomponisten als Lassus en Willaert in de zestiende eeuw naar Venetië en verder zuidwaarts. In de zeventiende en achttiende eeuw kregen Italiaanse componisten op hun beurt goedbetaalde aanstellingen ten noorden van de Alpen. Na 1800 wisselden vooraanstaande solisten en dirigenten steeds regelmatiger van aanstelling en land. Gustav Mahler ging met zijn in Wenen gecomponeerde symfonieën steevast op tournee. Ook naar Nederland, dat hij zijn tweede vaderland noemde.

In de biografieën van Europese componisten lezen we ook dat velen van hen in andere landen studeerden om zo aantrekkelijker te worden voor de thuishaven. Zo keerde de Franse toondichter Marc-Antoine Charpentier (1643-1704) na een blikverruimende opleiding in Italië weer terug naar zijn geboorteplaats Parijs. Daar werd hij op een gegeven moment aangesteld als organist en componist in de Saint Louis-kerk, waar de Jezuïeten missen en andere activiteiten verzorgden. Charpentier componeerde voor hen geestelijke werken, zoals motetten en missen, die zoals gebruikelijk was in die tijd nog nat van de inkt werden uitgevoerd. Hij was als de meeste van zijn vakgenoten *instant composer* en dat maakte dat hij de gebeurtenissen uit zijn omgeving in zijn muziek verwerkte.

In 1692 was Frankrijk in opperbeste stemming. Het bericht was gekomen dat de hertog van Montmorency in de slag bij Steenkerke een klinkende overwinning had behaald op de vijandige coalitie van Schotten, Engelsen, Nederlanders en Duitsers, onder aanvoering van Willem III van Oranje-Nassau. Ook toen was er zoiets als een breuklijn tussen de Fransen en de Duitsers en daardoor smaakte de overwinning des te zoeter. Het verhaal gaat dat Charpentier doende was voor zijn kerkkoor en –orkest een *Te Deum* te componeren toen het nieuws hem bereikte. Het verklaart waarom het werk voor solisten, koor en orkest zo vrolijk is: trompetten en pauken zijn al meteen aan het begin aanwezig. Nog steeds roept het werk meer associaties op het een overwinningsroes dan met een devote samenkomst van gelovigen.

Het victoriegevoel dat in het *Te Deum* zit is voor ons niet meer te horen: in de loop der tijden is het muziekstuk beroofd van zijn historische context en politieke boodschap. Wat we nog wel horen is een martiale melodie, maar die is zonder bijsluiter naar geen land of tijd te herleiden. Dat geldt ook voor het meest oorlogszuchtige muziekstuk dat ik ken: *Wellingtons Sieg*, een symfonisch gedicht van Ludwig van Beethoven (1770-1827) dat hij componeerde om de overwinning van de Britse legeraanvoerder Wellington op Napoleon te vieren – de slag bij Waterloo. In de *Siegessymphonie* worden musketten afgeschoten en kanongebulder wordt op de meest evocatieve manier ten gehore gebracht. Ook hier is de muziek uit zijn historische context gegroeid, maar 'de boodschap' ervan is onmiskenbaar.

Beethoven was een componist die inderdaad

fonie

veel grenzen overstak. De familie kwam oorspronkelijk uit Mechelen maar verhuisde naar Bonn, waar Ludwig zijn jeugd doorbracht. Later trok hij verder oostwaarts, naar Wenen. Daar wist hij zijn muzikale carrière naar het hoogtepunt te brengen. Politiek keek Beethoven ook over grenzen heen. Vanuit Wenen volgde hij de verrichtingen van Napoleon Bonaparte met stijgend ontzag. Politiek naïef misschien. Maar Beethoven voelde zich in de muziek en de politiek aangesproken door de totale emotie, het grote gebaar, de visie en het vergezicht. Met moeite kon zijn omgeving de componist ervan weerhouden zijn derde symfonie aan Napoleon op te dragen – er was zelfs korte tijd sprake van een 'Bonapartesymfonie'. Uiteindelijk ging dat niet door: Beethoven kwam tot inkeer toen Napoleon Wenen kwam bezetten. Het feit dat Napoleon zichzelf tot keizer kroonde ging de componist ook te ver. Uiteindelijk draaide Beethoven 180 graden en beloonde de man die Napoleon versloeg met een symfonisch jubelstuk.

Volkslied

In 1972 koos de Raad van Europa de melodie van het vijfde deel van Beethovens *Negende symfonie* tot Europees volkslied. In het laatste deel van dat werk voegen zich zangers – solisten en koor – bij het orkest. Met de tekst *Alle Menschen werden Brüder* uit de *Ode an die Freude* van Friedrich von Schiller, maakte Beethoven duidelijk waar het hem om te doen was: een symfonie met een universele strekking. Universeel betekent hier: bedoeld voor de gehele mensheid. De *Negende Symfonie* was daarmee vooral 'een boodschap' –zoals Beethovens biograaf Jan Cayers haar typeert. Want de symfonie was niet alleen een esthetische kracht in zichzelf, het was ook een medium dat de verbondenheid van alle mensen over de wereld toonzette. Beethoven brak daarbij ook willens en wetens uit zijn Europese ketenen. In het Wenen waar hij woonde was men zich de aanwezigheid van de Ottomanen maar al te zeer bewust. Beethoven voegde Turkse elementen aan zijn symfonie toe. Daarmee gaf hij te kennen dat solidariteit met de hele mensheid er ook toe opriep de politieke tegenstellingen van dat moment te overwinnen.

De Negende was in de oren van de Europese leiders niet zonder meer geschikt als Europees volkslied. Zij moest eerst worden ontdaan van alle Duits(talig)e connotaties. De bouwers van het verenigd Europa waren van mening dat de universele strekking van *De Negende* het best in een tekstloze versie tot uiting kwam. Alleen de zuivere taal van de muziek kon de mensen bijeen brengen, moeten zij hebben gedacht. Daarmee kon ook een afstand worden gecreëerd tussen Beethovens oorspronkelijke schepping en het volkslied in herschapen vorm: 'Als het stuk wordt gebruikt als Europees volkslied heeft het geen woorden', aldus de Europolitici. De Raad van Europa gaf de Oostenrijkse dirigent en componist Herbert von Karajan (1908-1989) de opdracht om van de vocale versie van Beethoven een instrumentale te maken. Von Karajan herschiep het 'oratorium' van Beethoven in drie nieuwe arrangementen: een versie voor piano solo, een versie voor blazersensemble en een versie voor orkest zonder koor.

Megaversterker

In 1985 gingen de Europese regeringsleiders akkoord met de voorstel om *Ode an die Freude* als Europees volkslied te gebruiken. En zo fungeert het tot de dag van vandaag binnen de EU. Daar wordt het aangeheven bij interstatelijke ceremonieën. Maar, zo staat te lezen in het besluit van 1985, het Europese volkslied vervangt de nationale volksliederen niet: het is daarop een aanvulling. Het wil niet treden in de waarden die de bewoners van een nationale staat met elkaar delen. En dat is een enorme domper voor de Europese gedachte, zeker nu nationale gevoelens overal weer de kop opsteken. Wie rechtstreeks of via tv getuige is van de Europese voetbalkampioenschappen zal dat eens te meer ervaren. En constateren dat Beethoven er niet meer aan te pas komt. Voetballers staan als kleine jongens te huilen bij het horen van hun eigen nationale volkslied. Europa dient alleen als internationaal speelveld: als organisatorisch kader voor voetbalinterlands. Het is een feest van nationale eenheden naast elkaar. Evenmin inspireert Europa de popartiesten van dit moment, er zijn geen nieuwe muzikale scheppingen die de Europese gedachte verklanken. De EK van 2012 geeft aanleiding tot nieuwe liederen, inderdaad, maar allemaal met een nationale impact.

Over het nieuwe lied gesproken: is het Eurovisiesongfestival dan niet het podium voor de verklanking van het Europese ideaal? Het startte in 1950, niet lang na de Tweede Wereldoorlog. Nadat Europa aan stukken was gescheurd bood het festival een podium voor het collectieve optimisme, voor de sfeer van 'dit nooit meer'. Muziek hoorde vanzelfsprekend bij de middelen die werden ingezet om de Europeanen te verbroederen. En Europa was gezegend met een rijke en diverse liedjescultuur. Van Finland tot Portugal en van Ierland tot Turkije en de Balkan waren er regionale en nationale culturen die liederen en liedvertolkers voortbrachten – schlagers, chansons, fado's, smartlappen, songs, sirtaki's, ballades – *you name it*. Allemaal volkscultuur, dus perfecte bouwstenen om de gemeenschappelijkheid van onder op te bouwen. Waar de operatie Beethoven van bovenaf geleidelijk uitdoofde, kon de Europese samenklank van onderop worden aangewakkerd.

Het Eurovisie Songfestival koos een andere richting. De Nederlandse deelnemers besloten steeds vaker hun eigen taal op te geven voor het Engels. Overal werd akoestische instrumentarium ingeruild voor de universele dreun van de megaversterker. De herkenbaarheid van Nederland in Azerbeidzjaan werd gevonden in een Indiaanse verentooi. Het Europa van de volksliedjes en regionale melodietjes lijkt niet meer te bestaan. Het Euro-idealisme van de pluriforme liedcultuur is vervangen door een festivalklank die iedereen kent, maar waarin niemand zich herkent.

Eigenlijk heeft het *Te Deum* van Charpentier het als Europese muziek het verst geschopt. Iedereen kent het als de herkenningstune van het Eurovisiesongfestival. Al vijftig jaar klinkt het werk jaarlijks in miljoenen huiskamers als daar de liefhebbers van dit mediaspektakel zijn samengekomen – meestal met overvloedig bier en chips onder handbereik. Moet je je daarbij afvragen of het stuk als Europese muziek wordt herkend? We kunnen maar beter vrede hebben dat dit mooie stuk in al die huiskamers klinkt, ook al zijn de omstandigheden daar misschien niet helemaal ideaal...

=

Literatuur

George J. Buelow (ed.), *The Late Baroque Era*, Prentice Hall 1993.

Jan Cayers, *Beethoven, een biografie*, Amsterdam: De Bezige Bij 2009.

Joost Vormeer Cultuurwetenschapper en journalist

Kwetsbaar

Machteloosheid is een cruciale Europese ervaring, zo tonen drie films uit het hart van Europa. Maar het verlangen naar vrijheid is even sterk.

Bestaat er wel een Europese ziel? Het is eenvoudiger om aan het hart van Europa te denken, en dan meteen maar heel concreet aan het geografische hart. Dat moet ergens in Slowakije, Tsjechië of het zuiden van Polen liggen. In landen die door Nederlanders ook nu nog af en toe als Oost-Europa worden aangeduid. In landen die de pech hadden om achter het ijzeren gordijn onder Sovjet-Russische leiding een Oostblok te moeten vormen, destijds met instemming van de CPN.

Omdat kunst altijd iets zegt over menselijke bezieling, zal ik Europa benaderen via drie films uit het hart van Europa.

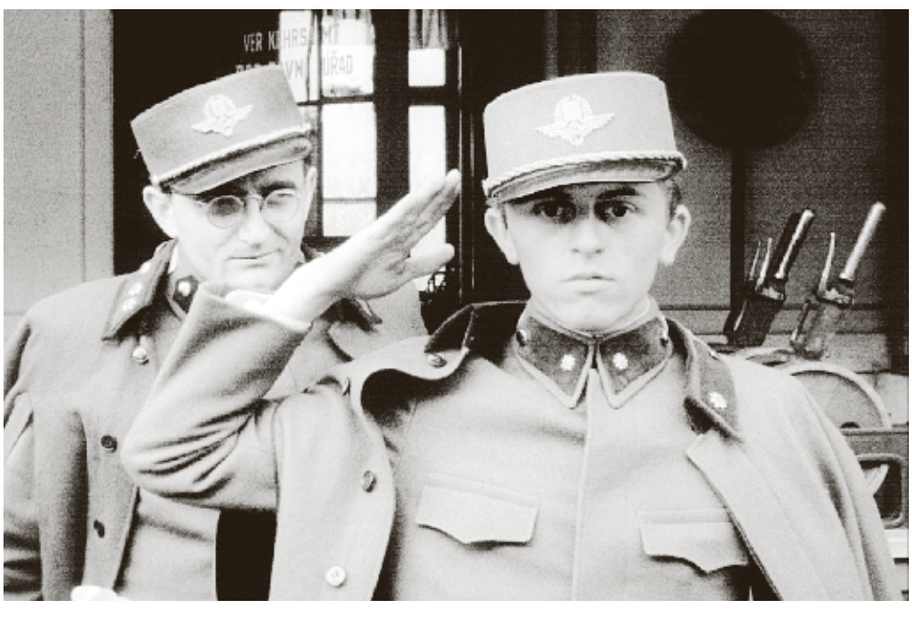
Ostře Sledované Vlaky (Closely watched trains) speelt zich af aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Cineast Jiří Menzel maakte de film in 1966 in Tjechoslowakije. *Ostře Sledované Vlaky* is een tragikomische film over een begin en een einde. Terwijl Nazi-Duitsland steeds zwakker wordt, wil de jonge spoorwegbeambte Miloš Hrma, werkzaam op een station in een onbetekenend stadje, niets liever dan zijn maagdelijkheid verliezen. Zijn halfslachtige en stuntelige pogingen stuwen het verhaal voort totdat hij uiteindelijk het bed deelt met Viktoria Freie, een verzetsvrouw die een bom heeft meegebracht naar het station. Het is door zijn gelukkige nacht met die vrouw dat Miloš de kalme rust heeft om hem tot ontploffing te brengen. Vanaf een brug over het spoor laat hij de bom op een Duitse goederentrein vallen. Nog voordat die ontploft wordt hij vanuit de trein doodgeschoten. Meteen daarna zien we in een shot de collaborerende inspecteur Zednicek in beeld, die op het perron tegen de spoorwegbeambten zegt: "Weten jullie wat de Tsjechen zijn? Lachende beesten." Als de trein wordt opgeblazen en de getuigen op het station zich moeten vasthouden, barst Hubicka, de collega van Miloš die Viktoria Freie naar het station heeft gehaald, inderdaad in een bevrijdende schaterlach uit.

Elk dier en zeker de menselijke soort kan gevaarlijk zijn als je hem maar lang genoeg treitert, onrecht aandoet of niet serieus neemt, schrijft Richard Schickel in een essay voor *The Criterion Collection* die de film op DVD uitbracht. Dat geldt zelfs voor onbetekenende en op het eerste gezicht onschuldige exemplaren als Miloš. Menzels film toont het onbeholpen, onverwachte verzet van mensen in een klein en vaak onder de voet gelopen land. Miloš lijkt in de verste verte niet op de typische Amerikaanse held die de wereld redt. De bom die hij laat vallen brengt de bevrijding slechts een klein stapje dichterbij, een daad die hij met zijn leven moet bekopen. Het tijdschrift *The Economist* noemde Kuifje het archetype van de Europese held. Kuifje, net als Miloš afkomstig uit een klein land, verrichte in de stripverhalen van Hergé ook geen grootse heldendaden, maar herstelde hoogstens de verstoorde status quo.

Weerloos

Europa is een continent dat uit veel kleine landen bestaat. Vooral voor Finland, Polen, Tsjechië, Slowakije, België en de Baltische Staten is die ervaring van kwetsbaarheid onderdeel van het nationale bewustzijn geworden. Kleine landen worden niet groter door de soms grootse richtlijnen van Europese politici en beleidsmakers, zoals de *Strategie van Lissabon* die bepaalde dat de EU de meest concurrerende economie van de wereld moet worden. De vraag of deze strategie, inmiddels alweer vervangen door de *EU 2020-strategie*, vruchtbaar zal zijn, is ingewikkeld. Misschien interessanter is de vraag wat deze voornemens over de angsten en verlangens van Europa vertellen. Naast ambitie sluimert er tussen al die mooie woorden ook een zekere *Unheimlichkeit*, de angst om te eindigen als het museum van de wereld.

Gevoelens van machteloosheid zijn ook een thema in de Slowaakse film *Krajinka* van Martin

& wreed

Sulík. Krajinka betekent zowel 'landje' als 'landschap'. De film gaat over simpele dorpelingen in een land dat nooit bestaan heeft, een vergeten en van de kaart verdwenen land. Toen de film in 2000 verscheen, bestond Tsjechoslowakije al een paar jaar niet meer. Krajinka bestaat uit korte episoden die ongeveer een halve eeuw Tsjechoslowaakse geschiedenis beslaan. De derde episode speelt zich af tijdens de Tweede Wereldoorlog en gaat over twee jongetjes, broers, die weinig respect voor hun kreupele vader kunnen opbrengen. Een traumatische gebeurtenis versterkt hun minachting alleen nog maar. Als het gezin onderdak biedt aan Hongaarse troepen wordt de moeder van de jongens op een avond lastig gevallen door een dronken Hongaarse soldaat. Hun vader is niet in staat om de belager van zijn vrouw ervan langs te geven. Later vertrekken de Hongaren weer om plaats te maken voor Duitse troepen. Een van de jongens ontvreemdt het pistool van een Duitser, wat leidt tot de arrestatie van een onschuldige dorpeling. Als de jongens hun vondst aan hun ouders laten zien, neemt hun vader hen mee naar het Duitse hoofdkwartier. Nog voordat de dorpeling wordt afgevoerd, overhandigt hij het pistool aan de Duitse commandant terwijl zijn zoons bedremmeld naast hem staan. De vader wordt 'beloond' met een scheldpartij en bruut in het gezicht geslagen door de woedende bevelhebber. Weer is hij weerloos. Maar zijn zoons zijn vanaf dat moment wel trots op hem. Aan het einde van de episode marcheren de Russen door het vriendelijke, heuvelachtige landschap. Het is een verhaal over machteloosheid en verschuivende grenzen. Maar het is ook een Europees verhaal, zeker nu de voormalige grootmachten in de mondiale arena aan betekenis inboeten. Europa is (nog altijd) een economische grootmacht, maar in politiek opzicht functioneert het continent al decennia onder de paraplu van de Verenigde Staten. Toen Joegoslavië uiteenviel werd Europa verlamd door machteloosheid. En nu de schuldencrisis door Europa raast zijn de lidstaten voor een deel ook machteloos.

Littekens

Een maand geleden ontdekte ik op YouTube de korte animatiefilms van de Tsjechische regisseur Jan Švankmajer. Ik werd vooral getroffen door de op het eerste gezicht zo onschuldige film *Punch and Judy*, ook uit 1966. De meeste Nederlanders kennen Punch en Judy als Jan Klaassen en Katrijn. In het begin van de film zien we shots en close-ups van diverse bewegende beelden die nog het meest op onderdelen van een draaiorgel lijken: van een orkest van aangeklede aapjes tot een geschilderd decor met gevleugelde engeltjes. Daarna komt de poppenkast in beeld en krijgen we te zien wat zich achter de gordijnen afspeelt. In de kast zit een levende cavia die door de pop Punch naar een voederbak wordt gedragen. Dan verschijnt buurman Joey die de cavia wil kopen. De twee beginnen te onderhandelen maar Punch wijst ieder bod resoluut van de hand. Uiteindelijk pakt Punch een grote hamer, loopt naar het huisje van Joey en slaat de 'man' net zo lang totdat hij 'dood' neervalt. Punch stopt hem vervolgens in een kistje en brandt kaarsjes voor de dode. Maar even later staat Joey plotseling achter Punch en de handelingen herhalen zich maar ditmaal met Punch in de rol van slachtoffer. Als de buurman de kist dwars door het 'dode lichaam' van Punch dichtspijkert, is de animatiefilm in een horrorfilm veranderd. De kleine cavia blijft al die tijd rustig dooreten, alsof hij het geharrewar van de poppen overstijgt. Het gevecht om zoiets onschuldigs als een cavia heeft iets futiels, iets kinderlijks en daarom is de film vooral in het begin lachwekkend, maar tegelijkertijd schuilt de horror en ontzetting in alle gaten en kieren van die kleine, wrede poppenkast. De Amerikaanse schrijver George Steiner, geboren in Parijs uit Oostenrijkse Joodse ouders, beschreef Europa als een overzichtelijk, bewandelbaar continent. Het Europese landschap is inderdaad vriendelijker en beter begaanbaar dan veel terreinen in andere continenten, maar het zal altijd de littekens van eeuwen wreedheid moeten dragen.

Deze drie films uit het midden van Europa stellen boeiende vragen over kwetsbaarheid en wreedheid, onder andere door mensen met 'lachende beesten' te vergelijken of door vechtende poppen naast een cavia te plaatsen. In Krajinka komt de relatie tussen mens en dier ook zijdelings aan de orde. De laatste episode speelt zich af vlak na de gebeurtenissen van 1968 en gaat over een oude stroper – nog een klein kind in de eerste episode – en zijn zoon. De stroper leert zijn kind hoe je wilde dieren moet vangen. Aan het begin van de episode vangt de jongen onder toeziend oog van zijn vader een roofvogel door hem met een levende duif aan een koord te lokken. Het eens zo imponerende dier wordt opgesloten in een kleine kooi die naast en bovenop andere kooien met kleinere vogels staat. Het is de jongen die de dieren voert en dan naar ze blijft kijken. Als de strenge winter valt zet de stroper vallen uit. Zijn zoon kijkt toe hoe hij een in de val gelopen vos doodknuppelt. Misschien heeft de jongen medelijden. We zien in diezelfde episode hoe de jongen een meisje uit het dorp charmeert met zijn kennis van de natuur en zijn speelse grapjes. Als hij op de ochtend na zijn eerste nacht met haar naar huis terugkeert, kan hij zijn vader nergens vinden. Hij vindt hem later dood langs een spoorweg in de sneeuw, aangereden door een trein. Het is het einde van de film, dit abrupte einde van een mensenleven. In een mooie laatste scène rookt de jongen samen met zijn vriendin in het donker een sigaret nadat hij de dieren heeft gevoerd en de kooideuren op een kier open heeft gelaten.

De open kooideuren, geopend vanwege het overlijden van één man, herinneren aan de korte en kwetsbare vrijheid van de Praagse lente. Vlak voor deze episode hoorden we een radioboodschap die de Tsjechoslowaken oproept tot passief verzet wanneer de Russen in 1968 het land binnen zijn gevallen. De gevangen dieren zijn afhankelijk van menselijk mededogen, zoals mensen uit kleine landen nogal eens afhankelijk zijn van de machten om hen heen. Deze laatste episode is net als *Ostře Sledované Vlaky* niet alleen een verhaal over wreedheid en kwetsbaarheid, maar ook over vrijheid, verzet en mededogen. De ziel van Europa is getekend door littekens, en het gevaar bestaat altijd dat daar nieuwe aan worden toegevoegd. Maar het hart van Europa kent mededogen en verlangt naar vrijheid. Er zijn steeds weer momenten geweest dat Europeanen de moed vonden om voor die vrijheid in opstand te komen.

=

Ostře Sledované Vlaky van Jiří Menzel, Tjechoslowakije 1966
Punch and Judy van Jan Švankmajer, Tsjechoslowakije 1966
Krajinka van Martin Sulík, Slowakije 2000

Beelden uit de film Closely watched trains

Fotografe Caroline Schröder portretteerde deze boom in Noord-Spanje, tijdens haar pelgrimage naar Santiago de Compostella.

Benoît Lechat Hoofdredacteur *Green European Journal* en *Etopia*,
tijdschrift van het onderzoeksinstituut van Ecolo, de Franstalige Groene Partij

Het meerta

Europa is meertalig en wanneer we elkaar werkelijk willen leren kennen, dan is Engels als lingua franca volstrekt onvoldoende. Ervaringen met de Europese taalgrenzen leren dat taal nog steeds de voornaamste ingang vormt tot de cultuur van de ander.

Ik ben in 1960 in Eupen geboren, een klein stadje op de grens van België en Duitsland, dat fungeert als hoofdstad van de Duitstalige gemeenschap in België. Er wordt wel beweerd dat deze groep van circa 70.000 personen een van de best beschermde minderheden ter wereld is. Tot 1984 maakte ik er officieel deel van uit, ook al was mijn identiteitskaart in het Frans opgesteld en ook al had ik Eupen in werkelijkheid al in 1972 verlaten, toen ik voor verdere opleiding naar Wallonië en Duitsland vertrok.

Mijn moeder kwam uit het zeer francofiele Luik en mijn vader uit Malmédy, dat net als Eupen tussen 1815 en 1919 deel had uitgemaakt van Pruisen, alvorens het in 1940 door het Derde Rijk opnieuw werd geannexeerd. Twee jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog en de terugkeer van Eupen in de Belgische moederschoot, vestigden mijn ouders zich om puur economische redenen in het stadje. Mijn vader begon er een kleine fabriek voor naaimachinenaalden. Hij werkte met uit Aken afkomstig materiaal, dat aan de andere kant van de grens bij wijze van herstelbetalingen voor oorlogsschade in beslag genomen was.

Ondanks hun levendige herinneringen aan de Duitse bezetting hebben mijn ouders hun kinderen opgevoed volgens het principe dat 'je net zoveel keer mens bent als je talen kent'. Wij gingen weliswaar naar Franstalige scholen, maar werden sterk aangemoedigd om Duits te leren, en vervolgens ook Engels, de taal die mijn ouders onder elkaar gebruikten als ze wilden dat niemand ze verstond. Mijn vader sprak net zo goed Waals als Duits, dat hij voor de oorlog in Malmédy had geleerd. Ook zijn Engels was van een uitstekend niveau, mede dankzij zijn omgang met de Angelsaksische bevrijders. Mijn moeder was iets minder spraakbegaafd, maar deed desalniettemin haar uiterste best om Duits te leren, al was het maar om de politieke betrokkenheid van mijn vader te kunnen ondersteunen. Hun voorbeeld deed goed volgen. Het stimuleerde ons om talen te durven spreken die we niet werkelijk beheersten, iets wat volgens mij de voorwaarde is om een taal te kunnen leren. Het feit dat we ons in meerdere Europese talen kunnen redden is ons zowel professioneel als emotioneel en zelfs politiek goed van pas gekomen. Dankzij deze meertaligheid hebben we dieper kunnen doordringen in het continent Europa.

Grenzmann

Mijn eerste serieuze baan was redacteur bij de 'wereldomroep' van de BRTN in Brussel, de toen nog Belgische Nederlandstalige radio. Voor een Franstalige was mijn Duits nog niet eens zo slecht en ik mocht daarom Duitstalige luisteraars informeren over de Vlaamse gemeenschap in België.

Vervolgens kwam ik bij het persagentschap Belga, op de enige volledig tweetalige redactie van België (Frans-Nederlands). Daar had ik ruim tien jaar de mogelijkheid om mijn Nederlands – de basis bestond uit het rudimentaire Vlaams dat alle Belgen op school leren – te verbeteren en vooral om dagelijks de reactie van mijn Vlaamse collega's op de ontwikkelingen in België te horen. In die periode had België te maken met bezuinigingen van twee kanten: enerzijds door het Europa van Maastricht en anderzijds door de federalisatie van België. Als gevolg daarvan ontdekten de Franstalige Belgen dat ze een minderheid vormden in een land dat ze steeds meer echt als het hunne beschouwden, hoewel een groot deel van hen de taal van de meerderheid van de Belgische bevolking niet kent. Wanneer de Walen weer eens op hoge toon hun liefde voor België verklaarden, zag ik mijn Nederlandstalige collega's af en toe meewarig glimlachen, en niet zonder reden.

Het belang van taal en cultuur wordt ook vandaag weer fors onderschat: de oorzaken van de crisis zijn niet alleen economisch, ecologisch en sociaal, maar zeker ook democratisch en cultureel. Het gebrek aan politieke legitimatie in Europa is mede debet aan het ontstaan van de crisis en heeft die bovendien nog eens versterkt. Met alleen economische reacties zullen we deze crisis niet overwinnen. Er is een radicale herdefinitie nodig van onze samenlevingen in mondiaal perspectief. En daarbij gaat het om een nieuwe blik op de oude, vertrouwde grenzen.

In 1993 schreef ik mijn eerste artikel in het links intellectuele tijdschrift *La Revue Nouvelle,* waarin ik de politieke ontwikkelingen in mijn land probeerde te duiden, onder de ronkende titel 'De Europese bestemming van België '. Het was in die tijd niet ongebruikelijk België als metafoor voor Europa voor te stellen, al denk ik vandaag dat Europa beter functioneert dan België. De Europese eenwording werd om verschillende redenen door zowel de Vlamingen als de Walen ondersteund.

Voor de Vlaamse beweging met haar opkomende zelfbewustzijn bood Europa het perspectief dat de Belgische natiestaat op den duur zou kunnen verdwijnen. Het Franstalige links dat de boventoon voerde in Wallonië en Brussel, hoopte daarentegen dat een sociaal Europa een vervanging zou kunnen zijn voor een Belgische verzorgingsstaat die voortdurend aan bezuinigingen onderworpen was als gevolg van de Belgische monetaire unie en het welzijns-chauvinisme van bepaalde Vlaamse nationalisten. Als journalist van een gerespecteerd en uiteraard 'objectief' persagentschap kon ik mij niet onder mijn eigen naam met politieke debatten in het land bemoeien. Als pseudoniem koos ik de naam Simon Grenzmann. Simon is de voornaam van mijn oudste zoon en Grenzmann symboliseerde de houding die ik graag innam : ik wilde midden op de grens tussen verschillende werelden staan en me daar zoveel mogelijk openstellen voor de ander. Ik wilde gezichtspunten uitwisselen, het risico van ontmoeting nemen zonder te denken dat het uitbannen van verschillen alle conflicten doet verdwijnen en verschillen als rijkdom beschouwen – ook al heb ik niet zoveel op met de vaak nogal zoete, engelachtige toon van dit discours.

Ik volg nog steeds het spoor van Grenzmann, inmiddels als (ondermeer) hoofdredacteur van de *Green European Journal*, een *online* magazine dat begin dit jaar van start is gegaan onder de vlag van de Groene Europese Stichting (*Green European Foundation*), de denktank van de Europese Groene Partij. Via dit tijdschrift willen we een Europees netwerk opbouwen voor de uitwisseling van informatie en opinies in Europa, in het bijzonder binnen de familie van groene partijen en hun sympathisanten. Voeding geven aan het (ecologische) debat in een opkomende Europese publieke ruimte is van belang, maar belangrijker nog is het om Europeanen toegang te verschaffen tot andere nationale publieke ruimtes. Kort gezegd betekent

lige Europa

dit dat we niet zozeer ‘paneuropees’ willen zijn als veelmeer ‘transeuropees’. Net zoals bij het leren van een nieuwe taal moeten we de sprong wagen in andere werelden, en daarbij voorlopig accepteren dat we niet alle nationale politieke gevoeligheden begrijpen en niet alle nuances en finesses van het debat doorgronden. Maar alleen wanneer we bereid zijn om, in ieder geval tijdelijk, ons eigen politieke referentiekader tussen haakjes te zetten, kunnen we werkelijk in de wereld van de ander binnentreden.

De artikelen en – op dit moment helaas nog vooral Engelse – vertalingen in de *Green European Journal* hebben als eerste doel de gezichtspunten van andere Europeanen te leren kennen. We positioneren onszelf in feite permanent ‘op de grens’. Dit verbindingswerk tussen contexten moet natuurlijk wel worden gevoed en ondersteund door de andere activiteiten van de Green European Foundation en van de Groene Europese Partij, om op die manier de samenhang tussen de projecten van groene Europeanen te versterken.

Radicaal vreemd

Een dergelijke wil tot onderling begrip is niet naïef. We verwachten geen wonderen. In tegendeel, juist het bestaan van onherleidbare verschillen en de weerstand van ondoorlaatbare grenzen voeden ons verlangen om de wereld van de ander te kunnen binnengaan. We zijn ons er zeer wel van bewust dat dit verlangen nooit geheel bevredigd kan worden, omdat het ook het risico in zich draagt dat we onszelf in de ander verliezen. Dat geldt voor politieke ideeën net zo goed als voor talen. In de jaren tachtig noteerde Antoine Berman, de grote Franse specialist op het gebied van vertalen, dat vertalen paradoxaal genoeg zowel onmisbaar als onmogelijk is: “Elke cultuur verzet zich ertegen vertaald te worden, zelfs wanneer ze niet zonder kan”. We moeten het waagstuk van vreemdelingschap aangaan en de utopie van een volledige overdraagbaarheid van gedachten en gevoelens opgeven. Dit lukt alleen wanneer we elke keer onze aandacht vestigen op het radicaal vreemde van de taal en de wereld van de ander. De algemene verbreiding van het Engels als de *lingua franca* van Europa brengt het grote gevaar met zich mee dat andere talen niet meer worden geleerd, met name Duits en Frans. De complexe relatie van deze talen vormt een onvervangbare rijkdom voor Europa. Groene partijen zouden van de taalkwestie in Europa een belangrijke inzet voor Europese politiek moeten maken.

=

Uit het Frans vertaald door Erica Meijers

Bronnen

Antoine Berman, *L’épreuve de l’étranger*, Paris: Gallimard 1984. De titel van dit standaardwerk over vertalen verwijst naar een gedicht van Hölderlin : « Ein Zeichen sind wir, deutungslos, Schmerzlos sind wir und haben fast Die Sprache in der Fremde verloren. » Hölderlin, *Sämtliche Werke*, vol. II, Stuttgart, 1953, p. 204.

www.larevuenouvelle.be

www.greeneuropeanjournal.eu

Illustratie: Eva Hilhorst

Jos van Dijk Bestuurslid van de Europawerkgroep van GroenLinks en actief binnen de Europese Groene Partij

Vertrouwen

Waar is de Europese burger? In de politiek van de Europese Unie is hij vrijwel afwezig. Hoe kunnen burgers in Europa dan vormgeven aan hun Europese identiteit? Voorstellen voor de versterking van de Europese democratie.

Steeds minder mensen

lopen warm voor de Europese samenwerking. Dat zullen we de komende (verkiezings)tijd nog vaak horen. Burgers voelen zich niet betrokken bij Europa, het is allemaal te groot, te ver weg, te abstract, te bureaucratisch. De meeste mensen zijn niet (meer) geïnteresseerd, lijkt het. Maar is dit eigenlijk wel het belangrijkste probleem? We kunnen de vraag ook omdraaien. Is Europa, of beter gezegd: zijn de leiders van de Europese Unie wel geïnteresseerd in de burgers? Dat hun afgezaagde, weinig geïnspireerde oproepen tot versterking van de samenwerking weinig mensen aanspreken, komt vooral omdat burgers in het hele verhaal nauwelijks voorkomen. Terwijl de gevolgen van de Europese besluitvorming steeds dieper ingrijpen in het dagelijks bestaan van de burgers, hebben zij nog steeds te weinig middelen om hun stem te laten horen.

De Europese Unie was en is een elitair project. De gevolgen daarvan dringen ook zeven jaar na het teleurstellende 'nee' tegen de grondwet in Nederland en Frankrijk nog onvoldoende door. Op papier is de EU een Unie van staten én een Unie van burgers. Zichtbaar is alleen de samenwerking van staten. En zo wordt het ook door de meeste burgers beleefd, als zaak van regeringsleiders. Maar de legitimatie van het hele project blijft knellen. En in de aanpak van de crisis worden nu stappen gezet die het probleem nog groter maken dan het al was: 25 van de 27 staten sloten intergouvernementeel, dus buiten de Unie om, een stabiliteitspact dat uiteindelijk binnen de Unie moeten worden uitgevoerd. Velen hebben er de afgelopen jaren op gewezen dat de financieel-economische crisis ook en eigenlijk vooral een politieke crisis is. Herstel van het vertrouwen in de Europese samenwerking vraagt om stappen die de burgers, als Europese burgers, een grotere rol geven om de Unie van burgers nu echt in praktijk te brengen en de Europese samenwerking beter te legitimeren.

Opgesplitste soevereiniteit

De Duitse filosoof Jürgen Habermas schreef naar aanleiding van de crisis in Europa het essay *Over de constitutie van Europa*. Hij vreest dat Europa afglijdt naar een, wat hij noemt, "executief federalisme van een zichzelf autoriserende Europese Raad van zeventien eurolanden". Alle macht aan Brussel, althans voor zover de regeringsleiders er uit komen. Dat betekent een uitholling van de democratie die noch door de nationalisten noch door de federalisten zal worden geaccepteerd, met een blijvende politieke crisis als gevolg. Met anderen pleit hij voor een aanpassing van de constitutie die, wat hem betreft, een 'transnationale' democratie mogelijk maakt. Het bestaande grondwettelijk verdrag is daarvoor volgens Habermas geen slecht uitgangspunt. De EU heeft twee gelijkberechtigde grondwetgevende subjecten: de Europese burgers en de verschillende 'staatsvolken' (dus niet: 'regeringen'!). De tweede pijler bestaat uit de volken van Europa, voor zover binnen staatsverband georganiseerd, beter gezegd naties. En uiteindelijk zijn het ook weer burgers die samen die natiestaten vormen. Burgers hebben in de filosofie van Habermas in Europa dus *twee* rollen: ze vormen samen de Europese Unie en ze zijn deel van een natie die samen met andere naties diezelfde Unie vormt. De democratische basis van de Unie wordt dus gevormd door burgers-in-twee-hoedanigheden. In termen van de parlementaire vertegenwoordigingen moet ik mijn rechten als Europees burger zowel via Den Haag als via Brussel/Straatsburg kunnen uitoefenen. Die gedeelde of opgesplitste soevereiniteit is volgens Habermas het belangrijkste uitgangspunt in de constitutie van Europa. Dat betekent dat de EU geen (super)staat is, geen statenbond en ook geen bondsstaat, het is een geheel eigen configuratie, die uiteindelijk wel gebaseerd is op de burgers. Een lastige configuratie ook, die in de praktijk nog maar moeilijk uit de verf komt.

Omdat de EU tot nu toe een elitair project is gebleven, is er volgens Habermas een asymmetrie ontstaan, "een asymmetrie tussen enerzijds de democratische participatie van de volken aan dat wat hun regeringen voor hen in het verre Brussel 'er uit weten te slepen', en anderzijds onverschilligheid, ja, zelfs volkomen desinteresse van de kant van de burgers van de Unie voor de besluiten van hun Parlement in Straatsburg." De Europese burgers laten zich alleen zien of horen in hun hoedanigheid als lid van een natiestaat. Als ze daartoe de kans krijgen. Europese politiek is in de nationale parlementen geen populair onderwerp, heeft geen prioriteit in campagnes en wordt nauwelijks belicht in de media. Buiten de opiniepagina's van enkele kwaliteitskranten is de burger, in zijn hoedanigheid als lid van de natiestaat die de Unie mede constitueert, nauwelijks zichtbaar. Maar de Europese burger, de Europeaan die met vijfhonderd miljoen anderen de EU vormt, is vrijwel totaal afwezig. Politiek is in Europa eerst en vooral nationale politiek. Op economisch en financieel gebied, en op zo

in de burger

veel andere terreinen heeft de EU de grenzen open gegooid en bestaat er een gezamenlijke ruimte. De politici die dit alles hebben mogelijk gemaakt, zitten echter zelf nog steeds gevangen in hun nationale kaders. Dat geldt zowel voor Den Haag als voor Brussel. Want ook voor het Europees Parlement fungeert de natiestaat als kieskring. Hoe krijgt de burger dan ooit contact met de andere kant van zijn politieke identiteit, zijn rol als Europees burger?

Transnationale campagne

Belangrijke stappen om de Europese burger uit de schaduw te halen zijn gelegen in een *hervorming van het kiesrecht*. Naast een uniformering van het kiesstelsel, zodat elke Europese burger gelijke kansen krijgt, dragen Europese kieslijsten, een Europese campagne en een vaste Europese verkiezingsdag bij aan dit doel. Het voorstel van de liberaal Andrew Duff om 25 zetels via Europese lijsten te kiezen kan al een belangrijke stap zijn. Al was het alleen maar dat dit een stimulans zal geven aan de 'Europeïsering van het bestaande partijensysteem' (Habermas). Europese partijen zoals de Europese Groene Partij (EGP) zijn nu tamelijk vrijblijvende federaties van gelijkgezinden. De EGP heeft gezien het vigerende kiessysteem formeel geen band met de groene fractie in het Europees Parlement. Zelfs als maar een heel klein aantal parlementariërs via een Europese Lijst gekozen gaat worden zal de Europese partij vanwege de kandidaatstelling, het programma en de campagne al een groter gewicht krijgen. De keuze van een Europese vertegenwoordiger die niet via de nationale partij is gekandideerd en die een eigen transnationale campagne voert, plaatst de kiezer in de rol van de Europese burger. Sterker, in de media aanwezige Europese partijen bieden een perspectief op keuzes die burgers niet verdelen naar natiestaten, maar naar politieke richting. De politiek zal daarmee de landencompetitie, zeg maar het niveau van het EK voetballen, kunnen overstijgen. In de Europese Groene Partij wordt daar hard aan gewerkt, in goede samenwerking met de fractie in het Europees Parlement. Maar de resultaten, de gemeenschappelijke standpunten, zijn nog onvoldoende zichtbaar, zelfs in de aangesloten partijen. Europabrede standpunten raken ook in de pro-Europese groene partijen nog te vaak ondergesneeuwd onder nationale, of regionale prioriteiten in de communicatie met de achterban. Het kiessysteem is daarbij nog steeds een belemmerende factor.

Een andere weg om de Europese burger op het politieke toneel te krijgen is *het Europese Burger Initiatief* (ECI) dat op 1 april van kracht is geworden. De GroenLinks fractievoorzitter in het Europese Parlement, Judith Sargentini, wees er bij die gelegenheid op dat je met goed getimede, grensoverschrijdende handtekeningenacties iets kunt bereiken in Europa. Het verbod op het gebruik van proefdieren bij de productie van cosmetica bijvoorbeeld, is er gekomen dankzij een Europawijde petitie van dierenbeschermers. Onlangs nog droeg een door miljoenen Europeanen gesteunde digitale petitie eraan bij dat de goedkeuring van ACTA, een verdrag dat de internetvrijheid beperkt, werd stilgelegd. Het ECI bepaalt dat een plan of verzoek waar een miljoen Europeanen uit minstens zeven verschillende landen hun handtekening onder hebben gezet door de Commissie en het Parlement moet worden behandeld.

Tenslotte moet natuurlijk ook de positie van het orgaan waarin deze burgers zich laten vertegenwoordigen, *het Europees Parlement, verder versterkt* worden. In het Verdrag van Lissabon zijn belangrijke stappen gezet om het parlement in verhouding tot de Raad van Ministers en de Commissie meer zeggenschap te geven. Maar de regenten van de Raad blijven op veel punten dominant. Als je kijkt naar het belang van de besluiten die op Europees niveau worden genomen en die ons leven verregaand beïnvloeden, dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat in elk geval de West-Europese burgers er de afgelopen decennia qua democratische machtsmiddelen flink op achteruit zijn gegaan. Dit is volgens mij tevens de kern van de politieke crisis, die op nationaal niveau mede heeft geleid tot de opkomst van rechts populisme.

Omgekeerd

Een antwoord vinden op deze crisis in de democratie en op de anti-Europese geluiden van rechts, vereist politieke moed. Het is een grote vergissing om af te zien van de versterking van de Europese democratie vanuit de veronderstelling dat de Europese burgers zich niet bewust zijn hun gezamenlijke belangen of dat er zich geen Europese identiteit heeft ontwikkeld. Het draagvlak voor Europese samenwerking volgt niet op de spontane ontwikkeling van een Europese identiteit. Het is eerder omgekeerd, zoals de geschiedenis van de natiestaat laat zien. Het nationale bewustzijn groeide met maatregelen die bedoeld waren om de eenheidsstaat vorm te geven op het vlak van de economie, het onderwijs, het verkeer, etc. De politieke elite droeg daar in de negentiende en twintigste eeuw enthousiast aan bij. Dat is nu wel anders in Europa en zeker in Nederland. De politieke elite laat de burgers nu niet verder kijken dan het nationale toneel waarop zij haar reputatie waar moet maken. Het zicht op de Europese ruimte wordt de burgers ontnomen, terwijl juist daar belangrijke voorbereidingen worden getroffen voor de toekomst van de economie, het milieu, de energievoorziening en zoveel andere beleidsterreinen. Het zou goed zijn, en dat is dan mijn laatste voorstel, als de Europese politici de moed op zouden kunnen brengen een concreet plan met grote impact via een *Europa-breed referendum* voor te leggen aan alle Europese burgers, in één campagne, op één dag. De verkiezingen in 2014 bieden daarvoor een mooie gelegenheid. De kans dat Europa een stapje terug moet doen is gezien het huidige scepticisme zeker aanwezig, maar op den duur zal de Unie door beter gelegitimeerde besluiten met sprongen vooruit kunnen gaan.

=

Literatuur

Jürgen Habermas, *Over de constitutie van Europa*, Zoetermeer: Klement 2012.

Rens van Tilburg Financieel economisch onderzoeker en columnist

een munt

De euro had de materialisering van de ziel van de Europese Unie moeten worden, het ultieme politieke middel tot eenheid. Maar al vanaf het begin miste de euro een monetaire ziel, een verbindend element dat door rampen bezochte regio's uit de put helpt.

Mijn eerste kennismaking met de heerlijk diverse snoeptrommel die Europa is, was de Interrail reis die mij begin jaren negentig over de Franse Alpen voerde, via de Italiaanse en Griekse stranden naar Istanbul, Belgrado, Budapest en Praag. Het echte besef Europeaan te zijn, onlosmakelijk verbonden met al die diversiteit, vond echter plaats op een regenachtige achternamiddag in de bibliotheek van het Amsterdamse Westerpark. Daar kwam in 1999 het kersverse Kamerlid Kees Vendrik de lokale GroenLinksers bijpraten over de euro. Of preciezer: waarschuwen voor de gevaren van de nakende monetaire eenwording zonder bijbehorende politieke samenwerking. Op één ongereguleerde Europese markt zouden de lidstaten verstrikt raken in een genadeloze oorlog van allen tegen allen, een *race to the bottom* van elkaar onderbiedende landen met alsmaar lagere sociale bescherming voor werknemers en lagere belastingtarieven voor de meest mobiele productiefactoren: kapitaal en hogeropgeleiden. Daar besefte ik dat de keuzevrijheid van Nederland door die Europese Unie al enorm was ingeperkt: Ik was een Europeaan, en dat was best schrikken.

Een jaar later werkte ik voor de GroenLinks fractie in het Europees Parlement: opiniestukken schrijven over de noodzaak van een fiscale unie, Eurocommissaris Bolkestein het vuur aan de schenen leggend over zijn weigering Europese minimumtarieven voor winstbelasting te introduceren. Pleidooien die weinig steun kregen. Toonaangevende liberalen als Bolkestein vonden elkaar klein concurrerende overheden wel prima. In Nederland maakte niemand zich erg druk om wat ze daar in Brussel allemaal uitspookten.

Aan de 'theoretische' bedenkingen van monetair economen over de levensvatbaarheid van één munt voor het eurogebied besteedde al helemaal niemand aandacht. Zoals dat het eurogebied, anders dan de Verenigde Staten, geen aanpassingsmechanismen kent om regionale schokken op te vangen: geen koopkrachtige federale overheid, geen verhuislustige beroepsbevolking. De euro mist daarmee een monetaire ziel, een verbindend element dat door rampen bezochte regio's uit de put helpt. De devaluatie van de eigen munt, de oude oplossing om economische onevenwichtigheden op te heffen, verdween zonder dat daarvoor iets in de plaats kwam.

Het waren niet meer dan economische kanttekeningen bij het politieke project van de euro. In Roel Janssens boek *De euro*, komen enkele hoofdrolspelers bij de totstandkoming van de munt aan het woord. Bijvoorbeeld Ruud Lubbers, die zich herinnert hoe hij in 1989 met Europese Commissievoorzitter Delors en Bondskanselier Kohl afsprak: "We hebben de eurosclerose overwonnen, nu moet de munt komen." Zijn voornaamste argument was dat van 'de rijdende fiets', doortrappen om maar niet om te vallen: "Er moet een vervolg komen op de interne markt". Het had ook een euroleger kunnen worden, maar het werd een gezamenlijke munt. Toenmalig topambtenaar en later ING-bestuurder Cees Maas schetst hoe daarbij werd uitgegaan van het klassiek marxistische geloofsartikel van een bovenbouw die de onderbouw wel zou volgen: "We dachten dat met een monetaire unie de politieke convergentie vanzelf zou toenemen."

Euro-optimisme kenmerkte ook de Brusselse GroenLinksfractie. We droomden eind jaren negentig van een toekomst waar in heel de Unie, van Lapland tot Gibraltar, met één blik in de portemonnee zou kunnen zien zag wat ons allemaal verenigde. De euro moest de materialisering worden van de ziel van de Unie, het gouden kalf waar het de Unie altijd aan had ontbroken en waar EU-burgers eensgezind omheen zouden dansen.

Mirakel

De introductie van de euro ging inderdaad niet onopgemerkt voorbij. Feestelijk haalden ministers van Financiën de eerste briefjes uit de muur en sloegen centrale bankiers de eerste munten. Maar vanaf dag twee waren er geruchten over prijsstijgingen.

En stijgen deden de prijzen, vooral in Zuid-Europa. Na de komst van de euro daalden de rentetarieven van Zuid-Europese landen naar Duitse niveaus. Dit geheel volgens de convergentiecriteria die stelden dat het renteverschil tussen de eurolanden maximaal 2% mocht bedragen, waar dat voor de euro nog 8% was. Een eis waar eurobanken graag aan voldeden, zeker nu de nieuwe Europese Centrale Bank (ECB) alle overheidsschuld als onderpand accepteerde en deze als risicovrij ingeboekt mocht worden. Griekse en Spaanse bedrijven konden plotsklaps spotgoedkoop lenen. De gierende inflatie in eigen land in ogenschouw nemend kregen ze zelfs geld toe.

Dat de prijzen in Zuidelijke lidstaten stegen en daardoor de reële wisselkoersen veranderden (het feit dat je met je euro in Zuid-Europa snel minder kon kopen) ging geheel voorbij aan een financiële sector die toch juist is opgericht om dit soort ontwikkelingen te monitoren. De oplopende tekorten op de betalingsbalans van een land als Spanje werden gezien als teken van kracht, van de ongekende investeringsmogelijkheden van dat land. Een nieuw economisch mirakel was geboren. Of, zoals we nu weten: een volgende financiële bubbel werd opgeblazen. Tussen de start van de euro en 2007 groeide de Spaanse private schuld van 80% naar 270% van het nationaal inkomen. In diezelfde periode daalde de Spaanse overheidsschuld van 63% naar 36%.

De mooie groeicijfers beperkten zich niet tot de eurozone. Ook in Oost Europa groeiden de economieën, gefinancierd door West- en Zuid-Europese banken, als kool. Ook de arbeidsmobiliteit steeg tot ongekende hoogten, zij het niet binnen de eurozone, maar van Oost naar West in de vorm van Poolse loodgieters en Roemeense seizoenarbeiders.

Zonder onderbroek

De euroforie bereikte tien jaar na de start van de munt zijn hoogtepunt. Het Angelsaksische aandeelhouderskapitalisme hing na de val van Lehman Brothers uitgeteld in de touwen. Ter gelegenheid van tien jaar euro lanceerde de Europese Commissie op 1 januari 2009 de website EMU@10! die pocht over "a historic achievement of which all Europeans can be proud (..) we can declare it a resounding success." Onder de tien successen ook de lage rente in Griekenland en de geïntegreerde financiële markten.

Het economisch tij nam echter over heel de wereld af. En zoals een oude beleggerswijsheid stelt: bij eb zie je wie er zonder onderbroek aan het zwemmen is. Dat bleken de Europese banken te zijn. Toen de kortlopende financiering vanuit Amerika wegviel stonden zij in hun blote kont. Het Griekse overheidstekort bleek groter dan gedacht en de vastgoedwonderen van Ierland en Spanje werden ineens gezien voor wat ze waren: ongekende bubbels waar de lucht direct uit begon te lopen, iedereen in hun val meesleurend die zijn lot had verbonden aan de stijgende prijzen.

Europese overheden moesten en masse de beurs trekken om de financiële tekorten van hun banken bij te passen. Januari 2010 stelde het IMF vast dat de transfer van financiële risico's naar overheidsbalansen en de daardoor toegenomen schuldniveaus in zichzelf een gevaar voor de financiële stabiliteit waren geworden. De rentes voor Ierland en de zuide-

zonder ziel

lijke eurolanden loopt op, een nieuw acroniem is geboren: PIIGS (Portugal, Italië, Ierland, Griekenland en Spanje).

En hoewel het europact een expliciete *no bail out clause* kent, die stelt dat faillissement van een euroland zijn eigen probleem is, schiet de Unie te hulp. Griekenland krijgt mei 2010 zijn eerste steunpakket. Al snel volgen Ierland en Portugal. Het wachten is op Spanje, ook daar heeft het IMF inmiddels van vastgesteld dat gezondmaking van zijn bankensector niet mogelijk is zonder steun.

Naar het waarom van het aan de kant schuiven van de *no bail out*-clause kunnen we enkel gissen. Waarschijnlijk was het een combinatie van Franse en Duitse financiële belangen (hun banken zouden verreweg de grootste verliezen lijden), een Europese Commissie die kans zag zijn werkterrein te verbreden en een laatste restje Europese gedachte bij de overige lidstaten?

Dat restje was snel opgebruikt, waardoor het nu ontbreekt aan eurowil (en daarmee middelen) om de eurocrisis te beëindigen. Intussen worden wel gretig stappen gezet bij het disciplineren van de overheidsbegrotingen. Dit brengt een oplossing niet dichterbij, maar zet een dynamiek van verdere bezuinigingen en tegenvallende economische groei in gang.

Rook

De oorzaak van de eurocrisis waren niet de overheden die te veel geld uitgaven. De overheidsschuld van de eurozone daalde na 1999 van 72% naar 66% in 2007.
Het was ook niet een klassieke asymmetrische schok die slechts een deel van de eurozone raakte. Het was de schok van de komst van de euro zelf, die de eurozone als geheel te boven moet zien te komen. Het was de rook over reële wisselkoersen die door de komst van de euro ontstond en die de losgeslagen financiele sector de kans bood om zich jarenlang rijk te rekenen. Dit is daarmee niet een crisis van Zuid-Europa, zoals de *subprime* crisis in de VS er niet een was van arme mensen die te grote huizen kochten. Waar slechte leningen worden afgesloten hebben beiden schuld. Het is dan ook alleen maar rechtvaardig als beiden zijden bijdragen aan de oplossing. Sterker, elk denkbare oplossing vereist dat de Noordelijke eurolanden in de buidel tasten en daarmee de Zuidelijke landen weer perspectief bieden.

Daar is tot op heden geen sprake van, de pijn en kosten zijn bijna geheel voor de rekening van Zuid-Europa gekomen, dat daardoor in een uitzichtloze situatie verkeert. Daardoor combineren we tot dusver het slechtste van twee werelden, probleemlanden krijgen geen steun maar moeten zelf wel bezuinigen. De zuidelijke (en Ierse) schulden zullen geherstructureerd moeten worden. G, goedschiks op een geordende wijze, of kwaadschiks doordat de zuidelijke eurolanden zichzelf failliet verklaren.

De keuze voor de toekomst is vervolgens of de eurozone als geheel door moet gaan: lossen we dit op en gaan we dan uiteen? Of wegen de voordelen van een munt zwaarder dan de nadelen en gaan we gezamenlijk door? De meeste politieke partijen belijden nog steeds dat ze willen voortgaan met de euro, maar lijken onvoldoende bereid de daarvoor benodigde overheveling van middelen te steunen. Middelen om de Europese banken van Europese steun te voorzien, middelen om een volgende schok op te vangen, die zeker zal komen in een eurozone die zulke grote verschillen kent in welvaartspeil en sectorspecialisatie, en vooral, middelen om een land als Griekenland de komende jaren flink te blijven steunen.

Deze verschillen kunnen ook reden zijn te kiezen voor het beëindigen van één euro. Gegeven de geringe bereidheid tot onderlinge steun, zien steeds meer economen dat als een wenselijke situatie. Paul Krugman vergeleek de euro onlangs met de goudstandaard. Het vasthouden daaraan maakte in de jaren dertig de crisis des te dieper. Een eigen munt biedt de Zuidelijke landen de kans van een devaluatie, een neuro en zeuro zouden economisch veel meer een eenheid vormen. Dat economisch succes mogelijk is buiten de eurozone hebben Zweden, Zwitserland en de Midden en Oost-Europese landen de laatste jaren laten zien. Daarbij zouden de Zuidelijke landen wel gezamenlijk moeten uitstappen.

Ongeacht of het een of twee euro's worden, zal ook het eendimensionale streven naar één interne markt in Brussel moeten veranderen. Regionale verschillen vragen om regionaal maatwerk. Dit betekent vaak juist minder harmonisering en meer ruimte om met nationaal beleid de economische conjunctuur bij te sturen. EU bandbreedtes voor bijvoorbeeld de btw maken het nu lastiger om dit maatwerk te leveren. Net zo wil de EU de nieuwe kapitaalseisen voor banken, die nadrukkelijk zijn opgesteld als minimumeisen, ook overal als standaard invoeren. EU-landen verschillen echter zeer in de mate waarin zij bloot staan aan het risico dat hun banken in problemen komen. Nederland kent net zoals de Britten en Zwitserland een ongekend grote bancaire sector. Daarom besloten zowel de Britten als de Zwitsers tot extra hoge kapitaalseisen. Die vrijheid moet Nederland ook hebben.

Nodig is ook dat de financiële sector weer in toom wordt gehouden. Het pre-euro visioen van elkaar onderbiedende lidstaten heeft juist op dit terrein plaatsgevonden. Het is de *light touch* regulering van deze sector die de huidige crisis heeft mogelijk gemaakt. Nodig is EU-toezicht, te beginnen voor de pan-Europese banken. Van de 29 geïdentificeerde wereldwijd 'systeemrelevante financiële instellingen' zijn er zeventien Europese banken. Een bank als Deutsche Bank is, met 82% van zijn bezittingen buiten Duitsland, alleen in naam nog Duits. Maar de Duitse overheid staat wel geheel garant voor vrijwel al deze bezittingen. Zoals de Engelse centrale bankpresident Mervyn King het zei: "Banks are global in life, but national in death".

Ideologische veren

Van meet af aan was de euro een munt met een politieke ziel, maar zonder economische levenskracht. Een klassieke economische schok, een vulkaanuitbarsting in Italië of een tsunami in Griekenland, had de munt nog wel overleefd. Dan had het Noorden de beurs getrokken. Maar het was de prijsverwarring die volgde op de invoering van de euro die Noord en Zuid uiteendreef. Door de huidige verwarring over de schuldvraag is er geen draagvlak voor een oplossing.

De ironie is dat het politieke project van de euro de politiek nu buitenspel heeft gezet. Eerst in de bakermat van de democratie, Griekenland, daarna in Italië. Ook in Nederland is de roep om een zakenkabinet niet meer van de lucht. Zonder aangescherpt stabiliteitspact had Nederland in 2013 niet zo hard geprobeerd de 3% norm te halen.

Juist de regeringsleiders die in de jaren negentig hun ideologische veren afschudde, hebben op fatale wijze de dynamiek van de markt onderschat. We staan nu voor de keuze: doorgaan met de euro kan, maar alleen als dat met hart en ziel is. Aan de politici de taak in te schatten of daar voldoende animo voor is. Mochten zij daar niet van overtuigd zijn, dan is het beter ten halve te keren en te proberen zo ordentelijk mogelijk tot twee zo groot mogelijke euroblokken te komen.

=

Literatuur

Gill Indermit en Martin Raiser, *Golden Growth; Restoring the lustre of the European economic model*, WorldBank, 2011

Roel Janssen, *De euro. Twintig jaar na het verdrag van Maastricht*, Amsterdam: De Bezige Bij 2012

Avinash Persaud, *"The euro's salvation lies in a little less Europe, not more Europe"*, Vox, 25.4. 2012, http://www.voxeu.org/index.php?q=node/7911

Kees Vendrik e.a., "Met deze EMU kiest Europa de verkeerde weg", *De Volkskrant* 13.2.1997.

Thuis-zijn is niet zonder meer nabijheid, schreef de filosoof Rudi Visker, het is een nabijheid in de afstand, het vooruitzicht van een hier. En daarom is het zo moeilijk om precies te zeggen wat ‘een Berlijner, een Madrileen en ons’ samenhoudt en een Europese identiteit geeft. Misschien wordt die identiteit juist bedreigd wanneer we haar als een hecht fundament voorstellen.

R. Visker, “On-Europese verlangens”, in: R. Visker, *Vreemd gaan en vreemd blijven*, Amsterdam: Sun 2005, p. 76-77.

Vier Europese kunstenaars reisden door hun continent en maakten omtrekkende bewegingen rond het hart. Op de volgende bladzijdes hun bevindingen.

Acht Europese politici, journalisten en wetenschappers werden gevraagd naar de Europese ziel. Op de volgende bladzijdes hun om-schrijvingen.

Esther Kokmeijer reisde naar het midden van alle 27 EU-landen:

Oostenrijk België Bulgarije
Cyprus Tsjechië Denemarken
Estland Finland Frankrijk
Duitsland Griekenland Hongarije
Ierland Italië Letland
Litauen Luxemburg Malta
Nederland Polen Portugal
Roemenië Slowakije Slovenië
Spanje Zweden Verenigd Koninkrijk

heim

“There are two kinds of people here, ‘ valley people’ and ‘’mountain people’. I come from the valley and didn’t like it up here, but I changed and now I don’t want to leave anymore. I became ‘mountain people’.”
– Cilli Kerschbaümer –

maison

“I have adapted the house myself, broke through the wall and made the bathroom, bedroom and clothing room. Maybe I feel at home here because it is my home.”
– Patrick Pleeck –

σπίτι

“Besides this house I have a small apartment, in the city. But I cannot sleep there. I need the quiet and the distance from my work to get some rest.”
– Nicos Katelari –

domácí

“This house was family property when we came here. We had to look after my mother, so it was a logical step to live in this house.”
– Voclav Vavricka –

kodu

“The house is small and cute, which makes it nice and cozy. It is just big enough for the two of us. When we are finished with the renovation it will be exactly as we like it, so I feel at home already.”
– Marika Niine –

koti

“I grew up here and have so many memories that I cherish. They stay fresh in my memory because the house has changed very little. The colors of the rooms for example, are still the same as when the house was built. We have painted them in the same color over and over again.”
– Arja Lapintaival –

heim

“The Barron who lived here called it the nicest house in the world and I agree. The view is fantastic. You can see as far as 70 km and on a clear day 27 villages can be seen.”
– Ariane Rettelgusch –

σπίτι

“The restaurant plays a major role in my life. We live above the restaurant, it is the living room for the entire family.”
– Christos Skouras –

baile

“I incorporated the old house that was here into the new design, so people can still see and feel the rooms as they were before.”
– Kevin Foley –

a casa

“The most important place in the house is the kitchen, there is a fireplace and we all meet here. It is the focal point of the house “
– Claudio Cantini –

namo

“I built this house with an axe and a hammer with my father. That means a lot to me, even though it is small and not very good. My dream is to build a new house with my son, here in the yard.”
– Antanas Barauskas –

eist doheem

“We spend most of our time in the small living room, while we have a large luxurious living room. We almost never use it; the small room is cozy and warm, close to the hearth.”
– Ernest Kerschen –

thuis

“We live quite rural. The house is only for shelter, the more space we have outside the less we need inside.”
– Daan Hartoog –

do domu

“The village has become more beautiful because of our home. It has a prominent place next to the fire station and breaks up the view to the fields. It completes the village.”
– Pawel Stangreciak –

acasă

“By building the house and the garden, we wanted to bring the countryside to the city. I think that worked out pretty well.”
– Maria Maier –

domáci

“I made all the woodwork in the house myself, which gives it atmosphere. I like it and it’s fun to make.”
– Lubo Holka –

en casa

“We live here with 4 generations of our family. We do many things together and support each other. If you want to work, you get a job. If you don’t, you don’t have to get a job.”
– Maria Rosa Martinez Castellanos –

hemma

“My house is just a box to sleep in.”
– Hans Danielsson –

у дома

"The mountains and my family are home to me.
Besides that it does not matter where I sleep."
– Peter Z. Petrov –

hjemme

"We have just moved here and for me this is paradise:
The sea, the air, the space, the views and the people on the island are great."
– Kenn Nielsen –

foyer

"We were fond of this house already when it wasn't for sale yet.
When we arrived with the agency later, we smiled to each other.
This is our dream house."
– Jenny Roosens –

otthon

"We have inherited the house and the land from my parents,
which is why we have an extra bond with it."
– Sándor Malata –

mājas

"This house does not feel like a home, it's a place to live.
Home for me is where I was born."
– Biruta Rode –

dar

"Since my husband died I find it difficult to go to the house,
there are too many memories of him."
– Widow of Jimmy –

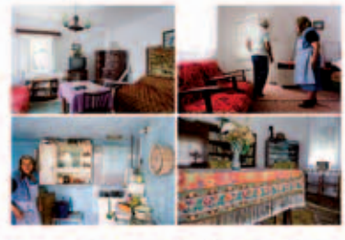
a casa

The house is built on the structure that my father built in 1981.
The old house has been integrated into the new home.
This makes the house extra valuable to me."
– José Oliveira –

domov

"It is the same with a house as it is with a woman,
not everything is perfect, but you get used to it."
– Franci Merela –

at home

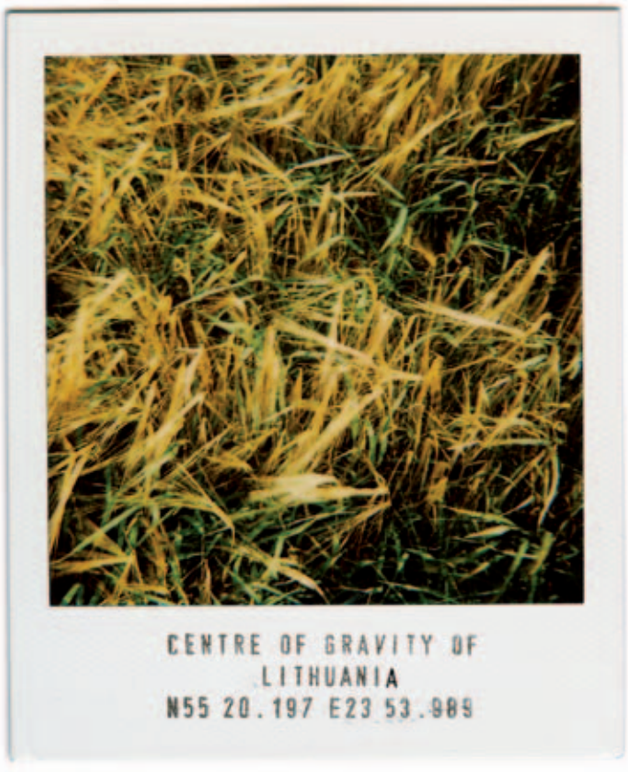
"We can see the river and the clouds from the house.
This is important because previously it took one day before our land was under water,
but today the land with our flock on it, is flooded within three hours."
– Joseph Dugdale Towers –

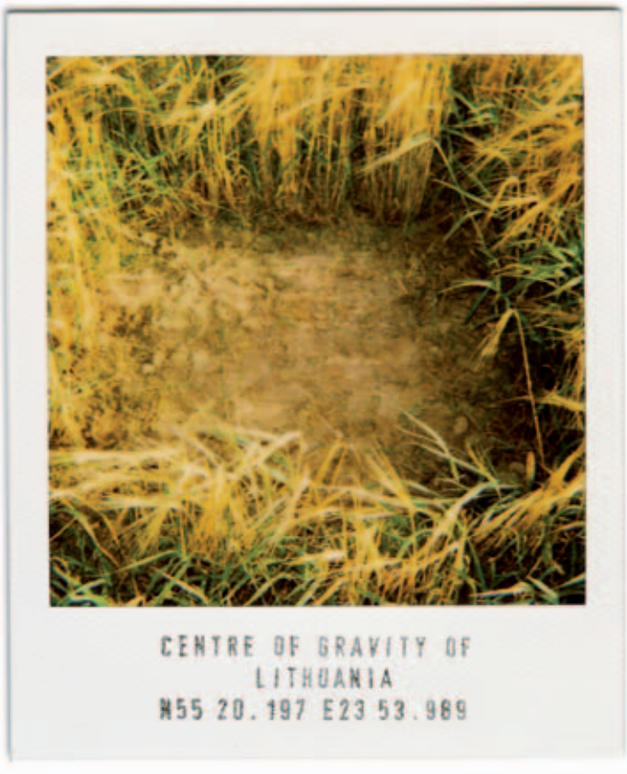

Esther Kokmeijer reisde met Henrik Jan Haarink naar het exacte geografische midden van de 27 landen van de Europese Unie. Kokmeijer: “Het landschap verbergt grenzen, coördinaten en meridianen. Deze orde van onzichtbare aanwezigheid intrigeert mij.” Aangekomen op het – door het kadaster berekende – zwaartepunt markeerde Kokmeijer met vergankelijke materialen de exacte vierkante meter, en bezocht ze de familie die er het dichtst bij woonde. De 27 huizen met bewoners vormen een willekeurige doorsnede van de Europese Unie, een overzicht van wat nu eigenlijk een thuis is in de verschillende culturen binnen Europa. De meeste mensen waren trots dat ze precies in het midden van hun land bleken te wonen. Esther Kokmeijer: “De glinstering in hun ogen zal ik nooit meer vergeten.”

Ze maakte polaroids van de plekken en de mensen, eenmalige momentopnames die niet eindeloos kunnen worden gereproduceerd zoals digitale foto’s.

Op de tentoonstelling *Contains the EU* werden alle 27 middelpunten samen een kubus. *Meer op www.estherkokmeijer.nl*

’s Nachts op het strand

★ Nu is ze aangekomen, de ziel van Europa. Ze zit op een rots op de *Isla de las Palomas*, de meest zuidelijke punt van Europa. Achter haar de muur van de citadel, de witte huizen van Tarifa en laatste uitlopers van Andalusië. Voor haar de *Estrecho* van Gibraltar, en op een steenworp afstand de kust van Afrika.

Haar bundeltje spullen heeft ze op de rots gelegd, veel zit er niet in: wat kleren en een verfomfaaid exemplaar van de Algemene Verklaring van de Rechten van de Mens, maar geen reisdocumenten, geen paspoort.

De ziel van Europa is tijdens haar tocht meerdere keren aangehouden omdat ze geen identiteitspapieren kon tonen. Ze is opgesloten, geïntimideerd, geslagen. Bij de ondervraging door de marechaussee, door de *Guardia Civiles*, heeft ze zich op haar recht als persoon beroepen, op haar vrijheid als mens, in Lille net zo goed als in Perugia, in Gent en ook in Triest. Dat ze steeds weer werd vrijgelaten was niet dankzij dat beroep; men wist gewoon niet waarheen ze kon worden uitgewezen, de ziel van Europa.

Nu zit ze daar, kijkt uit over de *Estrecho* en wacht op het invallen van de nacht. Ze heeft een deken over haar schouders gelegd en volgt met haar ogen de navigatielichten van de schepen: groen, rood, wit. Een containerschip, de *Cargo China*, een diepliggende olietanker, en twee trawlers, waarschijnlijk op weg naar de visgronden voor de kunst van Senegal.

De ziel van Europa weet dat ze ’s nachts komen, altijd ’s nachts, en velen landen op de *Playa de los Lances*, het eindeloze strand achter Tarifa. Ze kent hun getal, duizenden en nog eens duizenden de afgelopen jaren, overgezet van het andere continent in sloepen, nauwelijks zeewaardige *Pateras*, zoals de Spanjaarden ze noemen. Velen komen levend aan, anderen spoelen aan.

Ze staat op, de ziel van Europa, klautert over de rotsen, loopt langzaam langs de muren van de vesting, luistert. Ze denkt aan allen die hier op het oude continent aankwamen, aan de Feniciërs die zich als eerste op de *Isla de las Palomas* vestigden, aan Tarif ibn Malik, die hier in het jaar 710 als eerste Saraceen voet aan wal zette, aan allen die hier tijdens de *Conquista* aan land gingen en verder trokken. Ze denkt eraan dat zovelen hier langskwamen, ook in tegenovergestelde richting.

De ziel van Europa slentert langs de muur van de vesting, ze zou nu de stemmen willen horen van hen die werden opgesloten, hier in het *Centro de Internamiento para Imigrantes*; de stemmen van hen die over de zee kwamen, ergens werden opgepakt, in de armen van de *Guardia Civil* liepen; ze zou hun reisverhalen willen horen, hun stille hoop, hun angsten.

Ze gaat verder, over de smalle dam naar de *Playa de los Lances* en gaat op een boomstronk zitten. Ze wacht weer, de ogen gericht op de zee.

Ze wacht tot middernacht.

Dan ziet ze de eerste boot aankomen, hij schommelt op de golven en wordt het strand op geduwd. Mensen struikelen, vallen over boord en de ziel van Europa snelt erheen, ondersteunt hier een verzwakte man en neemt daar een oudere vrouw bij de hand, ze grijpt naar een kind, dat slaapt alsof er niets gebeurt, in dekens gehuld.

Ze helpt, de hele nacht lang, en ze is niet alleen. Vele helpers zijn er, mensen uit de buurt.

De ziel van Europa heet *égalité*, en ook zij is hier ooit van elders aangekomen, lang geleden.

=

Christoph Keller
Schrijver en journalist in Bazel.
Uit het Duits vertaald door Erica Meijers.

In de trein van Praag naar Berlijn

★ In het hart van Europa, zoals Praag vaak wordt genoemd, stap ik op een zondagmorgen om half zeven in de trein die uit Boedapest komt. Ik ga in de Hongaarse restauratiewagen zitten: „Jó napot!“ (goedendag). Mijn kennis van het Hongaars is beperkt, maar de kelner weet het toch te waarderen. In Berlijn zal ik uitstappen. Het is de perfecte gelegenheid om te mijmeren over de ziel van Europa.

Maar al kort nadat de trein Praag heeft verlaten, stel ik vast dat deze ziel niet goed in woorden is te vatten zonder pathetisch en eenzijdig te worden. Zo lukt het me niet om Europa recht te doen. Hoewel de aanwezigheid van een Europese ziel voor mij vanzelfsprekend is, is het moeilijk haar te beschrijven. Mijn Europese identiteit is mij als het ware in de schoot geworpen: mijn moeder is Duitse, mijn vader Nederlander en mijn man Tsjech. Ik ben opgegroeid in Duitsland, studeerde in Rotterdam en woon al vijftien jaar in Praag: ik ben kortom door en door Europees. En zonder pathetiek zou ik daaraan willen toevoegen: met hart en ziel.

De vraag of Europa een ziel heeft is voor mij net zo boeiend als de vraag naar de eigenschappen van die ziel. Want ik behoor tot diegenen voor wie Europa een bijzondere betekenis heeft. Het is voor mij ondenkbaar in een Europa zonder ziel te wonen. Dat zou net zoiets zijn als vriendschap zonder vertrouwen. Een zielloos Europa klinkt koud, uitdrukkingsloos en afstandelijk. En dat is wel het laatste wat Europa voor mij betekent. Ik ben me ervan bewust dat dit niet voor iedereen het geval is en dat niet iedereen in Europa een ziel vermoedt of zich de vraag stelt, waar Europa zich bevindt. Onlangs vroeg een receptiemedewerker in een hotel in Berlijn mij: “Pardon voor deze domme vraag, maar in welk land ligt Praag?” Meestal antwoord ik in dat soort situaties: “Dat is toch helemaal geen punt.” Maar deze keer kreeg ik dat als overtuigd Europeaan niet over mijn lippen.

De trein rijdt het grensstation Bad Schandau binnen. Vroeger werd hier mijn Duitse paspoort gecontroleerd, nu krijg ik een smsje over de tarieven in de EU. De rivier waar we langsrijden blijft dezelfde, maar heet nu de Elbe in plaats van de Labe. Rivieren verbinden, wanneer je weet van waar ze komen en waarheen ze stromen.

In 1989 was ik zestien. Ik geloof niet dat ik toen de vraag of Europa een ziel heeft, van harte met ‘ja’ beantwoord zou hebben. Ik wist weinig over Europa, Europa was een verdeeld continent. Na de *Wende*, de fluwelen revolutie, de ineenstorting van het IJzeren Gordijn of hoe je deze mijlpaal in de Europese geschiedenis ook maar wilt noemen, ging er een geheel nieuwe, tot dan toe ontoegankelijke wereld voor mij open. De val van de muur maakte me nieuwsgierig naar (Oost) Europa. In de jaren die volgden raakte ik ervan overtuigd dat het Europese project alleen levensvatbaar is, wanneer Europa voor zijn inwoners meer wordt dan een reeks toeristische hoogtepunten. Het zal deel moeten gaan uitmaken van het leven van zijn burgers: we moeten Europa (be)leven.

Aan dit leven met en tussen de verschillende werelden denk ik vooral, wanneer ik het over de ziel van Europa heb. Europa’s ziel is het resultaat van onze subjectieve ervaringen, onze verbeeldingskracht en onze overtuigingen. Ze is een brug tussen werelden, die daardoor tot *één* doorleefde wereld worden. Alleen wanneer Europa meer betekent dan een nuttig samenwerkingsverband kunnen we, nieuwsgierig en open, tussen al die werelden heen en weer bewegen. Alleen wanneer we de moed opbrengen om elkaar te vertrouwen, kan er zoiets als een Europese gevoelswereld ontstaan, een Europees bewustzijn, dat we overigens steeds opnieuw zullen moeten (uit)vinden.

Pro-Europese politici en economen benadrukken tegenwoordig graag, dat we in Europa op elkaar aangewezen zijn, dat er sprake is van lotsverbondenheid. En hoewel dit zeker in tijden van crisis niet onwaar is, betwijfel ik of je hiermee aan burgers het vertrouwen en de motivatie geeft om Europa te steunen. Het woord ‘lotsverbondenheid‘ heeft een bittere, fatalistische bijsmaak. Het werkt uiteindelijk niet als solide basis voor een Europees bewustzijn, omdat het geen stabiliteit geeft en evenmin bijdraagt aan een Europese identiteit. Een gemeenschap die door het lot met elkaar is verbonden, is in tijden van crisis hooguit een nuttig samenwerkingsverband. Maar alleen als we de mogelijkheid hebben onszelf als Europeanen uit te proberen en te ontwikkelen, kan Europa veel meer zijn dan dat. We moeten onszelf die ruimte dan wel willen en durven geven. Zo denk ik over de Europese ziel, in de trein ergens tussen Praag en Berlijn, onderweg in Europa.

=

Eva van de Rakt
Directeur groene denktank ‘Heinrich Böll Stichting’ in Praag. *Uit het Duits vertaald door Erica Meijers.*

★ Een ontluikende romance kan smeulen of knetteren. Elektriciteit heeft daar ook een handje van. Neem onweer. De opgebouwde spanning zoekt de kortste weg door de lucht en ontlaadt zich in vonken of licht. Dat gaat gepaard met een bliksemflits. In de liefde is naast de hoogte van de spanning, de sfeer en het moment van belang. De afstand tussen beiden polen doet er minder toe. Als de spanning hoog genoeg is, volgt de rest vanzelf.

Zo ook de Europese eenwording, die begon met de onwaarschijnlijke, maar energieke huwelijksaanzoek van Frankrijk aan Duitsland. “De Franse regering stelt voor de gehele Frans-Duitse productie van kolen en staal te plaatsen onder een gemeenschappelijke Hoge Autoriteit,” kirde Robert Schuman, de Franse minister van buitenlandse zaken op 9 mei 1950, “De solidariteit van de productie welke aldus tot stand zal komen, zal tot gevolg hebben, dat een oorlog tussen Frankrijk en Duitsland niet alleen ondenkbaar, doch ook materieel onmogelijk wordt.” En Konrad Adenauer, de eerste bondskanselier van West-Duitsland, antwoordde met ‘Jawohl’.

Het moment was daar, juist omdat de wonden van de zoveelste oorlog op het oude continent nog vers waren. In 1952 ging de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS) van start. In 1958 volgde verdere economische integratie door de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Eenentwintig lidstaten en vijf grote verdragswijzigingen later, zijn we aanbeland bij de huidige Europese Unie. Zelden heeft de geschiedenis een toekomstvisie zo gelijk gegeven als die van Schuman. Oorlog tussen Frankrijk en Duitsland is inderdaad onvoorstelbaar geworden. Het waren politici – toen nog staatsmannen geheten – die het historische moment na de Tweede Wereldoorlog begrepen en aangrepen. ‘Over je schaduw springen’, heet dat tegenwoordig.

Maar kolen en staal zijn al lang uit de ziel van Europa verdwenen. Het smeltvuur is gedoofd, de mijnen gesloten. Wie nu kolen zegt, denkt aan klimaatverandering, stoflongen en massawerkloosheid. Wie staal zegt, ziet Indiase multinationals. Kolen en staal zijn van het hart naar de periferie van de economie verschoven. Het huwelijk van de EGKS is in 2002 automatisch ontbonden.
De liefde voor het Europese project lijkt ook bekoeld. Europa smeult, maar moet weer knetteren van de energie. De meest hartstochtelijke en slimme manier om Europa een *kickstart* te bezorgen is de aanleg van een pan-Europese *supergrid* ten bate van groene energie. Dit project schept direct nieuwe groene banen en maakt Europa onafhankelijk wat betreft energie en klimaatneutraal. Zie het als de nieuwe huwelijkse voorwaarden.

Een *supergrid* verbindt de Europese lidstaten door middel van een elektriciteitsnetwerk dat loopt van Sicilië in de Middellandse Zee tot de poolcirkel in Zweden. Als de wind gaat liggen op de Noordzee, komt de elektriciteit van enorme zonnecentrales uit Spanje. Als het stevig waait in Nederland, kan elektriciteit goedkoop geleverd worden aan de Finnen. Door een *supergrid* kan de energie altijd geleverd worden waar de vraag en dus de opbrengst het hoogst is – in héél Europa. Dat is handig, want de opbrengst van duurzame elektriciteit, met name van zon en wind, zijn nauwelijks voorspelbaar.

Klinkt het als fantasie, zo’n *supergrid*? Sla The *Battle of the Grids* er op na. In dit in opdracht door *Greenpeace* geschreven rapport uit 2011 blijkt dat in 2030 alle lidstaten van de EU onderling verbonden kunnen worden met een investering van 100 miljard euro (plus nog eens 74 miljard tot 2050 om het karwei helemaal af te maken). Volgens dit onderzoek kan Europa in 2050 energie-onafhankelijk, klimaatneutraal én elektrisch geïntegreerd zijn.

Het kán – maar de vonk moet weer overslaan. En daarvoor is zoals gezegd een hoge spanning en een goede sfeer noodzakelijk. Dankzij Merkels *Atomausstieg* (Duitsland sluit alsnog vroegtijdig al haar kerncentrales) en het Duitse energieoverschot (op een zonnige dag produceert Duitsland inmiddels 20.000 gigawatt door zonnepanelen) is een groen *supergrid* voor Duitsland handig voor de import en export van elektriciteit. Hollande denkt dat alleen investeringen en groei de huidige eurocrisis kunnen bezweren – en ook hier passen investeringen in een *supergrid* naadloos. De noodzakelijke spanning lijkt zich op te bouwen.

De *supergrid* is een elegante oplossing en een inspirerend Europees project voor de eenentwintigste eeuw, zoals de EGKS het juiste idee was na de Tweede Wereldoorlog – het komt nu aan op een goede sfeer. Hollande zal op zijn knieën moeten en om Merkels hand dingen. De Europese Gemeenschap voor Groene Stroom kan tot stand komen als de vonk tussen Merkel en Hollande overslaat.

=

Pepijn Vloemans
Medewerker Bureau de Helling

De vonk tussen Merkel en Hollande

Trekhaak Gezocht!

Theatermaker Tjerk Ridder lifte met een caravan – zonder auto – , zijn gitaar, teckel Dachs en journalist Peter Bijl van Utrecht naar Istanbul onder het motto: je hebt anderen nodig om verder te komen.' Het werd een Europees onderzoek naar gastvrijheid en welwillendheid. De mensen die hem hielpen schreven het stappenplan naar hun droom in de caravan voor hem op en kregen dat in een conservenblik mee naar huis.

Trekhaak Gezocht! werd een boek/dvd en een multimedia theatervoorstelling. Zie www.trekhaakgezocht.nl

Jag vil leva i Europa

★ Volgens sommige linguisten heeft het woord 'Europa' een semitische oorsprong, zoals het Akkadische *erebu,* wat zonsondergang betekent; aangezien de zon inderdaad ondergaat in het westen. Het A*vondland*, een vergelijkbare term, wordt soms ook gebruikt om Europa te beschrijven, alhoewel het woord een beruchte reputatie heeft verkregen sinds Oswald Spengler's dystopische boek *Der Untergang des Abendlandes.*

In een ver verleden, toen Europa Europa nog niet was, werd in het zuiden van ons werelddeel de term 'Europa' ontwikkeld. Daar ontstond de Griekse legende van de Feniciaanse prinses Europa, die Zeus meenam naar Kreta, en tegen 500 voor Christus raakte 'Europa' ook bekend in het midden en noorden van Griekenland, en vervolgens nog verder noordelijk. Het Romeinse Rijk, bakermat van de Europese beschaving, had geen ideeën over het Europese continent. Het was *Roma* of *Imperium Romanum,* en daarna pas de rest. Zelf kom ik uit het barbaarse Noorden, het land dat later bekend zou worden door zijn plunderende Vikingen (alhoewel handel zeker een belangrijkere activiteit was voor de oude Noorse samenleving), uit een land met een naam die verwijst naar het Noordelijke Pad – *norð vegr* – Noorwegen. Zelfs vandaag spreken we bij ons nog over Europa als over 'het continent'. Maar uiteindelijk werd de term, en daarmee de idee 'Europa' overal verspreid en vandaag weten we niet beter, dan dat we in Europa leven. Ook ik ben een Europeaan:

Het is onmogelijk over de Noorse geschiedenis spreken zonder ook over de geschiedenis van Europa te spreken. Ze zijn verbonden.

Maar inmiddels heeft Europa ook een andere betekenis gekregen: die van de Europese Unie. En hoewel Noorwegen deel uitmaakt van de Schengen-overeenkomst, de Europese Economische Unie en nog een groot aantal andere afspraken, is het geen lid van de Unie. De Noren staan aan de zijlijn, en volgense recente onderzoeken wil een merendeel dat zo houden. Waarom? Nationalistische sentimenten spelen een rol, natuurlijk, maar de oppositie tegen het lidmaatschap is vooral sinds het uitbreken van de financiële crisis gegroeid. Met een op olie gebaseerde economie – dusdanig dat de welvaart in gevaar zou komen zonder petroleum – staat Noorwegen stevig op eigen benen. Alhoewel veel Noren links stemmen, reiken de gevoelens van solidariteit niet tot aan Griekenland, de origine van Europa. In feite is de oppositie tegen de Europese Unie het grootst aan de linkerkant. Voor links is de Unie een neoliberaal project. De enige politieke partij die volmondig voor de toetreding van Noorwegen tot de Europese Unie is, is opmerkelijk genoeg de Conservatieve partij, zusterpartij van de Britse Tories.

Ondanks alle terechte kritiek op de Unie voel ik me een Europeaan. Waarom? Uiteindelijk gaat het om een gevoel van samenhorigheid: ik voel me thuis in Europa. Zelfs wanneer ik thuis ben, op het Noorse platteland en uitkijk op een erg Noors fjord, omgeven door Noorse bergen, voel ik me Europeaan. Europa is een emotie, elegant samengevat door de Zweedse zanger Jan Hammarlund in zijn lied *Jag vil leva i Europa* (Ik wil leven in Europa) tijdens het koudste moment van de Koude Oorlog: *Jag vill leva i Europa, jag vill älska och sjunga här. Jag vill skratta och gråta och dansa. Jag är yr och förlorad och kär. När jag tänker på hela Europa. Och på oss som hör hemma här.* En ik kan niet anders dan het nazingen: Ik wil leven in Europa, ik wil liefhebben en zingen hier. Ik wil lachen en huilen en dansen. Ik ben euforisch, verloren en verliefd. Als ik denk aan heel Europa. En aan ons, die hier thuishoren.

=

Oyvind Strømmen
Journalist, vertaler en schrijver

Op zoek naar het menselijke gezicht van Europa reisde fotograaf Bruno van den Elshout voor zijn project Us Europeans een jaar door de 27 lidstaten van de Europese Unie. Hij bezocht meer dan 200 Europese steden, interviewde 2 700 jongeren en schreef 365 artikelen over het Europese leven van alledag. Na afloop stelde hij het boek Crossroad Europe samen en concludeerde hij dat alleen wederzijds inlevingsvermogen en solidariteit een uitweg uit de Europese crisis kunnen bieden.
Zie www.useuropeans.com

Kasia (27, Pools):
"Ik weet nog hoe ik me vroeger verstopte als president Jaruzelski op TV kwam. Hij had een enge bril en een angstaanjagend gezicht."

Constantinos (24, Cypriotisch): "Hoewel het inmiddels mogelijk is om het bezette deel van Cyprus te bezoeken, doe ik dat niet zo lang ik aan de grens een paspoort moet laten zien. Dan zou ik de bezetting erkennen en dat doe ik niet."

Europese zielen

★ Het is een veelgehoorde uitspraak dat je Europa eerst achter je moet laten om je Europeaan te voelen, net zoals de ware aard van 'de Nederlander' aan de Spaanse Costa pas tot volle wasdom komt.

Een soortgelijke ervaring had ik in 2008 tijdens mijn eerste verblijf in Sint-Petersburg, die majestueuze stad aan de grens van Europa: uiterlijk zo familiair, maar tegelijkertijd zo ongrijpbaar. Op de laatste dag van mijn bezoek zwierf ik over de eindeloze Nevskiprospekt toen het begon te regenen. De Kazankathedraal bood een goede plek om te schuilen, al voel ik me als atheïst nooit zo op mijn gemak in Russisch orthodoxe kerken. Als vrouw zonder hoofdbedekking val je direct op als buitenstaander. Nederig schuifelde ik voort langs de zijmuren van de kerk, tot ik bemerkte dat er een dienst gaande was. Nu heb ik in Europese kerken verscheidene misvieringen bijgewoond, maar nooit heeft er één zoveel indruk op me gemaakt als die ene in de Kazankathedraal.

Het schouwspel bestond uit een grote groep Russische vrouwen die prachtig stond te zingen, terwijl ze in een met wierook gevulde ruimte in de rij stonden om een icoon te kussen. Was het 'de Russische ziel' die zich hier aan mij openbaarde? Ook al begreep ik de woorden die ze zongen niet, mijn hart verstond ze wel: tonen van lijdzaamheid, een klaagzang. Het gemeenschappelijke leed dat op hun schouders drukt en de kracht om het te dragen. Of zoals Gogol het zo treffend verwoordde in zijn *Dode Zielen*: "Hoe komt het dat jouw droevig lied dat van zee tot zee heel je wijde ruimte door wordt gedragen, mij onophoudelijk schallend in de oren klinkt? Wat ligt erin verborgen, wat verschuilt zich in dat lied? Wat is het dat mij roept, wat snikt daar zo, wat grijpt mijn hart zo aan? Wat voor klanken zijn het die mij zo smartelijk kussen, die tot diep in mijn ziel doordringen, en zich weven om mijn hart? Rusland?"

Dat gevoel van een collectieve last was nieuw voor mij. Opgegroeid in een onbezorgd West-Europa waar iedere dag mooier was dan de vorige, leek alles in het leven haalbaar, zolang je maar je best deed. Maar nu, als ik spreek met getalenteerde studenten uit Spanje die hier komen studeren omdat er in Zuid-Europa geen enkel perspectief voor ze bestaat, lijkt die Europese droom te vervagen. En terwijl het individu in Rusland steeds krachtiger optreedt – getuige de politieke demonstraties – kijkt het individu in Europa somber voor zich uit en vraagt zich af wanneer de donkere wolken die zich boven zijn hoofd hebben samengepakt zullen losbarsten in noodweer. Collectieve zorgen die we tegenwoordig allemaal delen. Het Europese optimisme van voorheen heeft plaatsgemaakt voor Europees pessimisme.

Die dag in de Kazankathedraal, waarop de Russische ziel zich even aan mij openbaarde, lijkt nu – in retrospectief – een aankondiging te zijn geweest van een transformatie die zich in mijn Europese ziel voltrekt. Niet langer lacht de toekomst mij zorgeloos tegemoet. Integendeel, de zekerheden van weleer wankelen op hun afbrokkelende sokkels. In het verleden hebben de Europeanen bergen weten te verzetten. Waar is die daadkracht gebleven? Wat mij beangstigt, is de oorverdovende ideologische stilte anno 2012, waarin de vertolkers van angst en ressentiment een breed uitgemeten podium krijgen, terwijl de overige politici niet boven hun dagelijkse beslommeringen uit weten te stijgen. Het is aan alle Europeanen met een groen hart om te verkondigen dat een collectief probleem om een duurzame oplossing vraagt op Europees niveau. En om bezieling!

=

Ingeborg Visscher
Student geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam

Deze tekst werd al eerder gepubliceerd op www.bureaudehelling.nl
Daar zijn over het thema 'De ziel van Europa' nog veel meer bijdragen te vinden.

Peter (26, Deens):
"Er is veel middelmatigheid en saaiheid in Denemarken. Denen zijn niet extreem gelukkig, ze zijn vooral snel tevreden."

Leif (28, Duits):
"Duitsers plannen liever dan dat ze improviseren. Als ik bij mijn ouders langsga zonder eerst te bellen, weet ik dat ze zich ongemakkelijk voelen."

Europeaan zijn en Europeaan worden

★ Bij het woord 'Europa' denken velen aan Griekenland en vooral aan de Griekse mythologie. Voor een niet-nationalistische Griek is het een ironische en misschien zelfs dubieuze onderneming om een paar duizend jaar terug te gaan in de tijd, naar de 'bakermat van de democratie' en vervolgens de lofzang te zingen op wat die democratie ons heeft geschonken.

De ultieme ironie van Europa is dat ze begon als een mythe over seksueel verlangen en goddelijke ontvoering en dat ze – verrassend genoeg – voor velen in de wereld nog steeds een symbool is van macht en verlangen.

Al sinds de antieke oudheid staat Europa voor een ruimte met land en zee met wisselende geografische grenzen. Ook de binnengrenzen hebben de neiging van tijd tot tijd te verschuiven als gevolg van machtsuitoefening en recent ook als gevolg van het verlangen om te leren van fouten in het verleden. Europa heeft zich verbonden aan vrede, begrip, solidariteit en een hele waaier aan waarden die de pretentie hebben om 'het leven' in het hart van de Europese belangen en dromen te plaatsen.

Ik heb in het verleden tien jaar in Nederland, Ethiopië en de Verenigde Staten gewoond. Ik voelde me voor het eerst echt Europeaan toen ik in de 'Nieuwe Wereld' terecht kwam. Engels als communicatiemiddel bleek goed te werken en ook bij de (althans oorspronkelijk) multiraciale en multi-etnische ambiance voelde ik me prettig. Het grote verschil zat hem in de mentaliteit van de gemiddelde 'Joe on the street': er was sprake van een ander historisch besef (of een gebrek daaraan), maar vooral van een onheilspellend verschil tussen enerzijds de naïeve, jonge, optimistische en energieke Amerikaan die geen vragen stelt en anderzijds de tamelijk zwaar op de hand zijnde, oude en wijze Europeaan die niet kan ophouden met het stellen van vragen en het bedenken van nieuwe vragen.

Europeaan zijn en/of worden is niet gebaseerd op een gezamenlijk verleden van lijden, zoals het geval is voor veel Afrikanen, noch op een als voorbeschikt ervaren ijver om 'goed te doen' zoals voor veel Amerikanen geldt. Europa is een mozaïek van voormalige vijanden, van wie de meeste zich steeds meer bewust worden van hun historische ondoelmatigheden, tekortkomingen en doodlopende wegen. Europa is de enige geografische ruimte op onze planeet waar de cruciale filosofische vraag naar de verhouding tussen individu en gemeenschap nog altijd geen definitief antwoord gekregen heeft. Vandaag de dag wordt bij de definitie van onze identiteit eindelijk rekening gehouden met de dynamische interactie tussen individu en gemeenschap.

Wellicht is geweld nog altijd de 'vroedvrouw van de geschiedenis', zoals Friedrich Engels zei, maar in Europa weten we inmiddels dat een vroedvrouw onder bepaalde omstandigheden ook moeder én kind kan doden. En hoewel Europeanen nog altijd geweld gebruiken, zowel in hun privélevens als op nationaal en international niveau, zijn we het er allemaal over eens dat dit moreel onjuist is. We hebben de neiging te beweren dat we door omstandigheden tot geweld worden gedwongen, maar steeds meer Europeanen zijn zich ervan bewust dat we die omstandigheden zelf creëren. Ons handelen wordt niet bepaald door een 'goddelijke hand' of demiurg.

Daarom moet Europa de principes die het zelf enkele decennia geleden formuleerde, voortvarender in de praktijk brengen. Op dezelfde manier waarop Odysseus zijn oren dichtstopte voor het verleidelijke gezang van de Sirenen, moeten wij Europeanen ons doof houden voor politieke voorstellen die ons en onze vertegenwoordigers afleiden van onze oorspronkelijke uitgangspunten. Die idealen maken van grenzen vervagende lijnen op de stukjes papier die we landkaarten noemen. We moeten solidariteit vertalen in dagelijkse handelingen en haar niet reduceren tot biljoenenleningen, verleend via bankiers die er winst mee maken. Solidariteit moet worden opgevat als een principieel *commitment* die het leven beschermt en waardigheid respecteert.

Historisch bekeken is Europa nooit een gesloten fort geweest. Integendeel, sinds de tijd van de oude Griekse kolonies rond de Middellandse en Zwarte zee, de roemruchte zeeavonturen van de Vikingen, de continue stroom nieuwkomers zoals Germaanse stammen, Slaven en Turken, sinds het Romeinse *Mare Nostrum* en meer recent sinds de meedogenloze koloniale verovering van een aantal moderne Europese staten, is Europa steeds uitgedijd, heeft het bevolkingsgroepen geëxporteerd, heeft het zich welvaart toegeëigend en heeft het verschillende keren geflirt met de gedachte van de wereldheerschappij. De oproep om een Europees fort te bouwen zou als een misplaatste grap klinken, wanneer het niet een toename van het lijden van vele mensen met zich mee zou brengen. Volgens sommigen brengen immigranten die naar Europa komen eenvoudigweg een tegenbezoek, nadat Europeanen in het verleden hun landen 'bezochten'. Zolang Europa doorgaat ' terrorisme te bestrijden' met grof geweld, zonder iets te doen aan de oorzaken van armoede en gebrek in de ontwikkelingslanden, moet men zich niet verbazen dat Europa steeds weer met grote groepen immigranten wordt geconfronteerd. Om een lang verhaal kort te maken: wanneer we de vicieuze cirkel van macht en overheersing willen doorbreken, zullen we onze historische ervaringen moeten verwerken en beginnen onze hoogstaande waarden in de praktijk te brengen.

Het Europa waar ik trots op ben is de geografische ruimte Europa waar men niet bang is om de werkelijkheid onder ogen te zien en de confrontatie aan te gaan met bestaande modellen en paradigma's, waar men duizendjarige ervaringen om weet te zetten in positieve actie voor onze planeet. Het Europa van mijn hart en ziel zou zichzelf moeten beschouwen als een 'ecolocomotief' van vrede en sociale gerechtigheid voor zowel Europeanen als niet-Europeanen.

=

Kostas Loukeris
President van het Groene Instituut voor onderzoek en documentatie in Griekenland
Uit het Engels vertaald door Erica Meijers

★ Een scholier kijkt uit het raam van zijn klaslokaal, de zon schijnt, er is geen wolkje aan de hemel. Hij zucht diep. “Wat een prachtige dag. Het zou vandaag kunnen zijn.” Hij kijkt nog eens en verzucht weer: “Het zou vandaag kunnen zijn.” Zijn leraar hoort hem en vraagt: “Wat zou vandaag kunnen zijn?” De jongen antwoordt: “Vandaag zou de dag kunnen zijn dat het communisme aan zijn einde komt, want mijn vader zegt: ‘Het zal een prachtige dag zijn wanneer het communisme aan zijn einde komt’.”

Deze grap hoorde ik van een Slowaakse collega. Het was vrijdagavond in Yerevan. We zaten aan tafel met ambassadeurs en parlementariërs. Allemaal aanwezig in Armenië om de verkiezingen waar te nemen. Er was een Spaanse wier ouders de burgeroorlog meemaakten, een Let die opgroeide achter het IJzeren Gordijn, een Hongaar met familie in Oostenrijk, een Oost-Duitser, twee Nederlanders van ‘na de oorlog’ en de Slowaak, die soms nog spreekt van Tsjechoslowakije. Het was een plechtige avond. Twintig jaar onafhankelijkheid van Armenië liet ons mijmeren over de lotgevallen van de vrijheid in de eigen geschiedenis. En ieders geschiedenis bleek weer verbonden met die van de anderen. De ziel van Europa zat aan tafel die avond.

Vaak overvalt je een historische sensatie bij dit soort gesprekken, of als je op de Engelenburcht in Rome staat, of op het slagveld van Verdun. Ik ben er enorm gevoelig voor. Maar de ziel van Europa kan niet alleen bestaan uit een gedeeld verleden van wisselende vijandschappen. Dat we inmiddels uit de loopgraven gestapt zijn en gezamenlijke lessen getrokken hebben uit een verleden vol moordpartijen, dat hoort er ook bij. Mensenrechten, tolerantie voor minderheden, vrijwillige integratie in plaats van verovering, ze gelden inmiddels als Europese waarden.

De vraag naar de ziel van Europa is typisch Duits, zou Luuk van Middelaar vermoedelijk zeggen. In zijn boek *De Passage naar Europa* (2009) onderscheidt hij drie methoden om het Europees ‘wij-gevoel’ te versterken. De Duitse, romantische methode probeert een gemeenschappelijke culturele en historische identiteit te smeden. Het benoemen van ‘Europese waarden’ past daarin. De Romeinse methode is prozaïscher: brood en spelen. We voelen ons meer Europeaan naarmate we meer voordeel hebben van de Europese samenwerking. De Griekse methode tenslotte beoogt de democratische participatie van burgers te vergroten: hoe meer zeggenschap we hebben, hoe meer we Europese besluiten als ‘onze zaak’ ervaren.

Met de Duitse methode alleen redt Europa het niet, zo vrees ik. De Europese waarden staan onder druk. Zo heeft het idee postgevat dat de bescherming van mensenrechten elitair en achterhaald is. De VVD zet vraagtekens bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. De Britse regering riep onlangs de lidstaten van de Raad van Europa bijeen in Brighton om te discussiëren over de inperking van de bevoegdheden van dat Hof. Ze kreeg goeddeels nul op rekest, dat dan weer wel.

Als conservatieve en populistische politici over vrijheid spreken, dan gaat het steeds vaker om de vrijheid van het collectief, van de natiestaat. De vrijheid van het individu is daaraan ondergeschikt – dat geldt in elk geval voor het afwijkende individu. Omdat Europese mensenrechten eenieder bescherming bieden – ook de vreemdeling, de dissident en de delinquent – kan Europa als bedreiger van de vrijheid worden weggezet.

Conservatieven en populisten grijpen vaak terug op een glorieus nationaal verleden. Ook al heeft dat feitelijk maar kort bestaan. Er staat een boekje in mijn kast uit 1988, het eerste jaar van mijn geschiedenisstudie: *De Eenwording van Nederland* door Hans Knippenberg en Ben de Pater. Ik herinner me een hoofdstuk over het gelijkstellen van de klokken. Lang had iedere stad zijn eigen tijd. In de negentiende eeuw pleitten uitbaters van diligence-diensten voor een standaard Nederlandse tijd, om hun dienstregelingen eenduidiger te maken. Pas in 1909, onder druk van spoorbedrijven, kwam er één Nederlandse tijd. Een handige vernieuwing, die Nederland ook tot een hechter land maakte.

Van Middelaar zou de eenheidstijd scharen onder de Romeinse methode voor het creëren van een wij-gevoel. We groeien tezamen vanwege het praktische voordeel. En zoals het voor Nederlanders inmiddels vanzelf spreekt dat Den Haag besloot hoe laat het is, zo vinden Europeanen het straks wellicht vanzelfsprekend dat Brussel beslist hoeveel onze euro waard is. Maar voorlopig is dat noch vanzelfsprekend, noch werkelijkheid. Het zwaartepunt van de besluitvorming over economisch beleid ligt in de nationale hoofdsteden. Groeiende verschillen in concurrentievermogen en lichtzinnige markten hebben de euro in een crisis gestort, die eindeloos voortduurt vanwege onenigheid tussen regeringen. De machtigste regering, die in Berlijn, blokkeert elk reddings- en investeringsplan dat ook maar het geringste risico van geldontwaarding met zich meebrengt, vanwege het Duitse inflatietrauma uit het Interbellum.

In deze situatie is het veelgevraagd van burgers om de voordelen van de Europese integratie te blijven zien en het gezag van ‘Brussel’ te accepteren. Bij tegenslag bijt de Romeinse methode in haar eigen staart. De keizer die geen brood en spelen meer kan bieden, riskeert de volkswoede.

Een andere keizer kiezen, dat zou een elegante oplossing zijn. Zeg maar de president van Europa. Laat hem of haar niet door tachtig miljoen Duitsers gekozen worden, maar door vijfhonderd miljoen Europeanen, uit de lijsttrekkers voor het Europarlement. Volgens de Griekse methode worden we dan allemaal medeverantwoordelijk voor de keuze tussen bezuinigen en investeren, tussen straf en solidariteit. We kunnen wat minder makkelijk de schuld afschuiven op frivole Zuid-Europeanen of starre Duitsers.

Een president met een kiezersmandaat, met voldoende gezag om knopen door te hakken, dat is wat Brussel in crisistijd zo node mist. Democratie is lastig en tijdrovend, maar verschaft ook legitimiteit. Een bezield Europa, kortom, zal én Duits én Romeins en Grieks moeten zijn.

=

Judith Sargentini
Aanvoerder van de GroenLinks-delegatie in het Europees Parlement

Een andere keizer

Jonmar van Vlijmen (Office for New Europeanism) reisde met zijn mobiele kantoor 'Office O.N.E.' door Europa, en hij mensen vroeg naar de betekenis van Europa. Office O.N.E. is een vorm van pop up democratie, waarin nieuwe symbolen voor Europa ontstaan, met ondermeer een Europese vlag, Europese munten en een nieuwe Europese president. Hij wil zo de transnationale dialoog bevorderen. Rechts een collage: Herman van Rompuy versus de Leviathan uit 1651. Zie www.jonmarvanvlijmen.com

De utopie van het 'nog-niet'

★ De Duitse dichter Novalis (1772-1801) kon met Europa nog zijn stoutste romantische dromen verbinden. In zijn *Die Christenheit oder Europa* (1799) vestigt hij zijn hoop op een Europa dat ruimte biedt aan een humaniteit waarin allen gelijkelijk worden bezield door een geest van liefde.

Hij koestert die hoop omdat in Europa de herinnering leeft aan het Grote Verhaal dat de liefde de hemel in prijst opdat die op aarde verwerkelijkt wordt. Novalis denkt daarbij aan de Middeleeuwen toen de droom van die hemel op aarde tot op zekere hoogte werkelijkheid geworden was. Vandaar dat hij zeggen kon: christenheid (dat is dat Grote Verhaal) *of* Europa. Want hij zei met beide woorden in de grond van de zaak hetzelfde: de christenheid was Europees, Europa was christelijk.Toch romantiseert Novalis dat 'christelijke Europa' van weleer niet: "Nog was de mensheid voor dat heerlijke rijk [van de liefde] niet rijp, niet ontwikkeld genoeg." Zijn romantiek denkt vooruit, aan een tijd die komen gaat, ja al bezig is te komen: "de nieuwe tijd waarin staten omvergeworpen worden." Het is de tijd van de Franse revolutie die romantici als Novalis met geestdrift vervulde. Maar zijn utopie reikt verder dan een nieuwe staat die voor je het weet weer de trekken vertoont van het 'ancien régime'. En hij richt zich tegen een moderniteit die "rusteloos bezig is de natuur, de aardbodem, de mensenziel en de wetenschap van alle poëzie te zuiveren, – elk spoor van wat heilig is uit te delgen, het aandenken aan verheffende gebeurtenissen en mensen door sarcasmen te vergallen en de wereld van alle opsmuk te ontdoen." De oplossing ligt voor hem in de religie: "Alleen de religie kan Europa weer opwekken en de volken zekerheid geven, en de christenheid in nieuwe heerlijkheid zichtbaar op aarde in haar oude, vredestichtend ambt installeren." Dat zet de verlichte mens van nu, gewend religie te identificeren met fundamentalisme, en fundamentalisme met terreur, op het verkeerde been. Hij kan zich niet meer voorstellen wat voor Novalis het hoogst denkbare was: religie als utopische impuls, als de verwoording van het hoopvolle 'nog niet' van wat komen gaat – als wij erin durven geloven.

Hoever is deze utopie van Europa weggeraakt van het reëel bestaande Europa anno 2012! Dat is het Europa dat de mensen tegenkomen als een onverbiddelijk nee tegen alles wat in de neoliberale kraam niet te pas komt. Het Europa van de boekhouders, van de bezuinigingdrift, van de onderdanigheid aan wat heet 'de financiële markten', die opereren als de goden van deze tijd: wij moeten erin geloven, hun vertrouwen winnen, ze geruststellen – anders zeggen zij van hun kant het vertrouwen op en dat betekent, zeggen de politici, rampspoed. In dit Europa heerst de religie van het kapitalisme, gebaseerd op schulden die niet worden kwijtgescholden (Walter Benjamin). Het is het Europa van de anti-utopie: de toekomst bestaat louter in meer van hetzelfde, een grenzeloos voortgroeien omdat alleen zo de wereld draaiende gehouden wordt – tot heel het raderwerk stilstaat omdat de wereld die groei niet meer verdragen kan. Deze anti-utopie kent geen 'nog niet', het 'nog niet' van een Europa dat zijn grenzen kent en zodoende de ruimte creëert waarin mensen niet langer onderworpen zijn aan de logica van het eigenbelang en de eeuwigdurende concurrentieslag.

Nu zijn er ook politici die dit fantasieloze Europa te weinig is. Al is het alleen al omdat zo'n Europa nooit populair zal worden en bij gebrek aan draagvlak eenvoudig vraagt om een eurosceptisch populisme. Delors stelde al lang geleden vast: Europa heeft een ziel nodig. Wat Europa mist is een Groot Verhaal. Zou een geactualiseerde versie van Novalis' *Die Christenheit oder Europa* een optie zijn? Een droomfantasie van een toekomstig Europa in de taal van deze tijd? Een rehabilitatie van de poëzie in de politiek? Maar een utopie die hout snijdt kan niet puur poëtisch zijn. Het Grote Verhaal blijft in de lucht hangen als het niet handen en voeten krijgt in een program dat de utopie concreet maakt. Het zal als de ziel van een ontzield Europa snel worden doorzien: een slag in de lucht. Duidelijk moet worden dat het 'nog niet' een breuk betekent met een politiek die niet verder denkt dan 'business as usual'. Dan heeft Europa de kans te worden wat het nooit was: de bakermat van vrijheid, gelijkheid en saamhorigheid.

=

Dick Boer
Theoloog, historicus en emeritus predikant

‘Op welk Europees verhaal kunnen we ons beroepen? Op welke nieuwe Europese mythe? Ik heb het antwoord op deze vraag nog niet, moet ik toegeven’, aldus Daniel Cohn-Bendit op p. 13 van deze Helling. Ikea weet het allang: Europa staat voor....

verder surfen

Eurozine
www.eurozine.com

Netwerk van meer dan 80 kranten, en nog eens zoveel tijdschriften en hun bijbehorende organisaties uit bijna alle Europese landen. Eurozine vertaalt artikelen uit al die publicaties in een van de belangrijkste Europese talen (voornamelijk Engels) om ze voor zoveel mogelijk lezers toegankelijk te maken. De kracht van het netwerk ligt op het gebied van politiek en cultuur. Hier vind je stukken van vrijwel alle belangrijke Europese opiniemakers. De redactie is gevestigd in Wenen, de redacteuren hebben verschillende nationaliteiten.

Multitudes
http://multitudes.samizdat.net/

Franstalig kwartaalblad en een website, waar niet alleen de artikelen uit het blad te vinden zijn, maar ook nieuwe stukken. De signatuur is links en groen. Het doel is om de cultuur en het politieke debat in Europa te vernieuwen.

Böll Thema
www.boell.de/publikationen/publikationen-2029.html

Het tijdschrift van de Duitse Heinrich Böll stichting, de aan de Duitse Groenen gelieerde, onafhankelijke denktank, verschijnt drie maal per jaar. Het verschijnt zowel online als in druk en bespreekt alle thema’s die in de Duitse en internationale politiek van belang zijn. De Heinricht Böll Stichting heeft kantoren in veel Europese steden. Het hoofdkantoor is gevestigd in Berlijn.

Green European Journal
www.greeneuropean-journal.eu

Online magazine dat wordt uitgegeven door de Green European Foundation, de denktank verbonden aan de Europese Groene Partij. Het blad is in 2012 van start gegaan en verschijnt vier keer per jaar met tussentijdse artikelen en debatten op de website. Het heeft een internationale, in Brussel gestationeerde, redactie en correspondenten in veel Europese landen. Themanummers over groene en linkse politiek in Europa (laatste nummer gaat over de bezuinigingen). Artikelen uit andere landen worden toegankelijk gemaakt door vertaling in het Engels. Op den duur is het de bedoeling dat de artikelen beschikbaar komen in alle officiele Europese talen (Frans, Duits, Engels, Spaans en Pools).

Press Europe
www.presseurop.eu/nl

Actualiteitenwebsite waarvan de redactie gevestigd is in Parijs. De site publiceert dagelijks een selectie artikelen uit meer dan 200 titels van de internationale pers, vertaald in tien talen: Nederlands, Engels, Duits, Frans, Spaans, Roemeens, Italiaans, Portugees, Pools en Tsjechisch. Press Europe wordt financieel ondersteund door de Europese Commissie. De redactie wordt bemand door een team internationale journalisten en geniet volledige redactionele vrijheid.

360

www.360magazine.nl/

Nieuw tweewekelijks magazine in druk en online, dat nieuws uit het buitenland uit de internationale media voor een Nederlandstalig publiek selecteert en vertaalt. Samenwerkingsverband van o.a. Le Monde, The New York Times, Estado de Sao Paulo, Der Spiegel, Clarin, Kommersant, El País, Asharq Al-Awsat, Respekt, China Daily. Overzicht van belangrijkste artikelen over de internationale ontwikkelingen en achtergronden in politiek, economie en maatschappij. Hoofdredacteur is Katrien Gottlieb, de redactie is gevestigd in Amsterdam.

Citizens for Europe

www.citizensforeurope.eu

Netwerk van Europese burgerschapsorganisaties. Het wil stem geven aan de Europese burgers, hen met elkaar in contact brengen en hen helpen zich te organiseren om sterker te staan ten op zichte van de politieke besluitvorming. Website is Frans- en Engelstalig en bestaat sinds 2010.

A soul for Europe

www.asoulforeurope.eu

Organisatie voor de bevordering van cultuur in Europa, gebaseerd op de gedachte dat Europa niet alleen een zaak is van instituties en regulieringen, maar vooral ook een project van onderaf. Men bevordert het debat over de integratie van nationale geschiedenissen en waardensystemen en de interculturele dialoog. Het bestuur bestaat voornamelijk uit leden van het Europese Parlement, de website is Engelstalig.

European Alternatives

www.euroalter.com

Transnationale organisatie voor de promotie van democratie, gelijkheid en cultuur. Website in het Engels, Frans, Italiaans en Roemeens. Men beschouwt de natiestaat niet langer als een passende politieke vorm voor besluitvorming en bevordert de ontwikkeling van alternatieve vormen van politieke betrokkenheid en politieke actie. Elk jaar wordt het Transeuropa festival georganiseerd, er vindt onderzoek plaats, jeugdprojecten, en allerlei andere activiteiten voor de bevordering van transnationaal burgerschap.

Notre Europe

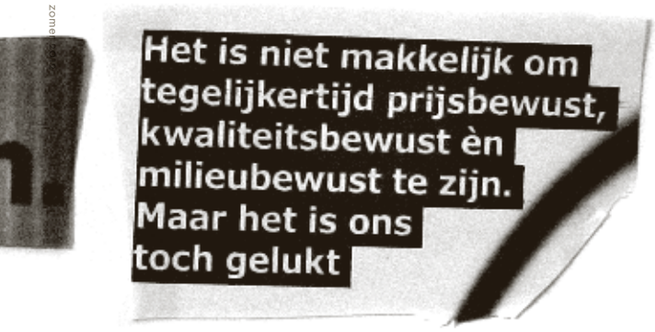
www.notre-europe.eu/

Engels-Franstalige denktank, opgericht door Jacques Delors in 1996. Wil bijdragen aan de gedachtenvorming over een verenigd Europa door middel van onderzoek, analyse en publiek debat.

Citaten: Eva-Lotta Sjöstedt en haar team, *Ikea-catalogus* 2012, geldig t/m 1-9-2012

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Hellingpresentatie *Gemeengoed*

Op 27 april presenteerden De Helling en Bureau de Helling twee publicaties over gemeengoed:

Het lentenummer 2012 en de brochure *Gemeengoed, delen van welvaart*, een vertaling van een door de Duitse Heinrich Böll Stichting uitgebracht boekje. Drie auteurs van de Helling hielden een inleiding voor een goed gevulde zaal, namelijk Tine de Moor, Merijn Oudenampsen en Aetzel Griffioen. Daarna stelde Biba Schoenmakers het broodfonds voor en gaf Marry Mos, fractievoorzitter van GroenLinks in Utrecht, een reactie vanuit de politiek. Het vond plaats op een bijzondere plek. De nieuwe Jutter in Utrecht is een buurthuis in zelfbeheer, dat de principes van het gemeenschappelijk eigendom en beheer zo goed mogelijk in de praktijk brengt. Pastor Titus Schlattmann vertelde er met veel enthousiasme over.

De opkomende beweging rondom het gemeengoed zou voor de politiek wel eens steeds belangrijker zou kunnen worden: de eigen verantwoordelijkheid van burgers staat weer in de belangstelling, maar dan niet met het doel de overheid overal weg te bezuinigen en mensen aan hun lot aan over te laten. De overheid zal het eigen initiatief van burgers moeten bevorderen en faciliteren, bijvoorbeeld met behulp van belastingmaatregelen en juridische ondersteuning. Ook De Helling en Bureau de Helling blijven deze ontwikkelingen volgen.

Beide publicaties zijn te bestellen via www.bureaudehelling.nl

De jaren zestig herinnerd *Over gedeelde idealen uit een linkse periode*

De jaren zestig spelen nog steeds een belangrijke rol in het publieke debat. Maar hoe is deze periode opgeslagen in het collectieve geheugen? Op deze vraag is Noortje Thijssen op 6 juni gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam. Zij heeft de herinneringen aan de jaren zestig geanalyseerd aan de hand van standpunten die opiniemakers innemen. Daartoe zijn honderden artikelen bestudeerd die tussen 1994 en 2009 zijn verschenen in *De Groene Amsterdammer, Vrij Nederland, HP/De Tijd* en *Elsevier*.

Het onderzoek laat zien dat er talloze en tegenstrijdige herinneringen aan de jaren zestig bestaan. Maar een meerderheid blijkt de waarden en idealen van toen nog altijd te omarmen. Links heeft het monopolie op dit decennium verloren. Ook rechts is het gaan opnemen voor homo- en vrouwenemancipatie, zeggenschap, geloofsvrijheid en de vrijheid van meningsuiting. Het motief is echter anders. Rechts verdedigt de progressieve waarden vaak niet uit een nonconformistisch ideaal, maar doet dat om andersdenkenden uit te sluiten. Kennelijk hangt het vrijheidsideaal niet vanzelfsprekend samen met het ideaal van tolerantie.

De stijlveranderingen die deze periode met zich meebracht zijn eveneens gemeengoed. Het debat wordt vaak op het scherpst van de snede gevoerd. De babyboomgeneratie is 'zelfvoldaan' en 'hoog moreel', links is 'naïef' en 'mal', en rechts 'te hard' en 'populistisch'. Mogelijk voedt de overeenstemming over het belang van progressieve waarden een verlangen om tegenstellingen in het leven te roepen. Het leveren van kritiek kan immers een manier zijn om onderscheidend te zijn. Eensgezind wordt er gepolariseerd.

Thijssen, N. (2012), *De jaren zestig herinnerd. Over gedeelde idealen uit een linkse periode*, Amsterdam: Vossiuspers UvA – Amsterdam University Press.

Publicaties door het WB sinds maart

Erica Meijers
- 'Het beeldverbod. Hoe word je een vluchteling', gesproken column op het Vreemdlandfestival op 31 maart,: *www.nieuwwij.nl* 2 april en *www.bureaudehelling.nl* 3 april.
- 'Gemeengoed als toekomstmodel. Commonscongres in Brussel op 9 maart', *bureaudehelling.nl*, 19.3.2012.
- 'Gedenk Europees, niet nationaal', *Trouw*, 4 mei.
- 'Kunst geeft samenleving inspiratie', *Trouw* 2 juni.
- 'De ziel van Europa', *De Andere Wereld,* IKONradio, zondag 3 juni 16.55 en *www.ikonrtv.nl/daw*
- 'Auschwitz en voetbal', idem, 10 juni.

Dick Pels
- 'Bordeel Duitsland', *Sociale Vraagstukken.nl*, 21 maart; *Joop.nl*, 23 maart; *www.bureaudehelling.nl*, 26 maart; korte versie *Het Parool*, 22 maart;
- 'Weg met de liberale pooiervrijheid!', *Tijdschrift voor sociale vraagstukken* 4, april 2012, 20-22.
- 'Feiten zijn niet heilig. Drie critici over *fact free politics*', *bureaudehelling.nl,* 26 maart.
- 'Radicale anarchie in de Hobbitstee. De Transition Towns-beweging als praktische religie', *De Groene Amsterdammer*, 5 april
- 'Het einde van het driestromenland', *Beleid & Maatschappij*, themanr. 10 jaar Fortuyn in de polder, 39/2, 217-18.
'Een marxist in schaapskleren', *Socialisme & Democratie* 5, 40-44.

Pepijn Vloemans
- 'Marshallhulp voor de Nederlandse kok', *NRC Handelsblad*, 3 april nrc.next 4 april.
- 'Politiek bedrijf heeft wat romantiek nodig', *Trouw* 10 april.
- 'Geen ramp, maar een zegen', essay over circulaire economie *NRC.next*, 17 april.

Bureau de Helling
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Simon Otjes
Gerrit Pas
Noortje Thijssen
Pepijn Vloemans

MENNO HURENKAMP UIT MOSKOU

Europeaan noch Aziaat

Net voorbij de Oeral ligt de stad Jekatrinburg. Deze heette onder de communisten Sverdlovsk, naar de man die in deze stad de tsaar en zijn familie liet doodschieten. En ze daarna met zuur liet overgieten en wegmoffelen in een oude mijnschacht, omdat Lenin immers dicteerde dat vertrouwen goed was, maar controle beter. Als je met de trein naar Jekatrinburg gaat moet je nog altijd uitstappen in Sverdlovsk, want de Russische spoorwegen houden niet van veranderingen.

Van dat station is het een klein eindje naar het enige officiële markeringspunt van de grens tussen Azië en Europa, een stenen staaf die fier de hoogte in reikt. Je treft er het ene bruidspaar na het andere dat zich hand in hand laat fotograferen, waarbij de stralende bruid in Europa staat en de bruidegom zich reeds ietwat beschonken in Azië ophoudt. Of precies andersom natuurlijk. Het monument drukt het verlangen uit van de Russen om Europeaan noch Aziaat te zijn. Laat ons maar Russen zijn zeggen ze, want we kunnen beter lijden dan de Europeanen en we zijn witter dan de Aziaten.

Natuurlijk doet Rusland mee aan Europese voetbalkampioenschappen en het Eurovisiesongfestival. Net als bijvoorbeeld Israël en Azerbeidzjan, ook landen die je veel kunt verwijten, maar niet dat ze Europees aandoen. Maar ondanks deze opgewekt gedeelde cultuur laten Russen de Europese identiteit graag aan zich voorbij gaan. Een mengsel van schaamte en trots staat dat in de weg. Ik vermoed dat het de Turken net als de Berbers en Arabieren in Noord-Afrika ook parten speelt: jaloezie op alles wat werkt in Europa, maar ook afschuw van het gebrek aan levenskunst en rauwe schoonheid. Schaamte dat het in grote delen van het land een zootje is, maar ook trots op de immense ruimte, op de schrijvers en musici, op de weerbaarheid van elk individu.

Europa is intussen best belangrijk. Om de inwoners van dit reusachtige land te laten weten wie ze zijn. De beleidsplannen over de Russische identiteit zijn nog net een slag debieler dan die over de Nederlandse of Europese identiteit. Hele happen geschiedenis, van foute tsaren tot een paar miljoen Stalindoden, worden telkens weer uit het Russische verhaal over Rusland gewist. Want de leiding wil hier graag een knap plaatje en vindt dat alleen het Westen profiteert van pijnlijke discussies over het verleden. En naast etnische Russen en een handjevol joden en moslims zijn er nog allerlei exotische types 'Rus', dat maakt het ook behoorlijk ingewikkeld om een positief wij-gevoel te hebben. Weten wat je niet bent, is dan een zegen. Vandaar dat je steevast hoort in discussies over de euro of de EU: 'laat Europa zich maar bij Rusland aansluiten'.

=

Kunst uit de Cariben In de Amersfoortse Kunsthal KAdE is t/m 26 augustus de tentoonstelling 'Who More Sci-Fi Than Us, hedendaagse kunst uit de Cariben' te zien. Europa is altijd over zijn grenzen gegaan. Ook op deze tentoonstelling is dat zichtbaar. De vele Caribische culturen en talen zijn deels te herleiden tot de relaties met de (voormalige) moederlanden: Spanje, Frankrijk, Engeland en Nederland. De worsteling met (Europese) identiteit heeft sporen nagelaten tot ver buiten het continent. *Zie www. kunsthalkade.nl*

Op deze pagina: Wendell McShine, detail van muurschildering 'Batmen & Bowties'; rechtsonder Leasho Johnson, 'Orange Boy'; boven expositiebeeld met werk van Pepon Osoria. Foto's Peter Cox.

ORANGE JUICE

Enige woorden over de ziel

Een ziel heb je nu en dan.
Niemand heeft haar ononderbroken
en voor altijd.
Dagen en dagen,
jaren en jaren
kunnen zonder haar voorbijgaan.

Soms verwijlt ze alleen in het vuur
en de vrees van de kinderjaren
wat langer bij ons.
Soms alleen in de verbazing
dat we oud zijn.
Zelden staat ze ons bij
tijdens slopende bezigheden
als meubels verplaatsen
en koffers tillen
of een weg afleggen op knellende schoenen.

Bij het invullen van formulieren
en het hakken van vlees
heeft ze doorgaans vrij.
Aan een op de duizend gesprekken
neemt ze deel,
maar zelfs dat is niet zeker,
want ze zwijgt liever.

Wanneer ons lichaam begint te lijden en lijden,
verlaat ze stilletjes haar post.
Ze is kieskeurig:
ziet ons liever niet in de massa,
walgt van onze strijd om maar te winnen
en van ons wapengekletter.

Vreugde en verdriet
zijn voor haar geen verschillende gevoelens.
Alleen als die twee zijn verbonden,
Is ze bij ons.

We kunnen op haar rekenen
wanneer we nergens zeker van zijn,
maar alles willen weten.

Wat materiële zaken betreft
houdt ze van de klokken met een slinger
en van spiegels, die vlijtig hun werk doen,
ook wanneer niemand kijkt.

Ze vertelt niet waar ze vandaan komt
en wanneer ze van ons verdwijnt,
maar lijkt zulke vragen beslist te verwachten.

Het ziet ernaar uit
dat net als wij haar
zij ons ook
ergens voor nodig heeft.

Wisława Szymborska, uit: *Het moment* Meulenhof: Amsterdam 2003

Foto: Philippe McIntyre

de Helling

nr 3 · herfst 2012 · € 8,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

TOGADRAGERS IN HET RECHT

INDOMITA JET vs DARDO COCA, 2010
HDV video installatie bestaand uit 6 LCD schermen. 3 min loop.

De Nederlands-Italiaanse kunstenaar Alberto di Michele regis(tr)eert ontmoetingen tussen de onderwereld en de 'normale' wereld.
De video op deze pagina brengt het fenomeen van de illegale paardenraces in het zuiden van Italië in beeld. De Michele heeft in het geboortedorp van zijn vader zelf zo'n illegale race georganiseerd en met meerdere camera's gefilmd.
Meer op p. 46.

de Helling

"Vertrouwen in het recht onderhouden" 6
Portret van rechter Berbel de Vos — Erica Meijers en Peter Valckx

De wondere wereld van de togadragers 8
Fictie ontmanteld — Joep van der Vliet

Een leven lang leren 12
De professionaliteit van de togajurist — Margreet Ahsmann

Door pijn naar waarheid 16
Voor een Nederlands constitutioneel hof — Wouter Veraart

Welke straffen voor criminelen? 18
Wil Nederland echt zwaarder straffen? — Stijn Ruiter

"De emotie mag zichtbaar worden" 20
Portret van officier Willem Jan de Graaf — Erica Meijers en Peter Valckx

Rechter kan niet 22
Theatervoorstelling over straf — Floris van Delft

De onafhankelijke advocatuur 26
Vrij van staatsinmenging? — Britta Böhler

"Ik houd ervan in de frontlinie te staan" 28
Portret van advocaat Emiel Jurjens — Erica Meijers en Peter Valckx

Grenzen aan de openbaarheid 30
Togadragers in de media — Bernadette Kester en Nel Ruigrok

Arbitres muets 33
Vrijheid van denken en management — Peter Kop

Verbestuurlijking: vloek of zegen? 34
Gevolgen voor burgers — Arthur Hartmann

Togadragers en olieboeren 36
Interview met Menno Kamminga — Heleen de Jonge van Ellemeet

Barbertje moet hangen 40
Multatuli gelezen door Mimansa Sahay

BEELDBIJDRAGEN:

Raph de Haas, Alberto de Michele,
Peter Valckx, Jan Rothuizen, Mimansa Sahay,
Eva Hilhorst, Farhad Foroutanian,
Atelier van Lieshout, Philippe McIntyre.

RUBRIEKEN:

Verder lezen 42
Bureau de Helling 44
Menno Hurenkamp 45

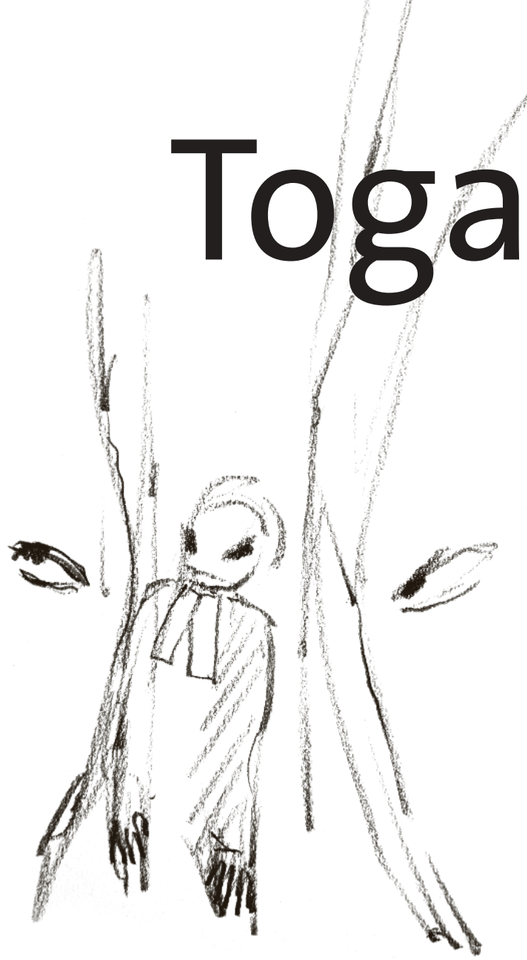
COLOFON
De Helling is een tijdschrift over politiek & cultuur
Jaargang 25 · nr 3 · herfst 2012
Losse nummers: € 8,50
Jaarabonnement: € 32,50
Jongerenabonnement (t/m 27): € 16,50
Gironummer: 6990899 t.n.v. tijdschrift de Helling
Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd
ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE
Erica Meijers
REDACTIE
Iris van Domselaar
Bas Eickhout
Marius Ernsting
Aetzel Griffioen
Heleen de Jonge van Ellemeet
Herman Meijer
Farid Tabarki
Rens van Tilburg
ONTWERP & BEELDREDACTIE
Albert Hennipman & Marlies Peeters
www.de-ruimte-ontwerpers.nl
DRUK
Drukkerij Raddraaier
PAPIER
100% recycled
UITGEVER
Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks
REDACTIEADRES
Postbus 8008,
3503 RA Utrecht
tel 030 239 99 07
dehelling@gmail.com
WEBSITE
www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

ILLUSTRATIES OMSLAG, P. 3, 4-5: RAPH DE HAAS, ROTTERDAMS KUNSTENAAR, VERTEGENWOORDIGD DOOR WWW.WIMREIFF.COM

Togadragers in het recht

‘Hoe werd u als kind gestraft?’ In de tijd ik bij de radio werkte was dit een favoriete vraag van de redactie. Liefst hadden we hem aan iedere gast voorgelegd. We probeerden hem ook wel uit op kelners in de restaurants waar we kwamen. Het antwoord op deze vraag vertelt namelijk veel: of iemand uit een liefdevol of gewelddadig gezin komt en met hoeveel vrijheid of dwang hij of zij is opgegroeid. Het maakt veel duidelijk over de manier waarop iemand autoriteit ervaart. De vraag maakt hoe dan ook emotie los, bijvoorbeeld over de bestraffing en machtsuitoefening waaraan iemand als kind werd onderworpen. Kwam er iemand voor je op? Moest jezelf het klerenhangertje halen waarmee je vervolgens werd geslagen? Mocht je je ouders tegenspreken of werd je op je kamer opgesloten ‘tot je weer verstandig was’? Al die zaken geven onze relatie tot de wereld in belangrijke mate vorm. Ervaringen van recht en rechtvaardigheid zijn diep in ons verworteld en vertrouwen in het recht is van cruciaal belang voor een goed functionerende samenleving.

De laatste tijd staat dit vertrouwen op allerlei manieren onder druk: de rechtstaat is geen rustig bezit. Op pagina 6 merkt de jonge rechter Berbel Vos op dat vertrouwen in het recht voortdurend opnieuw verworven moet worden. Deze Helling wil een bijdrage leveren aan dit noodzakelijke onderhoud. We doen dat niet door in abstracto over de rechtsstaat te filosoferen, maar door die beroepsgroepen onder de loep te nemen die instaan voor een goed verloop van het recht: de togadragers. Dat zijn de rechters, officieren van justitie en advocaten. Als zij hun werk niet goed (kunnen) doen, blijft de rechtstaat niets anders dan een mooi concept. Geen vrijheid zonder gerechtigheid.
Alexis de Tocqueville ruimde in zijn klassieke studie *Democracy in America* een cruciale plaats in voor de juristerij. Gewapend met gespecialiseerde vakkennis, rationaliteit en publieke waarden zijn juristen volgens hem een betrouwbare en belangrijke sociale kracht. Deze mening spreekt allesbehalve vanzelf.
Er bestaat een lange traditie van ‘togabashen’, die de togadrager op al dan niet humorvolle wijze neerzet als iemand die enkel uit is op geld en status en behoud van eigen macht.
Duidelijk is dat de toga ook vandaag onder vuur ligt. Politici en opiniemakers zetten de rechter weg als wereldvreemd of juist als politieke stoorzender. Advocaten krijgen het imago aangewreven van gewiekste glibberige mannetjes die nodig in toom gehouden moeten worden. Incidenten van falende togadragers geven regelmatig aanleiding tot kritiek. Zij werpen de vraag van het ‘topje van de ijsberg’ op. Ook is het gezag van de rechter niet langer vanzelfsprekend, de onafhankelijke positie van de advocaat is geen heilig huisje meer en de officier van justitie profileert zich in toenemende mate als *crimefighter*, in plaats van magistraat.
De auteurs van deze Helling komen allen uit de wereld van het recht. Het vergt soms wat extra inspanning je te verdiepen in hun wereld, maar dan blijkt dat het daarin gaat om zaken die voor ieder van ons van wezenlijk belang zijn: vertrouwen in het recht, veiligheid in de samenleving en een onafhankelijke rechtspraak. De auteurs onderstrepen met name het belang voor togadragers om zo open mogelijk met de wereld te communiceren, de onafhankelijkheid van de advocatuur en een evenwichtige omgang met autoriteit. De Helling hoopt van harte dat politici deze hartenkreten overnemen en tot hun eigen zaak maken.

Erica Meijers,
in nauwe samenwerking met mederedacteuren:
Iris van Domselaar, rechtsfilosofe aan de Universiteit van Amsterdam
Heleen de Jonge van Ellemeet, gerechtsauditeur bij de Hoge Raad (op persoonlijke titel)

ILLUSTRATIES: RAPH DE HAAS

INTERVIEW MET BERBEL DE VOS (1977) – door Erica Meijers, redacteur van De Helling

“Vertrouwen in het recht onderhouden”

Berbel de Vos werd op 26 augustus 2012 tot rechter benoemd. Haar werkterrein is het bestuursrecht.

„Ik had al jong een sterk rechtvaardigheidsgevoel en wilde in mijn werk graag bezig zijn met recht. Tijdens mijn opleiding merkte ik dat het mij meer ligt niet één van beide kanten in een conflict te kiezen, maar op zoek te gaan naar de juiste balans en naar een oplossing.
De beroepsopleiding Raio duurt zes jaar. In die tijd werk je ook al, maar onder toezicht van anderen. De toelating is streng. Er worden intelligentietesten, persoonlijkheidstesten enzovoort afgenomen. Je wordt kortom als toekomstige rechter helemaal doorgelicht, ondermeer ook op je inlevingsvermogen.

Wat ik erg goed vind, is dat ik ook een stage moest doen als advocaat en als officier van justitie, ook al had ik gekozen voor de opleiding tot rechter. Op die manier leer je het werk van een rechtbank uit alle perspectieven kennen. Helaas is het twijfelachtig of dat blijft bestaan.Vanaf het nieuwe studiejaar bestaat de opleiding in deze vorm door bezuinigingen niet meer. Het plan bestaat om de opleiding van officier en rechter al veel eerder te splitsen.

De vanzelfsprekende autoriteit van rechters staat vandaag onder druk, maar dat geldt niet alleen voor rechters. Ik vind het ook niet zo slecht dat je niet meer alleen respect krijgt omdat je een toga aanhebt, maar dat je dat door je gedrag en optreden moet verdienen. Dat betekent wel dat je als rechter niet langer vanuit een ivoren toren kunt opereren, maar dichter bij de burgers moet staan. Zo kun je bijvoorbeeld vonnissen in een begrijpelijker taal formuleren. En bij een nieuwe zaak oordeel je niet op juridische wijze van bovenaf, maar ga je op zoek naar de kern van het probleem. Vervolgens probeer je tot een oplossing te komen. Dat staat inderdaad dichtbij *mediation,* maar vaak is het in het traject naar de rechter toe niet gelukt dat tot stand te brengen. Zeker in het bestuursrecht is dat vaak het geval. Conflicten worden door advocaten uitgevochten. Soms zien de partijen elkaar voor het eerst wanneer hun zaak voor komt. En dan blijkt nogal eens dat er in feite geen sprake is van een juridisch probleem, maar van een gejuridiseerd conflict. Mensen aan het praten krijgen helpt dan enorm. Natuurlijk ben je als rechter degene die namens de samenleving het laatste woord spreekt. Je moet dus een balans vinden tussen dat gezag en het afdalen om mensen aan het praten te krijgen.

Ik ben zelf iemand die rust en ruimte probeert te scheppen, die vriendelijk is en niet zo formeel. Wel houd ik de nodige afstand. Ik probeer echt te luisteren naar beide partijen. Het gekke is, als je dat doet, luistert de andere partij ook. Vaak voor het eerst.

Tot zover ging het over het optreden van de rechter in de rechtszaal. Buiten de rechtszaal bestaat vooral behoefte aan transparantie, zowel over de persoon van de rechter als over wat hij of zij doet. We moeten veel betere communiceren met de media. Rechters hebben daarin een achterstand. Het Openbaar ministerie is hier eerder mee begonnen, maar de rechters zijn wat dat betreft een ouderwets instituut. Ze zijn van oudsher gewend in een grote beslotenheid te opereren.

We zullen in de toekomst beter moeten laten zien wat we doen. Ik ben ook wel een voorstander van *reality* series op de televisie. Dat soort zaken helpen om het noodzakelijke draagvlak in de samenleving te behouden. Nogmaals: we moeten het respect verdienen.

De relatie met de politiek is altijd precair. Er zijn natuurlijk raakvlakken. Je kunt de scheiding der machten heel star handhaven, maar ik denk dat we daar wel wat losser mee om kunnen gaan. Daarbij moet je wel opletten dat je niet op elkaars stoel gaat zitten.

Het klinkt nogal zwaar om te zeggen dat ik als rechter een verantwoordelijkheid voel ten opzichte van te samenleving, maar die is er natuurlijk wel degelijk. Ik voel me als rechter verantwoordelijk voor het feit dat mensen een gevoel van rechtvaardigheid kunnen ervaren. Dat er recht gedaan wordt en het vertrouwen in het recht blijft bestaan. Daar moet je aldoor aan werken, om het te behouden en steeds opnieuw te verwerven.”

FOTO: PETER VALCKX

Joep van der Vliet oud-docent rechtsfilosofie en beroepsethiek aan de Universiteit van Amsterdam

De wondere wereld van de togadragers

Rechters, advocaten en officieren van justitie: er bestaan allerlei voorstellingen over de togadragers en hun werk. Maar zijn die ook terecht? Fundamentele vragen moeten gesteld: is recht het tegendeel van chaos, zijn burgers autonoom en verantwoordelijk en hoe rationeel zijn rechters? Drie ficties ontmanteld.

> *... ours is a sick profession marked by incompetence, lack of training, misconduct and bad manners. Ineptness, bungling, malpractice and bad ethics can be observed in court houses all over this country every day [...] these incompetents have a seeming unawareness of the fundamental ethics of the profession.* Chief Justice Warren E. Burger. (*Time*, 27 June 1977)

De togaberoepen staan regelmatig ter discussie en meer dan in het verleden is de rechtspleging en de rolvervulling door togadragers onderwerp van politieke oordelen. Ziet men het debat over rechter, officier van justitie en advocaat in de eenentwintigste eeuw in het licht van dergelijke discussies, dan gaat het veelal aan de hand van incidenten over wenselijk geachte veranderingen. Daarbij blijven de fundamenten en de contouren van de rechtsstaat en die van de rollen van de togadragers buiten beschouwing. Ten onrechte; beter ware het de (politieke) discussie te ijken op genoemde fundamenten en contouren. In dit bestek is het niet mogelijk om op alle aspecten van dit complexe onderwerp in te gaan, maar herijking van de discussie vergt in elk geval dat ongefundeerde vooronderstellingen en ficties worden ontmanteld. Laten we daarmee een begin maken.

Daartoe is wantrouwen tegen het schijnbaar vanzelfsprekende nodig. We spitsen de zaak toe op het begrip 'recht' en de rechter. Het lijkt nauwelijks voor ontkenning vatbaar dat recht bestaat uit verdragen, (grond)wetgeving, jurisprudentie, lagere regelgeving e.a. En het wordt min of meer vanzelfsprekend geacht dat de Nederlandse rechter onafhankelijk is en onpartijdig het geldende recht toepast.

De Amerikaanse Chief Justice Burger schetst in het citaat hierboven echter een ander, inktzwart, beeld. In een vergelijkbare geest kwalificeerden *Legal Realists* begin twintigste eeuw rechtspraak als subjectieve willekeur. Volgens Llewellyn en Frank volgen rechters hun *hunch*, ingegeven door persoonlijke (voor)oordelen, sympathieën en antipathieën. Psychologie bepaalt volgens hen de rechtspraak en niet het recht. De motivering van rechterlijke uitspraken is louter *window dressing* om dat te verhullen. Het geldend recht, *law in the books*, is zodoende loos papier dat niet of nauwelijks invloed heeft op de samenleving en op rechtspraak. Dit cynisme is een goed uitgangspunt voor het wantrouwen dat nodig is om vooronderstellingen en ficties te ontmantelen.

Recht als sociaal fenomeen

De gangbare definitie van recht kiest een juridische invalshoek: recht bestaat bovenal uit wetgeving afkomstig van de wetgever. In Nederland wordt daarbij uitgegaan van het primaat van de politiek. De democratische wetgever beschouwt zich en wordt algemeen beschouwd als de hoogste macht in ons staatsbestel. Dat spreekt niet vanzelf, sterker, dat primaat is wellicht een gevaar voor de rechtsstaat. Immers, met de rechtsstaat zijn fundamentele waarden gemoeid en die zijn niet zonder meer veilig in handen van politici, die heden ten dage meer dan ooit bloot staan aan druk van kiezers, media, peilingen en hun partij.

De Amerikaanse denker Dworkin verwoordt de bezwaren tegen het primaat van de politiek en vindt dat het primaat bij de rechterlijke macht behoort te liggen. Hoewel hij geldt als een politiek liberaal filosoof, is de idee achter dit standpunt niet gebonden aan zijn liberale filosofie, maar aan een opvatting over recht en rechtsstaat, ongeacht de precieze politiek-filosofische contouren daarvan.

Recht wordt schijnbaar vanzelfsprekend juridisch gedefinieerd, als het geheel van beginselen en regels die door de (grond) wetgever zijn gepositiveerd. Dworkin weerspreekt natuurlijk niet dat wetgeving tot het geldende recht behoort, maar volgens zijn opvatting is recht in de eerste plaats een maatschappelijk en historisch verschijnsel dat het product is van de politieke gemeenschap als geheel. Zij 'schept' in de loop van haar geschiedenis een rechtsstelsel met een bepaalde signatuur en pointe. Dat geschiedt via het samenleven, de verhoudingen die zodoende tussen burgers onderling en tussen burger en overheid ontstaan en die institutioneel vorm krijgen. Het rechtsstelsel is volgens Dworkin te beschouwen als een kettingroman en iedere generatie schrijft een nieuw hoofdstuk dat een voortzetting is van het verhaal dat mede wordt bepaald door wat voorafging. Recht vloeit voort uit culturele, maatschappelijke, economische en politieke ontwikkelingen en wordt mede bepaald door maatschappelijke, politieke en rechtsgeleerde discussies en door de rechterlijke macht die het via rechtspraak interpreteert en betekenis geeft.

Het stelsel dat op die manier tot stand komt, is in zekere zin onttrokken aan de macht van de wetgever. Natuurlijk heeft de wetgever wel de bevoegdheid veranderingen aan te brengen, maar hij is gebonden aan de geest van de politieke gemeenschap en aan de pointe van het stelsel. De wetgever schept het recht niet, maar positiveert het en ontleent zijn gezag aan het feit dat zijn wetgeving aansluit bij het recht dat in de loop van de geschiedenis is gegroeid.

Dworkin bouwt voort op Hart's begrip van recht. Volgens Hart is recht een sociaal fenomeen dat in iedere samenleving onwillekeurig ontstaat (al kan het diverse vormen aannemen), omdat het de mogelijkheids- en bestaansvoorwaarde is voor menselijke samenlevingen en haar continuïteit. Recht is een stelsel van regels (over Hart's regelbegrip later meer) dat uiteindelijk teruggaat op een complex van historische en sociale feiten waaruit blijkt dat het recht in sociologische zin bestaat en door de samenleving wordt aanvaard. Die opvatting heeft niet slechts betrekking op primitieve samenlevingen, maar ook op de onze, want deze sociale oorsprong van het recht is verweven in moderne ontwikkelde rechtsstelsels. Dat blijkt in de maatschappelijke praktijk. Recht ontstaat en bestaat in de eerste en belangrijkste plaats in het onwillekeurige gedrag van burgers op straat die elkaar meestal geen geweld aandoen, in de winkel hun boodschappen betalen en min of meer vreedzaam samenleven door hun gedrag op de maatschappelijke normen af te stemmen.

Eerste fictie: veelal neemt men aan dat het positieve recht (opgevat als het geheel van geldend recht, afkomstig van de wetgever) maatschappelijke orde brengt en dat de maatschappij zonder dat recht en rechtshandhaving een chaos zou zijn. Die aannames, samen met de aanname dat mensen het recht gehoorzamen en dus in staat zijn hun gedrag naar regels in te richten, zijn op het eerste gezicht plausibel, maar op het tweede gezicht ficties en niet houdbaar. Immers, om het recht te kunnen gehoorzamen, moet men het kennen (en vervolgens ook nog in staat zijn om zijn gedrag ernaar in te richten). De overgrote meerderheid van de bevolking (en van de gezagsdragers) kent het geldende recht echter niet of slechts een klein deel daarvan. En gemeten aan de maat van het aantal rechtens relevante geen misdragingen, is rechtshandhaving op geen stukken na effectief; zij draagt eerder een symbolisch karakter. Hoe valt dan te begrijpen dat de leden van een samenleving zich toch min of meer ordelijk en in overeenstemming met het recht gedragen? Om die vraag te beantwoorden moeten we iets dieper ingaan op Harts opvatting over het onwillekeurige ontstaan van recht uit het menselijk samenleven.

Impliciete regels

Volgens Hart is de mens een sociaal wezen uit noodzaak. Hij is gericht op overleven en zijn kansen als solitair zijn slecht. Dat gedwongen samenleven is slechts onder voorwaarden mogelijk. Die voorwaarden leidt Hart af uit *truisms* omtrent de mens: mensen zijn kwetsbaar, mensen zijn bij benadering aan elkaar gelijk, mensen zijn behoeftig en hun behoeftepatroon is ook ongeveer gelijk en tenslotte, mensen zijn beperkt altruïstisch en betrekkelijk kortzichtig. Die kenmerken maken regelmatige gedragingen noodzakelijk en mogelijk. Noodzakelijk, omdat allen kwetsbaar zijn en bescherming tegen geweld nodig hebben, omdat allen behoeftig zijn en zijn aangewezen op bescherming van hun claims op de middelen om behoeften te bevredigen en op regulering van de overdracht van dergelijke claims. Mensen zijn beperkt altruïstisch en hebben dus in de eerste plaats een strategie die is gericht op het eigen voortbestaan, desnoods ten koste van anderen. Ze zijn echter slechts betrekkelijk kortzichtig. Dat wil zeggen, ze komen wel in de verleiding om elkaar geweld aan te doen of te schaden om te overleven, maar ze beseffen dat anderen in dat geval geen reden zouden hebben om van geweld af te zien. Dat inzicht leidt tot wederkerige vrijwillige beperkingen in het gedrag. Men onthoudt zich bijvoorbeeld in het algemeen van geweld en respecteert de claims van anderen. Die beperkingen zou men in elementaire regels kunnen uitdrukken, doch in een eenvoudige, kleine en primitieve samenleving zijn die niet expliciet geformuleerd en dat hoeft ook niet –positief recht is daar (nog) niet noodzakelijk. Waar een samenleving bestaat, vindt men dergelijk regelgeleid gedrag en dus recht, al is er geen wetgever of rechter. Maar in de genoemde regels herkent men met enig gemak het grondpatroon van ontwikkelde rechtsstelsels en de wortels van grote rechtsgebieden zoals strafrecht en overeenkomstenrecht.

Als gezegd, die regels worden niet bedacht, maar ze ontstaan onwillekeurig in het menselijk samenleven en het gedrag met het oog op het welbegrepen eigenbelang – mensen gedragen zich feitelijk zo. Zonder dergelijke regelmatige gedragingen is het gedrag niet voorspelbaar en samenleven onmogelijk. Die impliciete regels en hun normatieve karakter blijken door overtredingen, schendingen. Die worden bekritiseerd onder verwijzing naar de regels. Men ziet de regels als reden voor (eigen en andermans) gedrag: men onderschrijft ze en volgt ze in het algemeen – men neemt het zogeheten interne gezichtspunt in. Waarom men de regels volgt, doet er niet toe: het kan eigen belang zijn, maar ook louter strategie, angst voor sancties, opportunisme, conformisme, godsdienstige of morele overwegingen. Wat telt, is dat de gedragingen conform de regel voldoende regelmatig en dus voorspelbaar zijn en dat in geval van overtreding een afwijzende reactie volgt. Sancties zijn niet nodig voor de handhaving van de regel, want de belangrijkste handhaving van de wederkerige vrijwillige beperkingen geschiedt via zelfbinding door leden van de samenleving – door het interne gezichtspunt. Waar sancties worden gebruikt – al was het maar sociale uitsluiting – hebben ze een symbolisch karakter. Ze onderstrepen slechts dat degenen die zich aan de regel houden het goed doen en dat de overtreders het fout doen.

Roze zelfbeeld

Waar het in een primitieve, kleine en overzichtelijke samenleving niet nodig is dat die regels expliciet worden verwoord, ontstaat de noodzaak daartoe naarmate samenlevingen complexer en omvangrijker worden en de regels ook complexer worden en moeilijker te overzien. Vaststelling van overtredingen en oplegging van sancties worden ook lastiger. Daarom ontstaat volgens Hart in de meeste samenlevingen een tweede soort regels naast de genoemde primaire regels die het gedrag van de leden betreffen: secundaire regels die de bevoegdheid scheppen en reguleren om regels te positiveren en te veranderen en om schendingen van de regels vast te stellen. De regels die al in de samenleving bestaan, worden op die manier verheven tot geldende rechtsregels (hetgeen wij wetgeving noemen): de geboorte van stelsels van geldend recht.

Secundaire regels en daarmee het geldende recht zijn parasitair op de primaire regels die in de samenleving bestaan. Het gezag van de in wetgeving gepositiveerde regels en van andere instituties hangt mede af van de mate waarin ze aansluiten bij de regels die in het maatschappelijk gedrag worden gevolgd. De wetgever heeft wel de bevoegdheid om wetten te scheppen en te pogen gedrag daarmee te sturen, maar naarmate de wetgever daarin verder gaat, schept hij een grotere discrepantie tussen recht zoals het bestaat en recht zoals het geldt, met alle handhavingsproblemen van dien. Natuurlijk is er in de moderne maatschappij veel (regulerend) recht nodig, maar het vermogen van de wetgever om recht te scheppen op grond van politieke overwegingen en zodoende sturing aan de samenleving te geven, is zeer beperkt. Het primaat berust niet bij de wetgever, maar bij de samenleving en de wetgever behoort dat te onderschrijven. Recht is niet in de eerste plaats in de wetgeving te vinden, maar in het maatschappelijk gedrag.

Tweede fictie: in Nederland heerst omtrent de moderne medemens het al te roze (zelf)beeld van een competent wezen dat min of meer autonoom en rationeel is. Dat wezen kan daarom (moreel en rechtens) verantwoordelijk worden gehouden voor zijn doen en laten. In de loop van de tijd en zeker in het liberale denken in de (één en) twintigste eeuw zijn competentie, individuele autonomie en rationaliteit verworden tot onkritische vooronderstellingen, ficties die deel zijn gaan uitmaken van het zelfbeeld van burgers. Het recht houdt ieder die de leeftijd van achttien jaren bereikt voor een competente en verantwoordelijke burger. Van de burger wordt verwacht dat hij het recht kent en dat hij rationeel handelt, dat wil zeggen dat hij zijn gedrag inricht (en dus kan inrichten) naar voorafgaande rechtsnormen. Die vooronderstelling omtrent het rechtssubject is een noodzakelijke voorwaarde wil geldend recht inderdaad maatschappelijke orde kunnen brengen en het gedrag kunnen bepalen. Rechtsregels vooronderstellen het vermogen je eraan te houden: *ought implies can.* Dit zelfbeeld is in empirische zin evident niet over de volle breedte van de samenle-

De wondere wereld van de togadragers

ving waar. Dat volwassen individuen in het algemeen het recht kennen en competent zijn om zelfstandig aan het rechtsverkeer deel te nemen, is een fictie. Om dat te beseffen, hoeven we slechts te bedenken dat er in Nederland anderhalf miljoen functioneel analfabeten zijn, dat er een groot aantal burgers is met een IQ van tachtig of (veel) minder en dat er veel burgers zijn zonder of met een gebrekkige opleiding.
Belangrijker: we bespraken de oorsprong van recht in regelgeleid gedrag. De regels die zo ontstaan, leert men niet uit wetgeving of rechtspraak, maar via primaire en secundaire socialisatie (respectievelijk opvoeding en deelname in sociale verbanden als school, vereniging, buurt, kerk, werk, andere sociale groepen en het maatschappelijk verkeer in het algemeen). Goed gedrag wordt bevestigd en op fout gedrag volgt een kritische afwijzende reactie. Door deel te nemen groeit het interne gezichtspunt en slijten een mens- en wereldbeeld en een stelsel van gedragsregels in. Men kan in zekere zin niet voorbij die regels kijken, omdat die de horizon van zijn wereld uitmaken. Die regels gaan, zoals besproken, niet vooraf aan het handelen, maar komen eruit voort. Ze worden irreflectief 'gevolgd'.

De gangbare opvatting over rationeel gedrag is echter dat het wordt voorafgegaan door een redenering. In geval van rechtens relevant gedrag behoort men mede uit te gaan van het geldende recht dat wordt beschouwd als een systeem van normen dat bestaat, onafhankelijk van het handelen waarvoor het moet worden gebruikt. Voor het rechtsstelsel als geheel is dat handelen de samenleving als geheel. De (rechts)beginselen en (-)regels die het handelen zouden moeten leiden, bestaan in die visie dus onafhankelijk van en voorafgaand aan het handelen.

In de geest van Hart komen volgens Oakeshott de beginselen en regels echter juist voort uit het handelen. Volgens die opvatting is gedrag rationeel, indien het is gebaseerd op de kennis over hoe men zich behoort te gedragen in een bepaalde context –men volgt de bestaande praktijk. In die zin is rationaliteit niet onafhankelijk en gaat niet vooraf aan gedrag, maar is zij een kwaliteit van het gedrag. Alle gedrag heeft in deze zin zijn oorsprong in reeds bestaande kennis over hoe men zich in een bepaalde context en onder bepaalde omstandigheden passend, goed gedraagt. Dat gedrag mag rationeel genoemd worden, omdat het trouw is aan de kennis die we hebben van het handelen waarom het gaat. In die kennis is het recht zoals het bestaat in de maatschappij vervlochten. Dat recht en niet de wetgeving ordent immers de maatschappij en in een stabiele samenleving volgt het geldende recht het recht zoals het bestaat.

De rechter

De rechtsstaat behoort te worden gedragen en gewaarborgd door de beoefenaren van de togaberoepen –rechters, officieren en advocaten. Hun rollen worden gedefinieerd door het recht en hun beroepsethiek. Die definities en de algemeen gedeelde vooronderstelling in het juridisch bedrijf omtrent de kwaliteit van de beoefenaren van de togaberoepen en van hun beroepspraktijk verdragen zich slecht met de standpunten van Chief Justice Burger en de Legal Realists. De voorgaande korte beschouwing over beide ficties en over wat recht werkelijk is, werpt licht op die discrepantie, ook waar het de rechter betreft. Hetgeen is gezegd over rechtssubjecten en hun (rationele) handelen, geldt in een gekwalificeerde zin ook voor togadragers.

Om te beginnen, de aanname dat togadragers in het algemeen een hoogstaande bijdrage aan de rechtspraktijk leveren, is in strijd met de *common sense*. Van alle hardlopers, loodgieters, chirurgen etc. zijn vrij velen aantoonbaar slecht, velen middelmatig en slechts enkelen goed of uitstekend. Waarom zou dat bij rechters, officieren en advocaten anders zijn? Bij loodgieters en hardlopers is dat eenvoudig vaststelbaar: we zien wie als laatste aankomt en of de lekkage is verholpen. Het werk van rechters, advocaten en officieren van justitie is niet op dezelfde manier controleerbaar en wordt bovendien in het algemeen niet gecontroleerd.
Men erkent weliswaar dat er fouten worden gemaakt (denk aan de welbekende rechterlijke dwalingen in strafzaken) en dat er gevallen zijn van togadragers die een gebrek aan integriteit tonen (denk aan de rechters die zijn betrokken in de Chipshol zaak en advocaten die betrokken zijn bij georganiseerde misdaad), maar algemeen wordt toch aangenomen dat het in Nederland niet zo slecht is gesteld met de integriteit van de rechterlijke macht, het openbaar ministerie en de advocatuur. De voorzitter van de Raad voor de Rechtspraak, Van Emden, verzekerde naar aanleiding van rechterlijke dwalingen dat er geen reden tot zorg was –het waren slechts incidenten en het stelsel werkt, want de dwalingen kwamen toch maar aan de oppervlakte. Dat is natuurlijk geen valide argument: de bewering dat het slechts incidenten betreft, is nergens op gebaseerd. In feite hebben we geen idee hoe vaak dwalingen en schendingen van integriteit voorkomen. Het zijn *dark numbers* die reden tot zorg en wantrouwen zijn.

Rechters worden geacht de wet onafhankelijk en onpartijdig toe te passen en in hun motivering te beargumenteren dat hun beslissing door het recht wordt bepaald en niet door hun subjectieve preferenties en vooroordelen – bij uitstek rationeel gedrag in de gangbare betekenis van het woord. Ook voor de rechter (en voor beoefenaren van de overige togaberoepen en andere gezagsdragers) geldt echter dat een dergelijke notie van rationaliteit het vermogen vooronderstelt zich aan voorafgaande beginselen en regels te houden: *ought implies can*. Zij zijn opgeleid in de rechtsgeleerdheid en kennen het recht dus beter dan andere burgers. Dat brengt echter geen verandering in de onmogelijkheid van dergelijke rationaliteit en in de echte karakteristieken van hun handelen zoals Oakeshott die schetste – het brengt eerder het gevaar mee dat zij de vooronderstellingen en ficties uit het recht voor werkelijkheid houden en zodoende leven in een waarachtig 'Wonderland'. Rechtspraak is niet wat die lijkt.

De *Legal Realists* hebben ook nog op een andere manier laten zien dat de gangbare opvatting over rechtspraak niet klopt. Al te kort verwoord, komen hun argumenten hier op neer. Het geldend recht bestaat uit beginselen en regels die onderbepaald zijn en tegenspraken vertonen. Bovendien is op een zaak niet slechts één regel van toepassing, maar een groep van regels waaruit de rechter kan kiezen. En al zou er slechts één regel toepasselijk zijn, dan kan de rechter via zogeheten extensieve of restrictieve interpretatie respectievelijk een geval onder een regel brengen dat er eigenlijk niet onder valt, of een geval buiten het bereik van een regel brengen dat er eigenlijk wel onder valt. Deze punten op zich geven de rechter al ruimte om te beslissen zoals hij maar wil: rechtspraak als willekeur. Daar komt bij dat de rechter de feiten van het geval moet vaststellen (uit de vele tegenstrijdige beweringen van partijen). Dat moet hij doen aan de hand van de toepasselijke rechtsregel; doch de toepasselijke rechtsregel moet hij zoeken aan de hand van de feiten van het geval. Hij is zodoende gevangen in een cirkel en het geldende recht kan hem niet helpen daaruit te ontsnappen. Gegeven de menselijke (waarneming)psychologie moeten subjectieve factoren dus wel doorslaggevend zijn. In de motivering legitimeert de rechter vervolgens zijn beslissing in termen van geldend recht. Maar gezien de voorgaande opmerkingen over het toepasselijke recht, kan in elke casus een veelheid van beslissingen worden gelegitimeerd.

Dat rechterlijke uitspraken toch vaak redelijk worden gevonden, zegt in dit verband niets. In de (rechtsgeleerde) discussie over rechtspraak en elders worden rechterlijke beslissingen slechts achteraf beoordeeld. Daarbij zijn niet de feiten van het geval, maar de feiten zoals de rechter die heeft vastgesteld het uitgangspunt. Niet het scala aan regels dat de rechter van toepassing had kunnen verklaren en de vele beslissingen die de rechter had kunnen nemen en van een deugdelijke en redelijke motivering voorzien, staan ter beoordeling, maar slechts de beslissing die de rechter nam. Hooguit kan worden vastgesteld dat dit één van de vele redelijke beslissingen is die de rechter had kunnen nemen –niet waarom hij deze werkelijk heeft genomen.

In feite volgen rechters een *hunch*, een ingeving die is bepaald door de maatschappelijke regels die de rechter heeft geïnternaliseerd, door hoe hij is gesocialiseerd en door zijn persoonlijke (voor)oordelen, sympathieën en antipathieën. De motivering in termen van geldend recht is inderdaad louter *window dressing* en geldend recht is loos papier.

Al met al, recht is niet wat het lijkt, 'gehoorzaam' gedrag is niet wat het lijkt en rechtspraak is niet wat die lijkt in de ogen van de moderne medemens met zijn verwrongen zelfbeeld. Het zou goed zijn, indien de (politieke) discussie over wetgeving, rechtshandhaving en rechtspraak niet uitging van misplaatste vooronderstellingen en ficties. Dat zou een uitgangspunt kunnen opleveren voor verbetering van de rechtspraktijk en van de praktijken van de togadragers, maar ook van de politieke discussie en de wetgeving waar die toe leidt.
Politici, lees Oakeshott en Hart!

Literatuur
R. Dworkin, *A Matter of Principle*, 1985: Harvard U.P.
R. Dworkin, *Law's Empire*, 1986: Belknap Press of Harvard Univ.
J. Frank, *Law and the Modern Mind* (1930), 2009.
H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, (1961) 2009: Oxford U.P.
K.N. Llewellyn, *The Bramble Bush*, (1930) 2008: Oxford U.P.
M.J. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Methuen (1962) expanded edition 1991, Liberty Fund.
M.J. Oakeshott, *On Human Conduct*, 1975: Clarendon Press.
M.J. Oakeshott, *The Voice of Liberal Learning*, 1989: Yale University Press.
J.B.M. Vranken, *Algemeen Deel*, Deventer 2005.

Beelden uit de film *Les neiges du Kilimandjaro*, regie Robert Guédiguian, Frankrijk 2011.

Vragen over vergelding en gerechtigheid spelen de hoofdrol in deze film, die zich afspeelt in een vakbondsmilieu in het hedendaagse Marseille en is geïnspireerd op het werk van Victor Hugo, de romancier van de rechtelozen.

Margreet Ahsmann

buitengewoon hoogleraar rechtspleging Universiteit Leiden; senior rechter A rechtbank 's-Gravenhage

EEN LEVEN LANG LEREN

Wat moet een advocaat, rechter of officier van justitie voor bagage meebrengen voor hij of zij bij een rechtbank aantreedt? Dient hij over praktische kennis van zoveel mogelijk wetten te beschikken, of gaat het om inzicht in de basis van het recht en andere kwaliteiten? Een zeer oude discussie die ook nu weer wordt gevoerd.

"Wie zich op het recht wil gaan toeleggen, behoort eerst te weten waar het woord 'recht' vandaan komt. Het is afgeleid van 'gerechtigheid' (*iustitia*). Want … recht is de kunde/kunst van wat goed en billijk is (*ius est ars boni et aequi*). Terecht zou men ons, juristen, daarom wel priesters kunnen noemen: wij beoefenen immers de gerechtigheid en verkondigen de kennis van wat goed en billijk is (…)."

Dit prachtige fragment is afkomstig van de Romeinse rechtsgeleerde Ulpianus en iedere rechtenstudent zou het wat mij betreft moeten kennen. Om de vorming van die 'priesters' gaat het in deze bijdrage: hoe worden zij in de eenentwintigste eeuw opgeleid, wat is daarbij de rol van de universiteit en wat van de beroepsopleiding? Anders gezegd, hoe bereiken juristen vandaag de dag de al in de Romeinse oudheid nagestreefde idealen van rechtvaardigheid, wijsheid, onafhankelijkheid en integriteit?

Juristen hebben sinds de middeleeuwen - de twaalfde eeuw - aan universiteiten rechten gestudeerd. Afstuderen in het recht betekende toen promoveren tot *doctor utriusque iuris*: tot doctor in de beide rechten, wel te verstaan in het civiele en het canonieke recht. Ondanks de invoering van de bachelor-masterstructuur in 2002 spreken wij nog steeds van een afgestudeerd jurist als een 'meester in de rechten', ook al heeft het canonieke recht in de Lage landen nooit tot het curriculum behoord. Het onderwijs aan alle universiteiten in West-Europa (en dus grote delen van de huidige EU-lidstaten) behelsde tot aan de invoering van de nationale codificaties in de negentiende eeuw vrijwel uitsluitend het civiele, dat wil zeggen het Romeinse recht. Werd men vervolgens advocaat bij - bijvoorbeeld - het Hof van Holland of het Hof van Friesland, dan diende men zich alsnog het in Holland of Friesland geldende recht eigen te maken. Het universitaire leven was tot die tijd internationaal en een jurist was toen een Europees jurist in de ware zin van het woord. Ondanks het gebrek aan praktijkkennis, stelden de hoven geen vereisten aan de inschrijving, bijvoorbeeld in de vorm van een toelatingsexamen. De kandidaat had immers aan de universiteit gedegen juridisch leren denken en beheerste het systeem van het recht.

Universiteit of praktijk?

Gedachten over de inrichting van de rechtenstudie en de relatie tot de praktijk zijn in de loop der eeuwen door vele rechtsgeleerden ontvouwd, met name in de zeventiende eeuw was het een geliefd genre. En steeds weer ging het om dezelfde discussie: volgens sommigen moesten er colleges over het praktijkrecht komen, want de afgestudeerde jurist kwam als het ware 'in een nieuwe wereld' terecht. Anderen betoogden daarentegen dat het bijbrengen van praktische kennis de rechtenstudie juist zou ruïneren; daar moest de universiteit vanaf blijven, want dat kreeg men wel onder de knie door in de leer te gaan bij een ervaren praktijkjurist.

Recent is een vergelijkbare polemiek in het *Nederlands Juristenblad* op gang gekomen die in feite niets nieuws behelst. Ook nu komt het in essentie neer op de vraag wat de universiteiten de studenten dienen te leren. Toch is er een verschil: de discussie spitst zich nu vooral toe op het curriculum van studenten die een togaberoep ambiëren, dat wil zeggen advocaat, rechter of officier van justitie willen worden. Diverse problemen spelen daarbij een rol. Als gevolg van de in 2002 ingevoerde bachelor-masterstructuur hebben studenten tijdens hun studie meer keuzemogelijkheden en bieden juridische faculteiten steeds meer gespecialiseerde (master)opleidingen aan: er zijn in 2011/2012 in totaal 26 bacheloropleidingen en 57 masteropleidingen gevisiteerd met daarbinnen vele *tracks* en keuzevakken. Die toenemende specialisatie hangt onder meer samen met enkele andere ontwikkelingen. Sinds de laatste decennia van de twintigste eeuw en door toenemende Europese regelgeving is het recht geëxplodeerd in omvang en diepgang; het nationale recht wordt steeds meer in een Europeesrechtelijk en internationaal kader gedrongen of speelt zich in een internationale context af. Ook de rechtswetenschap laat een steeds verdergaande specialisatie en differentiatie zien, mede beïnvloed door druk van de politiek. Klassiek juridisch onderzoek heeft op beleidsmakers/geldgevers een minder grote aantrekkingskracht dan bijvoorbeeld een op *evidence* gebaseerd onderzoek. Dat heeft ook consequenties voor het onderwijs. Van juristen wordt bovendien verwacht dat zij enige kennis bezitten van bijvoorbeeld rechtseconomie, statistiek, psychologie; interdisciplinaire kennis kortom. De beroepspraktijk van afgestudeerde juristen is zeer gevarieerd. Zij werken bij de overheid, in het bedrijfsleven (al dan niet in internationale ondernemingen), op het gebied van wetgeving, in de advocatuur bij de rechterlijke macht of in de EU. Eén derde van de afgestudeerden stroomt een togaberoep in. Daar sluit de studie niet goed op aan. De vraag is hoe de praktijk - advocatuur en rechterlijke macht - dat ervaart.

Civiel effect

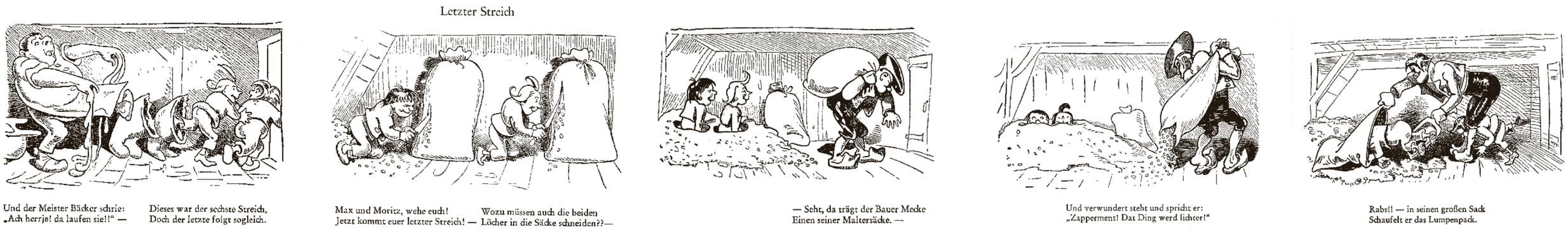
Toegang tot een togaberoep verkrijgt een afgestudeerde jurist volgens de wet wanneer zijn opleiding een zodanige inhoud heeft gehad dat hij geacht kan worden grondige kennis te bezitten van een aantal in de wet benoemde juridische vakken die onontbeerlijk worden geacht voor de beroepsuitoefening: privaatrecht, strafrecht en bestuursrecht. Daartoe dient hij een bepaald aantal studiepunten in die vakken te hebben behaald, zowel in de WO-bachelor als in de WO-master. Hij heeft dan, zoals dat heet, een bul met civiel effect. Faculteiten geven in dat geval bij het diploma een verklaring af dat het diploma aan die wettelijke eisen voldoet.

Het civiel effect behelst dus een soort algemeen beroepsprofiel voor de togaberoepen. Voor faculteiten is het civiel effect in zekere zin een last. Enerzijds moeten zij zich in hun onderzoek steeds meer specialiseren en profileren. In hun onderwijs willen zij daar studenten deelgenoot van maken. Anderzijds willen zij de studenten bedienen die een bul met civiel effect willen behalen teneinde bij hun latere beroepskeuze zoveel mogelijk opties open te houden. Verschillende partijen spelen kortom een rol en hebben verschillende belangen. Loslaten van het civiel effect, zoals door een enkele decaan thans wel wordt bepleit, lijkt geen optie. Gelet op ontwikkelingen in de Verenigde Staten zou dat er zeer waarschijnlijk juist toe leiden dat de beroepsopleidingen dan eigen toelatingscriteria gaan formuleren - een *bar exam* dus - waardoor zij indirect de faculteiten zouden dicteren hoe het curriculum eruit moet zien, méér dan nu het geval is.

De beroepsopleidingen realiseren zich dat universiteit en rechtspraktijk in zekere zin communicerende vaten zijn. Universiteiten vullen daarbij een deel van de opleiding in. Willen de beroepsgroepen hun opleiding goed kunnen inrichten, dan moet helder zijn waarop kan worden voortgebouwd. Het togaberoepenveld moet er vanuit kunnen gaan dat een student de benodigde grondige kennis en het vereiste niveau bezit zoals verwoord op de uitgereikte bul. Dit vertrouwen in de kwaliteit is in 2003 voor De Orde van Advocaten een van de redenen geweest om af te zien van invoering van een balie-examen. Maar het inmiddels door de Orde van Advocaten en Rechterlijke Macht geconstateerde verschil in kennis, beter gezegd in niveau en diepgang, onder afgestudeerden leidt tot problemen in hun beroepsopleiding. De waarde van het civiel effect kan met andere woorden niet langer worden vertrouwd.

De vraag over aansluiting tussen universiteit en 'afnemend beroepenveld' is overigens niet uniek voor de rechtenopleiding. Overal waar institutionele overgangen zijn, is de waarde van het voorgaande diploma, of liever gezegd de diepgang van de eraan voorafgaande studie, aan de orde. Ook voor de opleiding tot internist of huisarts is het van belang te weten wat de bagage is van de aankomend specialist en waar de specialistenopleiding op moet voortborduren. Maar terwijl medici landelijk afspraken maken over de inrichting van de medicijnenstudie laten juridische faculteiten het aan hun studenten over een deel van het curriculum zelf in te vullen, zonder dat duidelijk is hoe de keuze tot stand komt. Curricula verworden zo tot menukaarten waaruit vrijelijk gekozen kan worden.

Van medici kunnen juristen ook andere dingen leren. Een deel van de toetsen wordt bijvoorbeeld door alle medische faculteiten gezamenlijk afgenomen, zodat er meer eenheid in kennis en niveau van de afgestudeerde is. In Duitsland wordt dat bereikt doordat een juridisch student staatsexamen moet doen. Over de wijze en vorm waarop

EEN LEVEN LANG LEREN

Het verhaal van Max en Moritz is afkomstig uit 1865 en gemaakt door de Duitse kunstenaar Wilhelm Busch. Het is een verre voorloper van het stripverhaal en mede door die toegankelijke vorm zeer bekend geworden. De satiricus Busch spotte graag met de morele zelfingenomenheid en de schijnheilige vroomheid van de kleine burgerij. Max en Moritz maken hun dorp onveilig. Ze halen zeven streken uit, waarvan de laatste (hieronder) hen noodlottig wordt.

in Nederland toetsen worden afgenomen, zijn nauwelijks gegevens voorhanden. Het wettelijk systeem maakt het in Nederland bijvoorbeeld mogelijk dat een student die zijn propedeuse heeft behaald vervolgens eindeloos kan herkansen. Faculteiten hebben daar belang bij omdat elke afgestudeerde student faculteiten geld oplevert. Dat heeft gevolgen voor diepgang en niveau. Voor de beroepsopleiding is dat aan de bul echter niet te zien.

Degelijkheid

De opleiding tot advocaat, rechter en officier van justitie vormt dus een noodzakelijke aanvulling op de juridische opleiding. Momenteel wordt de invulling van de drie beroepsopleidingen grondig herzien. Optimale vorming van deze beroepsgroepen is van het grootste belang voor de kwaliteit van onze rechtsstaat. De veranderende omstandigheden in de samenleving vragen steeds weer om een herbezinning op ieders rol. Opleiding speelt daarin een cruciale rol en het is daarom goed dat nagedacht wordt over de vraag of die op de juiste wijze geschiedt.

Universiteiten kunnen in de vier jaar die hun gegeven is niet de rol van de beroepsopleidingen vervullen en dat hoeven ze ook niet. De rechtenstudie behoeft dus geen technisch-professionele opleiding te zijn; brede intellectuele en geestelijke vorming behoort tot de basis van de juridische opleiding, juist vanwege de pluriforme en complexe samenleving. Studenten moeten leren analyseren, leren problematiseren, kritisch leren denken en aan scenario-denken kunnen doen. Zij moeten leren de 'waarom vraag' te stellen, zich af te vragen: 'kan en moet het anders?', en daarbij maatschappelijke en ethische aspecten kunnen betrekken. Zij moeten dwarsverbanden tussen rechtsgebieden kunnen leggen, in aanraking komen met tegenstrijdige opvattingen en zo leren dat het recht geen dogma is, maar discursief, en dat het recht uiteindelijk in de feiten ligt. Het gebruik van handboeken is noodzakelijk voor een wetenschappelijke training in het recht - het leren onderscheiden van hoofd- en bijzaken -, maar dat gebeurt helaas onvoldoende. De repetitor is terug van weggeweest en met behulp van zeer elementaire literatuur of uittreksels halen vele studenten hun bachelor. In het afsluitend rapport van de onderwijsvisitatiecommissie staat in de conclusie: "De slechte staf/studentratio's zijn even kenmerkend voor de rechtenfaculteiten als de rendementen." Die verhouding - gemiddeld 1 op 50 - heeft consequenties om goed wetenschappelijk onderwijs te verzorgen. Het ontwikkelen van academische vaardigheden komt bijvoorbeeld met name bij het schrijven van stukken aan bod. Door te schrijven verwerf je ook diepgaande kennis op een terrein en schrijven helpt ideeën op effectieve wijze te uiten. Maar voor de redeneerkunst is in de studie - met name in de bachelor - slechts heel weinig ruimte. De door de politiek ingevoerde bekostigingssystematiek van universiteiten, waarbij de geesteswetenschappen steeds meer in het gedrang komen, laat zijn sporen na.

Reflectie tijdens de studie is zo belangrijk omdat de praktijk weinig geschikt is om wetenschappelijk en reflectief na te denken over wat je doet. In de beroepspraktijk gaat het om *targets* halen. Het dagelijks werk en het bedrijfsbelang gaan altijd voor. Je reflecteert wel enigszins, maar er is altijd te weinig tijd. Je hebt bovendien niet de vrijheid om eens heel anders, *out of the box*, te denken. In de beroepspraktijk is een wetenschappelijke houding niet in elke zaak onontbeerlijk maar als grondhouding wel van groot belang; bijvoorbeeld voor de rechter om tot beredeneerde beslissingen in zijn vonnis of raadkamer te komen.

Anders dan vaak wordt gedacht en geschreven, gaat het er in de beroepspraktijk niet om dat een afgestudeerde veel feitenkennis bezit. De halfwaardetijd van kennis is immers beperkt. In de praktijk moet hij in staat zijn kennis steeds te actualiseren. Maar bepaalde kennis is wel nodig voor inzicht. Het gaat om het volgende, zoals de Leidse hoogleraar E.M. Meijers al zo treffend in 1931 heeft geformuleerd: "Iedere jurist staat voortdurend voor de moeilijkheid dat hij iets moet aanpakken waarvan hij niets weet, maar hij kent de methode en kan zich erin inwerken". Dat gold toen en in de middeleeuwen en het geldt a fortiori door de complexiteit van het recht vandaag de dag. Door het grote aantal vakken en het opknippen van de stof in kleine eenheden, met name in de bachelor, en het specialiseren op een klein deel van het recht in de masterfase kan het zijn dat studenten het overzicht, de samenhang en methodiek uit het oog verliezen. Het civiele recht is zo'n gebied waar inzicht in de samenhang en begrip van rechtsbegrippen van het grootste belang is. Anderzijds zou een deel van het procesrecht veel beter in de praktijk kunnen worden geleerd.

Keuzes

Het is zaak dat, net zoals de beroepsopleidingen, ook de juridische opleiding zich steeds verbetert. De geschetste aanwas van het recht en de massificatie van het onderwijs dwingt echter tot het maken van keuzes. Ik geef enkele mogelijkheden die al dan niet cumulatief door rechtenfaculteiten zijn in te voeren.

- Bezin op wat (wanneer en door wie) aan kennis wordt aangeboden.
- Geef iedere bachelorstudent jaarlijks vier schrijfopdrachten.
- Maak strengere toetsen; uit het zonder nadelige gevolgen opschroeven van de exameneisen op de middelbare school en instellen van de langstudeerdersboete blijkt dat studenten harder kunnen werken.
- Verbind aan het bachelordiploma een landelijk afsluitend examen in de drie hoofdgebieden van het recht. Het zal alle faculteiten op scherp stellen.
- Maak dat keuzevakken in de bachelor alleen extra curriculair gedaan kunnen worden. Studenten hebben wat financiering betreft immers een extra bachelorjaar en een extra masterjaar tot hun beschikking.
- Of – iets geheel anders: creëer een driejarige brede bachelor en ontwikkel in samenspraak met de beroepsgroepen een tweejarige, voor advocatuur en rechterlijke macht gemeenschappelijke togamaster. In een dergelijke master zou geïntegreerd verdiept kunnen worden en een begin kunnen worden gemaakt met specialisatie.

Op deze wijze zal de discussie over het civiel effect een andere rol gaan spelen. Er kan meer (academische) aandacht uitgaan naar de theoretische componenten van het recht, terwijl beroepsopleidingen dan geen basisstof meer hoeven aan te bieden aan afgestudeerde juristen, maar zich kunnen concentreren op de confrontatie met de praktijk. De *ars boni et aequi* betreft immers zowel een kunde als een kunst, en vergt een leven lang leren. De kunde heeft de jurist dan aan de universiteit geleerd; de kunst dient hij zich in de praktijk eigen te maken door in iedere zaak er blijk van te geven dat hij het vermogen bezit om het recht op goede en billijke wijze toe te passen.

Literatuur

Kwaliteit ondanks massaliteit, State of the Art Rechtsgeleerdheid, rapport Onderwijsvisitatiecommissie Rechtsgeleerdheid 2010-2011, QANU 2012.

M.J.A.M. Ahsmann,"Het civiel effect biedt niet wat het pretendeert", in: *Nederlands Juristenblad* 2011, p. 66-70; met reacties A. Dorresteijn en H. den Tonkelaar, p. 472-478.

Met recht advocaat, een nieuwe opleiding: de Stagiaire-Opleiding. Rapport commissie Kortmann, Nijmegen 2010.

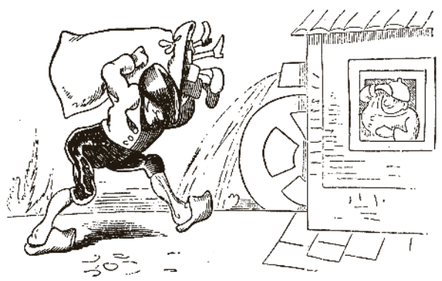
M.J.A.M. Ahsmann,'"Hoe nu best practtijk te leeren?", een kritische beschouwing over de (herziening) raio-opleiding', in: *Trema* 2008, p. 182-188.

A.A.M. Kinneging,'Toga en Academie', in: *Ars Aequi* 2008, p. 834-836.

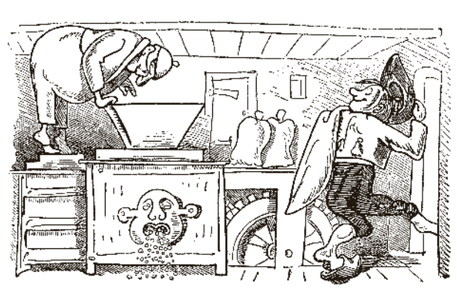
J.G. Brouwer (red), *Wat maakt een goed jurist?* Opleidingsdag 2006 Nederlandse Orde van Advocaten, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2006.

M.J.A.M. Ahsmann,'Togamaster: een must voor een master in toga?!', in: *Trema* 2005, p.49-55.

M.J.A.M. Ahsmann,'De advocatuur: een nieuwe wereld voor een afgestudeerde jurist in de 17e en 18e eeuw?', in: *Advocatendossier,* de advocatenstage nader bekeken, 's-Gravenhage 2005, p. 12-25.

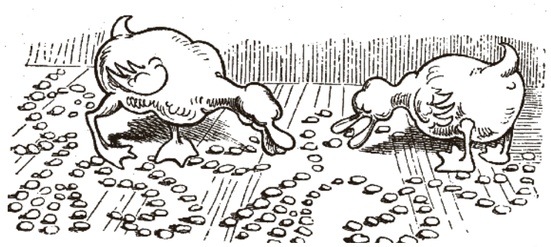
Max und Moritz wird es schwüle,
Denn nun geht es nach der Mühle. —

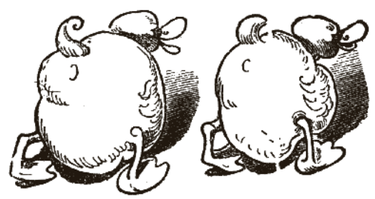
Rickeracke! Rickeracke!
Geht die Mühle mit Geknacke.

Hier kann man sie noch erblicken
Fein geschroten und in Stücken.

Doch sogleich verzehret sie Meister Müllers Federvieh. —

Schluß

Als man dies im Dorf erfuhr,
War von Trauer keine Spur. —
— Witwe Bolte, mild und weich,
Sprach: „Sieh da, ich dacht es gleich!" —
— „Ja ja ja!" rief Meister Böck —
„Bosheit ist kein Lebenszweck!" —
— Drauf so sprach Herr Lehrer Lämpel:
„Dies ist wieder ein Exempel!" —
— „Freilich!" meint der Zuckerbäcker,
„Warum ist der Mensch so lecker?!" —
— Selbst der gute Onkel Fritze
Sprach: „Das kommt von dumme Witze!" —
— Doch der brave Bauersmann
Dachte: „Wat geiht meck dat an?!" —
— Kurz, im ganzen Dorf herum
Ging ein freudiges Gebrumm:
„Gott sei Dank! Nun ist's vorbei
Mit der Übeltäterei!!"

Wouter Veraart hoogleraar rechtsfilosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam

Door pijn naar waarheid

Een rechterlijke macht die instinctief wegduikt als het politiek wordt, past niet langer bij een tijd waarin de voorheen rustige maatschappelijke verhoudingen in hoge mate gepolitiseerd zijn.

Er is de laatste jaren veel kritiek geweest op de rechterlijke macht. Eerst kregen rechters het verwijt voor leken onbegrijpelijke vonnissen te schrijven. Daarna luidde de beschuldiging dat zij in de media onvoldoende zichtbaar waren. In een later stadium werd de kritiek, vooral onder invloed van de PVV en het proces tegen Geert Wilders, venijniger en van richting veranderd: Nederlandse rechters zouden tot een besloten, politiek vooringenomen elite behoren, stelselmatig te laag straffen en te weinig rekening houden met wat 'onder het volk' leeft. Nog iets later werd ook de aanval op het Europees Hof van de Rechten van de Mens in Straatsburg geopend. Volgens sommige publicisten zou dit Hof, door Nederlandse regelgeving aan het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens te toetsen, veel te veel politieke invloed hebben op de rechtsontwikkeling in Nederland.

Deze veelomvattende kritiek aan het adres van de rechterlijke macht bleek niet altijd eenvoudig te pareren. Sinds jaar en dag bewaren Nederlandse rechters, inclusief de Hoge Raad, gepaste afstand tot het politieke krachtenveld. Dit betekent dat zij zich in de media terughoudend plegen op te stellen, ook als zij publiekelijk worden bekritiseerd. Toch is er wel iets veranderd. In de afgelopen jaren heeft vooral de president van de Hoge Raad, Geert Corstens, zich herhaaldelijk publiekelijk uitgesproken tegen politici die zich op luide toon bemoeien met lopende rechtszaken. Er is bovendien hard gewerkt aan de verbetering van de leesbaarheid van vonnissen, terwijl speciale persrechters tegenwoordig tekst en uitleg geven over opzienbarende uitspraken. De politieke en maatschappelijke roep om zwaardere straffen (al dan niet tot uiting komend in aangepaste strafbepalingen) heeft ertoe geleid dat Nederlandse rechters in de afgelopen jaren daadwerkelijk steeds hogere straffen zijn gaan opleggen, met als gevolg dat Nederland momenteel tot één van de zwaarst straffende landen van Europa behoort.

Schijn

De beschuldigingen van politieke vooringenomenheid klonken vooral rondom het proces tegen Geert Wilders. Eerst waren er de kwesties rond Ybo Buruma – die zijn lidmaatschap van de PvdA opzegde toen hij in de Hoge Raad benoemd werd nadat hij door de PVV van politieke partijdigheid was beschuldigd – en Peter Kop – die in Amsterdam geen raadsheer-plaatsvervanger meer mocht worden nadat hij het in een recensie had opgenomen voor Tom Schalken, de veelgeplaagde raadsheer uit het Wildersproces. Ten slotte was er de zaak rond Diederik Aben – de advocaat-generaal die eind vorig jaar onder druk vanuit de Tweede Kamer niet in de Hoge Raad benoemd werd omdat hij juridische kritiek had geleverd op de beslissing van de wrakingskamer in de Wilderszaak. Wat deze kwesties gemeen hebben is dat men vanuit de rechterlijke macht de geuite beschuldigingen niet zozeer inhoudelijk bestreed, maar er juist aan tegemoet kwam door maatregelen te nemen of te ondersteunen die elke schijn van partijdigheid alsnog moesten wegnemen, met als gevolg een beknotting van de vrijheden van individuele rechters. Een dergelijke defensieve reactie is wellicht te verklaren vanuit de Nederlandse traditie van een rechterlijke macht die het gewend is om op veilige afstand van het politieke krachtenveld te functioneren. Het Wilders-proces met al zijn politieke overtonen heeft in dat opzicht zijn traumatiserende werking niet gemist. In dat bizarre proces werden de rollen, met een glansrol van de advocaat Bram Moscowicz, vakkundig omgekeerd. Wilders ging, op aandringen van het O.M. , vrijuit, terwijl de rechterlijke macht gehavend uit het proces te voorschijn kwam. Plotseling waren de rechters zelf de verdachten en werden zij, tegen hun wil, meegezogen in politiek vaarwater. Om daar zo snel mogelijk weer uit te komen nam men in de kwesties Buruma, Kop en Aben het zekere voor het onzekere. Men wilde weer terug naar het droge en betaalde daarvoor een prijs.

De vraag is echter of die terugkeer naar het droge nog wel mogelijk en wenselijk is. Is het nog mogelijk in een tijd waarin de wijze waarop de parlementaire democratie in Nederland functioneert onomkeerbaar veranderd is, ruiger, onvoorspelbaarder, kortom een stuk minder gematigd is geworden? Is het wenselijk in een tijd waarin van de rechtspraak mag worden verwacht dat zij zich in de nabije toekomst vaker zal moeten uitspreken in politiek hoog oplopende, principiële geschillen? Anders gezegd, een rechterlijke macht die instinctief wegduikt als het politiek wordt, past niet langer bij een tijd waarin de voorheen rustige maatschappelijke verhoudingen in hoge mate gepolitiseerd zijn.

De recente kritiek op de grote invloed van het Europese Hof van de Rechten van de Mens past helemaal in dit beeld. Het feit dat die kritiek lijkt aan te slaan, heeft vooral te maken met het feit dat Nederland, anders dan de meeste andere Europese landen, geen Constitutioneel Hof kent dat de bevoegdheid heeft om wetten te toetsen aan de eigen Grondwet. Hoewel de Nederlandse rechter wel mag toetsen aan het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, blijft het Europese Hof in Straatsburg als hoogste instantie in dit opzicht beeldbepalend. De onvrede in Nederland lijkt zich toe te spitsen op het feit dat het buitenlandse rechters zijn die in principiële, politiek beladen zaken die de inrichting van onze samenleving, de verhouding tussen grondrechten etc., betreffen, het laatste woord hebben.

Zichtbaar

Ik ben geneigd deze kritiek constructief te interpreteren. De kritiek op Straatsburg legt de vinger op de zere plek, alleen niet in Straatsburg, maar in Den Haag. Zolang onze hoogste rechters niet in staat zijn om wetten te toetsen aan de eigen Grondwet, blijven het Europese instanties die het beeld bepalen wanneer Nederlands beleid of regelgeving botst op fundamentele rechten.

Een Nederlands Constitutioneel Hof zal niet voor Straatsburg in de plaats komen; een beroep op Straatsburg blijft ook in die nieuwe constellatie mogelijk. Maar het zou de Nederlandse rechterlijke macht wel een volwaardige, vanzelfsprekende en vooral *zichtbare* plaats geven in vaak hoog oplopende politieke en maatschappelijke debatten over grondrechten, die bijna dagelijks de media beheersen. Het zou de Nederlandse rechter in een nieuwe, actievere positie brengen ten opzichte van het politieke krachtenveld en aanzienlijke impact hebben op de wijze waarop het systeem van *checks & balances* in Nederland op dit moment gerealiseerd is.

De oprichting van een dergelijk Hof zal de Nederlandse rechterlijke macht daadwerkelijk dwingen 'over de eigen schaduw heen te springen', een uitdrukking die de laatste jaren onder rechters vaak wordt gebruikt, maar zelden gepraktiseerd.

Heilzaam

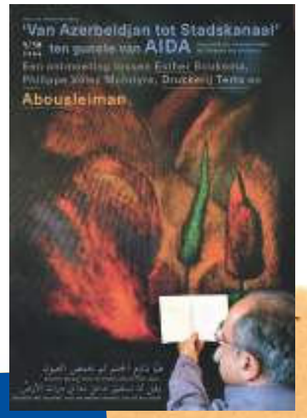
De vraag die open blijft is of Nederlandse politici, burgers en rechters een dergelijke revolutionaire stap uiteindelijk wel durven zetten – nog los van het feit dat er voor een vorm van constitutionele toetsing een steeds groter politiek draagvlak bestaat. Het ligt in de Nederlandse volksaard om hard te schreeuwen maar als het om constitutionele vernieuwingen gaat, niet de daad bij het woord te voegen. Misschien helpt het om eens te kijken in de meeste andere democratische landen in de wereld die vrijwel allemaal een vorm van constitutionele toetsing kennen. Ik denk dat die blik naar buiten vrij snel tot de conclusie zal leiden dat een vorm van constitutionele toetsing een eenentwintigste-eeuwse verworvenheid is die in politiek, juridisch en maatschappelijk opzicht heilzaam uitwerkt.

Uiteindelijk zullen ook de Europa-sceptici die zo graag op de trommel van het patriottisme slaan, gedwongen zijn toe te geven dat zonder Constitutioneel Hof de eigen Nederlandse Grondwet nooit meer tot leven zal komen, en dat in de grote vragen de hoven in Straatsburg en Luxemburg beeldbepalend zullen blijven. Anders gezegd, degenen die zich van Europa afkeren en zich tegelijkertijd verzetten tegen *nog* een 'elitair' Hof, hebben de schijn nu een keer tegen.

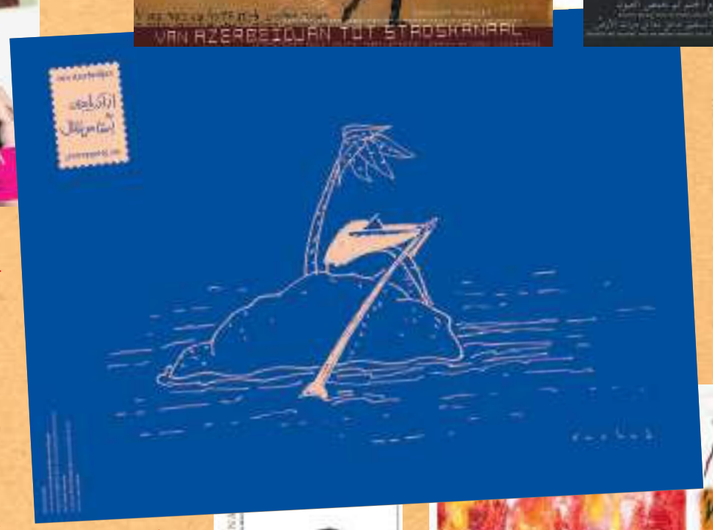

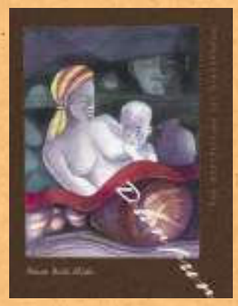

AIDA komt op voor de rechten van kunstenaars. In 2004 maakten 34 drukkerijen en 34 vormgevers samen met 34 kunstenaars 34 affiches. De expositie droeg de naam 'Van Azerbeidjan tot Stadskanaal' omdat één van de deelnemers Rasim Huseynov, een beeldend kunstenaar uit Azerbeidjan, op dat moment als asielzoeker verbleef in Stadskanaal. Op deze pagina's zijn de bijdrages te zien van (linkerpagina van boven naar onder): Rasim Huseynov, Gregory Kohelet, Aras Kareem, Omar Daffa Allah, Abdousleiman, Maysara Salih, Ashti Shegani, Farhad Foroutanian, Abdinasser Mahmud Ibrahim en Qiangli Liang.

Zie verder www.aidanederland.nl

Stijn Ruiter onderzoeker Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving

WELKE STRAFFEN VOOR CRIMINELEN?

Volgens peilingen vinden veel Nederlanders dat misdrijven zwaarder bestraft moeten worden.

Maar bij gerichter onderzoek blijkt er helemaal geen consensus over te bestaan.

Verslag van een onderzoek.

Stel je voor dat je plaats mag nemen op de stoel van de rechter. Hoe zou je dan een negentienjarige jongeman straffen die terechtstaat wegens verboden wapenbezit? En wat als de dader twee jaar jonger was geweest? Welke straf geef je een man die zijn vrouw een gebroken neus geslagen heeft? En wat als het de vrouw was die haar man zo toegetakeld had? Zou je al deze daders een gevangenisstraf opleggen? Of toch liever een werkstraf of een geldboete? En hoe lang zouden die gevangenisstraffen of werkstraffen dan moeten duren, of hoe hoog zouden de boetes moeten zijn?

Wellicht zou je je enigszins ongemakkelijk voelen op die stoel omdat je niet direct een antwoord paraat hebt op bovenstaande vragen. Toch blijkt de Nederlandse bevolking heel goed in staat te zijn antwoord te geven wanneer strafopvattingen worden gepeild. Sterker nog, onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) suggereert zelfs dat het overgrote deel van de Nederlandse bevolking dezelfde mening zou zijn toegedaan; al decennia lang antwoordt meer dan tachtig procent van de bevolking dat misdaden in Nederland te licht worden bestraft. Maar wat zegt dat eigenlijk? Het is onduidelijk aan welke misdrijven en wat voor straffen ondervraagden denken wanneer ze op de SCP-vraag antwoorden. In het maatschappelijke en politieke debat leunen voorstanders van strengere straffen niet zelden op deze onderzoeksresultaten. Rechters zouden te soft zijn en beter moeten luisteren naar de mening van het volk. Ze zouden strenger moeten straffen en zouden nu te vaak de als soft gepercipieerde taakstraffen opleggen, ook in geval van ernstige misdrijven. Wat veel Nederlanders echter niet weten is dat de Nederlandse strafrechtpraktijk in de afgelopen decennia al veel strenger is geworden. Wanneer we kijken naar het aantal gevangenen per hoofd van de bevolking, behoort Nederland zelfs tot één van de meest punitieve landen in de Westerse wereld.

Strafopvattingen

Omdat nog altijd onduidelijk was wat voor straffen de Nederlandse bevolking gepast vindt voor relatief veelvoorkomende delicten, verrichtten onderzoekers van het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR) en de Radboud Universiteit Nijmegen in opdracht van het Ministerie van Veiligheid en Justitie en in samenwerking met het Centraal Bureau voor de Statistiek in 2011 een grootschalige studie naar de heersende strafopvattingen onder de Nederlandse bevolking. Als er na die studie één ding duidelijk is, dan is het wel dat de Nederlandse bevolking geenszins eensgezind oordeelt over het bestraffen van criminelen.

In het onderzoek kregen 1071 respondenten uit een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking een twaalftal korte beschrijvingen van verschillende delicten voorgelegd. Er is daarbij gebruik gemaakt van een experimentele opzet, waarbij de beschrijvingen willekeurig gevarieerd werden. Dit maakte het mogelijk uit te zoeken of bepaalde kenmerken van de omschreven delictsituaties van invloed zijn op de wijze waarop Nederlanders daders zouden willen bestraffen. In de beschrijvingen kwamen recidivisten en *first-time offenders*, jonge en oude en mannelijke en vrouwelijke daders langs. Ook in de leeftijd en het geslacht van de slachtoffers werd gevarieerd, evenals waar het ging om zogenaamde kwalificerende slachtoffers (dat wil zeggen, mensen die slachtoffer werden bij het uitoefenen van een hulpverlenende taak, zoals ambulancepersoneel). In bepaalde gevallen waren dader en slachtoffer bekenden van elkaar, in andere niet. De volgende typen delict werden voorgelegd: (1) winkeldiefstal, (2) woninginbraak, (3) mishandeling (caféruzie), (4) autodiefstal, (5) oplichting, (6) milieudelict, (7) verkeersmisdrijf, (8) aanranding, (9) drugsdelict, (10) mishandeling (huiselijk geweld), (11) verboden wapenbezit en (12) bedreiging.

Na het lezen van de beschrijving van een willekeurig gecombineerde fictieve delictsituatie werden respondenten op twee verschillende manieren gevraagd naar hun strafvoorkeur: wat voor straf wordt passend geacht (onvoorwaardelijke gevangenisstraf, voorwaardelijke gevangenisstraf, werkstraf, geldboete, schadevergoeding, of combinaties daarvan), en hoe zwaar zou die straf dan moeten zijn?

De antwoorden verschilden nogal. Voor exact hetzelfde delict zou de één het liefst een werkstraf opgelegd zien, terwijl de voorkeur van de ander uitgaat naar een onvoorwaardelijke gevangenisstraf. In grote lijnen is er overigens wel voor vrijwel alle voorgelegde delicten enige steun voor zowel de gevangenisstraf, de geldboete als de werkstraf. Hoewel de werkstraf de laatste tijd in het maatschappelijke en politieke debat stevig onder vuur is komen te liggen, laat de studie juist relatief veel steun zien. Zelfs voor de zwaardere vergrijpen blijkt de werkstraf bij een groot deel van de Nederlandse bevolking steun te genieten. Ook bestaat er steun voor schadevergoeding, wanneer een slachtoffer ernstig letsel of grote financiële schade heeft opgelopen. In meer dan negentig procent van de oordelen konden respondenten zich overigens vinden in meer dan één type straf. De geprefereerde strafzwaarte loopt ook enorm uiteen: er zijn mensen die relatief lichte straffen voorstaan en er zijn voorstanders van relatief zware straffen. Dit impliceert dat voor nogal wat straffen een deel van de Nederlandse bevolking ze te licht zal vinden en een ander deel te zwaar.

Voorkeuren

Gegeven het ontwerp van de studie zullen de antwoorden van twee zaken afhankelijk zijn. Ten eerste zijn mensen - ook wanneer ze exact dezelfde zaak beoordelen - nu eenmaal niet dezelfde mening toegedaan. Sommige mensen zullen ongeacht het type delict sowieso meer geneigd zijn te kiezen voor een onvoorwaardelijke gevangenisstraf, terwijl anderen juist in het algemeen meer een voorstander zijn van de werkstraf. Deze individuele verschillen hangen mogelijk samen met bepaalde kenmerken van de personen. Om dat uit te zoeken is in de studie gekeken naar de volgende respondentkenmerken: leeftijd, geslacht, opleiding, burgerlijke staat, geboorteland, slachtofferschap, geprefereerde strafdoelen (zie de toelichting) en politieke voorkeur. De sociaal-demografische kenmerken en slachtofferschap hangen verrassend weinig systematisch samen met de strafopvattingen. Voor strafdoelen en politieke voorkeur zijn wel duidelijke samenhangen gevonden. Instemming met de strafdoelen vergelding, afschrikking of incapacitatie gaat tot op zekere hoogte samen met een voorkeur voor zwaardere straffen en instemming met de strafdoelen resocialisatie en herstel met een voorkeur voor lichtere straffen. Bovendien blijken mensen die incapacitatie belangrijk vinden vaker de onvoorwaardelijke gevangenisstraf en minder vaak de werkstraf geschikt te vinden. Zij die resocialisatie van belang vinden, blijken vaker de werkstraf geschikt te vinden. De samenhang tussen politieke voorkeur en strafopvattingen is in de verwachte richting (achterbannen van VVD en PVV zijn sterker voorstander van de onvoorwaardelijke gevangenisstraf; de voorkeur voor de werkstraf is het grootst onder aanhangers van GroenLinks en het kleinst onder de achterban van de PVV). De samenhang met politieke voorkeur kan voor een groot deel verklaard worden vanuit verschillen in de mate waarin men zich zorgen maakt over criminaliteit, vertrouwen heeft in instituties en zich kan vinden in bepaalde strafdoelen. Meer zorgen over criminaliteit, weinig vertrouwen in instituties en een groter belang hechten aan vergelding, afschrikking en onschadelijkmaking hangen samen met een voorkeur voor hogere straffen en een sterkere preferentie voor gevangenisstraffen. Daarnaast zijn mensen met die eigenschappen ook eerder geneigd ter rechterzijde te stemmen, op de VVD of PVV.

De tweede bron van variatie in de antwoorden is uiteraard gelegen in het feit dat de voorgelegde delictsituaties nu eenmaal verschilden. Natuurlijk hangen de antwoorden samen met de ernst van de delicten. De Nederlandse bevolking zou van de twaalf voorgelegde delicten een bedreiging het lichtste willen bestraffen, terwijl de zwaarste straffen worden uitgedeeld aan daders van een verkeersmisdrijf met dodelijke afloop of een oplichting waarbij veel mensen voor grote bedragen zijn benadeeld. Daders die voor de eerste keer in herhaling vallen, verdienen volgens de Nederlandse bevolking strenger te worden bestraft, meervoudig-recidivisten zelfs nog strenger. Dit geldt helemaal voor daders die keer op keer hetzelfde type delict plegen. Minderjarige daders zouden vaker een werkstraf moeten krijgen dan meerderjarige daders. Wanneer een minderjarige of een meerderjarige dader echter dezelfde straf krijgen, maakt de Nederlandse bevolking geen onderscheid in de lengte van de straf. Het wordt breed gesteund om daders van geweld tegen bijvoorbeeld ambulancebroeders strenger te straffen.

Wanneer de bevolking geïnformeerd zou worden over de relatief kleine recidivekansen na een werkstraf (binnen vijf jaar na de straf gaat vijftig procent opnieuw in de fout) in vergelijking met die na een gevangenisstraf (zeventig procent gaat binnen vijf jaar opnieuw in de fout), zou de steun voor de werkstraf verder kunnen toenemen. In het onderzoek kregen sommige respondenten namelijk informatie over de recidivekansen, maar andere respondenten niet. De eerste groep sprak vaker steun uit voor de werkstraf dan de tweede groep.

Wanneer strafrechters teveel zouden afwijken van datgene wat de bevolking wenst, is de legitimiteit van de Nederlandse strafrechtspleging mogelijk in het geding. Om die reden is een grootschalige studie naar de heersende strafopvattingen onder de Nederlandse bevolking van groot belang. De laatste jaren tonen een tendens naar een steeds strenger strafklimaat en de legitimiteit van de werkstraf is vaak bediscussieerd. Dit onderzoek laat juist zien dat de werkstraf breed gedragen wordt, al is de steun het grootst wanneer de werkstraf wordt opgelegd voor relatief milde vergrijpen. Verder biedt dit soort onderzoek inzicht in de factoren die volgens de bevolking van invloed zouden moeten zijn bij de bepaling van de strafmaat.

Literatuur

P. Dekker & T. Van der Meer, Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht. Den Haag 2007: Sociaal en Cultureel Planbureau.

S. Ruiter, J. Tolsma, M. De Hoon, H. Elffers & P. Van der Laan, De burger als rechter. Een onderzoek naar geprefereerde sancties voor misdrijven in Nederland. Den Haag 2011: Boom Lemma Uitgevers.

TOELICHTING STRAFDOELEN

Het bestraffen van misdadigers kan meerdere doelen dienen. Theoretisch worden de volgende vijf doelen onderscheiden:

Vergelding: De door de dader toegebrachte schade aan de rechtsorde dient te worden vergolden. Een dader verdient straf.

Afschrikking: Mensen dienen van het plegen van criminaliteit te worden weerhouden en potentiële daders zien ervan af uit angst voor de negatieve consequenties.

Incapacitatie: Diegene die de straf ondergaat wordt (tijdelijk) onschadelijk gemaakt. Door bijvoorbeeld opsluiting, enkelband, of medicatie wordt gedurende de straf getracht herhaling te voorkomen.

Resocialisatie:Daders dienen zodanig te resocialiseren en te re-integreren in de conventionele samenleving dat hij niet in herhaling valt.

Herstel: De materiële en/of emotionele schade die is toegebracht door de dader aan het slachtoffer en/of de maatschappij dient te worden hersteld of gecompenseerd.

De vijf strafdoelen worden alle in meerdere of mindere mate onderschreven door de Nederlandse bevolking.

beeld: 'hanging Man' atelier van Lieshout, Rotterdam

INTERVIEW MET WILLEM JAN DE GRAAF (1982) – door Erica Meijers, redacteur van De Helling

“De emotie mag zichtbaar worden”

Willem Jan de Graaf werkt op dit moment als officier van justitie bij het Openbaar Ministerie van het Arrondissementsparket in Amsterdam. Hij gaat begin volgend jaar in het kader van opleiding zes maanden in Brooklyn, New York werken en daarna volgt nog een periode binnen de advocatuur.

„Ik heb altijd een sterk rechtvaardigheidsgevoel gehad en het ligt me goed om duidelijk voor één kant van de zaak te kiezen, zonder mijn magistratelijke rol uit het oog te verliezen. Dat houdt in dat alle belangen die een rol spelen moeten worden meegewogen bij het maken van een beslissing. Niet alleen de belangen van een slachtoffer of de maatschappij, maar ook de belangen van een verdachte. De maatschappelijke betekenis van het werk van officier in het strafrecht trok me aan: je komt namens de samenleving op voor de rechten van het slachtoffer. Ook de veelzijdigheid van het werk is voor mij aantrekkelijk: je bent al heel vroeg betrokken bij een misdrijf, geeft vervolgens leiding aan het politieonderzoek en probeert dan een goede zaak op te bouwen. Dat kan soms maandenlang duren, dus je bent langer en intenser betrokken bij een strafzaak dan bijvoorbeeld een rechter. Het is actief werk, minder beschouwend dan dat van een rechter, die vooral moet afwegen. Ik sta voortdurend in contact met iedereen die bij een misdrijf betrokken is. De rol van officier van justitie is voor mij aantrekkelijker dan die van advocaat. Dit heeft naast het bredere takenpakket ook te maken met de omstandigheid dat ik me er meer toe aangetrokken voel om namens de slachtoffers en de samenleving op te treden, dan namens de verdachte. Je zegt: dit pikken we niet in Nederland. Ik vind dat er soms wel zwaardere straffen op bepaalde misdrijven zouden mogen staan, gelet op de enorme gevolgen die strafbare feiten met zich brengen. De roep van de samenleving om zwaarder te straffen kan ik dan ook goed begrijpen. Maar je moet ook bedenken: voor een slachtoffer is een straf zelden zwaar genoeg. Daarom is het ook goed dat een slachtoffer zelf de strafmaat niet bepaalt, maar de officier van justitie. Die moet als het ware de balans vinden tussen genoegdoening voor het slachtoffer en de maatschappelijke betekenis van een straf.
Ik vind het wel goed dat slachtoffers nu spreektijd krijgen om te laten horen wat een misdrijf met hun leven heeft gedaan. Tenslotte gaat het in een misdrijf om het slachtoffer. Het slachtoffer staat centraal. En het heeft veel meer impact wanneer iemand zelf vertelt wat de gevolgen van een misdrijf voor hem of haar betekenen, dat hij of zij slecht slaapt, zich niet kan concentreren etc., dan wanneer ik dat als officier zeg. Wat mij betreft mag die emotie zichtbaar en voelbaar worden. Die hoef je niet uit de rechtszaal te bannen. Maar daar moet het wel bij blijven. Het slachtoffer moet niet op de stoel van de aanklager gaan zitten.

Dit is een belangrijke verandering, die ik toejuich.
Ook verandert er het nodige door de steeds grotere technische mogelijkheden tijdens het politieonderzoek. DNA is niet heilig, maar het heeft wel veel veranderd. Er is nu een veel grotere databank met DNA gegevens over personen. Er zijn daardoor vaker *matches*, en dat is mooi, maar je moet bewust zijn van de waarde van een DNA match. Het is goed dat dit allemaal kan, maar de bescherming van privacy van de verdachte is ook van belang. Daarom is het wel goed dat voor sommige zaken, zoals het aftappen van de telefoon, toestemming nodig is van een rechter. Hierdoor worden de belangen van verdachten zorgvuldig bewaakt. Ik moet als officier van justitie dan ook wel eens ‚nee‘ verkopen. Ik probeer de politiemensen er dan van te overtuigen dat het een zaak niet helpt, wanneer je je bewijsmateriaal onrechtmatig hebt verkregen .
Een ander punt van verandering is de omgang met pers en media. Wat mij betreft doet het Openbaar Ministerie dat goed. Een officier van justitie doet net als een rechter aan waarheidsvinding. Wel kunnen we als Openbaar Ministerie in een eerder stadium mededelingen doen over een zaak en over bepaalde elementen van de zaak een standpunt innemen. Een rechter moet zijn indrukken lange tijd voor zich houden omdat hij of zij degene is die pas na de terechtzitting een knoop doorhakt in een strafzaak. Ik ben er wel voor om zoveel mogelijk openheid te geven, maar soms kan het niet omdat berichten in de media het onderzoek in de weg staan. Het is niet altijd duidelijk wat je wel en niet kunt zeggen: je bent als officier van justitie eigenlijk de hele dag bezig met knopen door te hakken: over het onderzoek, over de richting die je uitgaat, over de strafmaat. Je bent wel erg kwetsbaar, want fouten worden in de media niet geaccepteerd.
Wat voor officier ik graag zou willen zijn? Moeilijk om te zeggen, maar ik zou dan toch zeggen: een moderne. Om een moderne officier te zijn moet je soms een *crimefighter* zijn, en soms juist meer de magistratelijke rol op je nemen. Je moet allebei die rollen op een zaak kunnen toepassen. Als Openbaar Ministerie heb je een sterke verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving. Uiteindelijk gaat het erom dat mensen zich veilig kunnen voelen.”

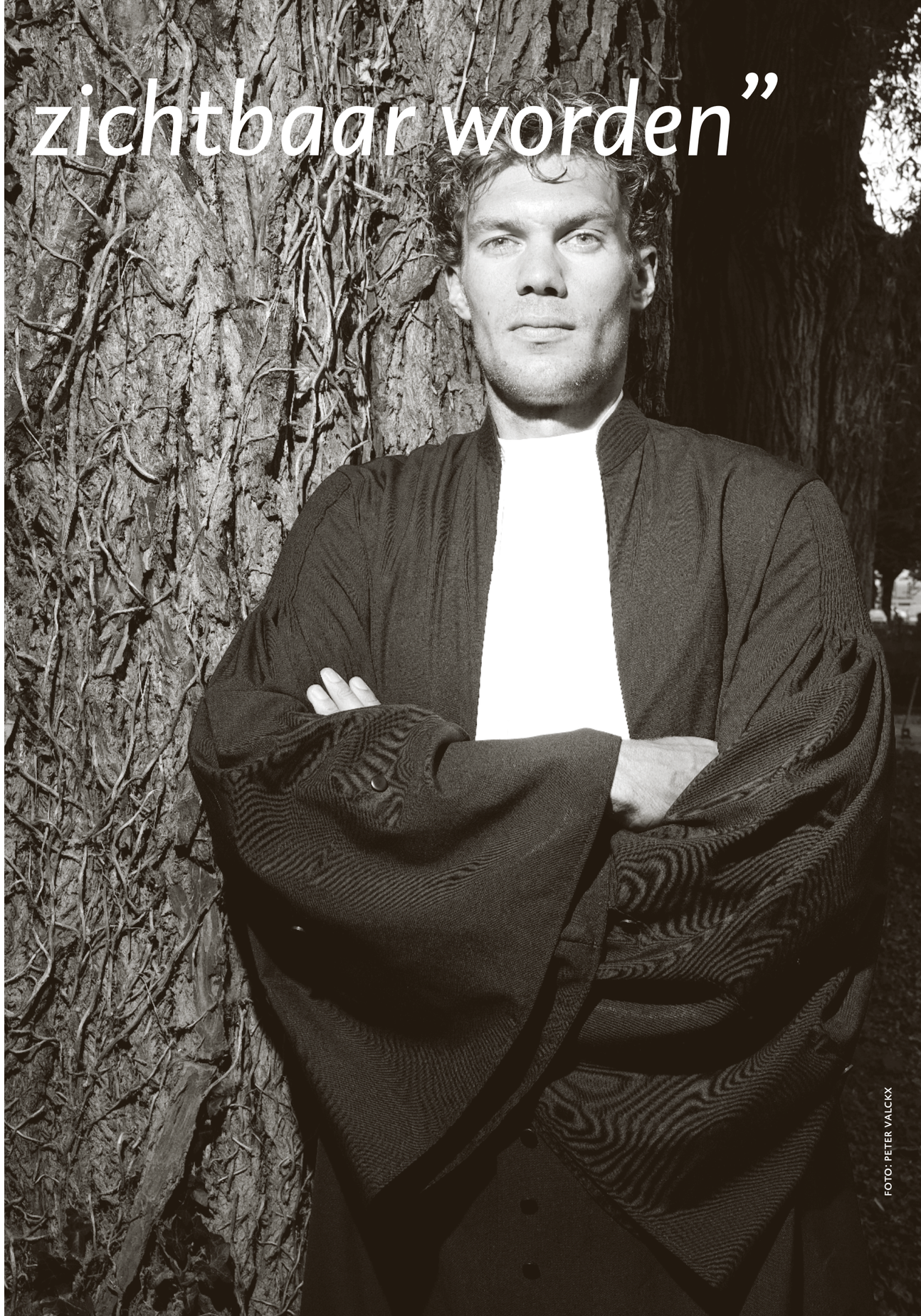

FOTO: PETER VALCKX

Floris van Delft theatermaker

Rechter *kan niet*

In 2009 schreef en regisseerde Floris van Delft het stuk 'Rechter kan niet' bij Huis a/d Werf in Utrecht. De voorstelling draait om de vraag waarom de straffen in Nederland de afgelopen jaren harder zijn geworden. Het publiek wordt tijdens de voorstelling in daders en slachtoffers ingedeeld en moet verschillende malen vragen beantwoorden. Iedere avond treedt een andere bekende Nederlander met een juridische achtergrond als avondrechter op. Door de bijdragen van publiek en avondrechter verloopt elke voorstelling anders.
Als casus dient de treinkaping door de Molukkers in december 1975 in Drente. De prangende vraag luidt: welke straf zouden de zeven kapers vandaag krijgen? De zoektocht naar een antwoord voert langs vele dilemma's rond de rechtspraak.
De voorstelling heeft zowel in theaters als in rechtbanken en universiteiten gespeeld en is nog voor speciale gelegenheden te boeken via Huis a/d Werf. Drie fragmenten.

Fragment 1

ILSE O.
Zijn wij harder geworden of de straffen? En om uw oordeel niet te beïnvloeden, vertellen we u niet de straf die deze kapers toen kregen. [...] Wat strafbaar is, is aan verandering onderhevig. Dus laten we de feiten nog een keer op een rij zetten en dan gaan we bepalen wat de kapers nu zouden krijgen.

NIEK VAN DER H.
Dan ben ik even de officier van justitie. Dit is de tenlastelegging: deze mannen hebben de voorbereidingen getroffen voor een terroristische daad om de Nederlandse samenleving angst aan te jagen en te ontwrichten én die daad ook uitgevoerd. Ze hebben willens en wetens een trein gekaapt met daarin bijna vijftig mensen. Ze hebben drie ervan in koelen bloede vermoord. Daar komt nog illegaal wapenbezit bij. Ik vraag u vooral rekening te houden met de impact die deze daad op het leven van deze mensen en de Nederlandse maatschappij heeft gehad.

ILSE O.
Neemt u even een moment om hiervoor een passende straf te bedenken. Als u wilt overleggen mag dat. [...]

WOLTER M.
Sorry dat ik u onderbreek. Maar ik vind dit eigenlijk te snel gaan. Moeten we niet wat meer weten van die daders?

NIEK VAN DER H.
Die moordenaars?

WOLTER M.
Die Molukkers, in het algemeen. Die zeven jongens. Hoe zijn ze hier toe gekomen?

NIEK VAN DER H.
Maar ze hebben toch die terroristische daad begaan? Nu is het optellen, aftrekken, vonnis bepalen en klaar.

WOLTER M.
Ja, de feiten hebben we, maar wat was hun intentie?

NIEK VAN DER H.
En wat gebeurt er als we dat weten? Krijgen ze dan een lichtere straf?

WOLTER M.
Dat risico dat loop je, ja. Rechtspraak is gebaseerd op waarheidsvinding. Dat betekent niet alleen wat er is gebeurd, maar ook waarom. Misschien hadden ze wel een goede reden.

NIEK VAN DER H.
Om drie mensen af te knallen.

WOLTER M.
Daar is geen goede reden voor, Nooit, voor niemand. Alleen zij dachten daar dus anders over. [...]
Deze jongens deden deze kaping om aandacht te vragen voor de RMS, de Republiek der Vrije Zuid-Molukken. Hun vaders hadden de belofte van de Nederlandse regering gekregen dat die Republiek opgericht kon worden toen Indonesië onafhankelijk werd. Hun vaders hadden trouw gediend in het KNIL.

ILSE O.
Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger.

WOLTER M.
En zij wachtten toen al 25 jaar op hun eigen land. Dat is nogal frustrerend.

ILSE O.
"Elk volk heeft het recht op onafhankelijkheid." Dat zei koningin Juliana bij de onafhankelijkheidsverklaring van Suriname. Dat schoot bij de Molukse gemeenschap na zo veel jaren wachten behoorlijk in het verkeerde keelgat. [...]

NIEK VAN DER H.
Dus ze voelden zich genegeerd en in de steek gelaten? Daarom deden ze die kaping?

WOLTER M.
Ja.[...] Hoe gruwelijk die kaping ook was, je moet je realiseren dat dit ook een politieke daad was.

ILSE O.
Maar dat is toch geen reden om de straf te verlichten?

WOLTER M.
Dat had je in 1976 nooit gezegd. Toen was er ruimte voor zulk soort argumenten. Ik vind dat als de ene mens de andere mens een straf op wil leggen dan moet hij zich eerst in hem verdiepen.

NIEK VAN DER H.
Dus jij vindt dat bij moord de waarde van een mensenleven afhangt van de reden voor de moord? Jammer dat Hans dood is, maar we begrijpen wel waarom, dus doe maar wat minder straf.

WOLTER M.
Nee, ieder mensenleven is gelijk...

ILSE O.
Niek, zou jij het rechtvaardig vinden als je in een vlaag van emotionele verstandsverbijstering je vrouw dood slaat, omdat zij je al jaren heeft bedrogen met een ander en je dochter tegen je op heeft gezet, dat je dan hetzelfde zou krijgen als een terrorist?

NIEK VAN DER H.
Nee, maar...

Fragment 2

ILSE O.
Als die Molukkers slachtoffers zijn, waarom wil je ze dan eigenlijk nog straffen?

WOLTER M.
Zodat ze er wat van leren.

ILSE O.
Ah, wat schattig. Dames en heren, hier hebben we echt een voorbeeld van ouderwets idealisme. Maar ik kan u zeggen: straffen werkt niet.

WOLTER M.
Straffen werkt niet?

ILSE O.
Straffen werkt niet, zoals wij denken dat het werkt. Een tik op je vingers en dan doe je het nooit meer. Dat is een typisch Nederlandse gedachte. We maken een wet die zegt dat het niet mag en dan doen mensen het niet meer. Als het zo werkte, dan waren we met de tien geboden wel klaar geweest. Maar als je kijkt naar hoeveel van de mensen die in de gevangenis hebben gezeten weer terug komen in de gevangenis, dan moet je constateren dat straffen niet werkt. [...]

WOLTER M.
Waarom straffen we dan?

NIEK VAN DER H.
Weet je waarom er gestraft moet worden? Omdat er mensen vreselijk geleden hebben en nog steeds lijden. De mensen uit die trein en hun families. [...]

NIEK VAN DER H.
Sorry, voordat het weer over de daders gaat, mag ik dan nu de slachtoffers aan het woord laten?

ILSE O.
Jouw slachtoffers hebben geluk, want in 1976 had ik nee moeten zeggen, maar nu hebben de slachtoffers ook spreekrecht in de rechtszaal. [...] Neem deze vrouw. Die zit midden in haar verdriet. En ze reageert dat af in de rechtszaal. Hoe gaat dat?

ILSE O. BEGINT TE HUILEN [...] EN TE SCHREEUWEN: IK MAAK 'M DOOD

WOLTER M.
Hartverscheurend. Maar wat moeten we ermee?

NIEK VAN DER H.
Naar ze luisteren. Daar was jij toch voor? Mag ik jou iets vragen. Wat vind je zelf van zo'n verhaal?

WOLTER M.
Om eerlijk te zijn: gevaarlijk.

NIEK VAN DER H.
Gevaarlijk? Moet je nagaan wat die vrouw heeft doorgemaakt. En dan te bedenken dat elk van deze mensen hier zo'n verhaal heeft. [...]

ILSE O.
Wie vindt dat dit soort verhalen moeten worden meegewogen in het oordeel? Handen graag.

WOLTER M.
En als er iemand vermoord wordt, maar er komt niemand in de rechtbank met een hartverscheurend verhaal. Geen verdrietige moeder, geen vriendin met emotionele uitbarstingen. Moet de straf dan minder zijn?

NIEK VAN DER H.
Nee, natuurlijk niet. Maar het is toch goed dat die mensen hun verhaal kunnen doen.

WOLTER M.
Ja, maar niet in de rechtbank. [...] Jij probeert emotie in het proces te krijgen, want emotioneel heeft het slachtoffer altijd gelijk.

ILSE O.
Dus wil je zeggen dat ik niet emotioneel mag zijn? We hadden over trouwen. Over kinderen. Ik keek maanden uit naar dat hij een weekend thuis kwam. Mijn leven is leeg...

WOLTER M.
Nee, natuurlijk is het heel verdrietig...

NIEK VAN DER H.
Maar? Heb nu eens het lef om gewoon te luisteren.

ILSE O.
Die man moeten ze even lang opsluiten als ik verdriet zal hebben. Z'n hele leven. Wat hij me afgenomen heeft kan ik nooit meer terug krijgen. Levenslang is nog niet lang genoeg.

WOLTER M.
Dat kan niet.

NIEK VAN DER H.
Wat zei ik nu, luister gewoon. De rechtspraak is toch onafhankelijk? Dan kan ze toch gewoon luisteren? En een straf verzinnen die haar verdriet vergeldt? Als straffen voor de dader niet werkt, laat dat dan in ieder geval voor het slachtoffer werken.

WOLTER M.
Nee, dan moet ze het lef hebben om niet te luisteren zoals jij dat wilt. Om bij de feiten te blijven. Anders konden we de rechtspraak wel aan de media overlaten.

ILSE O.
Dat kan je niet zeggen. Ik ben niet het zoveelste verhaal op pagina drie. Ik ben een mens van vlees en bloed. Ik sta hier kapot te gaan en jij doet het af als bladvulling.

WOLTER M.
Ik doe het helemaal niet af als zo maar een verhaal. Jij hebt gelijk. Emotioneel heb jij helemaal gelijk. Ze moeten boeten, die klootzakken. Maar ik weet niet of jullie het doorhebben: jullie hebben al gewonnen. Jullie hebben dit soort verhalen verteld, jullie hebben de aandacht getrokken en om hogere straffen geroepen. En gefeliciteerd, ze zijn harder geworden.

NIEK VAN DER H.
Mooie complottheorie, maar de rechtspraak is onafhankelijk. Dus hoe kunnen we die beïnvloed hebben?

ILSE O.
Kleine correctie: de rechtspraak voert alleen maar uit. De politiek maakt de wetten.

WOLTER M.
Precies. En de politiek is heel gevoelig voor de publieke opinie. Dus als jij de ruimte gaat claimen voor dit soort emotionele verhalen en de samenleving emotioneler wordt, gaat de politiek reageren om die weer te kalmeren.

NIEK VAN DER H.
Wat is er mis met emotioneel? Je zou ook kunnen zeggen dat de burgers meer betrokken raken bij de politiek en de samenleving.

WOLTER M.
En bij de rechtspraak? Lijkt je dat een goed idee? Zullen we juryrechtspraak invoeren?

ILSE O.
Alsjeblieft niet. Ik moet er niet aan denken dat een vrouw als net ooit ook zelf in een jury terecht kan komen. Echt een leuke vrouw, maar totaal incapabel. Dan heb ik liever een professional.

NIEK VAN DER H.
Die ook maar een mening heeft.

WOLTER M.
Ja, maar die zich niet zoals jij laat opfokken door de media, door het gevoel van onveiligheid,...

NIEK VAN DER H.
Wacht even, ik ben alleen maar hun advocaat. Ik zelf laat me niet opfokken. Ik lees geen pulpkranten. Ik weet heus wel afstand te nemen van de verhalen. [...]

Fragment 3

ILSE O.
Deze jongens zouden nu veroordeeld worden voor het voorbereiden van een aanslag. Vroeger kon dat niet. Vroeger pakte de politie vier mannen op die in een auto voor een bank stonden met bivakmutsen en wapens. Maar ze konden niet veroordeeld worden voor de overval. Nu kan dat wel. Ook bij terrorisme. Laatst is Samir A. veroordeeld voor voorbereidingshandelingen.

NIEK VAN DER H.
Wat werd er toen geëist?

ILSE O.
Acht tot vijftien jaar.

NIEK VAN DER H.
Acht tot vijftien jaar? Dat is even lang of langer dan die jongens die dertig jaar geleden de kaping ook echt pleegden.

ILSE O.
We kunnen deze jongens nu ook twee jaar lang vasthouden voordat er aan het proces begonnen wordt. [...]

NIEK VAN DER H.
Straks wordt ik opgepakt, omdat ik op dezelfde dag een zak kunstmest, een keukenwekker en een kaart van Den Haag koop.

WOLTER M.
Ik wil in Google dingen als Jihad en Geert Wilders in kunnen tikken zonder dat ik meteen geregistreerd word.

NIEK VAN DER H.
Maar er moet toch een punt komen waarop de rechtspraak ook zegt: sorry, maar dit gaat te ver? Meneer de avondrechter: Wat vindt u van de ontwikkeling rondom de voorbereidingshandelingen? Maken ze Nederland veiliger of worden we paranoïde? [...]

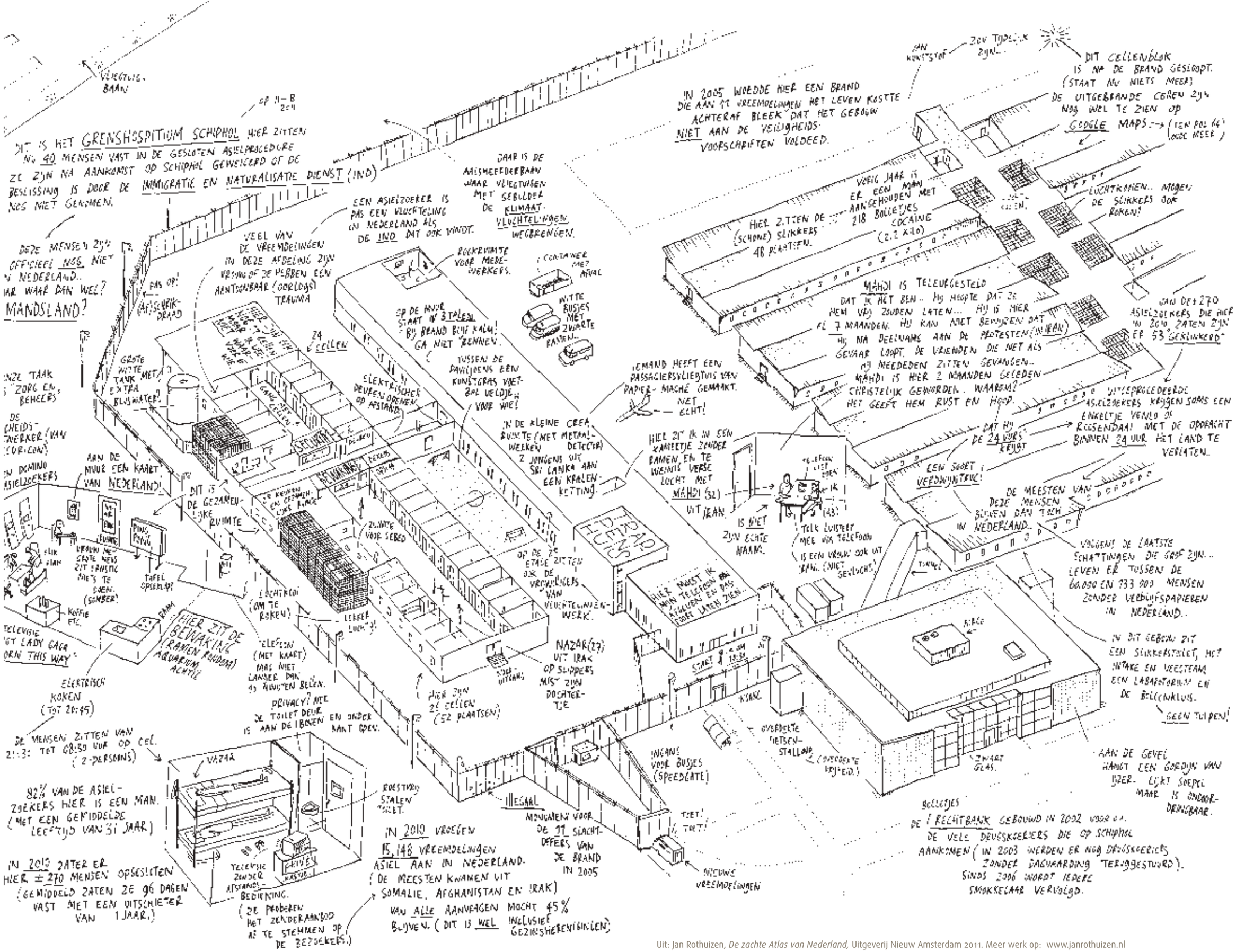
ILSE O.
Laten we realistisch zijn: iedereen is een potentiële crimineel. En zo lang ik niets fout doe maakt het me niet uit of ik een potentiële crimineel ben, maar loop ik wel graag 's avonds alleen en veilig door het Wilhelminapark. En wil ik met de trein reizen, zonder zorgen. En dat Koninginnedag blijft zoals het is.

WOLTER M.
[...] Jij bent hartstikke goedgelovig. [...] Jij gelooft dat de regering jouw rechten zal beschermen. Dat we van alles kunnen aanpassen om een kleine groep 'slechterikken' te pakken en dat dit geen gevolgen voor jou heeft. En daarom sta je hier van allerlei maatregelen aan te prijzen. Maar als ik de peilingen nu zie, dan word ik bang van de gedachte dat een volgende regering ook zo veel bevoegdheden zal hebben.

ILSE O.
Wat wil je dan?

WOLTER M.
Dat we dit niet accepteren. Dat we even rustig nadenken voordat we van alles aan gaan passen. Voordat we verharden. Weet je wat ik de mooiste functie van de rechtspraak vind? Dat die ons tegen de staat kan verdedigen. Dat we in het systeem hebben ingebouwd dat we onszelf tegen onszelf kunnen beschermen in het geval dat we 'slecht' worden. Maar het lijkt wel alsof we denken dat dat niet meer zal gebeuren. Dat noem ik pas naïef.

FOTO: TREINKAPING DE PUNT 1977, ARCHIEF MUSEUM MALUKU

Uit: Jan Rothuizen, *De zachte Atlas van Nederland,* Uitgeverij Nieuw Amsterdam 2011. Meer werk op: www.janrothuizen.nl

Britta Böhler Advocate te Amsterdam

De onafhankelijke advocatuur

Het beeld van advocaten wordt voor een groot deel bepaald door tv-series. Hier scenes uit 'De rechtbank' en 'Keyzer & de Boer Advocaten'

Onafhankelijkheid is het fundament van de advocatuur. In Nederland zit het daarmee wel goed. Of valt dat bij nader inzien tegen?

In veel landen ter wereld kunnen advocaten er alleen maar van dromen hun beroep in vrijheid en zonder vrees voor repercussies uit te oefenen, met name als zij tegen de staat procederen, politiek gevoelige of maatschappelijk controversiële zaken behandelen.

De onafhankelijkheid van de advocaat, het recht hun werk te kunnen doen, vrijelijk en zonder vrees voor ingrepen door de staat, is één van de kernwaarden van de advocatuur en een *conditio sine qua non* voor een goed functionerende rechtsstaat. Samen met de twee andere togadragers – de zittende en de staande magistratuur – staat de advocaat garant voor rechtsbescherming en toegang tot het recht.
In de *Charter of the Core Principles of the Legal Profession* van de CCBE – de Council of Bars and Law Societies of Europe – staat onafhankelijkheid dan ook niet voor niets bovenaan de lijst met basisbeginselen. Het is aan de staat de vrije, ongehinderde beroepsuitoefening van de advocaat mogelijk te maken en te waarborgen.

Zeker, in Nederland wordt de vrije beroepsuitoefening van advocaten niet bedreigd door de staat, advocaten worden hier niet vanwege hun werk vervolgd of gearresteerd. Niettemin moet geconstateerd worden dat het in het publieke debat meer dan eens ontbreekt aan begrip voor het werk van de advocaat, vooral als de advocaat in een zaak optreedt die maatschappelijke onrust veroorzaakt.

Onbegrip

Bijvoorbeeld in de strafzaak tegen Robert M. – de grote Amsterdamse zedenzaak over het grootschalige misbruik van kinderen in een kinderdagverblijf. De advocaten van de verdachte voerden onder meer een formeel verweer wegens onrechtmatig verkregen bewijs en dit stuitte bij grote delen van het publiek op onbegrip en woede. De advocaten werden overstelpt met dreigende mails en er werd gesteld dat de advocaat wel een heel slecht mens moet zijn om in zo'n zaak überhaupt een formeel verweer te durven voeren.

"The first thing we do, let's kill all the lawyers," zegt de slager Dick tegen Jack Cade, de aanvoerder van de rebellen. Anders dan veel mensen denken, wilde Shakespeare hiermee geen negatief oordeel vellen over nut en noodzaak van advocaten. Integendeel. Shakespeare bedoelde dat zonder advocaten de weg vrij is voor wetteloosheid en chaos. Slimme man, die Shakespeare.

Het zou de regering, en dan met name de minister en de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie dan ook niet misstaan het zo nu en dan publiekelijk op te nemen voor de advocatuur en hierbij de belangrijke rol en de onmisbaarheid van advocaten voor een goede rechtsbedeling te benadrukken. Te vaak wordt de advocaat ook door de politiek afgeschilderd als iemand die de goede rechtsbedeling in de weg staat, als iemand die beroepsmatig zand strooit in de machine van de rechtspleging. Hierbij wordt miskend dat de advocaat in elk geding een bepaalde – namelijk een partijdige – rol heeft te vervullen en dat deze rol juist bijdraagt aan een evenwichtige rechtsvinding. Het gebrek aan begrip voor de betekenis en de functie van de advocaat, ook bij politieke gezagsdragers, baart zorgen. Er zijn meer ontwikkelingen die zorgelijk stemmen. Deze ontwikkelingen betreffen het toezicht op de advocatuur.

Toezicht

Tot nu toe reguleert de advocatuur, via de Nederlandse Orde van Advocaten (NOvA), dit toezicht zelf. De Algemene Raad stelt verordeningen voor de beroepsgroep vast en de Dekens van de (op dit moment nog) negentien arrondissementen houden toezicht op de werkzaamheden van de advocaten in hun arrondissement. Voorts zijn er de vijf Raden en het Hof van Discipline – samengesteld uit advocaten en beroepsrechters - die tuchtrechtelijke klachten tegen advocaten beoordelen.

In dit stelsel moet volgens het demissionair kabinet verandering komen. Ter aanvulling op de nieuwe Advocatenwet heeft het Ministerie van Veiligheid en Justitie een wetsvoorstel ontworpen waardoor het toezicht op de advocatuur ingrijpend zal veranderen.

De hoofdlijnen van het nieuwe toezicht zijn als volgt. Er komt een nieuw College van Toezicht dat eindverantwoordelijk is voor een integraal toezicht op de advocatuur. Hiertoe behoort zowel het toezicht op de naleving van gedragsregels als ook het toezicht op basis van de Wet ter voorkoming van witwassen en terrorisme (Wwft).

Het College bestaat uit drie leden, die géén advocaten mogen zijn en die door (althans op voordracht van) de Minister van Justitie worden benoemd. Het College moet landelijk toezicht houden op de advocatuur, waarbij het accent volgens de regering vooral op het preventief toezicht moet komen te liggen. Met andere woorden, het College kan en zal in actie komen zonder dat er van een overtreding van de gedragsregels is gebleken.

Daarnaast wordt door het wetsvoorstel de rol van de deken geminimaliseerd. Tot nu toe moeten klachten tegen advocaten bij de plaatstelijke deken worden ingediend; De Deken onderzoekt de klacht en kan deze vervolgens aanhangig maken bij de tuchtrechter. De poortwachterfunctie van de deken is van belang, ook om de tuchtrechters niet met kennelijk ongegronde klachten te belasten. Echter, in de nieuwe wet kunnen klagers rechtstreeks naar de tuchtrechter stappen.

Ter uitoefening van haar functie krijgt het College vergaande bevoegdheden, vergelijkbaar met de bevoegdheden van toezichthouders in het bestuursrecht (art. 52. AwB), waaronder het betreden van plaatsen (privéwoningen niet inbegrepen), het vorderen van inlichtingen, het inzien, kopiëren, en meenemen van gegevens en bescheiden. Voorts kan het College niet alleen tuchtklachten indienen maar ook bestuurlijke boetes opleggen.

De NOvA heeft reeds in de consultatieronde kennis kunnen nemen van het wetsvoorstel en daarover advies kunnen uitbrengen. En de NOvA heeft haar negatief oordeel over het voorstel niet onder stoelen of banken gestoken. De NOvA baseert dit oordeel – geheel terecht - vooral op twee bezwaren: het wetsvoorstel beperkt de onafhankelijkheid van de advocatuur én het maakt inbreuk op de vertrouwelijkheid en de hieruit afgeleide geheimhoudingsplicht.

De NOvA staat hierin niet alleen. Er ligt ook een negatief advies van de Raad van State. De Raad "is niet overtuigd van de noodzaak en wenselijkheid van de instelling van een college van toezicht, noch van de wenselijkheid een dergelijk college te positioneren als orgaan van de NOvA. Voorts adviseert zij af te zien van het voorstel om een klager rechtstreeks bij de tuchtrechter een klacht te laten indienen en de bestaande situatie te handhaven waarin een klager zich in eerste instantie richt tot de lokale deken."

Bovendien heeft de Hoge Raad, het hoogste rechtscollege in Nederland, in een brief aan de minister kenbaar gemaakt bezwaren te hebben tegen de voorgenomen wet. De Hoge Raad verwoordt het in deze brief als volgt: " […] naarmate er meer, intensiever en op ruimere schaal toezicht plaatsvindt, zal er meer spanning ontstaan met het hoog in te schatten belang van de onafhankelijkheid van de advocaat en de mede daaraan verbonden geheimhoudingsplicht."

Tegen de staat

Om te verduidelijken waarom er zoveel kritiek is gekomen op het wetsvoorstel moeten we weer even terug naar de beginselen van een onafhankelijke advocatuur. De onafhankelijkheid van de advocaat gaat immers verder dan de werkzaamheden van de individuele advocaat. Naast iedere advocaat dient ook de advocatuur als beroepsgroep onafhankelijk te zijn. Dit houdt in dat de advocatuur het recht heeft zelf beroeps- en gedragsregels op te stellen en toezicht te houden op de naleving van deze regels. Zelfregulering dus.

Dit recht op zelfreguliering staat echter al onder druk door de nieuwe Adovcatenwet die thans ter behandeling bij de Tweede Kamer ligt. In die wet wordt bepaald dat verordeningen van de NOvA van tevoren ter goedkeuring moeten worden voorgelegd aan de minister van Justitie. Ook hierover heeft de Raad van State overigens een negatief advies uitgebracht, eveneens tevergeefs.

Door het nieuwe toezichtstelsel wordt de zelfregulering nog verder uitgehold en komt de advocatuur steeds meer onder het controlerende toezicht van de overheid, direct wat de goedkeuring vooraf van verordeningen van de NOvA betreft en indirect via het College van toezicht.

Maar waarom is de invloed van de overheid op de regulering van het gedragsrecht en het toezicht op de naleving ervan juist bij advocaten zo problematisch?

Ten eerste is zelfregulering van de advocatuur een belangrijk element van de advocatuurlijke onafhankelijkheid. Zonder onafhankelijke balie geen onafhankelijke advocatuur. Ten tweede is zelfregulering van belang omdat de beoordeling van het professionele handelen van advocaten vereist dat de toezichthouder over expertise beschikt met betrekking tot de professionele codes van de advocatuur. Dat wil zeggen, de toezichthouder dient niet alleen juridisch geschoold te zijn, maar moet ook over de specifieke kennis van de advocaat beschikken. Zonder deze kennis is een effectieve controle op het handelen van de advocaat niet mogelijk.

Maar, zo zou men kunnen betogen: er zijn immers meer vrije beroepen - artsen, architecten, accountants - waarbij de staat ook invloed heeft op het toezicht, dus waarom niet ook bij de advocatuur? De reden hiervoor is gelegen in een belangrijk verschil tussen advocaten en andere vrije beroepen: de advocaat treedt namelijk in veel zaken op tegen de overheid. De cliënt van de advocaat heeft in die zaken dus de staat als tegenpartij tegenover zich. En die zaken komen veel vaker voor dan menigeen denkt. Ten onrechte wordt namelijk bij een zaak met de staat als 'tegenpartij' vooral gedacht aan strafzaken. Hierbij wordt over het hoofd gezien dat de overheid veel vaker bij rechtszaken betrokken is. Bij alle bestuursrechtelijke geschillen bijvoorbeeld, of het nu gaat om een bouwvergunning of het rookverbod in kleine cafés, of om procedures op basis van de wet openbaarheid van bestuur en verkeersovertredingen. En bij alle asiel- en vreemdelingenzaken. Alle belastingzaken. Zaken met betrekking tot Sociaal verzekeringsrecht. De verhoging van het collegegeld en de boete voor langstudeerders. En bij tal van civiele geschillen waarbij burger en staat tegenover elkaar staan, bijvoorbeeld omdat de burger een schadevergoeding vraagt na nalatig handelen van de overheid of in een arbeidsrechtelijk geschil met de overheid als werkgever verwikkeld is. In meer dan de helft van alle zaken (en dat waren er in 2010 bijna twee miljoen) die een rechter dient te beoordelen, heeft de burger een orgaan van de overheid tegenover zich. Daar komen de zaken die niet tot een procedure bij de rechter leiden nog bij.

Hier ligt dus de crux. Elke burger die tegen de staat procedeert, elke verdachte die voor de rechter staat en elke asielzoeker moet ervan uit kunnen gaan dat de advocaat die hem bijstaat enkel en alleen zijn belang voor ogen heeft. De gedachte dat de advocaat wellicht niet helemaal vrij en onafhankelijk van de tegenpartij, de staat, kan opereren, zal het vertrouwen in de advocaat geen goed doen en bovendien een negatieve invloed hebben op de kwaliteit van de rechtspleging.

INTERVIEW MET EMIEL JURJENS (HARDENBERG, 1984) – door Erica Meijers, redacteur van De Helling

“Ik houd ervan in de frontlinie te staan”

Emiel Jurjens werd in februari dit jaar beëdigd als advocaat en is vervolgens begonnen aan de opleiding. De advocaten worden niet samen met de rechters en officiers opgeleid, maar hebben een eigen opleiding, die door de Orde van Advocaten wordt verzorgd. Ze hebben immers hun eigen rechten en plichten. Na de beëdiging werkt hij nog drie jaar onder begeleiding. Jurjens doet dat bij Kennedy Van der Laan, waar hij bovendien een intern opleidingstraject volgt. Hij werkt op de sectie Intellectueel Eigendom en Mediarecht. Naast zijn werk is hij actief bij de Stichting Advocaten voor Advocaten.

“Na mijn studie liberal arts and sciences aan het University College in Utrecht – een Engelstalige, brede opleiding – heb ik een master internationaal recht gedaan. Het was allemaal wel erg abstract en ik kreeg behoefte om een vak te leren, om het recht *hands on* toe te passen. Ik heb gekozen voor de advocatuur omdat ik vind dat advocaten een belangrijke rol spelen in de rechtsstaat en omdat ik het leuk vind dat je als advocaat partijdig bent. Voordat ik advocaat kon worden moest ik echter wel weer terug naar de collegebankjes om Nederlands recht te doen.
Je weet in feite pas of het vak advocaat je echt ligt als je het uitoefent. Daarom ben ik, voordat ik ging solliciteren, stage gaan lopen bij twee kantoren, Böhler Advocaten en advocatenkantoor Kennedy Van der Laan. Het was vooraf wel spannend: heb ik al die jaren opleiding niet voor niets gedaan? Maar al in de eerste week van mijn stage bij Kennedy Van der Laan klikte het: zij zijn gedreven, efficiënt en werken op hoog niveau. Ze houden zich bezig met actuele zaken die in de publieke belangstelling staan. Je werkt onder druk, de korte gedingen volgen elkaar in hoog tempo op. Soms bestaat er simpelweg nog geen juridisch antwoord op een probleem en moet je je creativiteit aanboren. Op een terrein als intellectueel eigendom is veel in beweging en kan je bijdragen aan de vorming van jurisprudentie. Dat alles bevalt me. De wetenschap is veel trager. Ik houd van het gevoel in de frontlinie te staan. Bij Kennedy Van der Laan worden hoge eisen aan je werk gesteld, maar er wordt ook op gelet of het wel goed met je gaat. Zo werd me na een lange dag eens gevraagd: “Het is al acht uur, waarom zit je hier nog?”

Je werkt als advocaat altijd in het belang van je cliënt. Dat staat voorop. Maar je moet wel je onafhankelijkheid bewaken. De cliënt heeft er belang bij dat je niet alles klakkeloos aanneemt wat hij vertelt, maar kritisch blijft, ook ten opzichte van zijn verhaal. Wanneer je contact met de media zoekt, doe je dat alleen en op zo’n manier dat het in het belang is van je cliënt. Ik zou er voorzichtig mee zijn. Maar de zaken waar ik me mee bezig houdt zijn vaak ook te technisch voor de media. Daar zie je toch vooral strafrechtadvocaten.
Een vaste gedragsregel voor advocaten is dat je je waar mogelijk moet inspannen voor een minnelijke schikking en probeert te voorkomen dat het tot een rechtszaak komt. Op ons kantoor werken ook *mediators*. Ook dat is in het belang van je cliënt: als het kan, moet je altijd proberen een dure en tijdrovende rechtszaak te vermijden.

De wereld is veel ingewikkelder geworden en er zijn meer wetten. Daardoor zijn er steeds meer advocaten: alleen al in Amsterdam zijn er meer dan vijfduizend. Dat is onvermijdelijk door alle nieuwe vragen. Denk alleen al aan alle veranderingen door de komst van internet. Er zijn allerlei nieuwe kwesties, bijvoorbeeld over *social media* en over auteursrecht op internet. Wat voor regels moeten daar gelden? Ook zijn veel regels grensoverschrijdend en heb je dus met de internationale (rechts)verhoudingen te maken.
Het werk van advocaten wereldwijd is vaak moeilijk. Bij de stichting Advocaten voor Advocaten staan we buitenlandse advocaten bij die te lijden hebben van druk en bedreigingen, ook van de overheid. Daarom ben ik me er nog meer van bewust dat de onafhankelijkheid van de advocatuur cruciaal is. De overheid moet zich niet mengen in de advocatuur, dat tast de rechtsstaat aan. Vaak worden advocaten gezien als glibberige mannetjes die veel geld verdienen door boeven te verdedigen, maar in werkelijkheid hebben ze een belangrijke rol in de rechtsstaat en hun positie verdient het om wereldwijd verdedigd te worden.
Wat voor advocaat ikzelf zou willen zijn? Ik wil graag inhoudelijk op topniveau werken, maar wel benaderbaar blijven en ontspannen te werk gaan. Binnen Kennedy Van der Laan kan ik die advocaat zijn.”

FOTO: PETER VALCKX

Bernadette Kester en Nel Ruigrok universitair docent communicatie en media aan de Erasmus Universiteit Rotterdam; hoofd onderzoek van de Nederlandse Nieuwsmonitor.

Grenzen aan de openbaarheid

Realityseries, live verslaggeving en digitale media geven de burgers steeds meer beelden uit de vroeger zo gesloten wereld van het recht. Hoe gaan de togadragers zelf met deze ontwikkeling om? Een pleidooi voor een actiever mediabeleid.

In de vroege zomer van 2011 heeft de Nederlandse burger urenlang op televisie het proces rond Geert Wilders live kunnen volgen. Er werden onverhuld beelden getoond van de professionele en niet-professionele procesdeelnemers (de aangeklaagde en burgerlijke aanklagers). Dit was een unieke mediagebeurtenis, want veel processen vinden achter gesloten deuren plaats of zijn wel toegankelijk, maar worden slechts bezocht door mensen die de moeite nemen de gang naar het gerecht te maken. Voor informatie over rechtszaken is het overgrote deel van de bevolking afhankelijk van de media, die als intermediairs vertellen wat er tijdens rechtszaken plaatsvindt. Steeds vaker komen gerechtelijke togadragers, hun vertegenwoordigers, of degenen die zij vertegenwoordigen in beeld, letterlijk en figuurlijk. Advocaten geven graag voor, tijdens en na het proces in vaak infotainment-achtige settings hun visie op aanklacht, procesgang en uitspraak; voorlichters van het Openbaar Ministerie en woordvoerders van de gerechten verschijnen bijna dagelijks in het nieuws en de *Rijdende Rechter* is ongekend populair. Onlangs begon de NRCV met het programma *De Rechtbank*, een *reality* serie waarbij rechters van de rechtbank Utrecht worden gevolgd en openhartig over hun vak praten. Kortom, het instituut van de Rechtspraak en de praktijk van de rechtspraak (inderdaad, met kleine letter r) staan sterk in de belangstelling.

Dat de rechtspraak een populair mediaonderwerp is en hierdoor steeds zichtbaarder wordt, brengt ook problemen met zich mee. De relatie tussen rechtspraak en journalistiek is een complexe. Dit was tevens de kern van een onderzoek dat ondergetekenden in 2010-2011 in opdracht van de Raad voor de rechtspraak uitvoerden (Ruigrok, Kester et al. 2011).

Medialogica

De afgelopen twee decennia vond een 'herverkaveling' plaats van het medialandschap. Onder invloed van digitalisering, de gestegen populariteit van *social media* en een verdere vercommercialisering van de nieuwsproductie, is de samenleving in toenemende mate gemediatiseerd en vindt een verschuiving plaats in de functies die media in een democratische samenleving vervullen of behoren te vervullen. Nieuwsmedia informeren, analyseren, waken en onthullen, leiden tot opinievorming, maar dienen evengoed ter ontspanning en vermaak. Vooral die laatste rol is steeds dominanter geworden, vaak ten koste van die andere voor een democratie zo essentiële functies. Om in de concurrentiestrijd overeind te blijven en een zo groot mogelijk publiek aan te spreken, wordt nieuws vaak verkocht in een sensationele, *human interest* of gepersonaliseerde verpakking. Deze ontwikkelingen leiden tot vervlakking van het nieuws. De traditionele journalistiek verliest, door de brede toegankelijkheid van het internet, niet alleen haar informatie-monopolie, maar dreigt tevens door de opkomst van het verschijnsel burgerjournalistiek te deprofessionaliseren. Steeds meer mensen 'spelen' voor journalist en brengen nieuws naar buiten via Twitter, Facebook, chatrooms, blogs etc, anderzijds functioneren zij steeds vaker als serieuze nieuwsbron voor de 'traditionele' journalistiek. De term *liquid journalism* (Deuze, 2008) duidt op die vervaging van grenzen.

De burger, die onder invloed van het neoliberale discourse in toenemende mate als consument wordt aangeduid, treedt meer op de voorgrond en is voor alle maatschappelijke instituties een niet (langer) te negeren factor geworden. De Nederlandse samenleving is dan ook steeds meer opgeschoven naar een deliberatieve democratie, waarin vooral via de (nieuwe, *social*) media de stem van de burger in het publieke debat luider dan ooit opklinkt. Hierdoor is op politiek gebied een spanning ontstaan tussen de zognaamde medialogica en de politieke logica. Nieuwsmedia en vooral televisie en nieuwe *social* media opereren volgens een logica waarin snelheid, toegankelijkheid en *entertainment* centraal staan. Als antwoord hierop ontwikkelen politici nieuwe strategieën voor hun omgang met media. Het politieke debat vindt daardoor niet langer alleen plaats in de politieke arena, maar vooral ook in de media. Politici volgen niet meer alleen de politieke logica, met bijbehorende politieke spelregels, maar voegen zich naar de medialogica om kiezers te winnen, en steun te krijgen voor hun beleid. Een samenleving waarin media zo een belangrijk deel uitmaken van onze werkelijkheid opereren steeds meer maatschappelijke instituties volgens die logica. Niet voor niets maken communicatie- en voorlichtingsafdelingen zo'n onstuitbare groei door (Prenger et al, 2011).

Ook in de relatie tussen burger, media en rechtspraak zien we de gevolgen van deze ontwikkeling. Van oudsher krijgt de rechter van de samenleving het mandaat om recht te spreken. De rechter is in zijn rechtsprekende taak gebonden aan het kader zoals dit door de wetgever is geformuleerd, ofwel de Rechtspraaklogica. Echter, wil de Rechtspraak als een fundamenteel instituut van de democratische rechtstaat serieus genomen blijven worden en het vertrouwen van de burger behouden, dan dienen haar vertegenwoordigers voor een vorm van openbaarheid en openheid te zorgen die sterker aansluit bij de dagelijkse werkelijkheid van de burger en bij de laatste (media)ontwikkelingen, ofwel de medialogica. De kernwoorden van een nieuwe basis voor de legitimiteit van de strafrechtspleging zijn: transparantie, toegankelijkheid en begrijpelijkheid.

Persrichtlijn

Zo dienen bijvoorbeeld rechterlijke uitspraken alle openbaar te worden gemaakt. Nu is slechts een procent van alle uitspraken terug te vinden op de site www.rechtspraak.nl en het is de rechtspraak zelf die bepaalt welke wel en niet worden vrijgegeven aan de openbaarheid. Bovendien dienen uitspraken in begrijpelijke termen gemotiveerd te worden. Het hardnekkige idee dat rechters te laag straffen is niet op feiten gebaseerd (want die bewijzen het tegendeel), maar wijst er eerder op dat de rechtspraak er niet in slaagt haar uitspraken overtuigend over het voetlicht te brengen.

Een instrument dat in 2003 is ontwikkeld om de openbaarheid van de rechtspraak te bevorderen en daarmee de media tegemoet te komen in het vervullen van hun informerende en controlerende functies, is de Persrichtlijn. Deze richtlijn verschaft gerechten en journalisten duidelijkheid in wat zij van elkaar mogen verwachten. In 2008 is de richtlijn geactualiseerd en in 2010 heeft de Raad voor de rechtspraak door ons laten onderzoeken of de laatste richtlijn de vóór 2008 geconstateerde knelpunten heeft helpen oplossen en direct of indirect tot volledige en betrouwbare berichtgeving heeft geleid. Om de relatie tussen journalistiek en rechtspraak in kaart te brengen hebben wij een enquête uitgevoerd onder rechtbankvoorlichters, verslaggevers en rechters en daarnaast een uitgebreide inhoudsanalyse gemaakt van de berichtgeving over een aantal geruchtmakende zaken.

Eerst iets over de bevindingen van de enquête. Essentiële voorwaarden om de openbaarheid in de rechtspraak te bevorderen zijn: 1) de beschikbaarheid van informatie, 2) de bereikbaarheid van persvoorlichters en 3) de toegankelijkheid van de rechtspraak in al haar facetten (denk hierbij aan technische faciliteiten voor journalisten, richtlijnen ten aanzien van privacybescherming en duidelijk taalgebruik door rechters). Op alle drie de punten bleef de rechtspraak vóór 2008 aanzienlijk in gebreke. In 2010 constateerden de respondenten dat belangrijke verbeteringen waren aangebracht, ofschoon nog niet alle knelpunten zijn opgeheven. Die knelpunten hebben deels ook te maken met de eerder genoemde veranderingen in het medialandschap. Zo staat de eis tot grotere openbaarheid op gespannen voet met de bescherming van privacy van de procesdeelnemers, vooral door de opkomst van burgerjournalistiek en live verslaggeving via Twitter en blogs. Hoe burgerjournalisten zelf over die privacybescherming denken is niet bekend, professionele verslaggevers zijn eerder bereid om zich aan de journalistieke codes op dit gebied te houden. De Persrichtlijn geeft nog geen uitsluitsel over de grenzen van de digitale live verslaggeving. Hoe hiermee om te gaan in de rechtszaal ofwel tot hoe ver strekt zich de openbaarheid, is voorlopig het belangrijkste discussiepunt in de relatie rechtspraak en (burger)journalistiek.

De inhoudsanalyse betrof de berichtgeving in dagbladen, televisiejournaals en *social media* over drie rechtszaken die veel media-aandacht hebben gekregen: de zaak Laura Dekker, ('het zeilmeisje'), de zaak Benno L., de zwemleraar die werd veroordeeld wegens seksueel misbruik van minderjarige meisjes met een beperking en de zaak Saban B., die veroordeeld was wegens vrouwenhandel, mishandeling en het leidinggeven aan een criminele organisatie en vluchtte tijdens een bijzonder verlof (Ruigrok & Ismaïli, 2011).

Uit de analyse blijkt dat journalisten de informatie uit de rechtszaal wel gebruiken, maar deze inbedden in een eigen verhaal dat niet altijd de juridische evenwichtigheid kent van een vonnis. In *de Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en *Trouw* slagen journalisten er in hun analyses en achtergronden redelijk goed in om officiële gerechtsdocumenten te verwerken. In de overige media is dit aanzienlijk minder het geval. Een leger aan experts, maar ook burgers en politici worden in de berichtgeving geciteerd waardoor de direct betrokkenen in verhouding slechts sporadisch aan het woord komen. Wel zien we dat een actieve opstelling van de verdediging, zoals bij Laura Dekker, kan

leiden tot veel media-aandacht, vooral op de televisie. Ten slotte blijkt de fase die voorafgaat aan een rechtszaak van cruciaal belang. In die fase zijn *social media*-gebruikers het actiefst in het uiten van hun ongenoegen over de verdachte. Zo was in de zaak Benno L. de (publieke) veroordeling al een feit voordat er ook maar een rechtszitting had plaatsgevonden. De vaak enorme media-aandacht leidt tevens tot een geringere bescherming van de privacy van de verdachte. In diverse *social media*-fora werden Benno L. en Saban B. dikwijls met naam en toenaam genoemd. De dagbladen zijn hier veel terughoudender in, hoewel in mindere mate de gratis bladen en *De Telegraaf*. In de *social media* zien we ook het vaakst de mythe bevestigd worden dat de ('linkse' en dus 'slappe') rechtspraak daders eerder vertroetelt dan straft. Een uitleg van de wetsbepalingen die ten grondslag liggen aan de straf of het besluit vinden we niet of nauwelijks terug, maar meningen over de beslissing des te meer.

Openbaarheid

Het onderzoek als geheel geeft aan dat het mediabeleid van de Rechtspraak nog steeds voor verbetering vatbaar is. Er bestaat nog geen eenduidig en helder standpunt over de nieuwe mogelijkheden van de digitale (live) verslaggeving. Volgens de commissie-Van Rooy, die de zaak Wilders heeft geëvalueerd, zou juist een live verslaggeving kunnen zorgen voor meer openheid en daarmee meer vertrouwen in de rechtspraak (*NRC Handelsblad*, 25 oktober). Ons onderzoek toont aan dat dit op een misvatting berust. Immers, een *trial by media* begint al een stap eerder. Veel belangrijker is het daarom vanuit de Rechtspraak een proactief mediabeleid te ontwikkelen waarin duidelijk wordt gemaakt wat de rechtsstatelijke eisen zijn die aan de betreffende rechtszaak ten grondslag liggen en wat de mogelijke consequenties hiervan zijn. Door persberichten en/of persconferenties kan voorzien worden in de informatiebehoefte van media. In het verlengde daarvan zouden rechters vaker moeten deelnemen aan publieke debatten die de praktijk van de rechtspraak raken. Ten slotte is de het de vraag of inzage in het procesdossier, mits de bescherming van de privacy van betrokkenen gewaarborgd kan blijven, noodzakelijk wordt, juist om de openbaarheid en transparantie van de rechtspraak te vergroten.

Literatuur

www.nieuwsmonitor.net

M. Deuze, 'The changing context of news work: Liquid journalism and monitorial citizenship', in: *International Journal of Communication 2008*, 2(5), p. 848-865.

L van Lent, *Externe openbaarheid van het strafproces*. Dissertatie 2008. Den Haag: Boom.

N. Ruigrok, B. Kester, O. Scholten, N. Ismaïli & M. Goudswaard, 'Rechtbankverslaggeving in een veranderend medialandschap. Een evaluatie van de Persrichtlijn 2008'. *Researchmemoranda* 2011, 7 (5). Den Haag: Raad voor de rechtspraak.

M. Malsch, 'Persvoorlichting en rechtbankverslaggeving', in: *Rechtstreeks*, 2004, 2: p. 35-71.

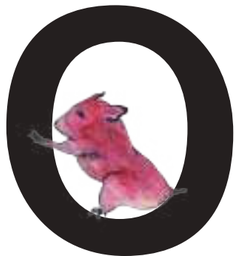
L. Mommers & G.J. Zwenne, 'Publiceer nu eens alle rechterlijke uitspraken; dan controleren we de rechterlijke macht pas echt', *NRC Handelsblad* 2 juli 2010.

M. Prenger, L. Valk, F. Van der, Vree, & L. van der Wal, *Gevaarlijk spel. De verhouding tussen pr & voorlichting en journalistiek*, 2011 Diemen: Uitgeverij AMB.

N. Ruigrok, B. Kester, 'Camera's in de rechtszaal geven slechts problemen.' *NRC Handelsblad*, 26 oktober 2011.

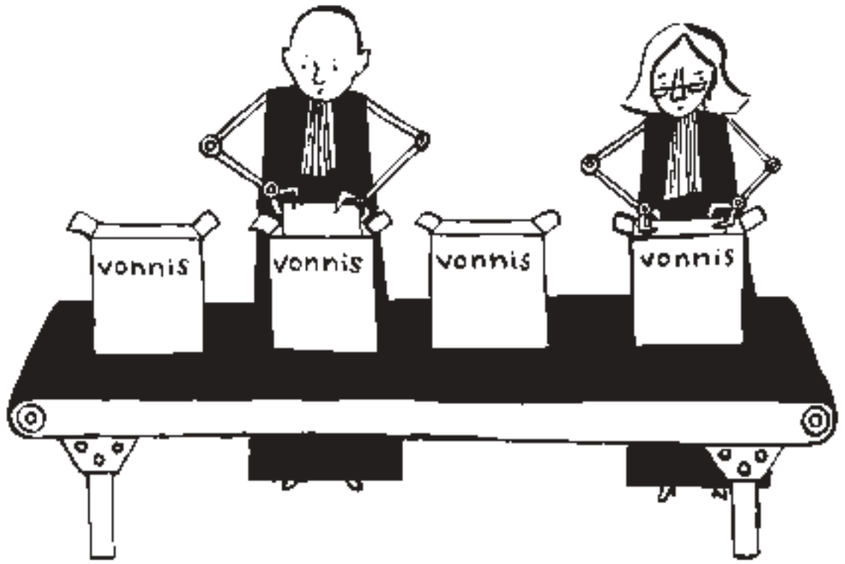
Kunst heeft vaak tot juridische procedures geleid en doet dat nog steeds. In de collage hiernaast een combinatie van het ezelsproces tegen Gerard Reve in 1967 en de recente veroordeling van de popgroep *Pussy Riot* in Rusland. In beide zaken ging het om beschuldiging van godslastering. Reve had in een roman beschreven hoe hij gemeenschap zou hebben met God in de gedaante van een ezel. Pas in hoger beroep werd hij onschuldig verklaard. De hamstertjes herinneren aan de zaak tegen de kunstenares Tinkebell, die in 2011 beschuldigd werd van het martelen van hamsters voor haar tentoonstelling *Save the Pets*.

ILLUSTRATIE: MIMANSA SAHAY

DOOR PETER KOP, OUD-RAADSHEER IN DE HOGE RAAD

Arbitres muets

ILLUSTRATIE: EVA HILHORST

Stomme scheidsrechters, aldus typeert de Franse rechter Prévost-Desprez – ook wel genoemd *le juge bulldozer* en onder meer bekend van de zaak tegen de ex-minister van Binnenlandse Zaken Pasqua – de jongere garde van de rechters in het land waar de Code Civil tot stand is gebracht. De rechtssocioloog Nick Huls vermeldt haar in een artikel over een nieuw fenomeen: de schrijvende rechter. Die zijn er in Nederland ook en hopelijk worden dat er meer. Als die rechters althans nog tijd voor iets anders hebben dan het schrijven van vonnissen, hetgeen te betwijfelen valt. Want ook de organisatie van de rechtspraak gaat steeds meer lijden onder de dwang van managementtechnieken. Onder invloed van het zogeheten NMP, het New Public Management, doen vele, tot voor kort voor de meeste rechters onbekende begrippen hun intrede in het rechtsbedrijf, zoals daar is het prestatiebekostigingssysteem, uitgewerkt in het productiemetingssysteem, het prijsmetingssysteem en het werklastmetingssysteem, en geïntroduceerd in het Besluit Financiering Rechtspraak uit 2005. Er moet geproduceerd worden en wel op tijd, in voor een ieder begrijpelijk Nederlands en met gelijke resultaten in ieder gerecht. Daar is natuurlijk op zichzelf niets op tegen. Het rechtsstatelijk element dreigt echter achter de horizon te verdwijnen en dat is op den duur absoluut *killing* voor de legitimiteit en acceptatie van het rechtsbedrijf. Efficiency, snelheid in productie en eenvormigheid van uitspraken zijn uiteraard niet de ultieme doelstellingen van het rechtsbedrijf. De rechter is geen gewone productiemedewerker dan wel dienstverlener. De verantwoording van de besteding van belastinggeld moet ook liggen in de inhoudelijke kwaliteit van vonnissen. En daar ligt een probleem, want hoe wordt die kwaliteit bepaald? De rechter die, gedwongen door het (soms welhaast perverse) systeem van outputfinanciering, besluit een nader feitenonderzoek maar summier te houden, moet een stevig gesprek met de managers durven aan te gaan om een reprimande van de Hoge Raad te vermijden. Management heeft, ondanks beweringen van het tegendeel, onvermijdelijk ook invloed op de inhoud van de uitspraken. De rechter moet daarnaast ook tijd hebben om te studeren. De dialectiek van vrijheid van denken en de noodzaak van financiële verantwoording is in de rechterlijke organisatie nog niet tot een bevredigende synthese gekomen. Die vrijheid van denken vereist in ieder geval onafhankelijkheid. Niet alleen onafhankelijkheid van de andere staatsmachten maar ook onafhankelijkheid in denken. Anders krijg je *arbitres muets*, stomme scheidsrechters.

Pogingen van politieke partijen om de benoeming van politiek anders geaarden in de rechterlijke macht tegen te gaan, moeten in de rechterlijke macht geen enkele steun krijgen. De rechter oordeelt immers in overeenstemming met het Nederlandse recht en niet volgens een partijprogramma. Dat Nederlandse recht is niet denkbaar zonder Europees recht, sterker nog: het is op alle mogelijke manieren vervlochten met dat Europese recht. Wie dat ontkent, heeft geen weet van de Europese rechtsgeschiedenis noch van de huidige politieke ontwikkelingen. Dit een en ander hoeft er overigens niet toe te leiden dat de Nederlandse rechter zich gaat gedragen als het braafste jongetje uit de Europese klas. De oordelen, komend uit Straatsburg en Luxemburg, zijn soms geschreven in zaken die spelen in landen en voor situaties, die totaal verschillen van onze maatschappij. Dan is een intellectuele vertaalslag noodzakelijk, wil de in zo'n zaak ontwikkelde norm zijn waarde behouden en hier te lande worden geaccepteerd.

De schrijvende rechter is uiteraard geen geheel nieuw verschijnsel. Maar meestal doen ze het pas als het pensioen aanbreekt dan wel naderbij is. Dat is jammer want actuele discussies winnen aan waarde als de participanten nog volop in het werkende leven staan. Als de rechter publiceert, mag hij ook worden aangevallen en zich verdedigen. De rechter blijkt dan een gewoon mens met opvattingen, passies en zwakheden, Maar rechtsprekend moet hij niet worden gepersonaliseerd doch een instituut blijven. Daarvoor dient de toga, al dan niet een kruisje verbergend of opgesierd met een keppeltje of een hoofddoek. De ivoren toren is er niet meer, maar die toga blijft.

Isabelle Prévost-Desprez/Jacques Follorou, *Une juge a abattre*, 2010.

Arthur Hartmann bijzonder hoogleraar bestuursstrafrecht aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Verbestuurlijking: vloek of zegen?

De rechtshandhaving verandert. In plaats van de onafhankelijke rechter zijn het steeds vaker bestuurders die wetten en regels handhaven. Wat zijn hiervan de gevolgen?

Binnen het kader van de regelgeving is de laatste decennia een duidelijke tendens te zien naar 'verbestuurlijking' van de handhaving. Het idee dat geen straf wordt opgelegd zonder voorafgaand proces en zonder een onafhankelijk, rechterlijk oordeel is achterhaald. Meer en meer komt de handhaving in handen te liggen van bestuurlijke instanties, zoals specifieke toezichthouders en decentrale overheden. Zo maken de media regelmatig gewag van opgelegde dwangsommen en boetes van bijvoorbeeld de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) of de Autoriteit Financiële Markten (AFM). Ook de officier van justitie is al lang niet meer degene die enkel bij de strafrechter een straf mag eisen, waarna uiteindelijk de strafrechter een beslissing neemt. De officier heeft de afgelopen jaren meer ingrijpende bevoegdheden toebedeeld gekregen die hem in staat stellen zaken zelfstandig af te doen, buiten de strafrechter om. Deze ontwikkelingen hebben natuurlijk een oorzaak, maar belangrijker nog is de vraag of de burger beter of slechter af is met een bestuurlijke aanpak van de handhaving.

Sheriff

Het is al jaren een duidelijke tendens dat bestuurlijke instanties, zoals lokale overheden en specifiek aangestelde toezichthouders (bijvoorbeeld De Nederlandsche Bank, de NMa en de AFM), niet alleen controleren of de regels worden nageleefd, maar regelschendingen ook zelf afdoen met een sanctie. Zo maken gemeenten tegenwoordig vaak gebruik van de mogelijkheid tot het opleggen van een gebiedsontzegging of een verblijfsverbod. Daarnaast wordt er door burgemeesters 'bij verstoring van de openbare orde of bij ernstige vrees voor het ontstaan daarvan' veel gebruik gemaakt van het aanwijzen van veiligheidsrisicogebieden ter preventieve fouillering op grond van de Wet wapens en munitie. Per 1 januari 2009 hebben burgemeesters voorts de mogelijkheid om huisverboden op te leggen. Wie een huisverbod krijgt opgelegd moet een bepaalde woning onmiddellijk verlaten, mag die woning niet meer betreden of zich in de buurt daarvan ophouden, noch contact opnemen met degenen die in de woning verblijven. Meer recent zijn per 1 september 2010 bij de Wet maatregelen bestrijding voetbalvandalisme en ernstige overlast aan de burgemeester ruime mogelijkheden toebedeeld tot handhaving van de openbare orde door middel van een gebieds- en groepsverbod en meldingsplichten. Dit is nog maar een deel van de mogelijkheden die de lokale overheid heeft om zelf op te treden tegen regelschendingen. De burgemeester is de laatste jaren volgens sommigen dan ook veranderd van 'bestuurder naar handhaver' en wordt nu wel omschreven als 'misdaadbestrijder' of 'sheriff'.

Opmerkelijk is dat ook de wijze waarop bestuurlijk wordt gehandhaafd is veranderd. Stond bij bestuurlijke sanctiemogelijkheden traditioneel herstel van de reglementaire situatie op de voorgrond (bestuursdwang en last onder dwangsom), de laatste tijd heeft bestraffing als sanctiedoel meer de overhand gekregen door het op grote schaal invoeren van de bestuurlijke boete. Bekende voorbeelden zijn de soms astronomische boetes die de NMa en de AFM uitdelen. Inmiddels heeft de bestuurlijke boete zijn intrede gedaan in bijna alle gebieden van regelgeving. Bestonden er in 1999 ruim twintig wetten met een bestuurlijke boete, vijf jaar later bleken dat er al 54. Op dit moment blijkt de teller te zijn doorgeschoten naar boven de tachtig formeel-wettelijke regelingen waarin aan een bestuursorgaan de bevoegdheid wordt verleend boetes op te leggen. Hierdoor is het straffen door de overheid als een olievlek uitgevloeid onder de dijken door van het eigenlijke strafrecht.

Maar de verbestuurlijking is ook aan het strafrecht zelf niet voorbij gegaan. Traditioneel werd in het strafrecht enkel door de strafrechter schuld vastgesteld en gestraft en vond buitengerechtelijke afdoening (via transactie en voorwaardelijk sepot) alleen plaats met instemming van de verdachte. Inmiddels is dat uitgangspunt grotendeels verlaten. Sinds de invoering van de strafbeschikking in 2008 kan het Openbaar Ministerie buiten de rechter om sancties (straffen en maatregelen) opleggen. Voor misdrijven en overtredingen waarop maximaal zes jaar gevangenisstraf staat, kan de officier van justitie namelijk een strafbeschikking 'uitvaardigen'. Uitzondering vormen de vrijheidsbenemende sancties. Die mag alleen de rechter opleggen. De afgelopen jaren zijn bovendien de politiestrafbeschikking en de bestuurlijke strafbeschikking ingevoerd, waardoor ook opsporingsambtenaren en lichamen en personen met een publieke taak belast (veelal lokale overheden) via het strafrecht boetes kunnen opleggen. Zo is de strafrechtelijke handhaving voor een belangrijk deel in bestuurlijke handen gekomen en speelt de strafrechter eigenlijk nog enkel een rol in die zaken waarin vrijheidsbenemende sancties worden geacht te moeten worden opgelegd.

Reservefunctie

De achtergrond van de verbestuurlijking van de handhaving ligt met name in de jaren negentig, toen in diverse beleidsstukken melding werd gemaakt van een zogenoemd 'handhavingstekort'. De mogelijkheden om in de praktijk daadwerkelijk wetgeving te handhaven schoten tekort. De redenen daarvoor zijn zowel de gebrekkige handhaafbaarheid en kwaliteit van de regelgeving, als het gegeven dat enerzijds een steeds ingewikkelder samenleving voor steeds meer aspecten van het maatschappelijk leven regels vraagt, terwijl anderzijds diezelfde samenleving steeds minder geneigd is zich spontaan aan die regels te houden. Met name het tekort op het gebied van strafrechtelijke handhaving staat dan ter discussie. Gezocht zal moeten worden naar een evenwichtiger verdeling van de handhavingslasten tussen justitie en bestuur. Het idee is dat mede-overheden, naast de rijksoverheid, eveneens verantwoordelijk zijn voor de handhaving van regels. Het strafrecht dient bij de instrumentele beleidswetgeving in aansluiting op preventieve maatregelen en niet-strafrechtelijke handhavingssystemen zo veel mogelijk een reservefunctie te hebben. Dat betekent dat het strafrecht primair wordt ingezet voor ernstige inbreuken op regels die elementaire belangen beschermen. Met andere woorden: een keuze voor het strafrecht valt slechts te rechtvaardigen als privaatrechtelijke, bestuursrechtelijke en tuchtrechtelijke oplossingen tekortschieten.

Hiermee komt de nadruk te liggen op de bestuurlijke handhaving. Sommige traditioneel strafrechtelijk gehandhaafde delen van het recht worden zelfs overgeheveld naar het bestuursrecht (denk aan lichte verkeersovertredingen). Van de bestuurlijke handhaving wordt vooral verwacht dat deze een bijdrage zal leveren aan de handhaving van regels waaraan politie en justitie door capaciteitsgebrek niet toekomen. Deze nadruk op de bestuurlijke handhaving heeft tot gevolg dat de aard en omvang van het bestuurlijke sanctie-instrumentarium verandert. Die verandering bestaat met name uit de reeds vermelde expansie van de bestuurlijke boete.

De toename van de bestuursrechtelijke handhaving door middel van een bestuurlijke boete bracht binnen het strafrechtelijk kader een soort tegenbeweging op gang, waarbij allerlei ideeën werden geopperd om de strafrechtelijke afdoening doelmatiger te maken. Grondslag van deze tegenbeweging vormde het genoemde tekort in de rechtshandhaving, in het bijzonder de overbelasting van het strafrechtelijke apparaat. Deze overbelasting werd met name veroorzaakt door een inefficiënte en ineffectieve afdoening van veelvoorkomende, eenvoudige en lichte strafbare feiten. Om dat te verbeteren werd de focus gericht op de buitengerechtelijke afdoening in het strafrecht: zaken die wel binnen het strafrecht vallen, maar niet voor een rechter komen. Uiteindelijk heeft dit geresulteerd in de totstandkoming van de Wet OM-afdoening, op grond waarvan de officier van justitie en anderen binnen het kader van het strafrecht sinds 2008 strafbeschikkingen kunnen opleggen zonder dat er een strafrechter aan te pas komt.

Eigen initiatief

De ontwikkeling naar meer bestuurlijk afdoen is dus bedoeld als een ontwikkeling naar een betere, vooral effectievere en efficiëntere handhaving van de regelgeving. Maar zij gaat gepaard met een enorme uitbreiding van de mogelijkheden tot het opleggen van sancties door diverse instanties. Niet alleen verkrijgen de sancties meer en meer een ingrijpend, bestraffend karakter, ook andere mogelijkheden tot handhaving geven het bestuur de mogelijkheid tot het maken van inbreuk op individuele rechten als de privacy, het huisrecht, de lichamelijke integriteit en de persoonlijke vrijheid (vergelijk de huis- en gebiedsverboden). De vraag is uiteraard: is de burger daar nu beter of slechter mee af? Neemt het rechtsgehalte van de handhaving voor de burger toe of af met het meer bestuurlijk handhaven van de regelgeving?

Bij bestuurlijke handhaving legt niet een rechterlijke instantie een sanctie op, maar een bestuurlijke. Dat betekent juridisch dat een niet-onafhankelijk orgaan de bevoegdheid heeft om door middel van een (ingrijpende) sanctie te handhaven. Het opleggen van straffen was tot voor kort aan de strafrechter voorbehouden, maar dat is met de komst van de bestuurlijke boete en de strafbeschikking veranderd. Is daardoor de rechtsbescherming voor de burger afgenomen? Die vraag moet genuanceerd worden beantwoord.

Voor wat betreft het strafrecht lijkt de strafbeschikking eerder een verbetering dan een achteruitgang, al zijn de meningen daarover – uiteraard – verdeeld. Tot 2008 kon de burger via de officier van justitie en aangewezen opsporingsambtenaren strafvervolging buitengerechtelijk afdoen door het nakomen van een transactie. Deze bestond meestal uit het betalen van een geldbedrag ter voorkoming van de gang naar de strafrechter. Aan deze procedure zaten verschillende nadelen. Zij was niet goed geregeld in de wet en bood de betrokken burger weinig rechtswaarborgen. Zo verliep een belangrijk deel van de strafrechtelijke rechtshandhaving via een procedure waarvan geen helder beeld bestond wat er precies gebeurde. Met de komst van de strafbeschikking is in de wet een specifieke procedure opgenomen die de vaste praktijk eigenlijk in regels heeft gevangen. De betrokken burger heeft ook meer mogelijkheden gekregen zich tegen een eventuele strafbeschikking te verzetten bij de strafrechter. Daartoe moet hij dan wel zelf in actie komen. De burger zal het initiatief moeten nemen om tegen een eventuele strafbeschikking op te komen. Onder de oude situatie bestond er voor de burger geen mogelijkheid een rechterlijke procedure te starten anders dan het weigeren de transactie te voldoen, waarna men alsnog werd gedagvaard. De verandering die met het afdoen via de strafbeschikking is doorgezet, is dat de betrokken burger op grond van een samenhangende regeling in de wet zelf in actie moet komen om zich tegen de beschikking te verzetten. Dat biedt de burger in beginsel meer rechtsbeschermingsmogelijkheden dan voorheen het geval was.

Het punt van het eigen initiatief van de betrokken burger kleeft ook aan de bestuurlijke sanctiemogelijkheden, zoals de bestuurlijke boete. Indien een bestuurlijke boete is opgelegd, is het aan de burger om in actie te komen als hij zich wil verzetten tegen die boete. De regelgeving in het bestuursrecht is voor wat betreft het opleggen van sancties de afgelopen jaren sterk aangepast. In de Algemene wet bestuursrecht (Awb), de kaderwet voor de toepassing van het recht door bestuursorganen, is een apart hoofdstuk opgenomen over handhaving. Daarin staan allerlei rechtswaarborgen , die het handhaven van het recht door bestuursorganen nader normeren.

Het bestraffende karakter van de bestuurlijke boete maakt dat het van oudsher traditionele onderscheid tussen bestuursrecht en strafrecht de afgelopen decennia is verdwenen. In beide rechtsgebieden wordt immers gestraft. Onder invloed van de normering van het recht op een behoorlijk proces opgenomen in artikel 6 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en de daarop toegespitste jurisprudentie van het mensenrechtenhof te Straatsburg, wordt sinds de jaren tachtig het opleggen van bestuurlijke boetes in toenemende mate op een wijze genormeerd die inhoudelijk maar weinig afwijkt van die in het eigenlijke strafrecht. In het reeds genoemde hoofdstuk over handhaving in de Awb zijn met het oog op het EVRM dan ook allerlei typisch strafrechtelijke leerstukken en waarborgen opgenomen. Ook wordt voor de uitleg van diverse leerstukken expliciet verwezen naar de uitleg zoals deze in de strafrechtelijke jurisprudentie wordt voorgestaan.

Het lijkt er dan ook op dat de verbestuurlijking van de handhaving voor de burger geen afkalving van het rechtsgehalte van de regelgeving betekent. De rechtspositie van de burger lijkt niet verslechterd. Wel is zijn positie op een andere manier veranderd. Van de gemiddelde burger wordt meer eigen initiatief verwacht, als deze een opgelegde sanctie wil aanvechten. Dat doet meteen de vraag rijzen of dat beeld van de gemiddelde burger klopt. Wie of wat is 'de gemiddelde burger' en is deze bij machte om in het geval hij of zij een boete opgelegd krijgt, zich op juiste wijze en bij de juiste instanties te weer te stellen tegen de opgelegde sanctie? Het antwoord op die vraag zal de komende jaren moeten worden gezocht aan de hand van de uitkomsten van de verschillende procedures. Bedrijven die geconfronteerd worden met boetes of strafbeschikkingen, zullen zich in de regel kunnen bedienen van voldoende geëquipeerde rechtshulp. De gemiddelde burger dreigt meer met lege handen te staan, ook door de versobering van de gefinancierde rechtshulp. Dat maakt dat de verbestuurlijking van de handhaving, hoewel zij de rechtspositie van burgers formeel niet heeft verslechterd, met argusogen dient te worden gevolgd.

Literatuur

A.R. Hartmann, 'De strafbeschikking: naar nieuwe grenzen van buitengerechtelijke afdoening binnen het strafrecht', Sanctierecht en Compliance, 2012, nr. 2, p. 58-64.

A.R. Hartmann, Over de grenzen van de dogmatiek en into fuzzy law, oratie EUR, 2011,Apeldoorn/Antwerpen: Maklu.

M.A.D.W. de Jong, De burgemeester als misdaadbestrijder: reddingsboei of dwaallicht?, preadvies VAR nr. 138, Den Haag 2007, p. 59-119.

H.J.B. Sackers, Herder, hoeder, en handhaver. De burgemeester en het bestuurlijk sanctierecht, oratie RUN, Nijmegen 2010.

– door Heleen de Jonge van Ellemeet, juriste en redacteur van de Helling

Togadragers & olieboeren

Rechters zijn afhankelijk van wetten om recht te kunnen spreken. Multinationale ondernemingen staan door een gebrek aan regelgeving vaak buiten de wet. Welke rol spelen de togadragers als het gaat om de internationale schending van mensenrechten?

Slachtoffers van mensenrechtenschendingen zoeken hun heil steeds vaker bij rechtbanken vele duizenden kilometers van huis. Zeker als zij het aan de stok hebben met multinationals, die in deze tijd van globalisering in veel landen juridisch onaantastbaar lijken.

Zo kan het dat vier boeren en vissers uit Goi, Oruma en Ikot Ada Udo, dorpen in de Nigerdelta, bij de rechtbank Den Haag een proces hebben aangespannen tegen energiegigant Shell. Gesteund door Milieudefensie klagen zij over verminderde opbrengsten als gevolg van olievervuiling door Shell. En dat het *US Supreme Court* zich momenteel ook buigt over een claim van Nigeriaanse staatsburgers tegen de Brits-Nederlandse oliemaatschappij. De eisers in die zaak, onder wie de weduwe Kiobel, verwijten Shell dat het in de jaren '90 in Nigeria betrokken is geweest bij martelingen en standrechtelijke executies door het toenmalige militair bewind. Kiobel werd in 1995 met Ken Saro-Wiwa en zeven anderen op basis van valse beschuldigingen en een showproces geëxecuteerd.
Menno Kamminga, hoogleraar internationaal recht aan de Universiteit Maastricht, volgt beide zaken op de voet. "Hier kunnen belangrijke precedenten geschapen worden." De mensenrechtelijke lacune waarin multinationals opereren ziet Kamminga als één van de grote, actuele vraagstukken voor de internationale gemeenschap. Ik sprak met hem over die juridische leemte, de strategieën van multinationals om *corporate accountability* te ontlopen en de vraag hoe juristen – nu en in de toekomst – fundamentele rechten in de relatie tussen burgers en bedrijven kunnen beschermen.

Recente zaken geven de indruk dat het voor burgers lastig is multinationals voor de rechter ter verantwoording te roepen. Wat maakt dit zo ingewikkeld?
"Het recht geen gelijke tred heeft gehouden met de mondialisering. Terwijl multinationals steeds groter en machtiger worden, gelden voor hen nauwelijks internationale normen.

In hun ijver om grote investeerders binnen te halen gaan staten met elkaar in competitie. Dat is een ongelooflijk gevaarlijk gevolg van globalisering. De strijd om het gunstigste investeringsklimaat is een *race to the bottom*, want wat moet je als land doen? Zorgen voor zo min mogelijk 'lastige' regels, geen actieve vakbonden, geen minimumloon en wel belastingvrijstellingen. Daarom moeten we een bodem in de markt leggen: internationale minimumnormen waaraan bedrijven zich moeten houden, waar ook ter wereld.
Zulke normen ontbreken vooralsnog, ook op het vlak van de mensenrechten. Van oudsher zijn staten de belangrijkste actoren op dit gebied. Zij dienen zich aan universele standaarden te houden. Sinds de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) zijn veel verdragen gesloten, waarin voor staten duidelijke regels en toezichtmechanismen werden ontwikkeld. Inmiddels zijn er ook internationale normen voor het handelen van individuen. Denk aan het internationaal strafhof en de ad hoc tribunalen, waar personen zich voor de rechter moeten verantwoorden voor hun betrokkenheid bij ernstige mensenrechtenschendingen. Het systeem is niet zo effectief als het zou moeten zijn, maar het juridisch kader is er.
Voor multinationals is dat niet het geval. Er gaapt een enorm juridisch gat. Doordat de bestaande mensenrechtenverdragen niet één op één op hen zijn toe te passen, zijn bedrijven alleen onderworpen aan nationale rechtsregels. Recht moet ook bij voorkeur ter plaatse worden uitgesproken, maar de keerzijde hiervan is dat waar het rechtsbestel zwak is, bedrijven vrij spel hebben. In veel ontwikkelingslanden is de regelgeving zwak, het rechtssysteem ontoegankelijk of de rechtspraak niet onafhankelijk. Dan wordt het lastig om multinationals weerwerk te bieden en heeft het voor slachtoffers weinig zin om naar de rechter te stappen. Waar multinationals onder één hoedje spelen met corrupte regimes, kunnen bevolking en milieu zelfs het slachtoffer worden zonder dat daarop juridisch iets valt aan te merken. Want stel dat een bedrijf als Shell in Nigeria toestemming heeft gekregen om te doen wat het wil, dan zou het – ook in een Nederlandse rechtbank – geheel in zijn recht staan om te zeggen: wij houden ons in Nigeria aan het Nigeriaanse recht, wat wil je nog meer?
Alleen als het toepassen van buitenlands – in dit voorbeeld Nigeriaans – recht volgens de rechter tot een onaanvaardbare uitkomst zou leiden, kan de rechter uitwijken naar internationaal recht. Zo was er in Californië eens een zaak over dwangarbeid bij de aanleg van een pijpleiding in Birma. De pijpleiding was voor een Amerikaans bedrijf. Het gebruik van dwangarbeid was naar Birmees recht niet verboden. Sterker nog, de overheid organiseerde het. Toch oordeelde de rechter dat het in strijd was met het internationale verbod op dwangarbeid."

Overheden hebben dus vaak meer oog voor het investeringsklimaat dan voor de gevolgen van schadelijk handelen door multinationals en het instrumentarium waarmee de rechter burgers dan bescherming kan bieden is beperkt. Wat betekent het gebrek aan internationale regels verder voor multinationals en voor hun bedrijfsjuristen en advocaten?
"Een belangrijke strategie van multinationals om juridische aansprakelijkheid te ontlopen is de zogenaamde *corporate veil*, ofwel sluier van rechtspersoonlijkheid. Zij delen zich op papier zo op dat het moederbedrijf en de dochterbedrijven ieder een eigen aansprakelijkheid hebben. In de oprichtingsovereenkomst staat standaard dat de moeder niet aansprakelijk is voor schade veroorzaakt door de dochter. Dat is niet alleen een juridisch obstakel, maar ook een wezenlijk politiek issue.
In zijn marketing presenteert de multinational zich als een eenheid. Daardoor durf je ook in een land waar de hygiëne slecht is een hamburger bij McDonalds te eten. Omdat je denkt: McDonalds zorgt er wel voor dat het goed is. Maar op het moment dat je ziek wordt van die hamburger, zal McDonalds zeggen: daar heb ik niets mee te maken, alleen de lokale dochter is aansprakelijk. Het concern kan zich er dus achter verschuilen dat de dochter formeel een aparte entiteit is, met een eigen aansprakelijkheid geregeld naar lokaal recht. Terwijl – en dat is het briljante – het internationale bedrijf zich naar buiten toe als eenheid profileert, de moeder vaak heel strakke controle uitvoert op de dochters en aandeelhouders de voordelen plukken van het feit dat overal ter wereld zaken gedaan worden. Het is prachtig éénrichtingsverkeer. Tegenover de *corporate veil* staat concernaansprakelijkheid. Wat mij betreft is het echt de hoogste tijd dat die verplicht wordt. Voor Europese multinationals zou dat kunnen dat met een EU-richtlijn waarin staat dat zij altijd als geheel aansprakelijk zijn."

Als gedupeerden een multinational over de grens voor de rechter dagen, levert dat complexe procedures op. Een eerste juridisch obstakel is rechtsmacht, de vraag of de rechter bevoegd is de zaak te behandelen. Zo ja, dan zal hij vervolgens aan de hand van het internationaal privaatrecht moeten bepalen welk (nationaal) recht op de zaak van toepassing is. In de rechtszaal heeft de multinational meestal een voorsprong en maniertjes om zijn eventuele aansprakelijkheid te ontlopen. Het bedrijf heeft meer geld, betere bijstand, vertragingstactieken en een sterkere informatiepositie. Wat betekenet dat?
"In Amerika leiden juridische procedures tegen multinationals soms tot schikkingen. Het bedrijf betaalt een vergoeding aan de slachtoffers en weet zo negatieve publiciteit te voorkomen. Een reden voor de eisers om te schikken is vaak de lange duur van het proces. Dat kan zich zo 10 tot 15 jaar voortslepen. Multinationals huren namelijk de beste advocatenkantoren in, die met allerlei procedurele kunstgrepen de zaak weten te rekken. Dat is zwaar voor slachtoffers, die door willen met hun leven. Het nadeel van schikkingen is dat zij niet bijdragen aan de ontwikkeling van regels.
De ongelijkheid tussen partijen speelt ook bij het leveren van het bewijs. In Nigeria gaat het bijvoorbeeld zo dat Shell erkent dat leidingen hebben gelekt, maar zegt dat het lek veroorzaakt is door sabotage of het illegaal aftappen van olie en niet doordat de leidingen slecht zijn onderhouden. Bij zo'n verweer moet je echt naar de feiten gaan kijken en dan heeft Shell natuurlijk het voordeel dat het makkelijker toegang heeft tot data dan lokale boeren, zelfs als die worden gesteund door NGOs. De rechter kan zich wel hierin mengen. Dat is bijvoorbeeld gebeurd in de zaak die nu loopt in Den Haag, waar de rechtbank Shell heeft bevolen bepaalde documenten te overleggen. De rechtbank heeft trouwens ook perken gesteld aan Shells strategie om de zaak te rekken en zal waarschijnlijk binnenkort uitspraak doen." [red.: Deze zaak startte in 2008. Op 11 oktober 2012 is de volgende openbare zitting.]

U beschrijft een juridisch vacuüm waarin bedrijven die betrokken zijn bij grove misstanden vrijuit gaan. Hoe kan de rechtsbescherming van burgers tegenover multinationals verbeterd worden?
"Mijn eerste reactie was: we moeten bij nul beginnen en streven naar een nieuw verdrag dat bedrijven bindt. Daarin zal een aantal basisnormen moeten komen, zoals het verbod op kinderarbeid en op discriminatie, en procedurele normen, zoals de verplichting altijd een milieu-effectrapportage te maken voor projecten van een bepaalde omvang. Het echte denkwerk hierover is echter nog nauwelijks begonnen en het gaat nog lang duren voordat er voor de rechter afdwingbare, internationale regels voor bedrijven bestaan. Het proces vordert slecht, omdat multinationals en overheden er absoluut niet aan willen.

FOTO: PETER VALCKX

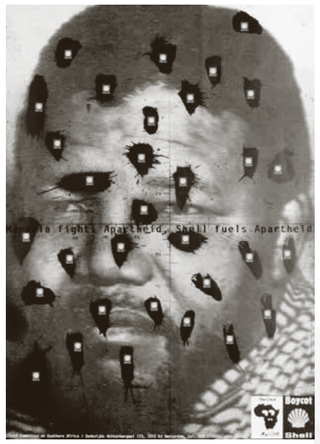
Togadragers & oliebeoren

Ook Nederland trekt steeds aan de rem. De PR-machine van het bedrijfsleven zegt dat internationale normen niet nodig zijn omdat als een multinational zich ergens misdraagt, de markt hem zal corrigeren. Het is dus aan de consument om dat af te straffen. Maar het is voor consumenten heel moeilijk inzicht te krijgen in hoe producten worden gemaakt. Labelling, etikettering en kritische rapporten van NGOs kunnen helpen, toch blijft de macht van consumenten beperkt. Bedrijven zullen hun eventuele reacties incalculeren en weten dat berichten over misstanden meestal binnen een paar maanden weer vergeten zijn. Daarom moeten we de *top down approach* blijven proberen: in de VN overeenstemming bereiken over harde normen en een stevig handhavingmechanisme. Maar daar zijn we dus nog lang niet. Tot nu toe hebben we slechts wat *guiding principles* en het overleg hierover binnen de VN zit muurvast.
Sommige juristen en NGOs pleiten ervoor dat Nederlandse multinationals verplicht worden zich ook in het buitenland te houden aan Nederlandse regelgeving, bijvoorbeeld op het vlak van veiligheid en milieu. Hetzelfde debat werd eerder gevoerd, onder andere in het Europees Parlement, nadat in 1984 in het Indiase Bhopal een pesticidefabriek van het Amerikaanse Union Carbide ontplofte, doordat Union Carbide in India een veel zwakker veiligheidsbeleid had dan in Amerika. De ontploffing maakte tienduizenden slachtoffers. Het over de grens laten gelden van nationale of Europese normen lijkt op het eerste gezicht aantrekkelijk, maar het is eigenlijk heel imperialistisch. Want heeft niet ieder land het recht zijn eigen ontwikkelingsbeleid te bepalen en afwegingen te maken tussen veiligheid, milieu en economische groei? De landen waarin multinationals opereren, zullen zeggen: dat bepalen wij zelf wel. Naast dit principiële bezwaar, zijn er praktische problemen. Ik geloof dus niet dat het exporteren van Nederlandse normen het antwoord is. We moeten blijven zoeken naar consensus over internationaal geldende normen.
Het alternatief is *bottom up* rechtsvorming uit te lokken, via slachtoffers die naar de rechter stappen. In Nederland is het vrij eenvoudig de rechter te vragen een bedrijf aansprakelijk te houden, bijvoorbeeld voor het op de markt brengen van een defect product. In veel andere landen levert een proces tegen een grote onderneming de gedupeerden waarschijnlijk niets op. Dan is de volgende vraag of je een multinational in het land van zijn hoofdkwartier aansprakelijk kunt stellen voor misstanden elders in de wereld.
Dit staat in Nederland nog in de kinderschoenen, in Amerika is er al vele jaren ervaring mee. Die procedures worden daar gevoerd op basis van de Alien Tort Statute (ATS).
Dat is een lang vergeten maar herontdekt wetje, dat het voor een buitenlander mogelijk maakt een andere buitenlander voor de Amerikaanse rechter civielrechtelijk aan te spreken voor een schending van internationaal recht. De processen die op basis van de ATS zijn gevoerd hebben wel geleid tot schikkingen maar nog erg weinig jurisprudentie opgeleverd, waarin is uitgemaakt dat een bedrijf een internationale rechtsnorm heeft geschonden. Het is ook lastig aantonen dat er een internationale norm van toepassing is, als die normen er voor bedrijven dus eigenlijk niet zijn.
Mijn hoop is dat na meer en meer rechtszaken, multinationals op een gegeven moment zullen zeggen: kom alsjeblieft met internationale normen, dan weten wij waar we aan toe zijn èn dat ook de concurrentie zich daaraan heeft te houden. Zodat een bedrijf als Shell niet langer kan zeggen: kijk liever eens naar Chinese en Maleisische oliebedrijven, die doen het veel slechter dan wij. Dus dat is de sleutel. Rechtszaakjes op zich zetten niet veel zoden aan de dijk, als ze niet leiden tot internationale regelgeving. Zonder duidelijke internationale normen, moeten rechters ook telkens opnieuw het wiel uitvinden, je krijgt nattevingerwerk en een onvoorspelbare rechtsontwikkeling.''

De rechtszaak van mevrouw Kiobel en anderen tegen Shell is een voorbeeld van een procedure op basis van de Alien Tort Statute. Wat is het belang van de zaak Kiobel?
''De Kiobel-zaak is heel belangrijk, omdat het de eerste zaak tegen een multinational op basis van de ATS is die het Hooggerechtshof bereikt. Veel partijen hebben zich in de zaak gemengd. Ook de Nederlands overheid heeft dat gedaan. In een zogenaamde *amicus curiae* brief stelt de overheid dat het niet mogelijk zou (moeten) zijn dat de Amerikaanse rechter zich over de zaak uitspreekt, omdat de ATS in strijd zou zijn met het beginsel dat een staat geen rechtsmacht heeft in een zaak die zich op het grondgebied van een andere staat heeft afgespeeld. Dat is een heel vreemd standpunt, omdat een zaak als die van mevrouw Kiobel in Nederland ook kan worden aangespannen en berecht.
Het Hooggerechtshof zal waarschijnlijk dit najaar uitspraak doen en het is heel wel mogelijk dat het tot de conclusie komt, dat de zaak niet in Amerika hoort te worden aangebracht. Want waarom zou een Amerikaanse rechter zich moeten uitspreken over iets dat zich buiten Amerika tussen niet-Amerikanen heeft afgespeeld? Persoonlijk hoop ik toch dat het Hooggerechtshof een inhoudelijke behandeling van de zaak in Amerika wel toelaat. Maar alleen omdat het stoplap zou zijn, bij gebrek aan beter. Want opnieuw, het is imperialistisch dat een Amerikaanse rechter zich uitspreekt over wat in Nigeria wel of niet door de beugel kan.
Nederlandse juristen hebben lang geklaagd dat het slecht is dat zaken tegen multinationals alleen in Amerika worden berecht en dus Amerikaanse rechters bepalen welke normen voor bedrijven gelden. Maar dat dit alleen in Amerika zou kunnen is een waanidee. Ook in Europa is het door EU-wetgeving mogelijk een bedrijf in het land waar het zijn zetel heeft aan te klagen voor misdragingen in het buitenland.''

Toch gebeurt dat in Nederland zelden.
''Dat het hier niet zo van de grond komt, heeft te maken met de manier waarop advocaten worden betaald. In dit soort zaken moeten advocaten bereid zijn vaak arme clienten jarenlang bij te staan. In Amerika krijgen zij een deel van de opbrengst, een kwart of zo, als hun cliënt de zaak wint of een schikking treft. Zo kunnen advocaten die lange procedures uitzingen en nieuwe complexe zaken aannemen. In Nederland werkt de vergoeding niet zo. Dus doen alleen bepaalde idealistische advocatenkantoren dit soort zaken. maar dat is uitzonderlijk. Bovendien past het voeren van proefprocessen minder in onze juridische cultuur. In Amerika is het sneller ''*see you in court*''.''

Nu loopt dan in Den Haag de rechtszaak van vier Nigerianen en Milieudefensie tegen Shell. Hoe vergelijkt u die zaak met de Kiobel-zaak?
''De inzet van de Nigeriaanse eisers in de Haagse zaak is betrekkelijk klein. Hun klacht gaat over verminderde vis- en landbouwopbrengsten als gevolg van olievervuiling, waarvoor zij Shell verantwoordelijk achten. Conform de regels van het internationaal privaatrechter zal de Haagse rechter hierover beslissen naar Nigeriaans recht. Dat zal wel een beetje op z'n janboerenfluitjes gaan. Ik denk dat de rechtbank daarmee een eind kan komen en dus in deze procedure geen internationaal recht zal formuleren.
Toch gaat het om een belangrijke principiële kwestie. Net als Kiobel c.s. hebben de eisers zowel het Brits-Nederlandse moederbedrijf als de Nigeriaanse dochteronderneming aangesproken. Dat is interessant, vanwege de *corporate veil* en de vraag hoever de rechtsmacht van de Nederlandse rechter strekt.
Een ander punt is dat ik van Nederlandse rechters progressievere rechtspraak verwacht dan van Amerikaanse rechters. Van een uitspraak die positief is voor de eisers in deze zaak, zal een bredere afschrikwekkende werking uitgaan. Naar andere Nederlandse multinationals, maar ook naar bedrijven met buitenlandse toeleveranciers en zogenaamde postbusbedrijven, die slechts om fiscale redenen in Nederland zijn gevestigd. Als je al die bedrijven hier (indirect) aansprakelijk kunt stellen voor hun praktijken over de grens, is dat een stap in de goede richting.''

Links: poster 'boycot Shell'uit 1989 van het Franse ontwerpcollectief Grapus tegen de aanwezigheid van Shell in Zuid-Afrika ten tijde van apartheid.

Onder een advertentiecampagne van Greenpeace van dit jaar tegen de plannen van Shell om naar olie te boren op de Noordpool.

MULTATULI, ONUITGEGEVEN TONEELSTUK, EERSTE BLADZIJDE VAN DE MAX HAVELAAR

Gerechtsdienaar: Meneer de rechter, daar is de man die Barbertje vermoord heeft.

Rechter: Die man moet hangen. Hoe heeft hij dat aangelegd?

Gerechtsdienaar: Hij heeft haar in kleine stukjes gesneden, en ingezouten.

Rechter: Daaraan heeft hij zeer verkeerd gedaan... hij moet hangen.

Lothario: Rechter, ik heb Barbertje niet vermoord! Ik heb haar gevoed en gekleed en verzorgd... ik kan getuigen bijbrengen, die verklaren zullen dat ik 'n goed mens ben, en geen moordenaar.

Rechter: U moet hangen! U verzwaart uw misdaad door uw eigenwaan. Het past niet aan iemand die ... van iets beschuldigd is, zich voor 'n goed mens te houden.

Lothario: Maar rechter, er zijn getuigen die het zullen bevestigen. En daar ik nu beschuldigd ben van moord...

Rechter: U moet hangen! U hebt Barbertje stukgesneden, ingezouten, en u bent ingenomen met uzelf... drie kapitale delicten! Wie bent u, vrouwtje?

Vrouwtje: Ik ben Barbertje...

Lothario: Goddank! Rechter, u ziet dat ik haar niet vermoord heb!

Rechter: Hm... ja... zo! Maar het inzouten?

Barbertje: Nee, rechter, hij heeft me niet ingezouten. Hij heeft mij integendeel veel goeds gedaan. Hij is 'n edel mens!

Lothario: U hoort het rechter, ze zegt dat ik 'n braaf mens ben...

Rechter: Hm... het derde punt blijft dus bestaan.

Gerechtsdienaar, voor die man weg, hij moet hangen. Hij is schuldig aan eigenwaan. Griffier, citeer in de premissen de jurisprudentie van Lessings patriarch...

Barbertje moet hangen

ILLUSTRATIE EN HANDSCHRIFT: MIMANSA SAHAY

Corjo Jansen (m.m.v. Derk Venema)

De Hoge Raad in de Tweede Wereldoorlog - Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950,

Amsterdam 2011

Wie over de toekomst wil reflecteren, moet het verleden kennen. Dit boek beschrijft in onderkoelde termen het gedrag van rechters in barre en boze tijden. Die rechters blijken in het algemeen niet politiek bewuster of moediger te zijn dan de door sneemens. Het is in die zin een onthullende studie, die maant tot bescheidenheid en zeker ook tot nader denken over de ethiek van het vak.

Peter Kop

Teldersstichting

Onbetwistbaar recht? Juridisering en het evenwicht tussen rechtsstaat en democratie,

Den Haag 2012

De liberalen van de aan de VVD gelieerde Teldersstichting vrezen dat het evenwicht tussen rechtstaat en democratie verstoord raakt door juridisering. De wetgever laat teveel aan de rechter over en rechterlijke uitspraken worden steeds meer opgevat als eindsignaal in het democratisch debat. De Teldersstichting vindt dat dit anders moet. Zij spoort de overheid aan de bezuinigingen aan te grijpen om bepaalde juridische procedures te vereenvoudigen of af te schaffen. Zo zouden niet-permanente onderdelen van de crisis- en herstelwet, waaronder de mogelijkheid om ten behoeve van bouwprojecten milieuregels tijdelijk opzij te zetten, permanent moeten worden. Het parlement moet actiever in debat gaan over rechterlijke uitspraken van maatschappelijk belang. Het onherroepelijk oordeel van de rechter hoeft in de politieke arena niet het laatste woord te zijn. Zeker niet als dat oordeel is vervat in een arrest van het – in rechtse kringen steeds suspectere – Europese Hof voor de Rechten van de Mens.

Heleen de Jonge van Ellemeet

Albie Sachs

The Strange Alchemy of Life and Law

Oxford University Press 2009

Dit boek is een must voor iedereen die zich wil laven aan de orginaliteit, humor, levenslust en ervaring van één van de meest indrukwekkende rechters van de eenentwintigste eeuw: Albie Sachs, van 1994 tot 2009 Justice in het Constitutionele Hof van Zuid-Afrika. In dit boek laat Sachs zien hoe levenservaring en de vervulling van het rechtersambt in elkaar overlopen; hoe zijn bestaan als rechtendocent en vrijheidsstrijder tegen de apartheid, als slachtoffer van een bomaanslag waarbij hij zijn rechterarm kwijtraakt en als deelnemer aan de onderhandelingen over een nieuwe Grondwet voor Zuid-Afrika, verweven is met de wijze waarop hij vijftien jaar lang heeft bijgedragen aan een reeks spraakmakende uitspraken van dit invloedrijke Hof. Sachs is een levend voorbeeld van een rechter bij wie vrijheid van meningsuiting en vrijheid van recht spreken op volkomen natuurlijke wijze hand in hand gaan.

Wouter Veraart

W. van Bennekom

Op drijfijs. Over het functioneren van de rechtsstaat,

Amsterdam 2010: Cossee

Volgens oud-rechter Van Bennekom wordt de rechterlijke macht op allerlei wijze bedreigd. Productienormen maken dat rechters worden geregeerd door hun zittingsrooster. Opiniemakers en politici trekken vaker ten strijde tegen een rechterlijk eindoordeel. Door hun hijgerige commentaren lijkt de rechtspraak van incident naar incident te hollen. Gezag behouden is extra lastig door de rol van de rechter in de woedende cultuurstrijd over religieuze symbolen. Van Bennekom illustreert deze en andere trends aan de hand van praktijkvoorbeelden. Hij vreest dat het evenwicht tussen de traditionele staatsmachten een voorwaardelijk karakter krijgt. Een rechterlijke uitspraak wordt alleen nog gerespecteerd als die in de pas loopt met de publieke opinie. Van Bennekoms toon is gealarmeerd, maar zijn soepel geschreven zevenmijlsverkenning van de rechtsstaat daardoor niet minder aanstekelijk.

Heleen de Jonge Van Ellemeet

F. Bannier en R. Sanders

De keizer en de advocaten. Tweehonderd jaar moderne advocatuur,

Den Haag 2011: Sdu/NovA

Er is weinig literatuur over de historie van de Nederlandse advocatuur. Deze bundel is dan ook een welkome aanvulling. De keizer - Napoleon - zag zich genoodzaakt de advocatuur in ere te herstellen, nadat deze in het vuur van de revolutie was afgeschaft. Met forse tegenzin gaf Napoleon die 'verraders en opstandelingen' weer een plaats in de rechtspleging. Desondanks wortelt de moderne advocatuur in Nederland in zijn decreet van 1810. Achteraf gezien betekende dit decreet, met 'kernwaarden' *avant la lettre*, de eerste stap naar de professioneel georganiseerde beroepsgroep zoals wij die kennen. Ondanks de forse beperkingen van de onafhankelijkheid destijds genoeg reden voor een feestje en een bundel (met daarin overigens een bijdrage van de recensent). Het boek bevat ondermeer een gedegen algemeen historisch overzicht, een Belgische terugblik en ook de sociale rechtshulp (armenrecht) ontbreekt niet. In de bijlagen originele teksten, waaronder het befaamde decreet met een contemporaine vertaling. Kennisnemen van deze geschiedenis is essentieel voor een goed begrip van de gevoeligheid voor overheidstoezicht, die de advocatuur vandaag nog tekent.

Richard Verkijk

Corrie van Eijl,

Tussenland. Illegaal in Nederland 1945-2000,

Hilversum 2012: Uitgeverij Verloren

Immigranten zonder papieren komen tegenwoordig vaak terecht in plaatsen als het Grenshospitium (zie middenpagina van deze Helling). Vroeger, toen geluk zoeken nog niet illegaal was, was dat anders. In een historische studie brengt Corrie van Eijl dit veranderingsproces in kaart. Vele regels en wetten passeren de revue zonder dat de menselijke kant van deze voor de betrokkenen vaak dramatische geschiedenis uit het oog wordt verloren. Het boek laat goed zien hoe recht en de voorstelling van wat rechtvaardig is, aan de tijdgeest onderhevig is. De titel verwijst naar de poging het *tussenland* waarin migranten terecht komen te beheersen. En hoe minder die controle slaagde, hoe harder de roep klonk om illegalen het land uit te zetten. Laatste zin: 'Tussenland is in die zin niet het resultaat van het verlies van controle, maar van de fictie van controle.'

Erica Meijers

M.J. Oakeshott

Rationalism in Politics and Other Essays

Methuen 1962, expanded edition 1991, Liberty Fund

De samenleving is niet maakbaar, daarover zijn politici het eens. Wetten die zij uitvaardigen en beleid dat zij voeren, zijn desondanks gericht op beïnvloeding van menselijk gedrag. Afgaande op hun beraadslagingen denken veel politici dat menselijk gedrag wel maakbaar is. De meesten hebben een nogal naïeve opvatting over dat gedrag en zijn wortels. Die opvatting draagt bij aan verkeerde analyses van problemen en navenant gebrekkige oplossingen die leiden tot handhavingsproblemen, onbedoelde gevolgen (een thema dat ten onrechte door politici wordt genegeerd), nieuw beleid dat mislukt ouder beleid herziet enzovoort. Het werk van Oakeshott, en deze bundel in het bijzonder, legt uit waarom die naïeve opvatting over menselijk gedrag onhoudbaar is en verschaft beter inzicht in het menselijk gedrag dat het object van politici is en vooral in hun eigen gedrag en de gemankeerde rationaliteit daarvan.

Joep van der Vliet

Jan Leijten

Waarom ik het nog steeds niet goed door heb, God houdt niet van rechters, De binnenkant van het recht, van buitenaf bezien,

Nijmegen 1995: Balans, Nijmegen 2000: Balans, Den Haag 2006: Sdu Uitgevers

Togadragers worden vaak gezien als van een andere orde; belangrijke geleerde mensen die een hoge en belangrijke positie innemen in onze maatschappij. Dat beeld ligt wellicht ten grondslag aan een mogelijk 'gat' tussen wat in de regel wordt gezien als de straf die de burger opgelegd wil zien en de straf die in door de strafrechter wordt opgelegd. Ter relativering van dit beeld van de togadrager in de ivoren toren zijn de boeken van Jan Leijten eigenlijk verplichte kost. Jan Leijten was advocaat, rechter en voormalig advocaat-generaal bij de Hoge Raad en oud-hoogleraar strafrecht. Hij laat zien dat het recht en rechtspraak gewoon mensenwerk is met alle goede en slechte kanten. Vanuit kennis van de binnenkant wordt het recht en de rechtspraak door togadragers van de buitenkant bekeken en beschreven waarbij de menselijke maat voorop staat.

Arthur Hartmann

Anthony T. Kronman,

The Lost Lawyer. Failing ideals of the legal profession,

Harvard University Press 1993

Kronman luidt de noodklok voor juridische instituties in Amerika. De 'lawyer-statesman', de jurist die primair gecommiteerd is aan publieke waarden en bij uitstek in het bezit van praktische wijsheid, is niet meer. Dat komt door veranderingen in het juridisch onderwijs, de rechtspraak en de advocatuur. Zo is de rechterlijke macht volgens hem volledig gebureaucratiseerd, is de advocatuur in toenemende mate een vorm van commerciele dienstverlening met juridische middelen en is het juridisch onderwijs overgenomen door het economische denken. In Nederland zijn we vaak geneigd om 'onze' rechtspleging mijlenver op afstand te plaatsen van de 'Amerikaanse toestanden'. Maar vergelijkbare ontwikkelingen zijn ook hier gaande. Zijn ze er er nog, de *lawyer-statesmen*?

Iris van Domselaar

verder lezen

aanbevolen door de auteurs van deze Helling

FOTO: PHILIPPE MCINTYRE

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

25 jaar de Helling

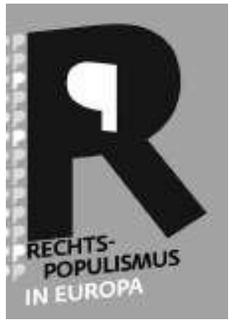
In 1987 werd de Helling opgericht als een fusie van de bladen van de wetenschappelijke bureaus van de CPN, PPR en PSP. Deze linkse samenwerking was een van de stappen op weg naar de formatie van GroenLinks, die in 1990 volgde. Ons jubileum vindt dan ook drie jaar eerder plaats dan dat van de partij en we vieren dat met een *special* van de Helling en een *congres* over het thema 'Eigen verantwoordelijkheid', een term die door veel politici weer van stal is gehaald, maar waarvan weinigen duidelijk is wat de verschillende partijen ermee bedoelen. Het kan zowel gaan om de individuele verantwoordelijkheid van de burger om alle bezuinigingen zelf op te vangen, als om eigen initiatieven van burgers om (met de buren) aan de slag te gaan met zaken die de overheid laat liggen, bijvoorbeeld op het gebied van groene energie. De term vraagt om meer helderheid en biedt bovendien de gelegenheid op zoek te gaan naar een nieuw evenwicht tussen individu en collectief, of anders geformuleerd: burger en overheid.
De winterhelling van 2012 wordt iets naar achter geschoven: u kunt hem eind januari op de mat verwachten. Het congres, gratis voor Helling abonnees en een gelegenheid om uw medelezers te ontmoeten, vindt in februari plaats. Let op de website voor aankondigingen!

Wat hebben we weer genoten

Pepijn Vloemans reisde door de hoorn van Afrika en schreef daarover een persoonlijke impressie. Het boek handelt over ukelele spelende Scandinaviërs en zonderlinge Ethiopische intellectuelen, maar ook over Evelyn Waugh en Gustave Flaubert, die ooit dezelfde streken aandeden. Vloemans onderzoekt de dilemma's van het reizen en analyseert de romantiek van reisgidsen en -verhalen. Verschenen bij Querido, Amsterdam 2012.

Rechtspopulismus in Europa

Vorig jaar verscheen onder redactie van Erica Meijers de bundel *Populism in Europa*. De nieuwe generatie populistische partijen in Europa wordt hierin door auteurs uit verschillende landen geanalyseerd. Ook wordt verkend welke dilemma's het populisme voor linkse en groene partijen veroorzaakt en welke politieke reacties al dan niet adequaat zijn.
In september verscheen de Duitse uitgave van deze bundel, vertaald door de Heinrich Böll Stiftung, de denktank van de Duitse Groenen. Verschenen bij Planet Verlag/Bureau de Helling/ Green European Foundation, Wenen, Brussel en Utrecht 2012.

Publicaties WB sinds juni

Erica Meijers,
- 'Schop de mensen. Lees Louis Paul Boon', De Andere Wereld, IKON radio, 17.6.2012, 16.55. en 18.6. *bureaudehelling.nl*
- 'Hoop en vertrouwen in tijden van crisis. Over economie en moraal', *bureaudehelling.nl* 18.6.2012.
- Donkere nacht van de theologie, *De Andere Wereld,* IKON radio, 24.6.2012, 16.55 en 25.6. *bureaudehelling.nl*
- Anita Twaalfhoven, "Geef op school de ruimte om onverwachte wegen in te slaan. Interview met Erica Meijers", *Cultuurplein magazine*, jrg. 2, nr. 5 (juli 2012), 8-10.
- 'Modern en orthodox. De lichte bijbel', *VolZin* 27.7.2012, p. 23.
- 'L'Europe déracineé', *Revue Etopia*, 27.8.2012, p. 137-148.

Dick Pels,
- 'Niet alleen welvaart telt in Europa, het draait ook om beschaving', *de Volkskrant*, 23.6.2012.
- 'De PVV: van „eigen volk eerst" naar „eigen geld eerst"', *de Joop*, 25.7.2012.
- Besprekingen van de politieke programma´s van PvdA, 50Plus en PVV, *Bureaudehelling.nl*, 2, 15 en 27.7.2012.

Pepijn Vloemans,
- 'Kunst heeft de schoonheid uit het oog verloren', *NRC Handelsblad* 4.8.2012.

Noortje Thijssen,
- 'En nu vooruit. Het verkiezingsprogramma van D66', *bureaudehelling.nl,* 29.6.2012.
- 'Veroordeeld tot sissende man', *de Volkskrant,* 28.8.2012.
- 'Narcisme van het kleine verschil: Waarom eensgezindheid kan leiden tot polarisatie', *KijkSW,* nr 3, september 2012.
- 'De consistentie van Wilders', *Trouw.nl, Socialevraagstukken.nl, Sargasso.nl, Bureaudehelling.nl, Nujij.nl*

OBA-live/Radio 5 met Theodor Holman in gesprek over de herinneringen aan de jaren zestig

Interviews met Pepijn Vloemans op *bureaudehelling.nl* met Bram van Ojik, Liesbeth van Tongeren, Jesse Klaver, Linda Voortman, Rik Grashoff, Arjan ElFassed, Niels vd Berge, Corinne Ellemeet en Tofik Dibi. (augustus en september 2012)

BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Simon Otjes
Gerrit Pas
Noortje Thijssen
Pepijn Vloemans

Het hoge Noorden

MENNO HURENKAMP

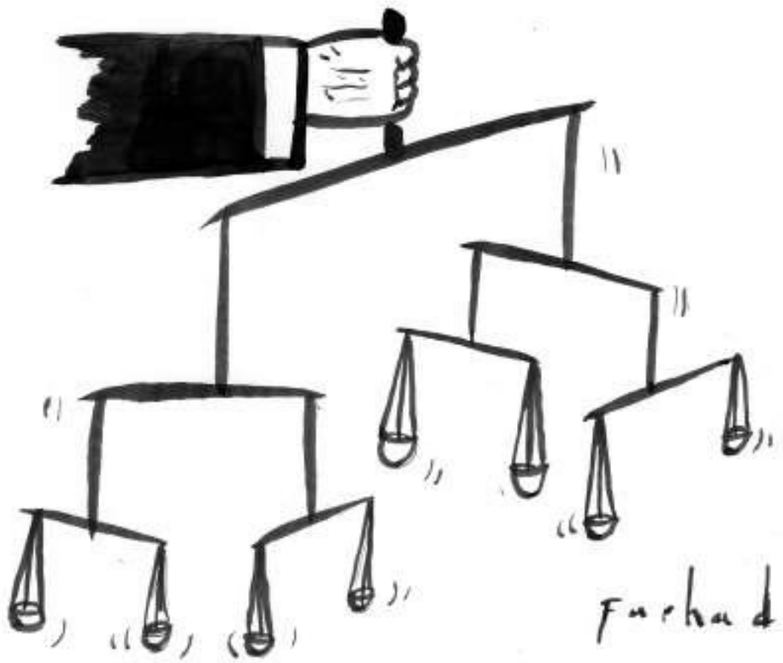
Juristen slaan de rechterlijke macht het hoogst aan maar worden massaal liever advocaat. Recent onderzoek onder jonge juristen liet zien dat ze rechters de meeste status toedichten, meer dan advocaten, universitair personeel en bedrijfsjuristen. Maar nog geen tien procent wil zelf rechter worden, ze werken veel liever bij De Brauw of Boekel de Nerée of desnoods bij Philips. En wat net afgestudeerde rechtenstudenten pas echt dom vinden is het notariaat, niet meer dan één procent van de ondervraagden zette de notaris bovenaan zijn waarderingslijstje. Toch zijn er in Nederland 3200 notarissen. Gaan allerlei jonge deelnemers aan de Nederlandse arbeidsmarkt iets doen waar ze eigenlijk op neerkijken?

Nou nee. Advocaten en notarissen verdienen over het algemeen een stuk meer dan rechters, en veel van de echte slimmeriken aarzelen geen moment bij hun carrièrekeus. In feite waarderen de juristen niet het werk van de rechter, want zo veel moeilijker is het niet. Wel diens opoffe-

ringsgezindheid. Een man of vrouw die vrijwillig afziet van een ton of misschien wel een miljoen per jaar, dat is toch een soort heilige: reuze interessant, maar mogelijk niet helemaal serieus te nemen. Nog net geen kwezel, maar zeker geen krachtpatser.

Er hangt een waas van kitsch om het verschil tussen maatschappelijke erkenning door geld en door roeping. En de rechterlijke macht is maar een van de publieke ambten waar het moeilijk is om hetzelfde talent aan te trekken als in het bedrijfsleven: ambtenaren, politici, leraren, hoogleraren, het zijn in toenemende mate heiligen die zich opofferen. En daar we gelukkig het individualisme behoorlijk stimuleren, ligt het steeds minder voor de hand dat de beste mensen zich spontaan inzetten voor de publieke zaak. Het idee dat je door ‹oh, wat knap› te roepen de topambtenaar compenseert die chagrijnig is dat hij niet binnenloopt bij een bank, kunnen we maar beter achter ons laten.

Dwang is daarom een gezonde manier om zeker te stellen dat bij de overheid mensen blijven rondlopen die *finance whizz kids*, mega-aannemers en mondiale misdadigers van repliek kunnen dienen: publieke dienstplicht. In plaats van imagocampagnes of de bij voorbaat verloren race tegen de markt, is het productiever om van veelverdieners te eisen dat ze minstens drie jaar voor de publieke zaak werken, tegen het daar geldende salaris. Zo verzeker je je dan van een veel diverser personeelsbestand en dientengevolge bijna zeker ook van meer kwaliteit, want wie geldingsdrang heeft bij Loyens & Loef, heeft dat ook Verkeer en Waterstaat. Bij de rechterlijke macht is die zij-instroom niet ongebruikelijk, maar ook scholen en ministeries en gemeentehuizen kunnen profiteren. In Noorwegen moeten artsen na hun opleiding verplicht een periode in het Hoge Noorden aan de slag, want niemand werkt voor zijn lol waar het nooit licht wordt. Als getalenteerde mensen een of twee ton als het Hoge Noorden ervaren, waarom dan niet daar naar handelen?

De afgelopen jaren heeft **Alberto de Michele** (IT/NL, 1980) zich gericht op de schimmige schaduwwerkelijkheid van de criminaliteit, waarin ook zijn vader zich ophoudt. De Michele slaagt erin om een vertrouwensband op te bouwen met mensen in de onderwereld en onderzoekt op die manier de spanning tussen enerzijds de heersende gedragscodes binnen die parallelle werkelijkheid en anderzijds de gangbare morele codes in de reguliere 'bovenwereld'. Zie voor meer werk en achtergrond: www.albertodemichele.com

I LUPI, (THE WOLVES), 2008-2010
HD video, single projection,16 minuten.

De hoofdrolspelers van dit project zijn een groep dieven van 40-70 jaar uit het noorden van Italië. Ze stelen alleen tijdens het mistseizoen, als er een dichte mist hangt die alles onzichtbaar maakt, inclusief henzelf. De video werd in samenwerking met de dieven gemaakt, dankzij de bemiddeling van de vader van De Michele. Hij is ook degene die in voiceover over de bende vertelt.

Citoyens, vous représentez-vous l'avenir?
Les rues des villes inondées de lumière,
des branches vertes sur les seuils,
les nations soeurs, les hommes justes,
les vieillards bénissant les enfants,
le passé aimant le présent,
les penseurs en plein liberté,
les croyants en pleine égalité,
pour réligion, le ciel, Dieu prêtre direct,
la conscience humaine devenue l'autel,
plus de haines,
la fraternité de l'atelier et de l'école,
pour pénalité et pour récompense la notoriété,
à tous le travail, pour tous le droit, sur tous la paix,
plus de sang versé, plus de guerres,
les mères heureuses!

VICTOR HUGO, *LES MISÉRABLES*, PARIS 1862

FOTO: PHILIPPE MCINTYRE

jubileumnummer: 25 jaar

de Helling

NR 4 · WINTER 2012 – 2013 · € 8,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

Cia Franssens

"Als iemand mij zou vragen: waar voel jij je het meest verantwoordelijk voor? Dan denk ik eerst aan al diegenen die me lief zijn, die heel dicht bij me staan. Mijn dochter, kleindochters en zoon, schoonzoon, lief, zoonlief, vriendinnen en vrienden, verdere familie... en zo groeit het door naar collega's van mijn werk, bewoners van mijn buurt, en verder naar de stad. Het is dat gevoel dat je ervoor zou willen zorgen dat het met iedereen goed gaat.

Ik ben een praktisch mens. Verantwoordelijk zijn is wat je doet. Je bent verantwoordelijk voor wat je doet. Daarom staat dat wat ik doe dichtbij wat ik denk, voel, wil. Ook kijken en luisteren ervaar ik de laatste tijd meer als verantwoordelijkheid. Genieten past ook in dat rijtje. Als ik rust uitstraal en zelf geniet, dan geef ik ook iets aan anderen. Soms denk ik na over de dood en wat ik dan meegeef aan diegenen die ik achterlaat. Misschien troost of misschien iets wat kracht kan geven. Zo betekent verantwoordelijkheid voor anderen dat je ook verantwoordelijk met jezelf omgaat.

Daarom hou ik van koken. Dat vertaalt het best wat ik wil geven: herinneringen aan smaak, sfeer, geborgenheid. Zorgen voor elkaar. Ik voel me daarom ook verantwoordelijk voor wat ik koop. Wat ik eet mag geen leed veroorzaken, niet aan mensen en niet aan de natuur. Leven, werken en wonen zie ik daarom als een geheel.

Bij de oprichting van drukkerij Raddraaier in 1978 – ik was toen 24 – speelde behalve mijn verbinding met het grafische vak ook het verlangen een rol om mijn eigen leven actief te willen bepalen. Via de Raddraaier en het drukwerk dat we voor vele actiegroepen en sociale bewegingen verzorgden, ben ik een verbinding aangegaan met een groep mensen die ervoor kozen om hun leven in eigen hand te nemen. Zo ging het om het recht op wonen, geen wapentuig, geen kernenergie, eigen scholen, enzovoort.

Als wij weer een prachtig boek gedrukt hebben en ik weet dat dit gebeurd is door perfect teamwork en dus door aandacht, maakt me dat vrolijk Dat gebeurt ook als mijn kleindochter zegt: jij bent de oma met wie ik fijn kan nadenken, of als ik een petitie teken op Avaaz.org om het geweld tegen vrouwen te stoppen en ik zie op de site dat er iedere seconde iemand anders ergens op deze wereld net als ik tekent tegen dit geweld. Dat geeft energie. Dan zie ik hoe zinvol het is om verantwoordelijkheid te nemen."

Cia Franssens is eigenaar van drukkerij de Raddraaier in Amsterdam, die sinds 20 jaar de Helling drukt.
Foto: Philippe McIntyre.

jubileumnummer: 25 jaar
de Helling
NR 4 · WINTER 2012–2013 · €8,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

Eigen verantwoordelijkheid: links of liberaal? 4
Inleiding op het thema — Erica Meijers

“Verantwoordelijkheid gaat om de ander” 6
Interview met Machiel Karskens — Erica Meijers

Probleem of panacee? 10
De schijn van vrijheid — Annemarije Hagen

Help jezelf 12
SCP rapport ‘Beroep op de burger’ — Evelien Tonkens

Buren 14
Verantwoordelijk voor de aarde — Philippe McIntyre

De Smaak te Pakken 16
Kinderen proeven natuur — Esther Boukema

Democratische ruzie 18
Pleidooi voor onenigheid als collectief goed — Rogier van Reekum

“Zet burgers aan het stuur” 22
Rondetafel met GroenLinks wethouders — Marloes Daling en Erica Meijers

Omgangsvormen 26
Burgers in de wereld

Niet te vast, maar belast 28
Eigen verantwoordelijkheid op de arbeidsmarkt – Evert Verhulp

Eigen verantwoordelijkheid of eigen regie 30
Wie regelt de zorg? – Dick Oudenampsen

Ma kan niet meer thuis wonen 32
Wie neemt de verantwoordelijkheid? — Peter Valckx

Barmhartigheid 34
Nieuwe vormen voor een oud ideaal — Mark Schalken

Links, liberaal of confessioneel 36
Andere partijen over eigen verantwoordelijkheid

Zelfportretten 44
Kinderen maken etsen – Margerite Luitwieler, Rogelio Nedd, Bernice Siewe

RUBRIEKEN

Columns van oudhoofdredacteuren Jelle van der Meer (9) & Henk Krijnen (21)
(Menno Hurenkamp spreekt tijdens de live editie)

Bureau de Helling 25 — Verder lezen 42

◂◂
Voorop: kookactie van Smaak te Pakken *(winterspecial: rozemarijn-aardappel in klei en gekookte rode kool met als toetje: hangop met geroosterde kastanjes, sinaasappel en honing van de schooltuinen.)* ▸ Zie p.16
Foto: Philippe McIntyre

COLOFON

De Helling is een tijdschrift over politiek & cultuur
Jaargang 25 · nr 2 · winter 2012-2013

Losse nummers: € 8,50
Jaarabonnement: € 32,50
Jongerenabonnement (t/m 27): € 16,50
Gironummer: 6990899
t.n.v. tijdschrift de Helling.
Niet voor 1 januari opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd.
ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers
REDACTIE
Iris van Domselaar
Bas Eickhout
Marius Ernsting
Aetzel Griffioen
Heleen de Jonge van Ellemeet
Herman Meijer
Farid Tabarki
Rens van Tilburg
Marloes Daling (stagiaire)

ONTWERP & BEELDREDACTIE
de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken e.a.
DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER 100 % recycled
UITGEVER Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
tel 030 239 99 07
dehelling@gmail.com
www.bureaudehelling.nl (> ‘tijdschrift’)

‘Eigen verantwoordelijkheid’ links of liberaal?

In het najaar van 1987, ruim vijfentwintig jaar geleden, verscheen het eerste nummer van de Helling. Drie jaar voordat GroenLinks werd opgericht, fuseerden de bladen van de wetenschappelijke bureaus van CPN, PPR en PSP en gaven zichzelf de opdracht het oude gedachtegoed ‘op de helling’ te plaatsen. In dit jubileumnummer, volgende week gevolgd door een live editie, brengen we die opdracht opnieuw in de praktijk.

Want er is alle reden het gedachtegoed van GroenLinks kritisch tegen het licht te houden. Al jaren woedt er een – door de politieke kwaliteiten en het succes van Halsema maar zelden openlijk gevoerd – debat tussen aanhangers van de lijn van Femke Halsema, die de liberale en individualistische elementen in de partij versterkte, en de vaak als ‘oud-links’ aangeduide partijleden die meer nadruk leggen op collectieve actie, ofwel door de overheid ofwel door burgers zelf. Jolande Sap wekte de indruk beide richtingen te willen verenigen, maar is daar door inmiddels grotendeels bekende redenen en omstandigheden niet in geslaagd. Het zetelverlies van september heeft dit debat onontkoombaar zichtbaar gemaakt. We maken in deze Helling een begin middels een actueel politiek thema.

Veel politici en beleidsmakers spreken tegenwoordig graag over de ‘eigen verantwoordelijkheid’ van burgers, of over synoniemen als ‘eigen kracht’, ‘eigen regie’ en ‘zelfredzaamheid’. Tot 2001 was verantwoordelijkheid vooral iets van de staat, de sociale partners, maatschappelijke organisaties en bedrijven. ‘Eigen verantwoordelijkheid’ kwam alleen voor in de programma’s van VVD en D66. Met het aantreden van het eerste kabinet Balkenende veranderde dit: de troonrede van dat kabinet stelde in 2002: “Burgers zijn de dragers van de maatschappij. Te vaak wordt naar de overheid gekeken om problemen en risico’s in het dagelijks leven te voorkomen of weg te nemen. […] De samenleving kan alleen functioneren als burgers zich willen afvragen wat zij voor elkaar kunnen doen, voordat zij de blik op de overheid richten. Daarbij geldt ook dat mensen zich alleen kunnen ontplooien als de overheid hun ruimte geeft om zelf verantwoordelijkheid te nemen en eigen keuzes te maken.” Sindsdien is ‘eigen verantwoordelijkheid van burgers’ als thema niet meer weg te denken uit het politieke en publieke debat.

Op het eerste gezicht klinkt dat goed: natuurlijk, als moderne burgers nemen we ons leven graag in eigen hand. Eigen verantwoordelijkheid associëren we met vrijheid en onafhankelijkheid. Het tegenovergestelde, afhankelijk zijn van anderen, heeft een onprettige bijsmaak. Daar komt bij dat burgers steeds meer mogelijkheden hebben om allerlei zaken zelf te regelen, die vroeger vast in overheidshanden waren. Denk aan het opwekken van energie, het organiseren van netwerken waarmee we bijvoorbeeld een auto kunnen delen of ons pensioen kunnen regelen, en het produceren en distribueren van allerhande zaken via internet.

Maar hoe meer de term klinkt ter aanprijzing van allerlei soorten beleid, hoe meer de twijfel toeslaat. Is die eigen verantwoordelijkheid wel zo mooi? Is het niet gewoon een rechtvaardiging voor harde bezuinigingen en staat het niet voor een overheid die steeds meer risico’s op haar burgers afwentelt, ongeacht of burgers die wel kunnen dragen? En bedoelt niet iedereen iets anders, wanneer hij het heeft over ‘eigen verantwoordelijkheid’?

Er lijken op zijn minst twee manieren om het begrip te interpreteren, al is er natuurlijk sprake van overlap. Aan de ene kant is daar de hoopvolle en positieve benadering, die spreekt van een ‘doe-het-zelf’ samenleving. Hier zien we overal burgers, vaak gezamenlijk met lotgenoten of buren, het heft in eigen hand nemen, gedreven door idealisme, geld- of tijdnood. Ze verbouwen groente op braakliggende stukken land in de stad waar zojuist het zoveelste leegstaande kantoorpand is gesloopt; ze passen gezamenlijk op hun kinderen, leggen fondsen aan voor arbeidsongeschiktheid, investeren in zonnecollectoren op hun dak

eva hilhorst

en zorgen voor hun dementerende partners en ouders. Waar de overheid het laat afweten, springen ze in het gat en geven (alvast) het goede voorbeeld. Deze benadering past in een republikeinse, civiele traditie, die het publiek belang hoog in het vaandel draagt. En bovendien past ze in een linkse sociaal-anarchistische traditie van zelfbeheer en zelfbestuur.

Daarnaast is er de klassiek liberale, of zo je wilt zelfs neoliberale interpretatie van 'eigen verantwoordelijkheid': hier gaat het om het terugtrekken van de overheid uit de samenleving als een doel op zichzelf. Iedere burger moet in eerste plaats voor zijn eigen welzijn zorgen. Deze van oudsher rechtse benadering wordt versterkt door de financieel-economische crisis en door het feit dat de verzorgingsstaat op haar grenzen stuit: de overheid moet bezuinigen, dus burgers moeten zoveel mogelijk (financiele) risico's zelf dragen.

Daar dwars doorheen loopt een tweede verschil in de interpretatie van eigen verantwoordelijkheid: er is een individualistische benadering, waarbij eigen verantwoordelijkheid moet worden opgevat als individuele verantwoordelijkheid: ieder voor zich en de staat zo min mogelijk voor ons allen. Daar tegenover staat een collectivistische interpretatie: eigen verantwoordelijkheid is in werkelijkheid verantwoordelijkheid voor elkaar, en heeft een element van wederkerigheid. De overheid moet bovendien faciliterend en waar nodig beschermend optreden.

Het klinkt dus wel mooi, die 'eigen verantwoordelijkheid', maar het blijkt bij nader inzien knap ingewikkeld. In deze Helling proberen we knopen te ontwarren, helderheid te verschaffen en stellen we de vraag welke interpretatie de voorkeur verdient. Of moet zelfs het hele begrip uit het politieke vocabulaire worden geschrapt? Dit nummer biedt kortom een kritische leeswijzer bij het huidige politieke beleid rondom 'eigen verantwoordelijkheid'. Maar daaronder ligt steeds de vraag: voor welke interpretatie kiest GroenLinks en hoe geeft ze daar vorm aan? Hoort de partij in de collectieve traditie thuis, of is ze inmiddels deel van het individualistische kamp? Is ze links of liberaal? De interpretatiestrijd rondom 'eigen verantwoordelijkheid' is een uitstekende casus om dit ideologische debat zo scherp mogelijk op tafel te krijgen.

In deze Helling bieden we u daartoe materiaal. Volgende week volgt het debat tijdens de live editie (zie p. 25) ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Helling. Wordt vervolgd dus.

=

Erica Meijers, hoofdredacteur de Helling

“Verantwoordelijkheid

Vroeg in het jaar 2013 ontmoet ik op een ochtend de Nijmeegse politiek filosoof Machiel Karskens, in de hoop dat hij helderheid kan scheppen in de kluwen van betekenissen en interpretaties rondom het begrip ‘eigen verantwoordelijkheid’. Uit welke politieke traditie stamt dit begrip? Hoort het historisch en filosofisch gezien thuis in het liberale of het linkse kamp, of in geen van beiden? Verslag van een gesprek.

Machiel Karskens bouwt zijn betoog zorgvuldig op: stap voor stap laat hij zien uit welke historische, juridische en filosofische categorieën onze alledaagse omgang met ‘eigen verantwoordelijkheid’ is ontstaan en op welke momenten ingrijpende wijzigingen in de interpretatie van het begrip hebben plaatsgevonden.

“Oorspronkelijk”, begint Karskens, “en dan moet je denken aan een periode die duurde van de Romeinse tijd tot aan het begin van de negentiende eeuw, was ‘verantwoordelijkheid’ vrijwel uitsluitend een juridisch begrip. In feit ging het om aansprakelijkheid: in een samenleving die bestaat uit vrije burgers enerzijds en slaven, horigen en andere voor de wet niet handelingsbekwame personen anderzijds, betekent verantwoordelijkheid dan vooral garant staan of de consequenties op je nemen van het gedrag van anderen, die niet aansprakelijk gesteld kunnen worden. Je bent dus verantwoordelijk voor iets of iemand. Ook nu bestaat dit nog altijd: ouders zijn verantwoordelijk voor het gedrag van hun kinderen, en ministers zijn verantwoordelijk voor de daden van de kroon. In verband met dat laatste en in wat bredere zin met de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid, kwam de term ‘verantwoordelijkheid’ in de negentiende eeuw voor het eerst het politieke discours binnen.

“Inmiddels is de juridische benadering – leg verantwoording af over de daden waarvoor je aansprakelijk ben – in het sociale verkeer algemeen ingeburgerd. Maar de betekenis ervan is verbreed en heeft een morele inslag gekregen. De oorsprong daarvan moeten we eveneens aan het begin van de negentiende eeuw zoeken, bij de Verlichtingsfilosoof Emanuel Kant: hij is degene die met zijn ideeën over persoonlijke autonomie het juridische en ethische denken in elkaar schoof. Daarnaast veranderde de sociale structuur van de West-Europese samenlevingen ingrijpend: door de Franse Revolutie en de invoering van moderne grondwetten in de decennia erna, werden de inwoners van deze landen tot ‘vrije en gelijke burgers’. (voor vrouwen duurde dat overigens aanmerkelijk langer). Kant en andere verlichtingsfilosofen repten overigens zelf niet van ‘verantwoordelijkheid’. Maar zij baanden wel de weg om het juridische aansprakelijkheidsbegrip om te munten tot een morele en persoonlijke opvatting van verantwoordelijkheid. De vrijheid van elk individu, in combinatie met de veronderstelling van redelijkheid, creëert een directe lijn van zelf willen, zelf kunnen/realiseren naar zelf verantwoordelijk zijn. Zo kon verantwoordelijkheid voor iets of iemand ook ‘eigen verantwoordelijkheid’ gaan betekenen.”

Met de toevoeging van een moreel mensbeeld heeft het oorspronkelijke *objectieve* juridische denken over verantwoordelijkheid volgens Karskens een *subjectieve* wending gekregen: elk mens is verantwoordelijk voor zijn eigen handelen. In het objectieve denken gaat het erom de lijn van aansprakelijkheid over daden en handelingen te achterhalen. Dat kan soms al erg lastig zijn. Karskens noemt hedendaagse kwesties als: kan een sigarettenfabrikant aansprakelijk worden gesteld voor de ziektes van rokers? Welke relatie ligt er precies tussen vervuilende industrie en de gevolgen daarvan voor het milieu? En is de Nederlandse regering aansprakelijk voor het lot van de drie verdwenen en waarschijnlijk door Serviërs vermoorde plaatselijke medewerkers van het Nederlandse bataljon in Srebrenica?

Karskens: “De subjectieve wending gaat niet uit van de handeling, maar van de persoon. Dat legt een nieuwe vraag op tafel, namelijk: waarvoor ben je als persoon precies verantwoordelijk? Dat werd in toenemende mate van overheidswege ingevuld door de uitvaardiging van wetten. En daardoor vond tegelijkertijd een omslag plaats van formele aansprakelijkheid naar materiële verplichting, bijvoorbeeld de verplichting om je kind naar school te sturen. En hoewel de burger die wet doorgaans niet zelf heeft bedacht en er dus hier geen directe lijn van willen naar uitvoeren loopt, is de burger toch verantwoordelijk. Als de politie de wet uitvoert, is de ‘verantwoordelijke minister’ politiek aansprakelijk. Maar als de burger de wet uitvoert, is hijzelf aansprakelijk. Hier wringt het concept van verantwoordelijkheid, maar dat hebben we opgelost middels ons stelsel van democratische vertegenwoordiging. De burger kiest zijn vertegenwoordigers en zo heeft hij (indirect) de wet toch zelf gewild.” Karskens noemt dit een populistische truc: “Met populistisch bedoel ik hier dat er een onbemiddelde eenheid wordt geconstrueerd van regeerders (de staat) en geregeerden (‘het volk’). Hierdoor wordt het onderscheid tussen de overheid en de burgers weggeveegd, terwijl dit wel van belang is. Het legt namelijk vast bij wie de macht ligt. Als je niet meer duidelijk zegt dat de staat over de burger regeert, dan vertroebel je in feite de machtsverhoudingen. Dat is doorgaans niet in het belang van de burger, maar wel van de overheid. Van deze vertroebeling is ook sprake in het begrip ‘eigen verantwoordelijkheid’. De indirecte lijn tussen de burger en de wet veronderstelt dat er ruimte bestaat voor kritiek op die wetten en dus voor het inzicht dat de burger niet direct persoonlijk verantwoordelijk (aansprakelijk) te houden is voor de wet. Maar het begrip ‘eigen verantwoordelijkheid suggereert dat er wel zo’n directe relatie is: de burger valt hier samen met zijn daden. In werkelijkheid is dat zelden het geval, omdat veel daden niet uit vrije wil tot stand komen. Hier stuiten we op een essentieel dilemma in het debat over eigen verantwoordelijkheid. Wanneer je overigens de steeds populairdere beleidsterm ‘eigen kracht’ gebruikt, valt dit dilemma weg: de overheid formuleert dan simpelweg wat de burger te doen heeft, al zou het consequenter zijn als de burger zelf kon beslissen wat zijn eigen kracht is.”

De omslag van het denken in termen van

gaat om de ander”

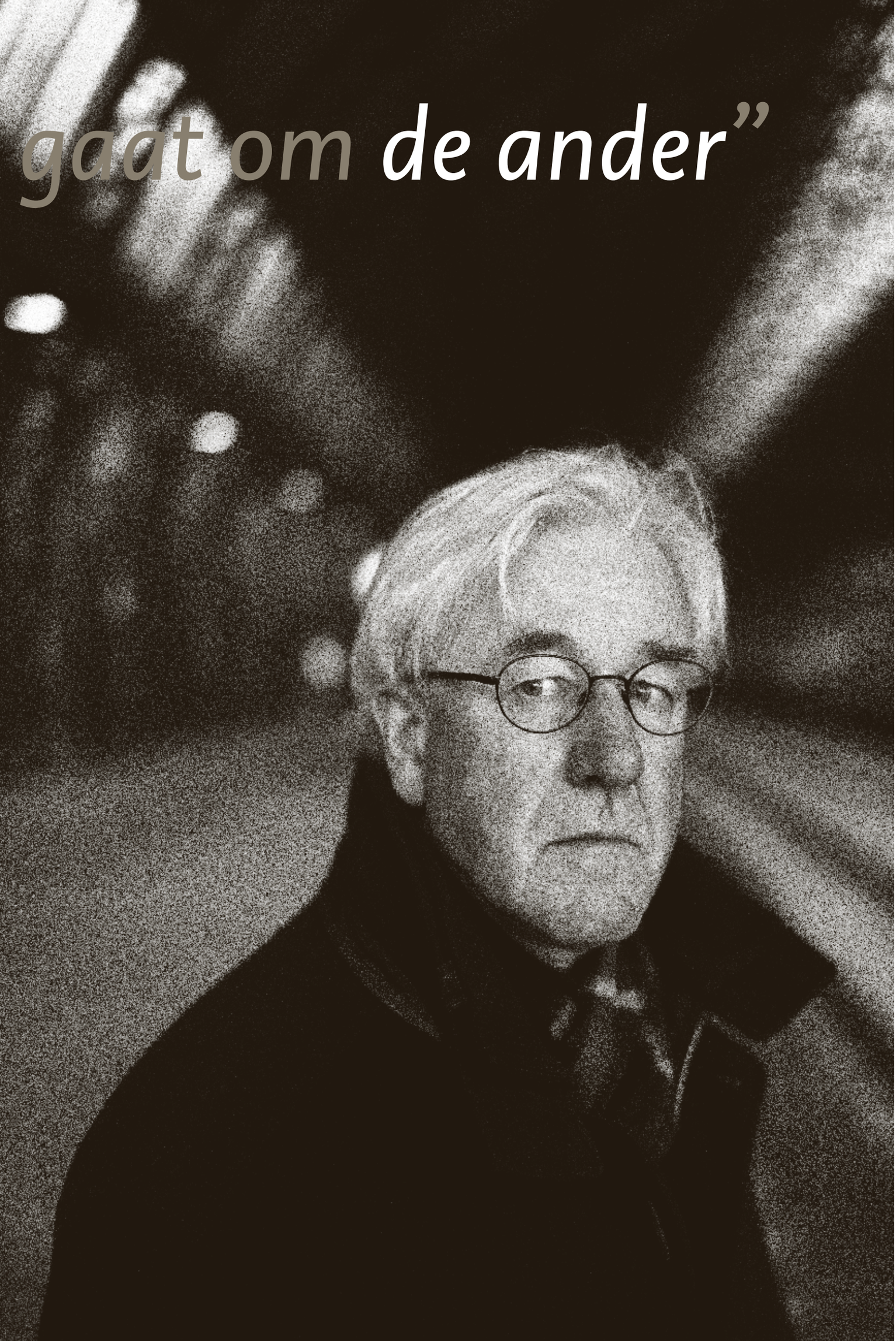

FOTO: PETER VALCKX

daden naar het denken in termen van personen, gaat volgens Karskens gepaard met nog een andere wending. In zekere zin betreft het dezelfde beweging, maar nu op een andere manier geformuleerd. Zoals bij de eerste omslag het morele element werd toegevoegd aan het juridische, komt nu het element van zorg erbij. Karskens noemt het voorbeeld van de zorgplicht van bankiers voor hun klanten: "Het is de verantwoordelijkheid van de bank dat goed wordt gezorgd voor het tegoed van de klanten. Van oudsher heeft verantwoordelijkheid betrekking op anderen: de burger staat garant voor degene die handelingsonbekwaam is voor de wet; de ouder is verantwoordelijk voor zijn kinderen. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw ontstond zelfs een zorgethiek, waar verantwoordelijkheid in de eerste plaats werd geïnterpreteerd als zorg voor anderen. (Zie bijvoorbeeld Carol Gilligan en Hans Jonas) Maar met de recente politieke toevoeging 'eigen' wordt verantwoordelijkheid verengt tot de eigen daden en het eigen leven. De anderen raken uit zicht.

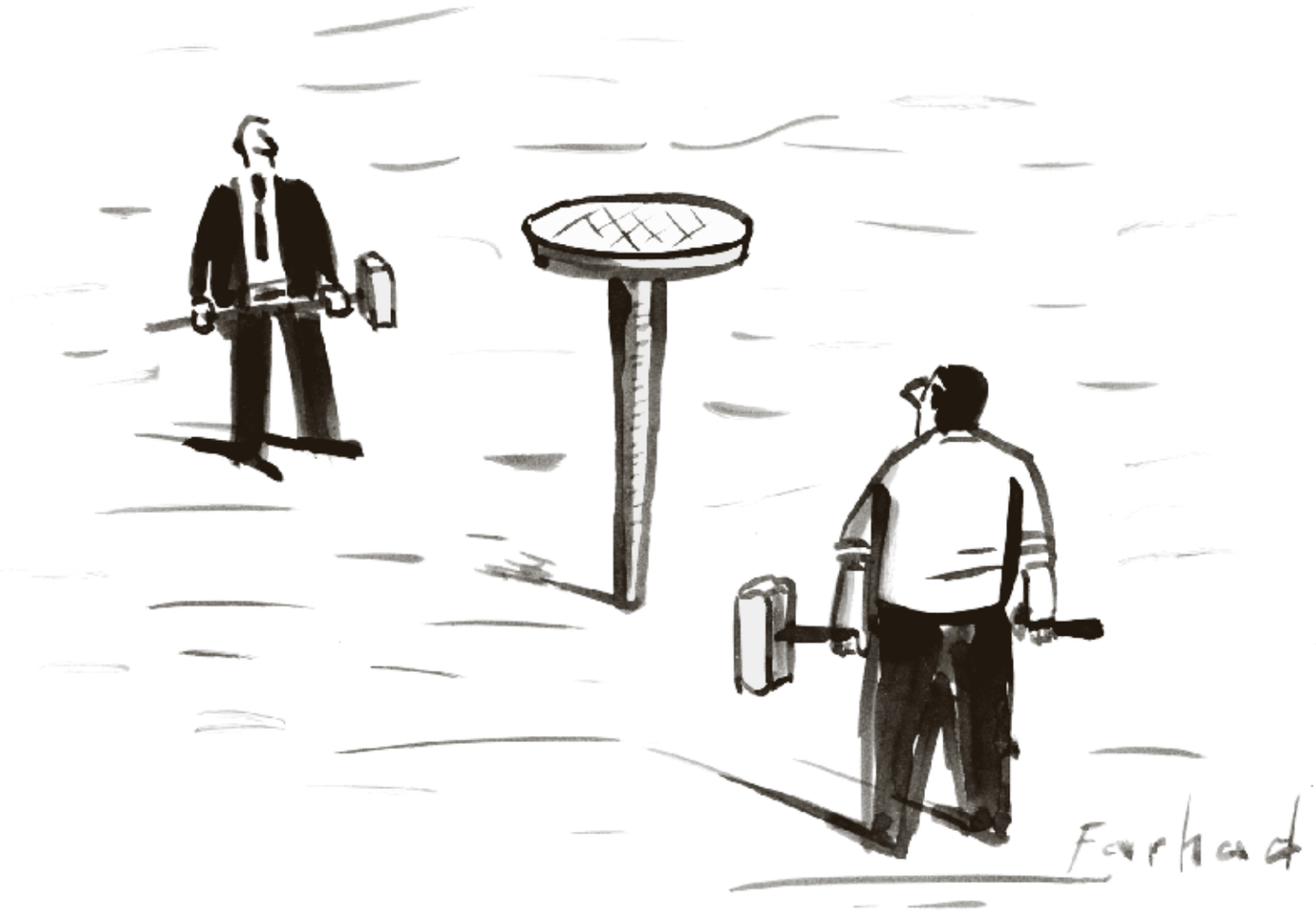
"Hier speelt de filosofische erfenis van het existentialisme een rol, waar vrijheid een radicaal individualistische invulling kreeg: de mens kan en MOET kiezen en de andere mens is daarbij vaak een sta-in-de-weg. (Sartre: "De hel, dat zijn de anderen"). Maar behalve een traditie van de vrije wil, of die nu als rationeel (Kant) of als existentieel (Sartre) wordt opgevat, kennen we in het Westen ook de traditie van het determinisme. In deze manier van denken acht men juist de omstandigheden sterker dan de vrije wil van het individu en wordt de vrije keuze en dus ook de mogelijkheid om daarvoor verantwoordelijkheid te dragen ontkend, in twijfel getrokken of sterk gerelativeerd. Wie het opneemt voor de traditie van de vrije wil accepteert au fond geen excuus voor de eigen daden, want gewild is besloten en is gedaan. Het juridische denken is op deze traditie gebaseerd, al is er in de jurisprudentie ruimte gekomen voor verzachtende omstandigheden. Een deterministische benadering legt de nadruk op (onpersoonlijke) processen, in plaats van op het (bewuste) handelen. Ook in deze traditie bestaan natuurlijk verschillende visies: het maakt nogal wat uit of je de verantwoordelijkheid legt bij de sociale en economische omstandigheden, of dat je zegt dat de menselijke hersenen nu eenmaal niet in staat zijn tot een vrije keuze, zoals de laatste tijd regelmatig door neurologen wordt beweerd.

"Het gaat hier om twee polen in de moderne samenleving, die steeds aanwezig zijn, al zijn er uiteraard allerlei tussenposities mogelijk. Hoe actueel deze spanning tussen determinisme en de gedachte van de autonome, vrije wil van het individu nog altijd is, bewijst het debat over de omgang met obesitas: ben je zelf verantwoordelijk als je te dik bent, of ligt die verantwoordelijkheid (deels) bij de voedselindustrie, het eetpatroon van je klasse en je ouders, de reclame of je genen? Rechts is van oudsher meer geneigd de verantwoordelijkheid geheel bij het individu te leggen, terwijl links meer aandacht heeft voor omstandigheden, maatschappelijke en economische structuren die de individuele keuzemogelijkheid drastisch beperken, en voor collectieve verantwoordelijkheid." Een stroming als het liberale of vrijzinnige paternalisme probeert beide polen tegelijkertijd recht te doen. Wat betreft Karskens is dit een zoektocht naar de quadratuur van de cirkel. En dat is dan ook meteen het probleem van GroenLinks: "Van een partij die vooral de nadruk legde op zorg voor anderen en voor toekomstige generaties, is ze verandert in een partij die vooral (neo) liberaal redeneert. Overigens is het juridische discours van individuele vrijheid en eigen verantwoordelijkheid door alle linkse partijen overgenomen. De collectieve manier van denken is voor een groot deel verdwenen." Karskens vermoedt dat de huidige slogan van 'eigen verantwoordelijkheid' vooral is ontstaan doordat de verzorgingsstaat op zijn grenzen stuit. Klassieke liberalen stonden natuurlijk altijd al negatief tegenover het zorgende en het collectieve karakter van die verzorgingsstaat, maar overtuigen nu ook de anderen omdat de verzorgingsstaat te duur wordt: de staat moet en wil ervan af. In het begrip 'eigen verantwoordelijkheid' blijft de zeggenschap over de besluiten bij de staat liggen, maar wordt de burger aansprakelijk voor de uitvoering. Verantwoordelijkheid wordt hier dus in feite tot een verplichting. Je zou kunnen zeggen dat de quadratuur van de cirkel hier is gelukt, want met de suggestie van persoonlijke vrijheid heeft het individu in werkelijkheid alle zeggenschap verloren.

Karskens pleit voor een andere visie op verantwoordelijkheid. In plaats van de eigen, individuele verantwoordelijkheid waarin het 'ik' (schijnbaar) centraal staat, moet verantwoordelijkheid terug naar de oorspronkelijke gedachte van verantwoordelijkheid voor de ander en voor elkaar. "Verantwoordelijkheid is een begrip dat juist gericht is op de ander. Het gaat om het gezamenlijk dragen van risico's, van de een die garant staat voor de ander. Het is een zaak van een of ander 'wij', in plaats van 'ik'".

Die 'wij' hoeft niet perse de overheid te zijn. Tot aan de jaren zeventig en tachtig stond collectivisatie wel gelijk aan nationalisatie en werd collectieve verantwoordelijkheid overheidsverantwoordelijkheid. Op het moment dat de staat verantwoordelijk wordt voor haar burgers, dragen die via hun vertegenwoordigers hun verantwoordelijkheid over en raken ze zeggenschap kwijt. Maar er zijn natuurlijk ook andere, kleinschaliger collectieve vormen van verantwoordelijkheid denkbaar, waarbij de direct betrokkenen meer grip houden op de beslissingen en de lijn van willen naar uitvoering korter en directer is. Karskens: "GroenLinks zou duidelijk moeten zijn of ze kiest voor de liberale benadering van 'eigen' verantwoordelijkheid, of dat ze in lijn van de traditie waaruit ze is voortgekomen, kiest voor de verantwoordelijkheid voor elkaar en van zorg voor de ander."

=

Korte broek

Het is wet één van de column, sowieso van de media: hou het persoonlijk. Dus hier komt 'ie. Toen mijn inmiddels hoogbejaarde vader in de jaren dertig van de ulo kwam, kreeg hij de prachtige kans om door te leren. Zijn vader en moeder draaiden de dubbeltjes nog eens om zodat hij naar de kweek kon. Dat was duur, haast was geboden en zo stond hij op zijn zeventiende – in korte broek – voor de klas. Hij had dolgraag nog een opleiding gedaan, maar die deed hij vervolgens in de avonduren.

Dus toen ik op mijn achttiende naar de universiteit ging, vond hij dat plaatsvervangend geweldig. Maar niet zonder bijgedachten over het studentenleven, die hij ook niet na liet uit te spreken, zeker toen hij merkte dat mijn studietempo niet erg hoog lag: Wordt het niet eens tijd dat je je verantwoordelijkheid neemt? Hij bedoelde niet zozeer dat ik leefde op zijn kosten en op die van de gemeenschap. Nee, hij bedoelde het omgekeerde: ik stelde het leveren van een bijdrage uit. Toen ik, zat van die morele druk, een baantje nam om zo mijn studie(tempo) te betalen, gaf ik er blijk van dat ik hem maar half had begrepen. Mooi dat ik op eigen benen stond, maar twee nachten per week brieven sorteren bij de PTT was natuurlijk niet de bijdrage die hij bedoelde. Nee, dit is geen jeugdtrauma, wel een les die ik pas veel later begreep. Eigenlijk pas met de introductie in de politiek van de term 'eigen verantwoordelijkheid', ik dacht door Jan Peter Balkenende in het begin van de jaren nul. De term wordt gebruikt in de discussie over de verhouding burger-overheid en nu door de Helling *zo belangrijk gevonden dat ze haar jubileumnummer er aan wijdt. Tot mijn grote schrik, want de term misleidt. Ze is de uitdrukking van een groot misverstand en dat zit in het woord 'eigen'. Met dat woordje 'eigen' wordt de burger tegenover – en dus buiten – de overheid geplaatst. Daar gaat het fout. Want de overheid en burger vallen samen. Wie de burger tegenover de overheid zet, zet de burger tegenover zichzelf.*

Het is een al langer bestaand misverstand dat zich sluipenderwijs in allerlei instituties heeft vastgezet, die op hun beurt dat misverstand verder versterken. Het meest ingrijpend is de juridisering van de verhouding burger–overheid in de vorm van rechten: recht op een uitkering, recht op zorg, recht op onderwijs. Deze triomf van de rechtvaardige samenleving – weg met de willekeur – heeft van de overheid een leverancier gemaakt en van burgers individuen die claimen. 'Dankbaarheid' is overbodig, een anachronisme, en daarvoor in de plaats komt een permanente ontevredenheid, zeker als het claimende individu wordt afgewezen met het argument van eigen verantwoordelijk: hoezo, ik had toch een recht! Wie de burger tegenover de overheid plaatst, lokt afwenteling en parasitair gedrag uit.

Nu kom ik bij de vaderlijke les: in plaats van 'eigen verantwoordelijkheid' vraagt een samenleving om 'verantwoordelijkheid'. Wat we nodig hebben zijn individuen die weer (iets meer) burger worden, dat wil zeggen zich verantwoordelijk voelen voor hun omgeving inclusief de overheid, omdat die omgeving van hen is, van iedereen is, en die omgeving geeft én vraagt.

'Iets meer' schrijf ik relativerend tussen haakjes, want zo zwart wit is het allemaal niet. Er zijn genoeg mensen die zich heel verantwoordelijk voelen en gedragen. Ik ben niet zo'n cultuurpessimist. Zeker niet wat betreft het verantwoordelijkheidsgevoel tussen mensen onderling. Maar de verhouding van burgers met hun *overheid verdient een opfrisbeurt. Als mijn vader voor u geen autoriteit genoeg is, verwijs ik naar een andere grootheid.* Ask not what your country can do for you. Ask what you can do for your country, *zei John F. Kennedy in zijn inaugurele rede als president in 1961, waarmee hij opriep tot burgerzin.*

Dus weg met de eigen verantwoordelijkheid en leve de verantwoordelijkheid. Lever een bijdrage, een beetje minder chagrijn zou al heel wat zijn, en dat hoeft niet per se in korte broek.

=

Column door Jelle van der Meer
Journalist en hoofdredacteur van de Helling van 1997 tot 2007

Annemarije Hagen docent politieke filosofie aan de Universiteit van Amsterdam

probleem of

Onder invloed van het marktdenken wordt het begrip eigen verantwoordelijkheid in de politiek vooral opgevat als financiële zelfstandigheid, met de suggestie van vrijheid. In werkelijkheid blijft de overheid sturend aanwezig in het leven van burgers. Inzicht in deze mechanismen ondersteunt een politiek van zelfverwerkelijking in brede zin.

Eigen verantwoordelijkheid is een populaire term in politiek Den Haag en wordt zo veel gebruikt, dat het in tijden van crisis als panacee lijkt te fungeren. Hoewel verantwoordelijkheid niet langer de slogan voor het regeerakkoord is, zoals het geval bij Rutte I, lijkt 'de eigen verantwoordelijkheid' wel impliciet aanwezig in de huidige formulering "de kracht van Nederland vergroten en zo ons land sterker uit de crisis laten komen". Want wie moet zijn verantwoordelijkheid nemen wanneer de overheid zestien miljard bezuinigt? Blijkbaar is de eigen verantwoordelijkheid van de burgers inmiddels een axioma geworden, zo vanzelfsprekend dat het niet meer expliciet genoemd hoeft te worden. De betekenis van eigen verantwoordelijkheid, ofwel veelvuldig uitgesproken ofwel impliciet verondersteld, verdient onze aandacht vanwege haar prominente aanwezigheid in de politiek. De vraag die zich daarbij opdringt is de volgende: is het onvermijdelijk dat 'eigen verantwoordelijkheid' functioneert als een mechanisme om burgers zelf de bezuinigingen te laten opvangen? Of is het mogelijk om dit begrip in een linkse traditie te plaatsen?

Moderne macht

'Verantwoordelijkheid' heeft in ons alledaags taalgebruik een positieve klank. We waarderen het wanneer iemand zijn verantwoordelijkheid neemt. Dit geldt zowel voor de manager als voor de winkelbediende, zowel in ons professionele leven als in de privésfeer. We vinden het vanzelfsprekend dat iemand zijn verantwoordelijkheid moet nemen. Maar waarom eigenlijk? En belangrijker: in welke mate? Verantwoordelijkheid wordt vaak gezien als de onvermijdelijke keerzijde van vrijheid. We zijn allemaal vrij in de onnoemelijke hoeveelheid keuzes die we kunnen maken, en dus ook zelf verantwoordelijk voor het slagen of falen van ons leven. Hoewel dit plausibel klinkt, lijkt deze redenering niet van toepassing op mensen die bijvoorbeeld chronisch ziek zijn. Zij hebben immers niet voor hun ziekte gekozen. Zouden we dan uit sociale overwegingen moeten pleiten om deze mensen 'verminderd verantwoordelijk' te laten verklaren of is het mogelijk om het begrip verantwoordelijkheid op een andere manier te begrijpen? Ik zet in op dat laatste.

De alledaagse opvatting en de politieke betekenis van eigen verantwoordelijkheid zijn met elkaar verbonden door de werking van *moderne politieke macht*. Volgens de invloedrijke filosoof Michel Foucault zijn moderne machtsstructuren niet langer gecentreerd in één persoon of instantie die op directe wijze macht uitoefent, zoals een vroegere despoot die lijfstraffen uitdeelt. Macht is in onze samenleving verspreid over instituties, praktijken en vormen van communicatie waarin handelingsmogelijkheden worden gestructureerd en betekenis tot stand komt (Foucault 1991, 103). Een van de belangrijkste machtsmechanismes voor de structurering van handelingen is de markt. Hier staat het calculeren van kosten en baten en het denken in termen van belangen centraal. Het sturingsmechanisme van de markt heeft als effect dat mensen zichzelf gaan beschouwen als productieve, calculerende en ondernemende individuen. Macht functioneert zo meer indirect, door invloed uit te oefenen op de wijze waarop mensen zichzelf sturen en vormen.

De markt is als sturingsmechanisme dominant aanwezig in onze samenleving en beïnvloedt de invulling en betekenis van belangrijke concepten, waaronder het concept verantwoordelijkheid. Ook het politieke domein ondervindt deze invloed van de markt, met als gevolg dat het begrip eigen verantwoordelijkheid met name wordt begrepen in termen van financiële zelfstandigheid. Verantwoordelijkheid is van politieke betekenis als oplossing voor de veronderstelde onhoudbaarheid van de verzorgingsstaat. De burger moet verantwoordelijk worden gemaakt voor zijn eigen zorg en daaraan voortaan zelf een substantiële bijdrage leveren.

Ter illustratie kan een belangrijke ontwikkeling in de verzorgingsstaat dienen, namelijk de overgang van sociale bescherming naar sociale investering. Niet de bescherming, maar de activering van burgers staat centraal. Burgers moeten geactiveerd worden om hun verantwoordelijkheid te nemen. Binnen het activerend arbeidsmarktbeleid ligt de nadruk op individuele verantwoordelijkheid via het realiseren van 'productieve levenslopen'. Hoewel activerend beleid meer omvat dan participeren op de arbeidsmarkt – ook de trajecten voor sociale activering vallen er onder – is het realiseren van een niet-gesubsidieerde baan het uiteindelijke en hoogste doel. Burgers krijgen de taak meer verantwoordelijkheid nemen voor hun arbeidsleven en voor de (inkomens)gevolgen van de keuzes die zij op dit vlak maken.

Hoewel activerend beleid in principe tot doel heeft 'mogelijkheden tot participatie' te creëren, werkt het in de praktijk niet alleen faciliterend. De toekenning van rechten wordt in toenemende mate ondergeschikt gemaakt aan sociale verplichtingen. Zo wordt bijvoorbeeld het recht op inkomensbescherming met zoveel institutionele condities omgeven dat eerder sprake lijkt van een gunst. Het recht op (activerende) dienstverlening daarentegen wordt de burger met zoveel kracht opgedrongen, dat sprake lijkt te zijn van een (morele) plicht. Volgens de socioloog Willem Trommel werpt de staat zich op als morele fabriek in de moderne samenleving' (Trommel 2007: 276).

Verantwoordelijkheidsmythe

Deze morele fabriek leunt op een aantal mythen, waaronder de mythe dat ieder mens zijn leven volledig in eigen hand heeft. Ik noem dit de verantwoordelijkheidsmythe. Deze mythe veronderstelt dat het succes en het falen van personen volledig het resultaat van onze handelingen en keuzes is en verwacht dat ieder individu in zichzelf blijft investeren om van economische waarde te blijven. Het is echter onmogelijk om economisch falen volledig toe te schrijven aan het individu, zeker wanneer sprake is van een ondoorzichtige en snel veranderende omgeving en van onvoorziene omstandigheden, zoals het geval is in de huidige economische crisis. Toch hanteren gemeenten die zijn belast met de uit-

panacee?

voering van activerend arbeidsmarktbeleid harde prestatiemetingen, zoals het percentage cliënten dat uitstroomt naar een betaalde baan. Hieruit blijkt dat de opvatting over het actieve leven door het activerend arbeidsmarktbeleid wordt gereduceerd tot werk, werk, werk!

Natuurlijk is er in de politiek door verschillende partijen op gewezen dat het onjuist en onrechtvaardig is te stellen dat het leven een vat vol vrije keuzes is. Niet alleen wordt het leven slechts in beperkte mate door eigen keuzes vormgegeven, ook moet de politiek rekening houden met structurele ongelijkheid. Simpel gesteld wordt niet iedereen met evenveel mogelijkheden geboren, maar bestaat er zowel sociale als natuurlijke ongelijkheid tussen individuen. Ook wordt een samenleving doorgaans door een bepaalde sociale groep gedomineerd, waardoor leden van andere groepen worden gemarginaliseerd en minder keuzemogelijkheden hebben (Young 1990).

Politici en denkers die sociale, culturele en economische krachten serieus nemen en deze niet afschuiven op het individu, worden weliswaar vaak sympathiek gevonden, maar hun benadering wordt vervolgens als onrealistisch verworpen. Dit is in het bijzonder problematisch voor linkse partijen. Zij krijgen veelal het verwijt buiten de realiteit te staan. Om hier adequaat op te reageren is begrip van de werking van moderne politieke macht belangrijk. Het voorbeeld van het activerend arbeidsmarktbeleid maakt duidelijk dat de marktgeoriënteerde benadering niet automatisch tot een natuurlijke situatie leidt, wanneer de overheid de zaken maar op z'n beloop laat. De nadruk op het verantwoordelijke individu betekent namelijk geen afname van de *invloed* van de overheid. Een reductie van de overheid, in termen van het afstoten van traditionele overheidstaken en verantwoordelijkheden, doet geen afbreuk aan het feit dat de overheid in het structuren van handelingscondities sterk aanwezig is en blijft in het leven van haar burgers. De socioloog Willem Trommel formuleert dit als volgt: "De taal over eigen verantwoordelijkheid moet niet worden misverstaan als een pleidooi voor burgerlijke autonomie en afbouw van overheidsbemoeienis. Integendeel. Het gaat om nieuwe beleidsinterventies die ervoor moeten zorgen dat individuele levenskeuzen sporen met een specifiek publiek belang" (Trommel 2009: 28).

Het is van belang dat linkse politici en denkers duidelijk maken dat een marktgeoriënteerde benadering wel degelijk een bepaalde levensoriëntatie probeert af te dwingen. Pas wanneer dat duidelijk is, kan er een werkelijk debat worden gevoerd. Linkse denkers en politici hoeven dan niet langer tegen eigen verantwoordelijkheid te pleiten, maar kunnen ageren tegen de dominante opvatting van eigen verantwoordelijkheid, omdat dan duidelijk is dat dit een specifieke invulling van het begrip is, en niet de enig mogelijke.

Linkse verantwoordelijkheid

De vraag is nu, hoe het belangrijke politieke begrip verantwoordelijkheid positiever kan worden ingevuld. Ik zou ervoor willen pleiten het te koppelen aan zelfrealisatie. Deze emancipatoire term gaat natuurlijk niet alleen over participatie op de arbeidsmarkt, maar is veel breder. Links moet zich niet door de marktgeoriënteerde benadering laten meeslepen en meegaan in het activerende beleid dat in werkelijkheid vrijheid beperkt. Overeind blijft dat de concrete invulling van zelfverwerkelijking bij het individu ligt en niet door de politiek kan worden bepaald. Maar dit betekent niet dat de politiek is uitgespeeld. Integendeel, we verwerkelijken onszelf immers niet in een vacuüm, maar in de samenleving met praktijken en instituties die ons vormen en sturen en waarin we geconfronteerd worden met anderen en de manier waarop zij hun leven vormgeven (Foucault 1995: 37). Linkse politiek zou moeten draaien om de vraag hoe de samenleving moet worden ingericht zodat zelfverwerkelijking zoveel mogelijk ruimte kan krijgen. We zijn geen atomistische individuen, maar verhouden ons onvermijdelijk tot anderen. We moeten dan ook niet streven naar een samenleving waarin we vrij zouden zijn van inmenging van anderen. Dit is een illusie. Wel moeten we gericht zijn op het tegengaan van overheersing en machteloosheid die wordt veroorzaakt door fixaties van (indirecte) macht. Een dergelijke fixatie doet zich bijvoorbeeld voor wanneer het marktdenken doordringt in de persoonlijke sfeer waar het ons aanzet te 'investeren in vriendschappen'. De instrumentele rationaliteit van de markt belemmert de mogelijkheid tot nadenken over onszelf en anderen buiten het stramien van het afwegen van kosten en baten en het bepalen van doelen en middelen. Op deze wijze dreigen we gereduceerd te worden en onszelf te reduceren tot economische subjecten, wat ons beperkt in de mogelijkheden om onszelf (in relatie tot anderen) te verwerkelijken.

Het blootleggen en tegengaan van fixaties is niet alleen de taak van het individu, maar het is mijns inziens juist aan de politiek om hiertegen te waken. Het is belangrijk na te denken en discussie te voeren over de betekenis van belangrijke politieke begrippen zoals vrijheid, verantwoordelijkheid, het actieve leven etc. en kritisch in te gaan op de tendens om deze begrippen in overeenstemming met de rationaliteit van de markt te duiden. Door inzicht in de werking van moderne politieke macht, onderkennen we dat de markt als sturend mechanisme optreedt. Dit maakt het mogelijk de verstarde machtswerking te doorbreken en een nieuwe dynamiek te scheppen, waarin wij als burgers niet gedefinieerd worden en onszelf definiëren naar het beeld van het op eigenbelang gerichte en calculerende individu. In plaats daarvan ontstaat ruimte voor onze eigen zelfbeelden en levensstijlen en kunnen we daaraan samen met anderen vorm geven.

=

Literatuur

M. Foucault, 'Governmentality'. In: G. Burchell e.a. (red.), *The Foucault effect*, Chicago: University of Chicago Press 1991.

M. Foucault, 'De ethiek van de zorg voor zichzelf als vrijheidspraktijk'. In: *Breekbare vrijheid*, Amsterdam: Boom/Parrèsia 1995.

T.h. Hamann, 'Neoliberalism, governmentality, and ethics', *Foucault Studies* 6 (2009), 37-59.

W. Trommel, *Van sociale bescherming naar sociale investering. Zoektocht naar een andere verzorgingsstaat*, Den Haag: Lemma 2007.

W. Trommel, *Gulzig bestuur*, Den Haag: Lemma 2009.

I.M. Young, *Justice and the politics of difference*, Chicago: University of Chicago Press 1990.

Help jezelf

Hoe wordt de term ‘eigen verantwoordelijkheid‘ gebruikt in overheidsbeleid? Onlangs verscheen hierover een rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau: Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Evelien Tonkens ploos het rapport uit en prikt de slogan van de eigen verantwoordelijkheid genadeloos door.

Wat voor beleid gaat er allemaal wel niet schuil onder de noemer ‘eigen verantwoordelijkheid’? Het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) heeft er een indrukwekkende analyse van gemaakt, met maar liefst 24 verschillende soorten invullingen. Verantwoordelijkheid kan meer individueel, informeel of formeel zijn en dat kan ook in combinaties; en dat kan dan ook nog op acht manieren veranderen onder invloed van het credo dat er meer eigen verantwoordelijkheid moet zijn, bijvoorbeeld op het gebied van werk zoeken, inburgeren, jezelf verzekeren enzovoort. Een situatie van individuele verantwoordelijkheid plus overheidsverantwoordelijkheid kan transformeren in ofwel meer overheid ofwel meer burger, of zelfs een meer straffende rol van de overheid, of … je wordt er horendol van. Ik heb eerst gezocht naar grotere patronen in al deze verschillen, maar na een tijdje staren heb ik met diepe bewondering voor het geduld van de auteurs (om al die varianten uit te pluizen en in schema’s te zetten) geconcludeerd dat je met eigen verantwoordelijkheid alle kanten uit kunt.

Discussiestopper

‘Eigen verantwoordelijkheid’ is een zo breed begrip dat het wel beleid legitimeert, maar niet stuurt. Ongeveer alles is immers mogelijk: meer overheid, minder overheid, meer overheid plus meer burgers, meer overheid plus minder burgers en nog veel meer. Daarmee zegt het begrip niets over de richting van het beleid dat er mee beschreven of bedacht zou moeten worden. Het begrip eigen verantwoordelijkheid helpt dus niet om keuzes te maken. Het is een *beleidslegitimerend* begrip, want het kan beleid wel legitimeren, maar niet uitsluiten. Het is daarmee ook is een effectieve discussiestopper: je kunt er elke keuze mee legitimeren zonder dat je een keuze hoeft te maken. Je kunt zelfs tegenstrijdige keuzes verzoenen door te zeggen dat het allemaal de eigen verantwoordelijkheid bevordert.

In de vele richtingen die het beleid onder de vlag van eigen verantwoordelijkheid uitgaat, heeft het SCP gelukkig wel een dominante richting gevonden. Het SCP signaleert een dominant nieuw verantwoordelijkheidsmodel. Dat ziet er als volgt uit: allereerst legt de overheid de randvoorwaarden vast en houdt burgers een gewenst handelingsperspectief voor. Daarna mag de burger (met markt of maatschappelijk middenveld) dat gewenste gedrag zelf ten toon spreiden, en vervolgens controleert de overheid weer of burgers gedaan hebben wat de bedoeling was. Zo niet, dan volgen sancties.

Er worden dus stringente eisen aan het gedrag van burgers gesteld. De uitvoering daarvan wordt vervolgens aan burgers overgelaten en de uitkomst wordt weer streng gecontroleerd. Dat betekent zoveel als dat er aan het eind wordt gezegd: dit is wat er uit was gekomen als je precies had gedaan wat wij je vertelden; en nu dat er niet uit is gekomen, moet je zelf maar op de blaren zitten. Dat heet dan eigen verantwoordelijkheid. Eigen schuld zou beter passen. Het rijtje ziet er als volgt uit: ten eerste onze eisen, vervolgens jouw verantwoordelijkheid om je daarnaar te gedragen, dan onze controle of je deed wat wij zeiden, en tenslotte jouw verantwoordelijkheid (schuld) als je je niet hebt gedragen zoals wij zeiden, met als gevolg, dat je problemen die zijn ontstaan doordat je je niet gedroeg zoals wij voorschreven, zelf moet oplossen.

Vrijheid?

Voor veel burgers is de idee van meer eigen verantwoordelijkheid verbonden aan de gedachte van meer vrijheid. Dat blijkt ook uit het SCP-rapport: voorstanders van eigen verantwoordelijkheid – en die zijn sterk in de meerderheid – roemen de keuzevrijheid. Ze vinden het prettig om hun leven naar eigen keuze in te richten. Met hun persoonlijk leven moet de overheid zich zo min mogelijk bemoeien!

In het rapport komt het helaas maar een enkele keer voor dat mensen echt meer vrijheid krijgen. Zo betekenen minder welstandseisen en minder regels van de overheid meer vrijheid voor de huiseigenaren, en voor particuliere opdrachtgevers. De huiseigenaar kan bijvoorbeeld veel gemakkelijker een dakkapelletje bouwen. Daarbij moet dan wel worden bedacht dat die vrijheid dan weer niet geldt voor de buren, die door die lelijke dakkapel niet meer van de zon kunnen genieten…

Over het algemeen blijkt uit het door het SCP ontwikkelde model echter dat burgers wel meer eigen verantwoordelijkheid krijgen, maar niet of nauwelijks meer vrijheid! Gefopt, doordat eigen verantwoordelijkheid dus geen sturend, maar een legitimerend begrip is. Het doet niet veel maar het klinkt goed. De overheid stelt immers eisen en met de *verantwoordelijkheid van de burger om zich daarnaar te gedragen* krijgt die niet veel extra vrijheid –want als de burger zich niet aan de eisen houdt, heeft hij wel problemen. Bovendien wordt er gecontroleerd of je ook doet wat je is opgedragen. Als burger heb je dus hoogstens de vrijheid om je eigen problemen op te lossen, omdat je ze nu ook zelf gecreëerd hebt. Het is vrijheid in de zin dat je ze ook niet kunt oplossen (maar die vrijheid is zeer beperkt, want de kans dat de overheid je daarna komt straffen is groot.)

Evelien Tonkens bijzonder hoogleraar actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam

Op de laatste pagina van de slotbeschouwing constateert het rapport dit zelf ook: "Er is voorzien in een sterkere overheid om burgers te sturen, te corrigeren en randvoorwaarden te stellen. Vrijheid is een misleidend argument, dat bovendien onnodig is om eigen verantwoordelijkheid aan de man te brengen."

Betuttelend

Eigen verantwoordelijkheid in het dominante model is dus niet minder betuttelend, maar anders betuttelend. Meer aan het begin en meer aan het eind en minder tijdens de uitvoering. Tijdens de uitvoering (werk zoeken, inburgeren, jezelf verzekeren enzovoort) moet de burger het zelf doen, daarvoor en erna is de overheid er extra intensief bij. Er is daarom geen sprake van minder overheid en goedkoper is het vast ook niet, want je hebt daarna ook weer allemaal mensen die je weer tot de orde moet roepen en terug in het gareel moet krijgen (al die onverzekerden bijvoorbeeld die je moet straffen en alsnog moet verzekeren). Het genereert meer controleurs en meer strafuitdelers, en minder helpers;

Klassieke tegenstellingen werken hier dus niet, het is dus niet óf betuttelen voor het vaderland óf vrijheid voor het individu. Het is niet of ingrijpen of loslaten, of overheid of burger... Eigen verantwoordelijkheid trekt hier geen grenzen, maar maakt alleen nieuwe combinaties van dit alles.

Een appèl op eigen verantwoordelijkheid geeft burgers mogelijk wel meer het gevoel dat ze het allemaal zelf op moeten knappen. Maar ter bestrijding van de angst voor *freeriders* is de term wel weer prettig: met eigen verantwoordelijkheid in de hand kun je andere mensen op hun verantwoordelijkheid wijzen. Echter, als burgers op hun eigen verantwoordelijkheid gewezen worden, roept dat vooral een defensieve reactie op van: ik heb al genoeg verantwoordelijkheid, val me niet lastig met nog meer verantwoordelijkheden.

Theoretisch heeft eigen verantwoordelijkheid ook een andere kant gehad: van jezelf kunnen afschermen: dit is mijn verantwoordelijkheid, niet de jouwe, dus blijf er af... maar ik weet daar niet meteen een voorbeeld van. Om zichzelf tegen inmenging van buitenaf af te schermen, zeggen mensen vermoedelijk eerder dat iets hun eigen keuze is, dan dat het hun eigen verantwoordelijkheid is.

Eigen verantwoordelijkheid heeft een morele, een pragmatische en een financiële legitimatie. Eigen verantwoordelijkheid wordt gelegitimeerd als handiger: het zorgstelsel werkt efficiënter als de burger zelf een verzekeraar kiest (pragmatische legitimatie). Eigen verantwoordelijkheid wordt ook verdedigd als beter: dan komt de passieve burger eens uit zijn luie stoel (morele legitimatie). Eigen verantwoordelijkheid kan ook worden bepleit als goedkoper: studenten die meer eigen verantwoordelijkheid voor hun studiefinanciering nemen, kosten ons minder (financiële legitimatie).

Help jezelf!

Het verhaal over eigen verantwoordelijkheid is beter te lezen als een verhaal over hulp. De overheid stelt eisen en het is jouw verantwoordelijkheid als burger om je daarnaar te gedragen, dus de overheid helpt je niet. Ze controleert wel of je deed wat zij zei. De overheid is er dus wel, maar om je te controleren, niet om je te helpen. Het is immers jouw verantwoordelijkheid (schuld en zelf oplossen) als je je niet hebt gedragen zoals de overheid zei. Daarom krijg je geen hulp.

Zijn er beleidsterreinen waar meer eigen verantwoordelijkheid gepaard gaat met meer hulp? Ik heb ze niet gezien. Je kunt dus het volgende wel stellen: meer eigen verantwoordelijkheid wordt ons verkocht als meer vrijheid, maar betekent in werkelijkheid minder hulp van de overheid. Dit wordt gelegitimeerd met behulp van de volgende redeneringen:

- de mondige burger heeft geen hulp meer nodig: die kunnen zelf kiezen, onderhandelen etc., o.a. via de markt (de zorgverzekerde) (pragmatische legitimatie)
- de passieve burger heeft ook geen hulp meer nodig: die moet eens uit zijn luie stoel komen (de werkloze) (morele legitimatie)
- de claimende burger maakt de verzorgingsstaat te duur en moet minder kansen hebben om te claimen (de student) (financiële legitimatie)
- de hulpbehoevende burgers hebben misschien wel hulp nodig, maar ze zijn met teveel en ze worden te duur, (en de hulp is ook nog eens bureaucratisch etc.) Ze moeten dus niet door de overheid worden geholpen, maar door anderen (de ouderen en gehandicapten)(financiële en pragmatische legitimatie).

Tegenstanders van de term eigen verantwoordelijkheid vrezen dus met recht dat meer eigen verantwoordelijkheid betekent: minder hulp. Ze vrezen grotere sociale ongelijkheid en meer wanorde, doordat de overheid minder wil scheidsrechteren en sociaal zwakken de dupe worden.

Spiegelbeeld

Eigen verantwoordelijkheid is een opvolger van de term eigen keuze: eigen keuze kun je claimen, maar dan moet dat ook consequenties hebben: dan is het ook je eigen verantwoordelijkheid. Maar ook de term eigen verantwoordelijkheid is al weer grotendeels uitgewerkt: je hoort het nog zelden bij beleidsmakers.

De nieuwe term is: eigen kracht. Het is even vaag en doet deels hetzelfde als eigen verantwoordelijkheid, maar met een belangrijk verschil: je kunt het niet teruggooien. Bij eigen verantwoordelijkheid kun je nog zeggen: ik heb al genoeg verantwoordelijkheid, dit is jouw verantwoordelijkheid. Bij eigen kracht kun je niet zeggen: ik heb al genoeg eigen kracht, dit is jouw eigen kracht.

Voor het overige is het even diffuus en multi-interpretabel en kun je er weer evenveel kanten mee op. Ook eigen kracht is dus niet sturend, maar legitimerend: het helpt niet om keuzes te maken, het zegt ook niets over de keuzes, maar wat je wilt kun je wel legitimeren met eigen kracht.

Motiveert het mensen dan niet? Denken ze ook niet: he ja, mijn eigen kracht, dat lijkt me nu fijn! Theoretisch kan het, maar ik ken daar misschien niet toevallig geen voorbeeld van.

Eigen keuze, eigen verantwoordelijkheid en eigen kracht voldoen geen van alle aan de behoefte aan samen, aan collectiviteit en solidariteit en altruïsme die tegenwoordig ook sterk aanwezig is. Mensen willen graag een zinvolle bijdrage leveren, samen met anderen. Samen met anderen de wereld ietsje mooier en beter maken, dat willen veel mensen graag, blijkt uit burgerinitiatieven die ik met diverse collega's (Verhoeven, Hurenkamp, Duyvendak, Kroese) heb verricht.

Kortom: eigen verantwoordelijkheid is een discussiestopper waarmee je alle beleid kunt legitimeren. Daarom is het ook zo moeilijk om er tegen te zijn. Het dominante model dat ontstaat geeft echter wel een invulling aan de term, die burgers –anders dan verwacht – niet meer vrijheid en ook niet meer zeggenschap geven, maar wel meer schuld en straf. Dit nieuwe verantwoordelijkheidsmodel is het perfecte spiegelbeeld van een van de voorlopers van eigen verantwoordelijkheid, namelijk zelfontplooiing, het dominante burgerschapsideaal van de jaren zeventig. Zelfontplooiing beloofde meer zeggenschap, meer vrijheid en minder schuld en straf. Eigen verantwoordelijkheid belooft – in het dominante model – het omgekeerde: minder zeggenschap, minder vrijheid en meer schuld en meer straf.

Weg ermee dus. Weg met eigen verantwoordelijkheid, het woord dat weinig zegt, maar intussen toch vrijheid en zeggenschap beperkt.

=

Dit is de licht bewerkte tekst van het actualiteitencollege van de Nederlandse Sociologische Vereniging onder de titel 'Ruimte voor de burger?' op 29 november 2012.

Buren

In een Brabants dorp liggen aan hetzelfde zandweggetje twee bedrijven. Allebei houden ze zich bezig met landbouw, maar de manier waarop deze buren hun verantwoordelijkheid ten opzichte van de natuur vormgeven is volslagen verschillend.

Links van de weg bedrijven Hans in 't Veld en Annet Nieuwenhuizen een kleinschalig duurzaam boerenbedrijfje (5 ha). Zij verlieten de stad in de jaren tachtig en gingen op zoek naar een menselijker en duurzamer verhouding tot de natuur. Hun plek is uitgegroeid tot een paradijsje, met een bloementuin, oude bomen, weides met huppelende geiten en herkauwende schapen en een kaasmakerij die levert aan Nederlandse en Duitse toprestaurants. Iedere week verkopen zij hun kaas, vlees en eieren op de boerenmarkt in Amsterdam. De boerderij volgt het ritme van de seizoenen. Bij tijd en wijle krijgen ze hulp van tijdelijke krachten; studenten en stagiaires en soms van mensen die moeite hebben werk te vinden in de veeleisende mainstream-economie. De boer brengt orde aan in de natuur, hij bepaalt wanneer er gelammerd wordt, wanneer de dieren naar buiten kunnen en wanneer ze naar de slacht gaan. De inzet van technologie is gericht op verbetering van het welzijn van dieren en een meer efficiënte bedrijfsvoering, maar wordt niet ingezet om mens en dier van elkaar te scheiden.

Sinds 1995 fotografeert Philippe McIntyre het wel en wee van dieren en mensen op hun boerderij. Op een dag, ruim acht jaar geleden, werd het bos aan de overzijde van de zandweg gekapt en kwekerij Verschuren verscheen. Het bedrijf, dat alleen bloemen in potten verbouwt, groeide uit tot 35 hectare. Met behulp van pesticide, fertilisatoren etcetera, weet de kweker meerdere keren per jaar een hoge opbrengst te halen. Het product is losgekoppeld van de natuur. De aarde is een innige relatie aangegaan met landbouwplastic en ander synthetisch materiaal en vermengt zich hier op sommige plaatsen volkomen mee. Zowel technologie als arbeid worden ingezet om met zo weinig mogelijk kosten zo veel mogelijk te produceren. Het werk op het land wordt voornamelijk gedaan door immigranten voor (te) weinig loon, die lange uren maken onder zware omstandigheden. In 2011 heeft de arbeidsinspectie het bedrijf hoge boetes opgelegd.

Met zijn fotopanelen, die je kan aanraken en veranderen, gebruikt Philippe McIntyre de mogelijkheden van de computer en het virtuele om een interactieve materiële wereld te creëren. Tijdens de Helling *live* (zie p. 25) kunt u met zijn werk kennismaken. www.philippemcintyre.com

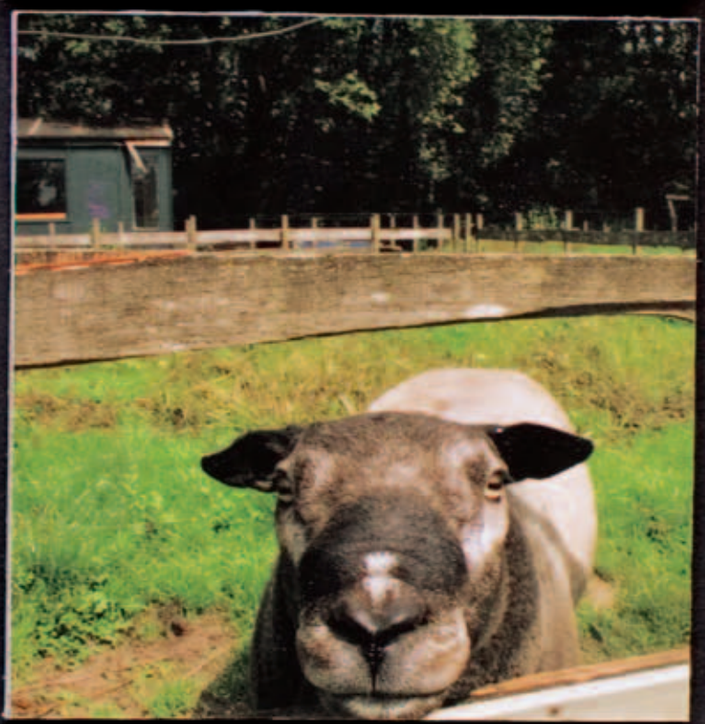

Foto's links: Philippe McIntyre, foto rechts: Elles de Vries, www.ellesfotocreatie.nl

De Smaak te Pakken

Zo'n negen jaar geleden ontwikkelde de Amsterdamse grafisch ontwerpster Esther Boukema een mobiel kooklaboratorium, dat kinderen al doende van alles leert over voedsel: de smaak, geur, kleur, waar het vandaan komt en in welk seizoen je wat kunt eten. Ze zette haar ronde kooktent vol kookspullen bij voorkeur op pleinen en trapveldjes in achterstandswijken. Meestal kroelde het er al gauw van de nieuwsgierige kinderen, die na een tijdje met allerlei gerechtjes en nieuwe inzichten naar buiten kwamen en hun ouders trots van hun zelfgemaakte eten en hun opgedane kennis lieten proeven. Er kwam een serieus lesprogramma voor basisschool leerlingen, dat ze met haar team op de schooltuinen uitvoerde en zo werd haar initiatief steeds bekender: De Smaak te Pakken doet inmiddels mee met het samenwerkingsproject 'Mijn eten', een integraal voedseleducatieproject dat voedseleducatie structureel wil maken in het basisonderwijs.

◂ Winterspecial: rozemarijn-aardappel in klei en gekookte rode kool met als toetje: hangop met geroosterde kastanjes, sinaasappel en honing van de schooltuinen.

Uitgangspunten van De Smaak te Pakken in het basisonderwijs (zie ook www.smaaktepakken.nl):

- De verbinding leggen tussen het begrip natuur en het eigen lichaam.
- Gezamenlijk met aandacht voedsel klaar maken, want met behulp van eten kun je zorg en genegenheid voor anderen uiten.
- Kennis maken met verse, herkenbare lokale ingrediënten, met aanvullende producten van ver.
- Taal, begrippen en woorden aanleren door ze in de praktijk te ervaren.
- Al kokend filosoferen over thema's als honger, obesitas, vergankelijkheid, duurzaamheid en eerlijke handel.
- Door het aanleren van focus, geduld en precisie rust creëren.
- Door het spelen met vorm, kleur en smaak de persoonlijke creativiteit van kinderen middels koken bevorderen.

Wie is verantwoordelijk voor wat je eet?

"Ik ben altijd heel erg voor zelfbeschikkingsrecht en vind dat je de eigen keuzes van ouders moet respecteren, ook al zijn dat niet de jouwe. Maar het individu staat niet los van de gemeenschap. Een kind dat niet ontbijt presteert op school niet goed. Juist bij voeding zijn de eigen keuzes heel sterk verbonden met maatschappelijke tendensen: haast, gemak, individualiteit, instant, kleine keukens. Aandacht voor eten wordt vanzelf minder als de snelle hap overal voorhanden is. Zelf koken wordt zo ontmoedigd. Inzicht in gezonde voeding wordt geformuleerd in termen als calcium, omega 3, in plaats van te appelleren aan het gezonde verstand, dat iedereen weet dat je met een divers aanbod, met veel vers en herkenbaar natuurlijk voedsel, met matigheid en veel beweging al veel voedsel gerelateerde problemen (obesitas, hart- en vaatziekten) kunt voorkomen. Voeding is een terrein waar grote economische belangen spelen, die vaak loodrecht op dit soort uitgangspunten staan. Een Chinese topman van een frisdrankenbedrijf staat op nummer één van hoogste wereldinkomens: dat zegt toch heel veel.

Kortom: je smaak en je eetpatroon wordt voor een groot deel gevormd voordat je zelf iets kan kiezen. Er is wereldwijd een grote diversiteit aan normen en waarden binnen gezinnen als het om voedsel gaat. Eten is daarom een toegankelijk onderwerp (iedereen eet), maar wel een ingewikkeld onderwerp zonder pasklare antwoorden als het gaat om de verantwoordelijkheid van individuen en de samenleving als geheel."

Dat klinkt niet alsof er zoveel te kiezen valt...

"Je kunt je inderdaad afvragen in hoeverre je echt zelf bepaalt wat je eet. Wat mij betreft ligt de grens van de zelfbeschikking bij ouders, van wie het kind hinder ondervindt van teveel, te weinig of slechte voeding, maar die vervolgens als het kind ziek wordt wel aankloppen bij de overheid. Vaak is dat bovendien op een moment dat de hulp zo laat komt dat er al schade is. Obesitas terugdraaien is veel complexer dan het voorkomen. Juist daarom inspireer ik kinderen en ouders graag om samen in de keuken op te trekken en eten opnieuw te ontdekken. Perfect, want ouders zijn tegenwoordig vaak net zo onwetend als kinderen. Wel denk en hoop ik dat mensen in deze crisistijd weer de waarde gaan zien van moeite doen voor voedsel, evenals de waarde van samen eten, en de bewustwording dat een goed ontbijt essentieel is. Je ziet nu al de tendens dat scholen strenger worden als het gaat om wat kinderen mee naar school nemen. Er is ook een nationaal vignet: 'Gezonde School', dat onder andere snoep- en frisdrankautomaten van scholen weert. Ook rondom voeding lijkt een einde te komen aan de houding van eindeloos tolereren. Sommige scholen stellen al eisen aan meegenomen lunches en traktaties. Daarmee komt de overheid feitelijk al achter de deuren van de burgers ."

Ligt de sleutel, zoals bij zoveel vraagstukken, bij de scholen?

"Nou, zeker niet alleen, maar die spelen natuurlijk een belangrijke rol. Je leert eten als je jong bent. Ik probeer bij kinderen een kiem te leggen die beklijft, die aansluit bij het onderwijs en die niet belerend of bestraffend is, maar ook niet vrijblijvend.

Ik hoop dat scholen 'Gezonde scholen' worden en dat voedselonderwijs een structureel onderdeel zal zijn van de basisschool. Ik hoop dat Pabo studenten ook het vak gezonde voeding krijgen. En ik hoop dat ouders zelf meer in de spiegel kijken. Kortom: verbetering moet van alle kanten komen, anders verandert er niets.

"Kijk, ik ben zelf geheel op eigen initiatief van onderaf begonnen. Maar ik ben erg voor samenwerking, omdat zo de specifieke kwaliteiten van diverse partijen worden gebundeld. De Smaak te Pakken maakt sinds kort deel uit van het samenwerkingsverband 'Mijn eten', samen met de Gemeentelijke Gezondheidsdienst, de Hortus, boerderijeducatie-Amsterdam en de schooltuinen. 'Mijn eten' maakt deel uit van de Amsterdamse kerngroep voedseleducatie. Deze bestaat uit het Amsterdams Milieu en Educatie Centrum, de gemeentelijke Dienst Ruimtelijke Ordening, Louise Fresco, Jaap Seidell (VU), de PO raad, de Rabobank en enkele politici, waaronder de Partij voor de Dieren en GroenLinks. 'Mijn eten' wordt hierin erkend als een goed voorbeeldproject voor de toekomst, omdat het integraal is en voeding als breed en verbindend beschouwt. Eind december heeft deze groep onder leiding van het Food Cabinet haar voedselvisie voltooid. Binnenkort zal die aan de stad worden aangeboden en vervolgens onderdeel worden van een de voedselvisienota van Amsterdam in juni 2013."

=

Erica Meijers

Rogier van Reekum socioloog en promovendus aan het Amsterdam Institute for Social Science Research

DeMOCRaTiS

Het begrip 'eigen verantwoordelijkheid' fungeert in onze democratie als een poging zinvolle ideologische meningsverschillen te bedekken en te ontwijken. Het suggereert een consensus die er niet is en die bovendien slecht is voor de samenleving.

Ruzie maken doe je niet in je eentje. Daar is op zijn minst een tegenspeler voor nodig. Maar ook met z'n velen houden we het ruziemaken moeilijk vol. Dat blijkt wel als we kijken naar de manier waarop we omgaan met onenigheid in onze democratie. Ook hier ontsporen ruzies nogal eens. Econoom Albert Hirschman (1970) heeft laten zien dat dit doorgaans in een van deze twee richtingen is: of mensen leggen zich neer bij een besluit – het onuitstaanbare 'oké' –, of mensen pakken hun boeltje – het tragische 'ik vertrek'. Maar de kunst van het ruziemaken zit in het slop. In plaats van onenigheid, wordt in de Nederlandse politiek vooral ontspanning bepleit. Rust is prettig, maar met het verdwijnen van onenigheid verdwijnt ook de basis voor betrokkenheid. We horen over 'leiderschap', 'vertrouwen', 'over schaduwen springen' en 'keuzes uitleggen aan burgers'. Alleen zo menen politici de ruziemakers van het moment – boze burgers en hun voormannen aan de flanken – weer tot bedaren te kunnen brengen.

Het is de vraag is of de noemer 'eigen verantwoordelijkheid' tot betere ruzies zal leiden. Op het eerste gezicht zou je dat best kunnen denken. In plaats van een gezellige samenleving belooft 'eigen verantwoordelijkheid' er eentje van aanpakken en doen. Linksom of rechtsom betekent 'eigen verantwoordelijkheid' ongeveer het volgende: collectieve arrangementen zijn anoniem, uniformerend, bureaucratisch, dwingend en duur; in plaats daarvan moeten burgers hun eigen verantwoordelijkheid nemen. Het gaat om minder staat en meer burger. Zoals nagenoeg alle verhalen over onze sociale rechtsstaat bouwt 'eigen verantwoordelijkheid' voort op een onderscheid tussen staatsbeheer en zelfbestuur (De Haan 1993). In het kort: rechten en plichten kunnen op twee, elkaar uitsluitende manieren worden georganiseerd. Óf burgers nemen verantwoordelijkheid in eigen kring, óf staatsinstituties beheren haar volk.

Dit verhaal diskwalificeert bij voorbaat een andere interessante optie: mobilisatie voor de verwezenlijking van rechten en plichten door staatsinstituties *mag* geen eigen verantwoordelijkheid heten. De politieke gemeenschap in zijn geheel telt niet als eigen kring. Het creëren van nieuwe collectieve arrangementen, in zoverre dat überhaupt nog op de politiek agenda komt, heet niet van *initiatief* te getuigen. Sterker nog, dergelijke politiek moet het doen met labels als 'oud links' en 'conservatief'. Het sociologische feit dat nagenoeg alle rechten en plichten slechts verwezenlijkt worden omdat onzer aller grote broer bevoegd is dwangmiddelen te gebruiken, wordt onder het tapijt geschoffeld (De Swaan 1989).

Ruzie vermijden

Er bestaan grofweg drie versies van deze blindheid voor staatsdwang bij het verwezenlijken van rechten en plichten. De eerste is tamelijk voorspelbaar: zorg voor jezelf. In dit verhaal betekent 'eigen verantwoordelijkheid' niets meer of minder dan dat mensen hun kansen moeten grijpen. De staat dient vlucht uit collectieve verbanden te faciliteren en zo burgers in staat stellen hun particuliere behoeften te bevredigen. Hypocriet is een te milde term voor deze politiek: zo mocht de staat plots toch helpen bij het aanvullen van ontplofte bankbalansen en subsidieert zij zich gek om het 'ondernemerschap' van haar burgers toch vooral niet te dwarsbomen. Dit verhaal verhult ternauwernood de toe-eigening van publieke middelen door een bestuurdersklasse ergens tussen staat en markt in. Geduld voor deze vorm van politiek – breed vertegenwoordigd in Nederland – dient geen enkel doel. Fortuyn, toen allang geen marxist meer en met zijn schepper herenigd, had zeker dertien van zijn 26 zetels te danken aan het feit dat hij een totale oorlog beloofde tegen deze vorm van overheid.

De tweede versie is beter bestand tegen kritiek: iedereen doet zijn best. Hier betekent 'eigen verantwoordelijkheid' dat ieder zich bewust wordt van de last die hij op andere burgers kan leggen en dat ieder zich inzet om die last te beperken. Pech heeft iedereen, maar tegenover hulp staat participatie. Dit is de politiek van de voorwaardelijke verzorgingsstaat die sinds eind zeventiger jaren ten grondslag ligt aan het zogenaamde 'hervormingsbeleid' . Conservatieven verwachten dat voorwaarden een disciplinerende werking op inactieven zullen hebben. Aan progressieve zijde hoopt men dat sociaal beleid in een nieuwe vorm – lokaal, interpersoonlijk, participatief – dwingende voorwaarden overbodig kan maken. Deze politiek stelt zich hoe dan ook ten doel de achtergestelden in het mondiale kapitalisme op te lappen. Het probleem is in deze visie niet dat we kosten collectiviseren en winsten privatiseren, maar dat inactieven niet goed mee komen. Hulp moet verdiend worden door te laten zien dat je er alles aan doet om wat van je leven te maken.

De derde versie bedient zich van een radicale pose: we doen het zelf wel. Hier figureert 'eigen verantwoordelijkheid' vooral als experiment. In coöperatief verband kunnen burgers zaken voor elkaar krijgen die de staat nalaat of domweg niet kan, is het verhaal.

SCHE▶◀RUZiE

ZZP'ers vormen broodfondsen, CPO's bouwen woonwijken, tuinders verbouwen zelf hun groente en zo wordt het gemeengoed heroverd op de staat. Bureaucratische rantsoenering moet plaats maken voor coöperatieve productie. Deze laatste versie van 'eigen verantwoordelijkheid' wordt dikwijls gepresenteerd als een antwoord op de eerste twee. Coöperaties kunnen waarde creëren zonder marktdiscipline. Ze kunnen ook functies van sociaal beleid overnemen, maar nu met echte betrokkenheid en op een menselijke maat. Zolang het geen wezenlijke kwesties betreft, kan niemand bezwaar hebben tegen zulke initiatieven. Maar juist wanneer coöperaties verantwoordelijk worden voor wezenlijke hulpbronnen, is er sprake van privatisering. Óf toegang tot publieke goederen wordt gegarandeerd door de staat, óf coöperaties zijn ordinaire toe-eigeningen van wat daarvoor nog publiek bezit was. De coöperatiebeweging in al haar verschijningen – van burgerinitiatief tot het modieuze *commons* – kan alleen begrepen worden als experimentele vernieuwing van de staat, niet als een vervanging. Van 'zelf doen' is eigenlijk helemaal geen sprake, hooguit van 'vóór doen'. Prima als ongehoorzame burgers de staat laten zien waar zij steken laat vallen, maar uiteindelijk komen bekende problemen van toegang, verdeling en beheer gewoon weer om de hoek kijken. Het klinkt allemaal heel nieuw, maar dat is het natuurlijk niet.

De beperking van 'eigen verantwoordelijkheid' is uiteindelijk dat ze in al haar verschijningen de noodzaak tot ruzie ontwijkt. De politieke visies van 'eigen verantwoordelijkheid' pretenderen dat rechten en plichten zonder ruzie kunnen worden verwezenlijkt. Ze suggereren dat er geen compromissen gesloten hoeven worden tussen onverenigbare standpunten. In de marktsamenleving zou de prijs van goederen automatisch tot stand komen. In de participatiesamenleving zou een gedeelde standaard voor inzet te vinden zijn. In de coöperatieve samenleving zou alles tot onderwerp van overleg gemaakt kunnen worden. 'Eigen verantwoordelijkheid' is zo gezien vooral het idee dat de 'crisis van de verzorgingsstaat' zonder strijd kan worden beslecht. 'Eigen verantwoordelijkheid' wil de burgerlijke ruzie over de staat vermijden. Ruzie is lastig. Ruzie stagneert. Maar juist uit ruzies kunnen duurzame compromissen ontstaan en alleen uit compromissen kunnen rechten en plichten ontstaan (Tilly 1999).

Wat zijn offers voor anderen, die in rechten en plichten geïnstitutionaliseerd worden, waard wanneer ze niet uit een ruzie voortkomen? Zonder ruzie kunnen offers alleen maar giften zijn. Leuke dingen voor de mensen. Met de verwatering van uitgesproken morele verschillen in onze democratie worden we in toenemende mate geconfronteerd met een pervertering van het compromis: solidariteit is een gift geworden. Maar wanneer burgers niet herinnerd worden aan de ruzie waaruit hun rechten en plichten geboren werden, komt vroeg of laat de vraag wanneer de hardwerkende Nederlander eens jarig is. Politici die solidariteit serieus nemen – dat lijkt me een kerntaak van linkse politiek – zouden moeten oppassen voor het vocabulaire van de gift. Solidariteit kan beter bepleit worden als een *eis* die, eenmaal bevochten, met staatsgeweld kan worden uitgevoerd. De belastingdienst snapt het: "leuker kunnen we het niet maken, wel makkelijker." We hoeven het niet eens te worden over de rechtvaardigheid van rechten en plichten, zolang we maar herkennen in welke ruzie ze een compromis vormen. De democratie is geen *evidence based* beleidsoverleg, maar een zo vredig mogelijke ruzie over hoe de legitieme dwang van de staat moet worden uitgeoefend.

Alleen wanneer alle partijen zich geconfronteerd zien met onverzoenbare visies, realiseren partijen zich *waarom* zij water bij hun wijn doen: omdat de ander niet voor onze rede vatbaar is. Vooral partijen aan de rechts-conservatieve kant van ons ideologische spectrum hebben de logica van compromissen goed begrepen. Met verve hebben zij hun redelijkheid verloren en zijn zij hun morele verschillen met 'links' gaan accentueren. Compromissen worden dan ook vooral *met hen* gesloten, en niet andersom. Alleen al de suggestie van een sociaaldemocratisch element in het huidige regeerakkoord, was genoeg voor de media en het VVD-electoraat om serieus vragen over kiezersbedrog te stellen. Intussen breekt diezelfde VVD met medewerking van een 'linkse' coalitiepartner de Europese samenleving af, ten einde kapitaal en grootbedrijf maar zo rechtstreeks mogelijk te behagen. Europese samenwerking is de enige kans om nog iets te doen aan het verdeel-en-profiteer van financiële markten, maar de PvdA gooit haar te grabbel omwille van de macht.

Conservatief burgerschap

Een politiek van 'eigen verantwoordelijkheid' is inhoudelijk niet perse rechts. Ze is veeleer een *conservatieve stijl* van politiek, waarin burgers vooral geen eisen moeten stellen die de staat zou kunnen oppakken en andere burgers zou kunnen opleggen. Stel je voor dat succesvolle mensen belet zouden worden in hun vrijheid! Via staatsdwang zaken voor elkaar krijgen, getuigt in deze visie van passiviteit. Burgers die hiervoor pleiten, kunnen het – zo schijnt – zelf niet af. De moreelpolitieke overtuiging dat staatsbeheer nu juist een waardevolle vorm van zelfbestuur is, dat de staat zelf een niet onaardig burgerinitiatief is, dat ruzie over het handelen van de staat dan onvermijdelijk is, die overtuiging mag in het verhaal van 'eigen verantwoordelijkheid' eigenlijk geen overtuiging heten. Ze moet tot een uitdrukking van inactiviteit gereduceerd worden.

Waar komt deze ideologische toestand nu precies vandaan? Om dat te begrijpen, kunnen we bij Ido de Haan te rade. Zijn geschiedenis van burgerschap verklaart de gretigheid waarmee zelfbestuur in Nederland omarmd wordt (1992, 1993, 2002). Het Nederlandse concept van burgerschap is van oudsher door en door conservatief. Dit houdt in dat het eerder verwijst naar een mate van beschaving dan naar een democratische rol ten opzichte van de staat. 'Burgerschap' gaat primair over de morele ontwikkeling die burgers moeten tonen voordat ze mogen meepraten over publieke kwesties. Al sinds de jaren vijftig wordt in Nederland geprobeerd het conservatieve idee van burgerschap te vervangen door een meer participatieve conceptie van burgerschap. De Haan laat zien waarom het tot de dag van vandaag niet is gelukt om een daadwerkelijk participatief verhaal over burgerschap te vertellen (zie ook Van Oenen 2011). Crux van het probleem is dat iedere nieuwe golf van participatief burgerschap – doorbraak, inspraak, democratisering, participatie, activering, populisme, doe-democratie – zelf weer een vorm van beschaving wil voorschrijven. Of, zoals ik hier betoog, uitgaat van de gedachte dat morele consensus mogelijk is. Dat die beschaving dan vaak wordt uitgedrukt in de progressief-liberale taal van emancipatie, vrijzinnigheid en zelfverwezenlijking doet niets af aan haar conservatieve conceptie: er bestaat nog steeds een belofte van morele consensus. Aan zelfbestuur kleeft in Nederland dan ook een enorme frustratie. Nagenoeg iedereen wil het, maar het wil maar niet lukken. De wil tot bestuur lijkt maar niet uit burgers zelf te komen en altijd weer van bovenaf opgedragen te worden. Er worden hele discussies gevoerd over de vraag of burgerinitiatieven wel 'echt' van onderop komen.

Deze dynamiek – ieder pleidooi voor zelfbestuur komt niet verder dan het voorschrijven van een morele consensus – heeft Ido de Haan het lachspiegeleffect van burgerschap genoemd (1992). Om de conservatieve spiegel van burgerschap te doorbreken, zal de fixatie

op morele consensus moeten worden opgegeven. Hier en daar wordt dat ook wel geprobeerd. Een mooi voorbeeld vormt het oeuvre van Herman van Gunsteren: burgerschap als ambt (1992, 2008). Er is in Nederland brede fascinatie voor Van Gunsteren's denken, maar het heeft op geen enkele manier school gemaakt in de politiek. Daar praat men gewoon verder in de lachspiegel. Van Gunsteren's favoriete voorbeeld is het rechts houden in het verkeer. Dat doe je niet omdat het een morele kwaliteit betreft, maar omdat je dat was overeengekomen met anderen. De regel van het rechts houden suggereert ook helemaal geen morele consensus over verkeersregels. Het is een compromis en het werkt, punt. Juist uit morele onenigheid ontstaan duurzame compromissen. Van Gunsteren's concept van burgerschap sluit goed aan op mijn pleidooi voor democratische ruzie. Het verkeersvoorbeeld is aardig omdat het een ruzie betreft waarin een duurzaam compromis vrij gemakkelijk te bedenken is. Niemand ook die het in zijn hoofd haalt om over 'eigen verantwoordelijkheid' te beginnen.

Publieke ruzie

Complexere ruzies staan vandaag op de agenda: economie, zorg, cultuur, Europa en milieu. Het is aan de linkse politiek – en Groen*Links* in het bijzonder – om over deze kwesties nu haar morele overtuigingen uit te spreken en zo ruzie te zoeken met anderen (Mouffe 2000). Niet om anderen te overtuigen, of om tot redelijke oplossingen te komen, maar allereerst om de morele onenigheid over deze kwesties publiek te maken. De waarde van die activiteit is op links behoorlijk verwaarloosd. Alleen op basis van onenigheid kunnen compromissen gesloten worden en kunnen medeburgers met andere overtuigingen genoegen nemen met het feit dat zij niet geheel hun zin krijgen. Regeringsdeelname – een doel waarvoor GroenLinks het ruziemaken heeft laten verwateren – weegt op geen enkele manier op tegen het belang van morele onenigheid. De belangrijkste beleidsoverwinningen boekte Wilders buiten de regering. Met zijn geruzie kreeg hij velen in het parlement zover om elementen van zijn paranoïde geklets over te nemen. Alleen al het feit dat politici gedwongen kunnen worden om serieus in te gaan op vragen over 'islamitische' schuifdeuren in woningen, is een overwinning. Iets dergelijk zou GroenLinks zich in de komende jaren vanuit haar eigen overtuigingen ten doel kunnen stellen.

=

Literatuur

I. de Haan, (1992), *De lachspiegel van het burgerschap. De Staat van de Burger. Beschouwingen over Hedendaags Burgerschap*, Amsterdam: Boom 1992.

I. de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer: het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw*, Amsterdam University Press 1993.

I. De Haan, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Amsterdam University Press 2002.

A. De Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Bert Bakker 1989.

A. Hirschman, *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*, Harvard University Press 1970.

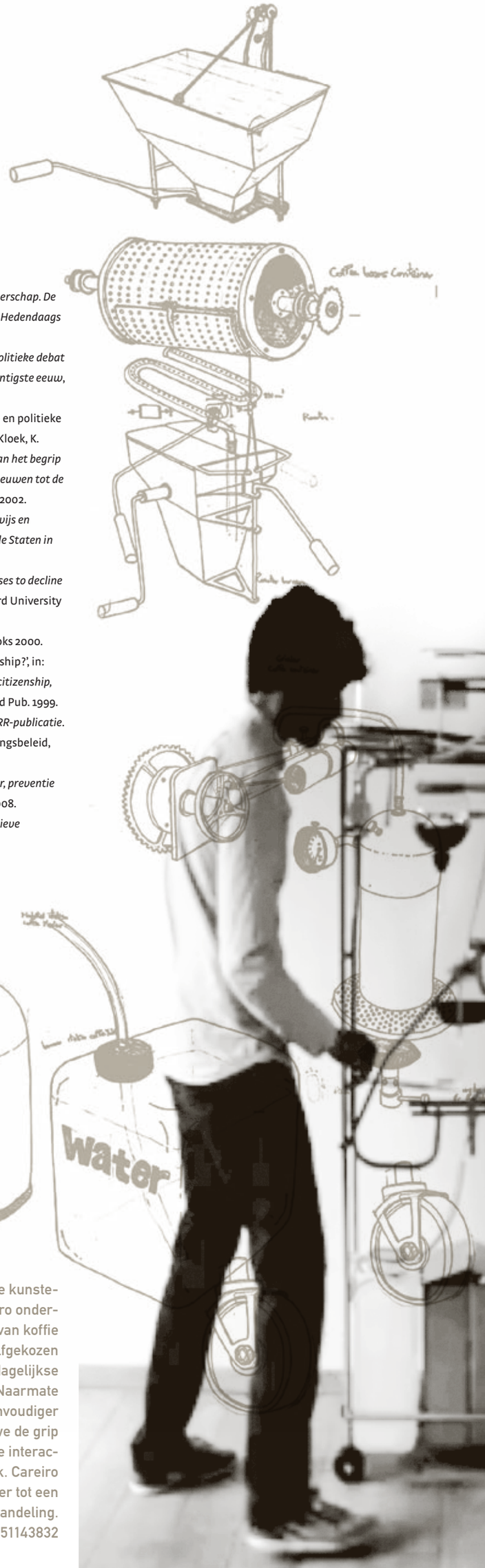
C. Mouffe, *The democratic paradox*. Verso Books 2000.

C. Tilly, 'Conclusion: why worry about citizenship?', in: M. P. Hanagan & C. Tilly (eds.), *Extending citizenship, reconfiguring states*. Rowman & Littlefield Pub. 1999.

H. Van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap: WRR-publicatie*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1992.

H. Van Gunsteren, *Bouwen op burgers: cultuur, preventie en de eigenzinnige burger*. Van Gennep 2008.

H. van Oenen, *Nu even niet. Over de interpassieve samenleving*. Van Gennep 2011.

De Frans-Portugese kunstenaar Ricardo Carneiro onderzoekt het ritueel van koffie zetten, een niet zelfgekozen handeling, die ons dagelijkse leven vormgeeft. Naarmate de machines eenvoudiger werden, raakten we de grip kwijt op de fysieke interactie met de techniek. Careiro maakt het ritueel weer tot een bewuste handeling.
Zie vimeo.com/51143832

Administratieve solidariteit

Column door Henk Krijnen
Publicist, adviseur en hoofdredacteur
van de Helling van 1987 tot 1997

De tijden van het rotsvaste vertrouwen in de verzorgingsstaat liggen ver achter ons. Kantelmoment was de wao-crisis aan het begin van de jaren negentig. Collectieve arrangementen worden sindsdien steeds kritischer bejegend. Dit geldt zeker als die het resultaat zijn van onderhandelingen tussen 'sociale partners', die neerslaan in wetgeving en waarbij de rechten van burgers voor langere tijd vastliggen.

De ommekeer in het denken is voor een flink deel terecht. Veel van de arrangementen in de verzorgingsstaat waren sleets en obsoleet geworden. Sterker nog: de verzorgingsstaat was medeveroorzaker van het probleem geworden. Een fikse heroriëntatie, met ingrijpende consequenties, was geboden. En deze urgentie bestaat nog steeds. Niet alleen politici, ook het gros van de burgers vindt stevige bezuinigingen op de overheidsuitgaven noodzakelijk.

Het maatschappelijk krediet van de verzorgingsstaat is danig geslonken. De huidige stemming is zelfs ronduit zwaarmoedig. Het Sociaal en Cultureel Planbureau rapporteert nu al jaren achtereen over de erosie van het vertrouwen – in de politiek, de publieke sector en zijn bestuurders in het bijzonder. De meest recente cijfers geven aan dat we zelfs het geloof in de toekomst in rap tempo aan het verliezen zijn.

Intussen hebben de burgers tegenwoordig vooral de handen vol aan zichzelf en aan elkaar. Aan de verhuftering in de samenleving, aan vermeend egoïsme en asociaal gedrag van medeburgers, aan de 'toenemende onveiligheid'. Het is niet stoer om dit toe te geven: we maken ons massaal zorgen over onze persoonlijke toekomst. Onze bestaanszekerheid staat op losse schroeven. In onze moderne levens zijn we bovendien verwikkeld in keuzestress; burgers die hijgerig shoppen op de nieuwe markt van welzijn en geluk, ontstaan in het voetspoor van de zich privatiserende verzorgingsstaat. En er is de druk om stevig sturing te geven aan het eigen bestaan en de eigen loopbaan. We kunnen minder en minder rekenen op de verzorgingsstaat, juist in deze ingewikkelde tijd. De boodschap is: je moet het zelf doen – hier en nu!

Toch is het nog niet zo lang geleden dat de voordelen van collectieve arrangementen omstandig werden geprezen. Decennialang was de overheid onomstreden de regelende partij. De overtuiging dat solidariteit ook institutioneel goed geregeld moest worden, was diepgeworteld. We wisten dat betalen aan en profiteren van sociale voorzieningen niet gelijk op hoeven lopen. Juist als het gaat om sociale zekerheid en zorg waren we de overtuiging toegedaan dat 'administratieve solidariteit' handig is: een maatschappelijke regeling, gebaseerd op het poldermodel, waarin over de kern niet voortdurend en op leven en dood gestreden wordt. Welbegrepen eigenbelang en sociale rechtvaardigheid lagen in elkaars verlengde.

Vadertje Staat beschermt niet meer. En dat is maar goed ook. Maar met het deels kunstmatige gevoel van zekerheid is ook de zelfverzekerdheid verdwenen. De brede verzorgingsstaat heeft geen robuuste en overtuigende verdedigers meer. Het moet allemaal kleiner, strakker, flexibeler, doorzichtiger, efficiënter. 'Grote overheid' is fout, 'grote samenleving' is goed. Het gaat nu om 'eigen verantwoordelijkheid'.

De overgang van verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij moet nu echt zijn beslag krijgen, zo is de communis opinio. Dit legt een frictie bloot die ook al in de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat bestond, maar die lang buiten het gezichtsveld kon blijven: de spanning tussen de betaalbaarheid *van het stelsel en de* betalingsbereidheid *van de burgers. Enerzijds zijn vele burgers – al dan niet intuïtief – voorstanders van een 'ministelsel', met grote individuele keuzevrijheid en flink wat ruimte voor een eigen inbreng. Anderzijds weten we donders goed dat we op één of meerdere momenten in ons leven een beroep zullen doen op collectieve arrangementen. De bereidheid tot solidariteit is in potentie zeker aanwezig, maar deze moet wel gegenereerd worden. Middels administratief verankerde solidariteit.*

De balans lijkt verstoord. We staan aan de vooravond van een verdere teruggang in collectieve arrangementen. Zonder dat daar substantieel wat anders voor in de plaats is gekomen. Het evenwicht tussen betaalbaarheid en betalingsbereidheid blijkt opeens precair. De publieke sector dreigt steeds meer een reservaat voor kanslozen te worden, voor de onderkant die het zonder de overheid niet kan redden. Wij, geëmancipeerde – eigen verantwoordelijkheid nemende – burgers hebben dit 'armoedestelsel' toch niet nodig? We zitten angstig dicht bij een zichzelf versterkende logica.

De indringende vraag luidt: hoever is het draagvlak voor een breed sociaal stelsel in de samenleving al afgekalfd? Het eenzijdige pleidooi om een 'vloer onder de verzorgingsstaat' te leggen, is waarschijnlijk onvoldoende om deze trend te stoppen. Idealiter moet het sociale stelsel zo zijn ingericht dat het de burgers – zonder teveel nadruk – overtuigt van zijn nut en noodzaak.

Buiten kijf staat dat burgers meer eigen verantwoordelijkheid moeten nemen, dat het belangrijk is dat de overheid hen daarop aanspreekt en dit ook afdwingt. En natuurlijk: zelfsturing en zelforganisatie hebben de toekomst. Evenals een 'terugtredende overheid' die burgers prikkelt tot het nemen van meer verantwoordelijkheid. Met enige welwillendheid kan je zelfs een 'nieuwe democratie' zien gloren, maar wordt het niet ook tijd voor een fris en dynamisch poldermodel? Wiegel en Lubbers hebben hiertoe recent het voortouw genomen. Waar blijven de progressieve partijen en de vakbeweging?

=

Marloes Daling en Erica Meijers
stagiaire en hoofdredacteur van de Helling

GroenLinks-wethouders over eigen verantwoordelijkheid

“Zet burgers a

Hoe ziet de ‘eigen verantwoordelijkheid’ eruit in de politieke praktijk van GroenLinks wethouders? Wat hen betreft is het tijd voor een cultuuromslag bij bestuurders: meer macht afstaan aan burgers en meer zelfredzaamheid, is hun devies. Een gesprek met Lenie Scholten, Barth van Eeten en Thijs de la Court, onder leiding van Erica Meijers.

Alledrie hebben ze een lange staat van dienst als wethouder en zijn actief op de terreinen waar het debat over eigen verantwoordelijkheid bij uitstek speelt. Lenie Scholten was acht jaar wethouder in Nijmegen en doet sinds 2010 onder andere welzijn, armoedebeleid en jeugdbeleid in Eindhoven. Barth van Eeten was wethouder in Arnhem en Waalwijk en gaat nu in Lingewaard over sociale zaken en duurzaamheid. Thijs de la Court is sinds 2005 wethouder in de gemeente Lochem, waar hij vanaf 2010 openbare werken, duurzaamheid en groen in zijn portefeuille heeft. Daarnaast is hij nauw betrokken bij LochemEnergie, een duurzaamheidsinitiatief opgezet door bewoners van de gemeente Lochem.

De term ‘eigen verantwoordelijkheid’ leidt direct tot discussie. Lenie Scholten: “Ik praat liever over zelfredzaamheid, eigen regie, onafhankelijkheid en weerbaarheid. Achter de manier waarop wij naar burgers kijken schuilt een bepaald mensbeeld. Iedere keer dat we het over ‘eigen regie’ hebben, spreken we over groepen mensen die zich organiseren. Dat betekent dat zij het eens moeten worden over de doelstellingen en over de manier waarop ze aan de slag gaan.” Barth van Eeten is het eens: “Zelfredzaamheid is een mooi begrip. Mensen zijn, als je ze helpt en ze de mogelijkheden geeft, tot veel meer in staat dan wij denken.”

Erica Meijers: ” Gaat achter de term eigen verantwoordelijkheid, of zelfredzaamheid, wel of niet het beeld van het autonome individu schuil?” Thijs de la Court: “ Elk individu is tegelijk ook een sociaal wezen die het algemeen belang heel goed kent. Autonoom en collectief kunnen uitstekend samen gaan. Daardoor kan de samenleving enorm aan kracht winnen. De overheid, als instituut, heeft zich een stuk van dat algemeen belang toegeëigend en heeft daar allerlei regels en besluitvorming op los gelaten. Maar de overheid heeft ook een andere rol, namelijk het faciliteren van processen die het individu en het collectief helpen/ondersteunen om te investeren in het algemeen en collectief belang. De overheid is doorgeschoten in het overnemen van de rol voor het algemeen belang, en legt die te weinig in de samenleving zelf.” Scholten: “Wij gaan er vanuit dat mensen iets kunnen en willen, dat ze zich verantwoordelijk voelen voor het geheel, en bereid zijn mee te werken en een bijdrage te leveren, dat ze kortom beseffen dat het om het collectief gaat.”

Een andere rol

De wethouders zien dat burgers op verschillende manieren initiatief nemen. Barth van Eeten geeft een voorbeeld uit zijn eigen praktijk. “Al jarenlang stond het betegelen van achterom paden in een buurt op de planning, maar de kosten daarvan bedroegen ongeveer 200.000 euro en het beschikbare budget was 150.000 euro. Toen ik wethouder werd, kreeg ik de vraag om voor die 50.000 extra te zorgen. In plaats daarvan stelde ik, onder bepaalde voorwaarden, het budget aan de buurt beschikbaar: het geld dat overbleef mochten ze gezamenlijk besteden. De betegeling kostte de buurt 120.000 euro gekost en de rest is door de buurt aan kunst, speeltoestellen en een buurtfeest besteed. De rol van de overheid veranderd. Er moet meer gebruik gemaakt worden van kansen, mogelijkheden en krachten van mensen. In plaats van uit te gaan van ‘onze methodiek’, moet de overheid flexibiliteit op kunnen brengen.”

Thijs de la Court vertelt over zijn ervaringen met het project LochemEnergie, een lokaal energiebedrijf eind 2010 door een groep inwoners en ZZP-ers van Lochem is opgezet. “In plaats van opdracht geven en regie voeren moet de overheid luisteren en een partner zijn.” De la Court treedt op als bemiddelaar en verbindingsschakel tussen LochemEnergie en de gemeente en provincie. Ook worden burgers betrokken bij de aanleg en het onderhoud van wegen in de gemeente: “Burgers kunnen gezamenlijk de afweging maken hoe om te gaan met het beperkte budget. Want je moet keiharde keuzes maken met een budget dat slechts eenderde van het onderhoud van de wegen kan financieren. Het gaat burgers direct aan en betrek ze dan ook bij de details van die besluitvorming, zet ze aan het stuur! . Ik kan me voorstellen dat wegen worden beheerd door een bedrijf, in plaats van door de gemeente, zolang dat bedrijf lokaal gebonden is. Je draagt op die manier als gemeente macht over aan de burgers.”

Erica Meijers: “Hebben we het hier niet gewoon over bezuiniging en privatisering?”

De la Court: “Eigen verantwoordelijkheid en burgers die initiatief nemen, kunnen op den duur leiden tot een kleinere overheid. Maar veel initiatieven hebben ook ondersteuning nodig, zowel financieel als in de vorm van het aanbieden van een netwerk. Het kost niet zozeer minder tijd en moeite, het is een andere rol. Je bent als overheid meer bezig initiatieven van burgers te faciliteren, in plaats van te bepalen.”

Van Eeten: “In het verleden werden mensen betutteld en hoefden ze dus niet zelfredzaam te zijn. Burgers denken over de overheid in termen van marktdenken, waarbij dus

an het stuur”

de overheid wordt gezien als de producent en de burger als consument. Burgers denken: ‘ik betaal, dus ik eis’ of ‘ik betaal, dus ik heb recht op’. Dit geldt ook voor het sociale domein. Op grond van bepaalde voorwaarden heeft bijvoorbeeld recht op een scootmobiel. Mensen claimen dan zo’n scootmobiel, maar gebruiken hem vervolgens nooit. Ze zitten thuis, met hun ongebruikte scootmobiel, en voelen zich nog steeds eenzaam. Het probleem blijft bestaan. Standaardoplossingen bestaan niet en verschillende mensen hebben verschillende behoeften. De overheid zou mensen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid keuzes moeten laten maken: wat hebben zij nodig?”

Lenie Scholten merkt op: “Als zo’n scootmobiel niet wordt gebruikt, kun je ook stellen dat de overheid de verkeerde vraag heeft gesteld. Maar ik vind ook dat je de burger op zijn verantwoordelijkheid aan mag spreken. In Eindhoven hebben we de eigen bijdrage voor de WMO verhoogd. Zo had iemand geld gekregen voor het laten weghalen van drempels in huis. Haar reactie was: ‘Als ik geweten had van de verhoging, had ik mijn man het huis laten aanpassen.’ Toen ik haar vroeg waarom zij dat niet gedaan had, zei ze: ‘Het werd me niet gevraagd. Bovendien is het ook makkelijk als de overheid dat voor je regelt.’ Conclusie: We hebben eigen verantwoordelijkheid bij de burgers weggehaald.” Scholten noemt ook het voorbeeld van de investering van de overheid in jongerenwerkers op straat, in programma’s voor voortijdige schoolverlaters en in bewegingsprogramma’s. “De jongeren voor wie deze programma’s bedoeld zijn, hebben ook een leven thuis. Van hun ouders mag ook wat gevraagd worden.”

Meijers: “Maar mag de overheid zich bemoeien met bijvoorbeeld de opvoeding van kinderen of het eetpatroon van burgers?” Scholten: “Ik vraag me af: waarom zou de gemeente investeren in een duur bewegingsprogramma voor jongeren, als zij vervolgens thuis iedere avond chips en cola krijgen? Op die manier is het dweilen met de kraan open. Mensen zouden moeten proberen een stuk onafhankelijker te zijn van bijvoorbeeld de zorg, daarmee krijgen zij de regie over hun eigen leven ook terug.”

“De gemeente kan een budget beschikbaar stellen voor een bepaalde groep, zonder dat precies in te vullen”, vervolgt Scholten. “Wij hadden als gemeente drie thema’s benoemd: veiligheid, overlast van jongeren en eenzaamheid onder ouderen. Vervolgens besloten de bewoners zelf de eenzaamheid onder ouderen op te pakken, zodat ze meer geld aan de andere thema’s konden besteden. En dat hebben ze gedaan. Ze hebben een ouderensoos opgericht, die draait dankzij vrijwilligers, en die zeven dagen in de week geopend is.”

“Dat komt door het *commttment* dat je met elkaar gecreëerd hebt,” reageert Van Eeten, die enthousiast raakt. “Maar daar zijn heel veel voorbeelden van! Er zijn buurten die buurthuizen overnemen en dat combineren met bijvoorbeeld werkplekken voor ZZP-ers. Ze organiseren biologische markten op vrijdagavond. Op die manier verdienen ze ook geld om de exploitatie te regelen. Ze bedenken totale nieuwe concepten!”

Scholten: “Je maakt ze eigenaar van de vraagstelling, maar ook eigenaar van de oplossing.”

Niet alleen vrijheid blijheid

Erica Meijers: “Hoort bij deze verandering van rol voor de overheid niet ook een beweging naar directe democratie?” Van Eeten: “Ook.” Scholten: “Deze manier van beleid maken is in feite een vorm van directe democratie.” Thijs de la Court: “Je loopt wel aan tegen de spanning van directe democratie en representatieve democratie. De agenda van de gemeente sluit niet altijd aan op die van de burgers. Maar soms pakt dat goed uit. In Lochem werd gediscussieerd over de plaatsing van windmolens. Burgers worden betrokken in de besluitvorming. Als deinwoners van het gebiedin grote meerderheid voor plaatsing van de molens zijn, dan is de rol van de gemeenteraad dus beperkt.. De windmolens worden dan dus geplaatst. Een ander voorbeeld: LochemEnergie heeft onderzoek laten doen naar de redenen van burgers om mee te doen aan LochemEnergie. Daaruit bleek dat zij het niet voor het klimaat doen, maar vanwege de onafhankelijkheid van grote energieleveranciers. Waarom zou onze of mijn agenda domineren? Ze zijn eerder gemobiliseerd door hun eigen wensen..” Van Eeten probeert het wat scherper te stellen: “Dit vind je mooi. Maar als het zou gaan om een grote varkensboer in het buitengebied, zou je het dan ook mooi vinden?” De la Court: “De raad stelt kaders over het proces van besluitvorming. Dat moet open en transparant zijn. Alle voor- en nadelen moeten zichtbaar aan bod komen. Participatie vereist kwaliteit. In de gemeenteraad wordt de ruimte en de richting afgesproken. Als je vindt of denkt dat het zinnig is dat de raad, zonder participatie van de samenleving, de grote varkensboer kan en zal tegen houden leef je in een illusie .”

Barth van Eeten bevestigt dit voor het sociale terrein. “De overheid heeft een ondersteunende en compenserende rol. Mensen die niet, onvoldoende of slechts voor een deel hun verantwoordelijkheid kunnen nemen, moeten door de overheid ondersteund worden.”

Erica Meijers: “Waar ligt nu precies die grens? Wanneer laat je mensen het zelf uitzoeken en wanneer ondersteun je ze? Als je daar niet duidelijk over bent wordt ‘eigen verantwoordelijkheid’ al snel een manier voor de overheid om risico’s op burgers af te wentelen. Bijvoorbeeld: de overheid vindt dat migranten Nederlands moeten leren, maar verlangt vervolgens wel dat zij zelf hun inburgeringscursus betalen. Sta je daar achter?”

“Nee, natuurlijk niet”, zegt Van Eeten stellig, “Eigen verantwoordelijkheid kan nooit los gezien worden van solidariteit. Als de Rijksoverheid bepaalt dat de bijzondere bijstand 110 procent van het bijstandsniveau bedragen mag, kun je besluiten daar niet aan mee te doen. In onze gemeente stond het bedrag op 120 procent, en dat is het gebleven. Op die manier zorg je ervoor dat jij, als overheid, er bent waar dat nodig is.”

Onttutteling

Veranderingen in de relatie tussen burger en overheid worden gestimuleerd doordat steeds meer bevoegdheden naar de gemeente worden overgedragen. Barth van Eeten: “In 2015 is de gemeente de eerste overheid. Dat hebben we in 2005 afgesproken naar aanleiding van een rapport van de commissie Jorritsma. Die stelde dat de burger met al zijn vragen bij de gemeente terecht moet kunnen. Vervolgens zoekt de gemeente naar verbindingen met de provincie, met waterschappen, met het Rijk en met Europa. De gemeente als de frontoffice van de overheid.” Thijs de la Court: “De gemeente, als verbindingsschakel tussen overheidslagen, kan de overal in Europa opkomende beweging van burgers extra kracht geven. GroenLinks is bij uitstek de partij die het maatschappelijk rendement van deze beweging inziet. Op die manier krijgen mensen meer regie in handen, zonder dat de samenleving koud en kil wordt. Daar ben ik op een bepaalde manier naïef optimistisch in.”

Meijers: “Eigen verantwoordelijkheid wordt op veel verschillende manieren geïnterpreteerd. Hoe maak je duidelijk dat je het op een andere manier wilt doen? Hoe definieer je die GroenLinkse invulling van ‘eigen verantwoordelijkheid’?”

Lenie Scholten: “Dat is wel waar. De VVD fractie reageerde in het begin zo positief op mijn verhaal van eigen regie en zelfredzaamheid, dat ik me zorgen begon te maken. Wat mij betreft moet je het vooral positief invul-

len. Je trekt je als overheid niet terug, maar je kiest wel een andere rol. Het is prima als mensen het zelf kunnen, maar je houdt wel in de gaten of dat ook echt zo is. Je laat mensen dus niet vallen, je blijft in de buurt. ”

Barth van Eeten: “Het gaat om eigen regie, onafhankelijkheid, vrijheid, los van wetten en regels. Geef mensen zelf het roer in handen – maar wel met een overheid die er écht is, zodat mensen weten: als het nodig is, zijn wij er, daar kun je van op aan. Dat is volgens mij de andere invulling.”

Meijers: “Binnen de linkse traditie is altijd een strijd geweest tussen aan de ene kant de sociaaldemocratie als socialisme van bovenaf en aan de andere kant het anarchistisch socialisme. Hoort GroenLinks bij het anarchistisch socialisme?”

Van Eeten en De la Court: “Ja natuurlijk!” Van Eeten: “Als we niet in een anarchistisch-socialistische traditie zouden staan, zouden we geen positie hebben. Dan hadden we ons net zo goed op kunnen heffen en aan kunnen sluiten bij de PvdA.” Drie van de vier partijen die opgingen in GroenLinks waren hebben zich afgesplitst van andere partijen omdat ze zich niet konden vinden in de dominante partijcultuur.” Scholten: “Je zou de eigen regie beweging kunnen zien als een opstand tegen de betutteling.” Van Eeten: “Onttutteling.”

De la Court citeert een beleidsnota van de VVD-PvdA-CDA-GroenLinks coalitie in Lochem: “Economische recessie, demografische verandering en wezenlijke dilemma’s ten aanzien van duurzaamheid dwingen ons tot innovatie en initiatief. Maar vooral omdat we zien dat onze samenleving vol van ondernemende creativiteit en innovatiekracht is, en de potentie heeft werkelijk antwoorden te vinden op de uitdagingen waarvoor we gesteld worden.” De la Court: “Dat laatste is volgens mijn collega’s ‘typisch GroenLinks’ Vanuit de PvdA, bij ons lokaal, wordt eerder het accent gelegd op een overheid die een centrale rol speelt in het vinden van antwoorden. De VVD vind het ondernemende en innovatieve leuk, maar met de ‘werkelijke antwoorden’, hebben ze minder mee. Het CDA zoekt de antwoorden meer in de instituties in het maatschappelijk middenveld. GroenLinks heeft een enorm vertrouwen in de kracht van onderop, en heeft een kritische kijk op de overheid.”

=

Bart van der Lee & Voordekunst.nl

Dit is een zelfportret van Bart van der Lee, een singer-songwriter uit Utrecht. Tot vorige week was hij druk bezig met het maken van een gloednieuw album. Zelf noemt hij zijn muziek “soms gruizig, rauw en hard, soms rustig, aangrijpend en droevig, maar bovenal vol verhalen”.

Tijdens de live editie van de Helling op 9 februari treedt hij op. Dan zal ook bekend zijn of het hem gelukt is zijn nieuwe album te financieren via crowdsourcing op Voordekunst, een website die kunstenaars helpt geld in te zamelen via internet. Als het hem lukt 80% bij elkaar te krijgen, kan zijn project doorgaan. Door de bezuinigingen op de cultuursector, ontstaan allerlei initiatieven om zonder subsidie te overleven.

www.bartvanderlee.com
www.voordekunst.nl

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

de Helling 25 winter 2012-13

25 jaar Helling: live editie op zaterdag 9 februari

Aanstaande zaterdag, 9 februari, vieren we het 25-jarig jubileum van de Helling met een live editie in cultuurhuis Stefanus in Utrecht. Het debat in deze Helling zal worden voortgezet onder de titel: 'eigen verantwoordelijkheid: meer zeggenschap of een wassen neus?'

In de ochtend vinden lezingen plaats van de Belgische hoogleraar psychoanalyse Paul Verhaeghe, die onlangs een kritisch boek schreef over de manier waarop het neoliberalisme onze identiteit aantast, van filosoof en directeur Rotterdam Vakmanstad Henk Oosterling, en van tv-presentatrice Naeeda Aurungzeb. 's Middags debatteren we met vrijwel alle Tweede Kamerleden van GroenLinks, een enkele PvdA-er en specialisten op het terrein van arbeidsmarkt, zorg en duurzaamheid.

Voor alle abonnees die er niet bij kunnen zijn, zal er een digitaal verslag beschikbaar komen met teksten en filmpjes. U ontvangt hierover bericht, maar kunt natuurlijk vanaf enkele dagen na 9 februari ook zelf de website www.bureaudehelling.nl raadplegen.

Er zijn nog enkele plaatsen vrij. Zie www.bureaudehelling.nl/agenda

Krimp

Als gevolg van de verkiezingsnederlaag van GroenLinks bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen, moet ook het wetenschappelijk bureau fors inkrimpen. Gelukkig is dat gelukt zonder gedwongen ontslagen. Ook de Helling blijft behouden, al worden ook hier de financiële mogelijkheden kleiner. We zijn meer dan ooit aangewezen op de bijdrages van abonnees en roepen u dus hierbij op nieuwe abonnees te werven, zowel in als buiten GroenLinks. Juist een gekrompen partij heeft een plek waar nagedacht wordt over de politieke en ideologische koers in de huidige wereld, dringend nodig.

Wie we zijn & wat we willen

"Dit pamflet kent slechts één ambitie: het politiek-inhoudelijke debat binnen GroenLinks te voeden, opdat de partij er zo snel mogelijk weer klaar voor is om er flink tegenaan te gaan. De ideeën, ook de non-conformistische, maakten de partij tot een aantrekkelijke broedplaats," schrijft Wijnand Duyvendak in zijn prikkelende pamflet Wie we zijn en wat we willen. Met zijn ideeën over een meer groene en linkse koers opende Duyvendak onlangs op bureaudehelling.nl de discussie over de toekomst van GroenLinks. Lees de reacties van Joost Lagendijk, Barts Snels en Maarten van Poelgeest, of debatteer zelf mee op bureaudehelling.nl

GroenLinks over vredes- en veiligheidsbeleid: 1989-2012

GroenLinks is geen pacifistische partij. Al in het begin van de jaren negentig sprak ze zich uit vóór de militaire bescherming van burgers ook buiten het eigen grondgebied, als kern van de internationale rechtsorde. Toch heeft steun aan gewapende interventies meestal tot felle discussies binnen de partij geleid, heftiger dan bij andere politieke partijen. Zo bezien is het 'gedoe' rond Kunduz (vanaf 2010) het laatste debat in een hele reeks: de Golfoorlog (1991), Bosnië (1993-1995), Kosovo (1999), Afghanistan (2001).

Gerrit Pas onderzocht de standpunten van GroenLinks over dit thema en bracht de veranderingen in visie die in de loop der jaren plaatsvonden in kaart. In het voorjaar verschijnt zijn publicatie over de ontwikkeling van het vredes- en veiligheidsbeleid van GroenLinks. Nadere aankondiging zal worden gedaan op www.bureaudehelling.

Vacature directeur

Dick Pels neemt afscheid van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, dat hij omdoopte in Bureau de Helling. Op dit moment vinden gesprekken plaats met een opvolger – we hopen daarover in het volgende nummer van de Helling meer te kunnen berichten.

Publicaties WB sinds september

Erica Meijers:

- 'Christelijke politiek valt of staat niet met het CDA', *Trouw* 28.9.2012.
- 'Hoop en vertrouwen in tijden van crisis. Over economie en moraal', *Ophef*, oktober 2012, p. 10-16.
- Marcel ten Hooven, 'Van hun sokkel gevallen. De Vaders zijn hun gezag kwijt' *De Groene Amsterdammer,* 2012 nr. 51/52 (interview met o.a. E. Meijers).

Dick Pels:

- 'Goed verhaal GroenLinks valt moeilijk in crisistijd' (met Pepijn Vloemans), *de Volkskrant*, 19.9.2012.
- 'De progressieve herverkaveling is achter de horizon verdwenen', *Socialisme & Democratie* 9/10: 32-34; 'Was it the economy, stupid?', Bureaudehelling.nl 29.10.2012.
- 'Socialisme in één continent', Socialevraagstukken.nl 31.10.2012; deJoop 31.10.12; Bureaudehelling 1.11.12.
- 'A Climate of Uncertainty', *Green European Journal*, 7.11.2012
- 'Burgers optillen naar hun betere ik', in Simon Knepper & Johan Kortenray (red.) *Niet te moeilijk graag. De verkleutering van het publieke debat.* Amsterdam: Boom 2012, p. 148-156.
- 'Een klimaat van onzekerheid', Socialevraagstukken.nl, 7.12.12; deJoop.nl, 8.12.2012.
- 'Nationale identiteit en Europese integratie', *Civis Mundi*, nr. 15, 19.12.2012.

Pepijn Vloemans:

- 'Obsessies van de Yankees', *NRC* 30.10.2012
- 'Met noeste arbeid gaat deze crisis echt niet over' (met Liesbeth van Tongeren), *Volkskrant* 31.10.2012.
- 'Waar leren wij nog denken?, *NRC* 11.12.2012.

BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Gerrit Pas
Noortje Thijssen
Pepijn Vloemans

OMGANGS

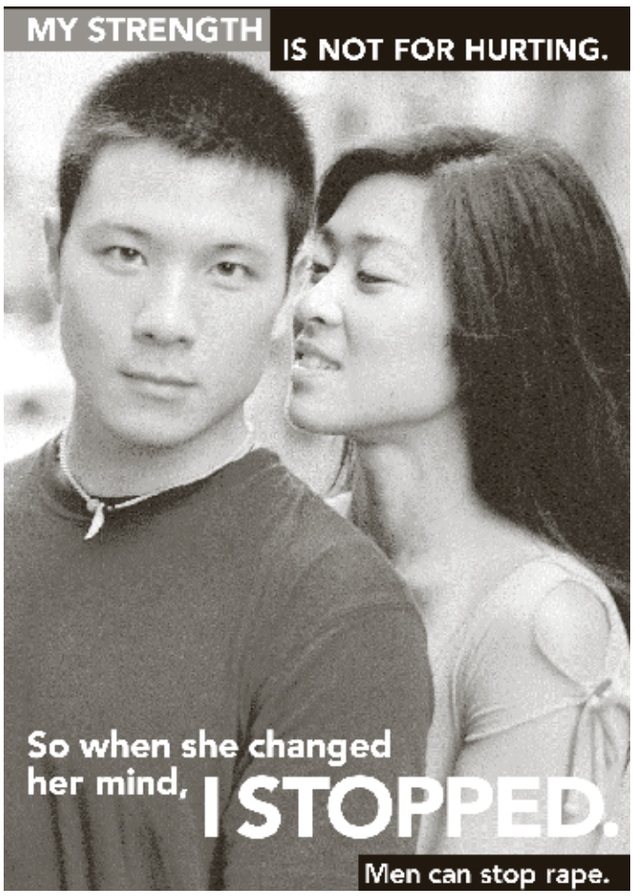
Niet alleen in Nederland zijn bestuurders en burgers bezig de eigen en gezamenlijke verantwoordelijkheid opnieuw vorm te geven. In veel landen ontstaan vergelijkbare initiatieven en discussies. Twee voorbeelden: de Wiener Charta en een campagne tegen seksueel geweld.

"Wenen is de eigen plek van mannen en vrouwen, jong en oud, mensen die hier geboren zijn en die er later naartoe getrokken zijn, van mensen met verschillende levensvisies, leefstijlen en behoeftes. Om goed met elkaar te kunnen leven, is respect nodig. Dat betekent: andere mensen accepteren zoals ze zijn, zoals je zelf ook geaccepteerd en gerespecteerd wilt worden. Onze gezamenlijke basis vormen de mensenrechten."

Zo begint het handvest van Wenen, dat in november 2012 aan de inwoners van de stad werd gepresenteerd. Het is in Europa een nieuwe vorm van betrokkenheid van burgers en de VN wijdde er een lovende studie aan. De hele stad deed namelijk mee aan het opstellen van dit handvest. En dat feit is opmerkelijker dan de tekst zelf. Die spreekt over hoffelijkheid op straat, over individuele verschillen en gemeenschappelijkheid, over Duits als lingua franca naast een veelvoud van andere talen, over respect tussen generaties, over het belang van een nette

Onlangs toonde onderzoek van kenniscentrum Rutgers WPF weer aan dat veel jongens vinden dat meisjes er zelf verantwoordelijk voor zijn als ze verkracht worden: moeten ze er maar niet zo sexy uitzien. Steeds meer campagnes tegen seksueel geweld richten zich daarom op mannen. En dat helpt. Na jarenlange stijgende cijfers constateerde de politie van de Canadese stad Vancouver over het jaar 2011 opeens een daling van tien procent in de statistieken over verkrachting. Men vermoedde dat dit ook te danken was aan een campagne die zich op mannen richtte: do not be that guy!

Hiernaast voorbeelden van de campagne 'My strenght', die mannen erop wijst dat ze hun kracht positief kunnen gebruiken. De campagne is ontwikkeld door Men Can Stop Rape (MCSR) in Washington, die het doel heeft mannelijkheid en kracht opnieuw te definieren en in te zetten tegen seksueel geweld.
www.mencanstoprape.org
www.mystrength.org

VORMEN

stad waar niemand zijn rommel op straat gooit en van publieke ruimtes waar je niets hoeft te kopen of consumeren. Dit manifest van één pagina kwam tot stand in een zeven maanden durend proces. Alle inwoners van Wenen konden ideeën inbrengen, sleutelen aan de basistekst en met elkaar discussiëren over hoe ze in hun stad met elkaar willen samenleven. Dat gebeurde in kleine besloten groepjes, zoals de bewoners van een straat of huizenblok, maar ook in grote publieke bijeenkomsten, door werkgevers en werknemers van ondernemingen, door vakbonden, allerlei maatschappelijke organisaties, verenigingen en geloofsgemeenschappen. In totaal werd er 12.700 uur door 651 groepen en 8.500 mensen van gedachten gewisseld. Dat leidde tot 1.848 voorstellen.

Het project was een initiatief van de rood-groene coalitie die Wenen sinds 2010 regeert, om de levenskwaliteit van haar inwoners te verhogen. De vraag hoe samen te leven in deze midden Europese stad, waar de geschiedenis – de Habsburgse monarchie, de soms vijandige, soms vreedzame contacten met het Ottomaanse Rijk, de pijnlijke periode van het Derde Rijk – voor een continu mozaïek aan culturen, talen en religies zorgde.

De tekst is de formele neerslag van het proces, maar belangrijker is wellicht de werking in het alledaagse leven. Bij de presentatie op 27 november somden wethouder Sandra Frauenberger (SPÖ, sociaaldemocraten) en viceburgemeester Maria Vassilakou (de Groenen) al een aantal resultaten op: veel problemen tussen buren over lawaai en andere hinder werden opgelost doordat ze met elkaar praatten en ook besloten dat te blijven doen in de vorm van bijvoorbeeld huurderscafés; jongens beloofden ook meisjes in de voetbalkooi toe te laten; taxichauffeurs in opleiding gaan voortaan stage lopen op de bus of tram, om het verkeer uit een andere perspectief te leren zien, buurvrouwen van Turkse, Arabische en Oostenrijkse afkomst zetten gezamenlijk een klein bedrijfje op, nadat ze elkaar voor het eerst werkelijk hadden gesproken; in jeugdcentra, bejaardenhuizen en huurkazernes werd opgemerkt dat een simpele groet de sfeer al enorm verbetert.

Op de Charta website zijn nog allerlei discussies terug te lezen. Zo schreef iemand op 12 oktober 2012 om 06:39: “Ik vind dat een basisprincipe in het handvest moet zijn, dat iedereen eerst naar zichzelf kijkt (Duits: bij de eigen neus pakt) Wat kan ik zelf doen, om de situatie te verbeteren? Als iedereen alleen maar over de anderen praat, verandert er helemaal NIETS!”

=

Erica Meijers

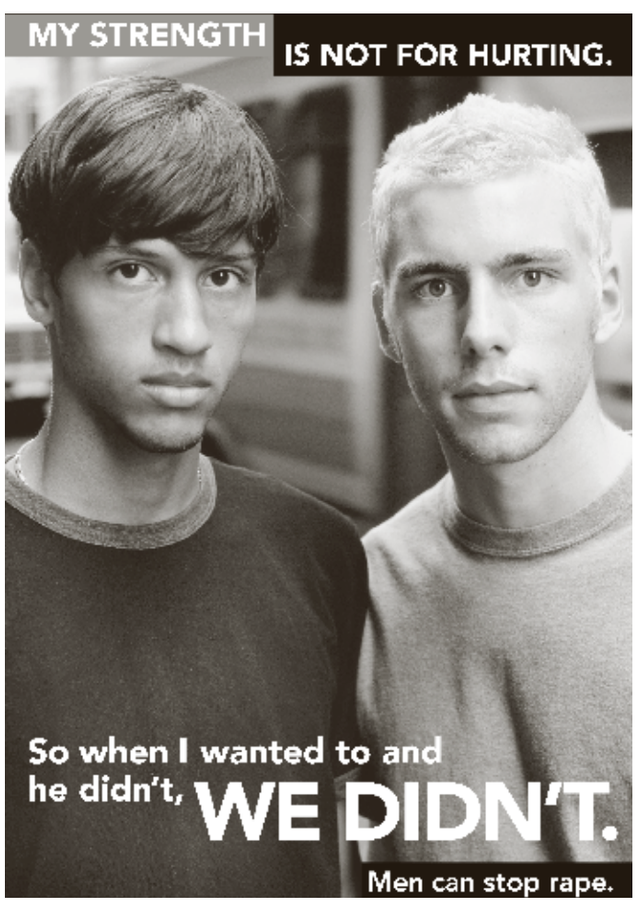
Lees meer op

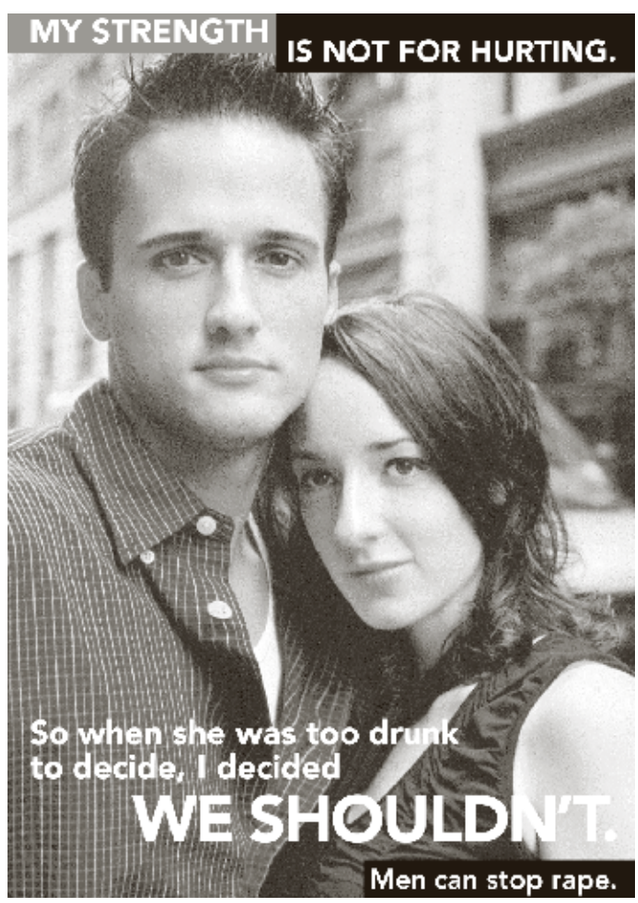
http://wien.gruene.at/uploads/WienerCharta.pdf

http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=3387

https://charta.wien.at

Evert Verhulp hoogleraar arbeidsrecht aan de Universiteit van Amsterdam

niet 'te vast', Arbeidsover

Voor welke dilemma's zorgt het begrip 'eigen verantwoordelijkheid' op de arbeidsmarkt? Steeds meer zelfstandigen zonder personeel bevolken de arbeidsmarkt. Het verschil tussen hun positie en mensen met een vaste baan is (te) groot. Kan dat anders?

De groei van het aantal ZZP-ers getuigt van toenemende ondernemingszin en groeiende individualiteit. Werknemers 'pakken hun kansen', zo klinkt het vaak. En inderdaad blijkt uit het SER rapport van 2010 over ZZP-ers dat aan de keuze om zelfstandige te worden positieve motieven ten grondslag liggen. Slechts een klein deel van de zelfstandigen (ongeveer vijf procent) beschouwt zich als schijnzelfstandige. Zo bezien is er reden te over om positief te zijn over de groei van het aantal zelfstandigen op de arbeidsmarkt. Toch is er reden tot aarzeling. In tijden van economische groei klopt bovenstaande redenering vaak en tot 2008 was de groei van zelfstandigen op deze manier zinvol te verklaren. Maar geldt dit in tijden van economische crisis nog steeds? Zijn er ook nu nog managers die meer flexibiliteit en eigen invulling van taken wensen, verpleegkundigen die meer salaris en professionele ruimte willen dan onder de standaard-cao voor de gezondheidszorg mogelijk is en bouwvakkers die ondernemerskansen zien? Met andere woorden: geldt de redenering die tot een positieve waardering van zelfstandigheid leidt ook onder de huidige economische omstandigheden? Voordat ik antwoord kan geven op deze vraag, moet eerst een andere vraag beantwoord worden, die meer inzicht geeft in de keuze voor zelfstandigheid, namelijk: biedt de arbeidsovereenkomst dan onvoldoende ruimte voor het realiseren van dergelijke wensen? Betekent de arbeidsovereenkomst zoals die al decennia lang de basis van het arbeidsrecht vormt, een (te) grote beperking van de vrijheid van de werknemer?

Baanwisseling

Er kan alleen sprake zijn van een arbeidsovereenkomst als de werknemer zijn arbeid in ondergeschiktheid verricht. Of in de termen van de wet: een werknemer verricht zijn arbeid in dienst van de werkgever. Die ondergeschiktheid duidt op het werken in een formele gezagsstructuur en niet op economische ondergeschiktheid, hoewel het één vaak samenhangt met het ander. De werknemer stelt zich ter beschikking voor het verrichten van arbeid, en wat de werknemer gedurende die werktijd dan precies moet doen, mag de werkgever bepalen. Om te voorkomen dat de werkgever misbruik van de positie maakt, is zijn bevoegdheid door de wet beperkt. Maar juist die ondergeschiktheid ontbreekt in de relatie tussen een zelfstandige en een opdrachtgever. Uiteraard dient de zelfstandige, die ook wel opdrachtnemer wordt genoemd, te luisteren naar redelijke opdrachten door de opdrachtgever gegeven, maar dat leidt niet tot ondergeschiktheid van de opdrachtnemer. De zelfstandige is dus juridisch vrijer in het aannemen van werk en in de wijze van uitvoeren daarvan dan een werknemer. In de praktijk zal dat verschil vaak minder zichtbaar zijn. Een zelfstandige kapper moet het kapsel knippen dat zijn klant wenst op grond van de opdrachtovereenkomst die hij met die klant heeft, de kapper in loondienst moet dat doen op grond van de arbeidsovereenkomst. De arts die als maat van een maatschap (en dus als zelfstandige) werkt, is voor het verrichten van zijn werkzaamheden net zo afhankelijk van de werktijden van de operatieverpleegkundigen en de openingstijden van het ziekenhuis als de arts in loondienst. Maar een zelfstandige kapper kan een klant weigeren en de kapper in loondienst niet, althans niet zonder toestemming van zijn werkgever. Het recht om opdrachten te weigeren zal soms een belangrijk voorrecht zijn, dat zich nu juist zal voordoen als er opdrachten (dus klanten) genoeg zijn en de opdrachtnemer dus vrij kan kiezen uit de vraag naar zijn arbeid. Een deel van de populariteit van het ZZP-schap kan uit deze grotere vrijheid worden verklaard. Het antwoord op de vraag of de arbeidsovereenkomst onvoldoende ruimte biedt om aan alle wensen van ZZP-ers tegemoet te komen is dus: ja.

Maar dat antwoord moet meteen vergaand worden gerelativeerd, en dat brengt me bij de vraag of de positieve waardering van zelfstandigheid ook geldt onder de huidige economische omstandigheden. Uit onderzoek blijken ook andere, en belangrijker, *incentives* te bestaan om als zelfstandige te gaan werken. Een hele belangrijke is de aanzienlijk lagere belasting- en premiedruk voor ZZP-ers, door uitsluiting van de werknemersverzekeringen en de zelfstandigenaftrek. De ZZP-er is niet (standaard) verzekerd tegen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid en bouwt geen pensioen op, maar veelal is dat een bewust genomen risico, omdat de ZZP-er zijn eigen risico op werkloosheid en arbeidsongeschiktheid laag inschat. Ook belangrijk is dat een zelfstandige niet gebonden is aan de in een sector geldende cao. Vaak zijn daarin fondsen voorzien waaraan de werkgever voor iedere werknemer premie dient af te dragen. Hoewel zelfstandigheid dus vanuit de gedachte dat de werker zijn eigen verantwoordelijkheid neemt een goede maatschappelijke functie lijkt te hebben, getuigen de motieven om ZZP-er te worden vaak van minder maatschappelijke betrokkenheid. Het nemen van de eigen verantwoordelijkheid lijkt nog minder aantrekkelijk in een situatie waarin de economische groei ver te zoeken is. Het is maar de vraag of op een ruime arbeidsmarkt, waarvan op dit moment sprake is, zelfstandigheid nog wel een vrije en bewuste keuze is. Per jaar veranderen ongeveer 800.000 mensen van baan. Daarvan doet ongeveer tien procent

maar ‘te belast’ eenkomst

dat na een ontslagprocedure. De andere baanwisselingen worden beschouwd als vrijwillig. Het is de vraag of dat klopt. Een deel van deze werknemers zal gewoon een andere, meer aantrekkelijke baan hebben gevonden en ontslag hebben genomen bij de oude werkgever. Een ander deel zal dat hebben gedaan na aandrang van de werkgever, al dan niet met dreiging van ontslag. Het ligt in de rede te veronderstellen dat veel van de werknemers die zich na een arbeidsovereenkomst als zelfstandige vestigen, dat doet met de dreiging van werkloosheid. Uit hetzelfde onderzoek van de SER blijkt dat de helft van de zelfstandigen ouder is dan 45 jaar. Zijn dat allemaal mensen die toe waren aan een nieuwe uitdaging? Mensen die hun baan hebben opgezegd om voor zichzelf te beginnen? Ik betwijfel dat ten zeerste.

In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, is de anciënniteit van een werknemer (dus de duur van de tijd dat de werknemer bij één werkgever werkt) de laatste jaren niet afgenomen, maar toegenomen. Nadere beschouwing van de cijfers leert dat er twee groepen op de arbeidsmarkt moeten worden onderscheiden: de jongere werknemer die met veelal flexibel werk veel van baan wisselt, of ‘jobhopt’, en de oudere werknemer die op de arbeidsmarkt niet meer ‘beweegt’. Die oudere werknemer, en ouder begint dan al met 45 jaar, neemt niet het risico van baan te wisselen, met als gevolg een nieuwe proeftijd en het verlies van anciënniteitsrechten. Nu door de vergrijzing de oudere werknemers op de arbeidsmarkt toenemen, neemt de anciënniteit van werknemers gemiddeld toe. Met een paar berekeningen van de kans voor oudere werknemers op ander werk, die kunnen worden gedaan op de website *www.hoelangwerkloos.nl*, wordt pijnlijk zichtbaar wat we al langer weten: de oudere werknemer heeft op de Nederlandse arbeidsmarkt nauwelijks enige kans om een baan te vinden, en zeker geen baan voor onbepaalde tijd. Het lijkt daarmee toch heel lastig om te ontkennen dat de Nederlandse werkgevers discrimineren naar leeftijd.

Ontslagrecht

Dat klinkt niet best, en dat is het ook niet, maar toch is deze leeftijdsdiscriminatie op de arbeidsmarkt niet onbegrijpelijk. Het Nederlandse arbeidsrecht kent een aantal regels die het voor werkgevers weinig aantrekkelijk maken oudere werknemers in vaste dienst te nemen. Het gaat me dan niet om de striktheid van het ontslagrecht. Terzijde merk ik op dat de regels van het ontslagrecht onbegrijpelijk zijn en soms bijzonder onbillijk uitpakken, en dat daarin de reden ligt om het ontslagrecht te herzien. Ondertussen blijkt dat de Nederlandse ontslagregels niet bijzonder streng zijn te noemen in internationale vergelijkingen, ook omdat de praktijk ermee wel heeft leren werken en die regels uiteindelijk geen belemmering vormen om iemand te ontslaan. Anders gezegd: het probleem is niet zozeer dat de vaste arbeidsovereenkomst ‘te vast is’, maar dat de vaste arbeidsovereenkomst ‘te belast’ is. De belangrijkste belasting van de vaste arbeidsovereenkomst is naar mijn gevoel de (ook internationaal gezien) extreem lange termijn van loondoorbetaling bij ziekte. De werkgever dient een werknemer die ziek is het loon door te betalen en die verplichting duurt 104 weken. Gedurende die periode moet de werkgever de werknemer begeleiden naar eigen of ander passend werk, en als de werkgever dat naar het oordeel van het UWV in onvoldoende mate heeft gedaan, kan de werkgever bestraft worden met nog eens 52 weken loondoorbetaling. Voor werkgevers is deze verplichting, waarvan de kosten nauwelijks te begroten zijn en de inspanning slecht is uit te besteden, een zware last. Die wordt zeker zo ervaren in het geval – en daarvan zal bijna altijd sprake zijn – dat de werkgever helemaal niets heeft kunnen doen aan de ziekte van de werknemer. Bij flexibele arbeidsovereenkomsten komt deze verplichting te vervallen zodra de arbeidsovereenkomst eindigt. Als je daarbij optelt dat een oudere werknemer weliswaar minder vaak ziek is, maar dat als hij ziek is, dat veel langduriger is dan een jongere werknemer, zelfs zoveel langer dat het ziekteverzuim van oudere werknemers opmerkelijk hoger is dan dat van jongere werknemers, dan is duidelijk dat werkgevers die een voorkeur voor jongere werknemers hebben zich kunnen beroepen op economische rationaliteit.

Hoge prijs

Datzelfde geldt, zoals hiervoor uitgewerkt, ook voor de oudere werknemer die vasthoudt aan zijn baan. Als hij dan toch wordt ontslagen, rest voor deze werknemer vaak niet veel meer dan het uitzicht op langdurige werkloosheid. De periode waarin deze werknemer recht heeft op een uitkering krachtens de WW is beperkt tot een maximum van drie jaar en een paar maanden en tot het maximum dagloon. Oudere werknemers, vaak met een hoger inkomen en met een partner met inkomen en een eigen huis waarvan de hypotheek grotendeels is afbetaald, of ander vermogen, wachten het begin en zeker de afloop van de WW periode vaak niet af, maar proberen hun werkzame leven zelf verder vorm te geven. Zij doen dat door de in loondienst opgebouwde contacten hun arbeid als zelfstandige aan te bieden. Dat vaak gestimuleerd door een ontslagvergoeding van de werkgever, die kan worden gebruikt om te investeren in het nieuwe ondernemerschap of misschien, mooier nog, een ontslagregeling die bestaat uit een orderportefeuille. Deze laatste groep werknemers komt dus niet in een uitkering, maar neemt het heft in eigen handen en draagt dat ook uit. In de vakliteratuur en aan beroepsgenoten laten de zelfstandigen ze weten dat ze toe waren aan een nieuwe uitdaging en nu voor zichzelf zijn begonnen. Deze groep van zelfstandigen wordt in iedere statistiek geteld als bewust zelfstandig, en daarop staan ze zich ook voor. De kans om als zelfstandige een goede start op de markt te maken is vast niet groot als je daarbij vertelt dat je voor jezelf bent begonnen omdat je werd ontslagen of omdat je geen andere baan in loondienst kon vinden. Er is mij geen onderzoek bekend waaruit valt af te leiden of deze groep zelfstandigen toch niet liever op basis van een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd zou willen werken. Ik vermoed dat dat in overwegende mate het geval zal zijn, hoewel door het internaliseren van de gedachte dat je bewust voor jezelf bent begonnen een onderzoek daarnaar ook heel lastig zal zijn. Het zou het effect op de arbeidsmarkt niet veranderen, en dat is dat de werkgever die arbeidsovereenkomst niet aanbiedt, vanwege door hem gewenste flexibiliteit en de grote belasting van een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd. En de ZZP-er komt er niet om, want hij heeft toch zelf gekozen voor de zelfstandigheid? Zodoende dragen de ZZP-ers bij aan de flexibiliteit op de arbeidsmarkt en aan de in Nederland nog steeds relatieve lage werkloosheidscijfers. Is dat niet een hele hoog prijs om individuen te laten betalen voor het nemen van hun eigen verantwoordelijkheid?

Herziening van de arbeidsovereenkomst op zich zal deze zelfstandigen niet helpen. De gezagsstructuren binnen de arbeidsovereenkomst zijn in de praktijk niet veel anders dan die in andere arbeidsverhoudingen: de bezitter van het schaarse goed (degene die de arbeid aanbiedt) en de aard van de arbeid zelf, bepalen de inhoud van de arbeid en de wijze waarop die wordt verricht in veel belangrijker mate dan de juridische constructie waarvoor partijen kiezen. Daarbij zal geen werkende bezwaar hebben tegen de arbeidsrechtelijke voordelen die een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd biedt: als dat alleen de voorkeur van een werkende zou bepalen is de keuze eenvoudig. Vanuit werkgeversperspectief lijkt het aangaan van een duurzame arbeidsrelatie alleen bezwaarlijk vanwege de zware verplichting die de arbeidsovereenkomst nu met zich brengt. Daar zou eens wat aan moeten gebeuren....

=

Dick Oudenampsen senior onderzoeker Verwey-Jonker Instituut

Zorg:

De eigen verantwoordelijkheid van de burger in de zorg is in het regeerakkoord van PvdA en VVD zwaar aangezet. Ruimte voor het eigen initiatief van burgers staat voorop en de individuele rechten worden sterk begrensd. Hoe verhoudt zich dit tot de wens van veel burgers om zelf de zorg in hun omgeving te organiseren?

Als het kabinet Rutte II het heeft over eigen verantwoordelijkheid van de burger, betreft dat in de eerste plaats de financiële verantwoordelijkheid ('eigen risico'). Het gaat om het zoeken van goedkopere oplossingen voor de toenemende zorgvraag. De patiënt zal de zorg meer direct in zijn eigen omgeving moeten organiseren, want de overheid beknot het recht op zorg, met name in de langdurige zorg (AWBZ). Het discours van de landelijke overheid haakt in op een breed gevoerde discussie over de eigen rol van de burger. Begrippen als 'burgerkracht', 'eigen-kracht-conferenties', 'zelfredzaamheid' en 'burgerinitiatief' zoemen rond in zorgcircuits, op conferenties, in onderzoeksrapporten en kennisinstituten. Het gaat daarbij om twee verschillende vragen. De overheid is het vooral te doen om de vraag wat patiënten en hun naasten zelf kunnen doen bij ziekte en handicap (zelfredzaamheid). Maar daarnaast speelt de vraag hoe burgers zelf de zorg dichtbij willen organiseren. Het beleidsdiscours van de overheid over de eerste vraag en het debat over de rol van de burger/patiënt tussen zorgprofessionals, lokale overheden en patiëntenorganisaties over de tweede vraag tonen parallellen, maar ook grote verschillen. De constatering dat de verzorgingsstaat in veel opzichten op zijn grenzen is gestoten, niet alleen financieel, maar ook als systeem, wordt door velen gedeeld. Patiënten en mantelzorgers zijn minder geneigd om te vertrouwen op de institutionele arrangementen en accepteren niet meer dat hen de regie over het eigen leven ontnomen wordt. Er zijn weinig mensen die het ideaalbeeld koesteren dat ze hun oude dag in een verzorgingshuis doorbrengen. Patiëntenorganisaties hebben zich jarenlang verzet tegen paternalisme van zorginstellingen en hebben met succes gepleit voor de invoering van persoonsgebonden financiering (pgb's) om chronisch zieken (en mantelzorgers) instrumenten in handen te geven om zorg op maat te realiseren.

Kiezende consument

Er zit nogal wat licht tussen de 'eigen verantwoordelijkheid' van beleidsmakers en het concept van 'eigen regie' van patiëntenorganisaties. Tot eind vorige eeuw was er nauwelijks een beleidsvisie op de rol van de patiënt in de zorg. Die rol kwam pas in beeld op het moment dat er zorgen ontstonden over de snelle groei van de zorguitgaven. Marktwerking werd in het neoliberale beleidsdiscours als de oplossing gezien voor de beteugeling van kostenstijging in de zorg. In dat discours is de patiënt een kiezende consument. Het duidelijk formuleren en expliciteren van de eigen zorgvraag is daarbij essentieel. Dat beeld van de kiezende consument is in de zorgverzekeringswet vastgelegd. De burger als kiezende consument hoort mondig te zijn en goed geïnformeerd. In de curatieve zorg betekent eigen verantwoordelijkheid dus vooral: in staat zijn als goed geïnformeerde marktpartij op te treden.

In de praktijk blijkt de patiënt echter nauwelijks in staat invloed uit te oefenen op het zorgaanbod, ondermeer door de gebrekkige beschikbaarheid van informatie (SCP, 2012). Begin deze eeuw verschoof de focus van patiëntenrechten naar plichten van burgers. De overvragende burger neemt de plaats in van de burger die geholpen moet worden om zijn zorgvraag onder woorden te brengen. Dat uit zich vooral in de stelselwijziging in de langdurige zorg. Om de langdurige zorg betaalbaar te houden, worden steeds meer onderdelen van de AWBZ overgeheveld naar de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Zo zien we dat de eigen verantwoordelijkheid van de burger in de langdurige zorg een heel andere betekenis krijgt, namelijk: De burger in de langdurige zorg moet vooral over een stevig sociaal netwerk beschikken en terughoudend zijn met zijn beroep op zorgvoorzieningen. De eigen verantwoordelijkheid van de burger als beleidsargument werd voor het eerst opgenomen in de WMO. Dit markeert de overgang van zorg en ondersteuning als een individueel recht naar zorg als een voorziening. Daarbij zoekt de lokale overheid collectieve oplossingen om participatie van chronisch zieken en gehandicapten mogelijk te maken. Voordat de burger met zijn zorgvraag naar de overheid gaat, moet hij in eigen kring naar ondersteuning zoeken. Dat komt ook tot uiting in het gebruik van het begrip 'gebruikelijke zorg' bij de indicatiestelling in de langdurige zorg en de WMO. Wie gebruik wil maken van de AWBZ zorg of de WMO voorzieningen zal eerst een beroep moeten doen op huisgenoten. Daarmee is een trend gezet: steeds meer mensen met een intensieve zorgbehoefte worden thuis verzorgd door mantelzorgers. Zo neemt de druk op mantelzorgers toe, terwijl het beroep op de formele zorg wordt ingeperkt. Tegelijkertijd bevestigen onderzoeken steeds weer dat er grenzen zijn aan wat de mantelzorger kan dragen (Boer, 2012; Male, 2010; Vreugdenhil, 2012).

Eigen regie

Het discours van eigen regie kent andere bronnen. De organisatie van de zorg in Nederland vindt zijn oorsprong in de verzuilde samenleving van na de oorlog. Door de snelle ontwikkeling van de medische technologie is er een dynamiek ontstaan waarin het medische discours en de institutionele zorg zeer dominant zijn. Voor burgers is het moeilijk de weg te vinden in het complexe zorglandschap met zijn vele specialismen en functionaliteiten waaraan hij zijn zorgvragen moet aanpassen. Gemeenschap-

eigen verantwoordelijkheid of eigen regie?

pelijk kenmerk van de meeste zorginstellingen is dat de patiënt en zijn familie zich uitleveren en niet in staat zijn om nog mede sturing te geven aan de behandeling en zorg. Bovendien zijn zorginstellingen steeds minder goed in staat om tegemoet te komen aan de grote diversiteit van leefgewoonten en voorkeuren van patiënten. Dat heeft veel burgers ertoe aangezet om initiatieven te nemen en de organisatie van de zorg en ondersteuning zelf ter hand te nemen. Belangrijke onderliggende trends daarbij zijn de individualisering en de grotere beschikbaarheid van informatie. Dankzij de opkomst van internet is er een groeiende groep chronisch zieken, gehandicapten en familieleden die informatie uitwisselen en snel veel kennis verwerven. Zelfmanagement is een sleutelbegrip in de vernieuwing in de zorg, waarbij steeds meer verantwoordelijkheden (medicatie, monitoring van de eigen leefstijl) bij de patiënt komt te liggen, mede dankzij allerlei *apps* die worden ingezet om de communicatie tussen de patiënt en de zorgverlener op afstand mogelijk te maken. Door op deze wijze de eigen verantwoordelijkheid van burgers vorm te geven, krijgen burgers ook meer grip op hun leven en wordt tast de levenskwaliteit niet aangetast, zoals dat wel het geval is bij het invoeren van eigen risico's en het verder belasten van mantelzorgers. Dankzij de PGBfinanciering zijn veel eigen initiatieven van burgers in de zorg mogelijk gemaakt. Bijvoorbeeld van ouders van kinderen met een (verstandelijke) handicap en van ouderen die gezamenlijk voor elkaar zorgen. Vaak zijn dit initiatieven van burgers die beschikken over een behoorlijk sociaal kapitaal en over de vaardigheden om onder moeilijke omstandigheden initiatieven van de grond te krijgen. Het is geen makkelijke opgave om de zorg in de eigen omgeving op wat grotere schaal dan de eigen familie te organiseren.

Solidariteitsprincipe

Kortom: het is goed dat er meer ruimte komt voor eigen initiatieven van burgers, maar dat betekent niet dat de (langdurige) zorg geheel of grotendeels aan initiatieven van burgers kan worden overgelaten. De overheid kan hoge verwachtingen hebben van het vermogen om voor hun naasten te zorgen, dat strookt niet met de verwachtingen die burgers hebben van de overheid. Volgens een recente SCP publicatie (Boer, A de 2012) vindt tweederde van de burgers dat mensen die recht hebben op zorg daar ook een geldbedrag (PGB) voor moeten kunnen krijgen. Eveneens tweederde vindt dat de overheid een taak heeft bij het financieren van huishoudelijke hulp voor zieken. Het solidariteitsprincipe kan dus nog steeds rekenen op een aanzienlijk draagvlak. Dat geldt ook voor het mogelijk maken van eigen regie van de patiënt.

Wel moet je bedenken dat het bij al deze initiatieven van burgers in de zorg meestal gaat om initiatieven van gelijkgestemden. Psychiatrische patiënten, kwetsbare ouderen en overbelaste mantelzorgers hebben veel minder de neiging om zich te organiseren en eigen initiatieven te ontwikkelen. (Uittermark, 2012, Jager-Vreugdenhil, 2012.) Zij zijn grotendeels aangewezen op de faciliterende rol van de overheid en op initiatieven van burgers (vrijwilligersorganisaties, sociale entrepreneurs, maatjesprojecten) die verbindingen weten te leggen met deze groepen. Bij deze groepen gaat een sterke rol van de overheid en zelforganisatie hand in hand. Maar juist hier zien we dat de facilitaire rol van de overheid wordt teruggeschroefd, met name op lokaal niveau. Het gevolg is dat deze groepen slecht vertegenwoordigd zijn in lokale WMOraden en dat hun wankele positie dus niet zichtbaar is voor de lokale politiek. Daarom is het ook een uitdaging aan gemeenten om in het nieuwe sociale beleid, waar de WMO, de Participatiewet en de Jeugdzorg in opgaat, het oude begrip *Community Organizing* weer van stal te halen. Versterk dus de eigen regie van burgers door ruimte te geven aan eigen initiatieven, door ook in de WMO het instrument van de PGB te handhaven en door je samen met zelforganisaties en vrijwilligersorganisaties sterk te maken voor het handhaven van het solidariteitsprincipe in de zorg.

=

Literatuur

V. Veldheer (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012,* Den Haag: SCP.

J. van Male, M. Duimel en A. de Boer, *Iemand moet het doen. Ervaringen van verzorgers van partners*, Den Haag: SCP 2010.

J. Uitermark, *De gevaarlijke belofte van burgerschap 2.0*, 2012: www.socialevraagstukken.nl

M. Vreugdenhil, *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken,* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 2012.

Mevrouw Valckx ▸ ▸

Ma kan niet meer thuis wonen

Deze foto's gaan over mijn moeder, over afscheid nemen van een plek waar ze 45 jaar heeft gewoond, een groot deel alleen, en waar ze niet meer zelfstandig kan wonen.

Ze gaan ook over de dilemma's waar ouders en kinderen op een zeker moment mee te maken kunnen krijgen. Het nemen en loslaten van verantwoordelijkheid, tegen je gevoel in de ratio laten prevaleren.

Peter Valckx

De fraters van Barmhartigheid

De congregatie van de fraters van Tilburg stamt uit de negentiende eeuw. Haar patroon is Vincentius, die zei: ‘Zie de arme als je leermeester.’ De congregatie werd groot, met onderwijs als speerpunt. In de tweede helft van de twintigste eeuw raakte het religieuze leven in een crisis. Enkele fraters zochten naar nieuwe wegen om hun oude idealen (‘de zeven werken van barmhartigheid’) vorm te geven. Zo ontstond eind jaren negentig de Beweging van Barmhartigheid, die nu rond de 1500 participanten heeft. ‘Zien – bewogen worden – in beweging komen’ is haar motto.

Na de verkoop van Educatieve uitgeverij Zwijssen (in het bezit van de fraters) kon een oud landgoed bij Vught modern en duurzaam worden verbouwd. In 2000 opende kloosterhotel Zin, voor zingeving en werk, haar deuren. Naast workshops en christelijke en boeddhistische retraites levert de zalenverhuur het geld op voor een bijzondere gemeenschap, waar ook ieder half jaar een gastkunstenaar deel van uitmaakt. ‘Kunst en spiritualiteit laten je alletwee over de horizon heen kijken, doen je vermoeden dat het leven niet plat is maar een geheim bezit’, aldus frater Wim Verschuren.

zelfportret met rietkraag

De gastkunstenaar

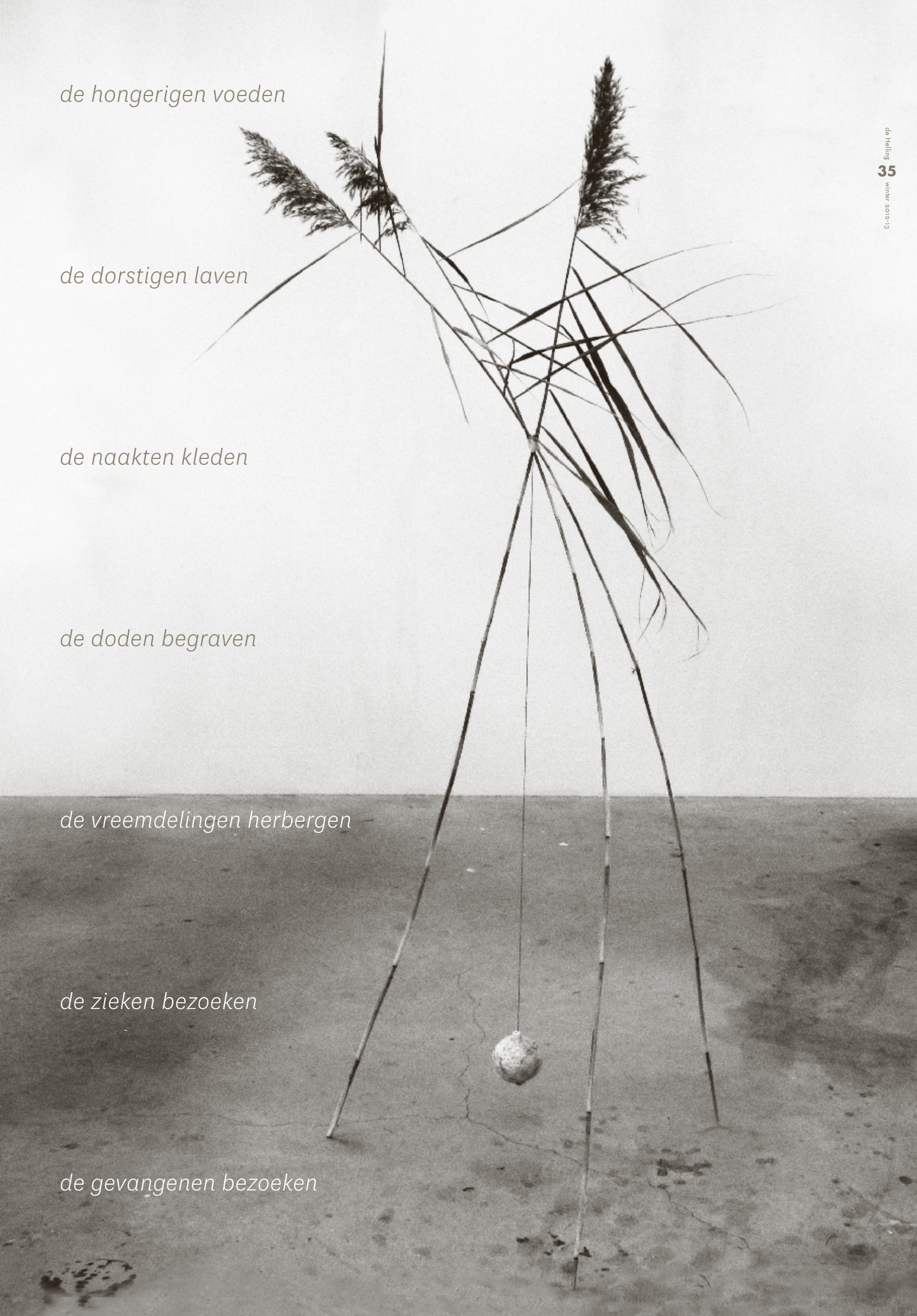
Bij wijze van sabbatical woonde en werkte ik vier maanden in het gastatelier van Zin. De gesprekken met fraters Wim, Frans, Vincent en Niek lieten me nadenken over de relatie tussen compassie en creativiteit.

Bij Zin maakte ik o.a. vogelverschrikkers met Paul en zijn collega’s van het Zinteam: ruim vijftien mensen met een verstandelijke beperking die de huishouding verzorgen. Riet – rijk aan associaties én rijkelijk aanwezig – werd een onverwachte inspiratiebron. Hier en op de volgende pagina’s is een deel van dit beeldende werk te zien.

=

Mark Schalken *verzorgt met zijn collega’s van de Ruimte ontwerpers sinds tien jaar het ontwerp en de beeldredactie van de Helling.*

de hongerigen voeden

de dorstigen laven

de naakten kleden

de doden begraven

de vreemdelingen herbergen

de zieken bezoeken

de gevangenen bezoeken

Rietbeelden: Mark Schalken

Hoe definiëren andere politieke stromingen het begrip eigen verantwoordelijkheid? De Helling nodigde alle wetenschappelijke bureaus uit hun visie te geven.

CDA weg uit de dichotomie markt-staat

Allereerst past een felicitatie aan het blad *de Helling*, het tijdschrift van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks, voor het 25-jarig jubileum. Het is te prijzen dat het daarbij het thema verantwoordelijkheid centraal stelt. Volgens de uitnodiging bepaalt de interpretatie van het begrip 'eigen verantwoordelijkheid' in steeds sterkere mate het verschil tussen linkse en rechtse partijen. Dit vraagt om een weerwoord. De christendemocratie grondt immers het samenlevingsperspectief dat zij kan bieden op gespreide of persoonlijke verantwoordelijkheid, één van de sleutelbegrippen in haar denken. Ten onrechte wordt deze visie wel eens op één lijn gesteld met die van de liberalen. 'Persoonlijke verantwoordelijkheid' mag niet worden vereenzelvigd met een beperkte, egocentrische behartiging van het eigen belang, maar behelst een persoonlijke verantwoordelijkheid tegenover God, jezelf of je naasten, of ze nu tijdgenoten zijn of behoren tot volgende generaties. De veronderstelling achter de marktideologie dat het goed voor iedereen zou zijn als iedereen consequent zijn eigen belang nastreeft, blijkt –zo wordt ook door de financiële crisis geïllustreerd – niet waar.

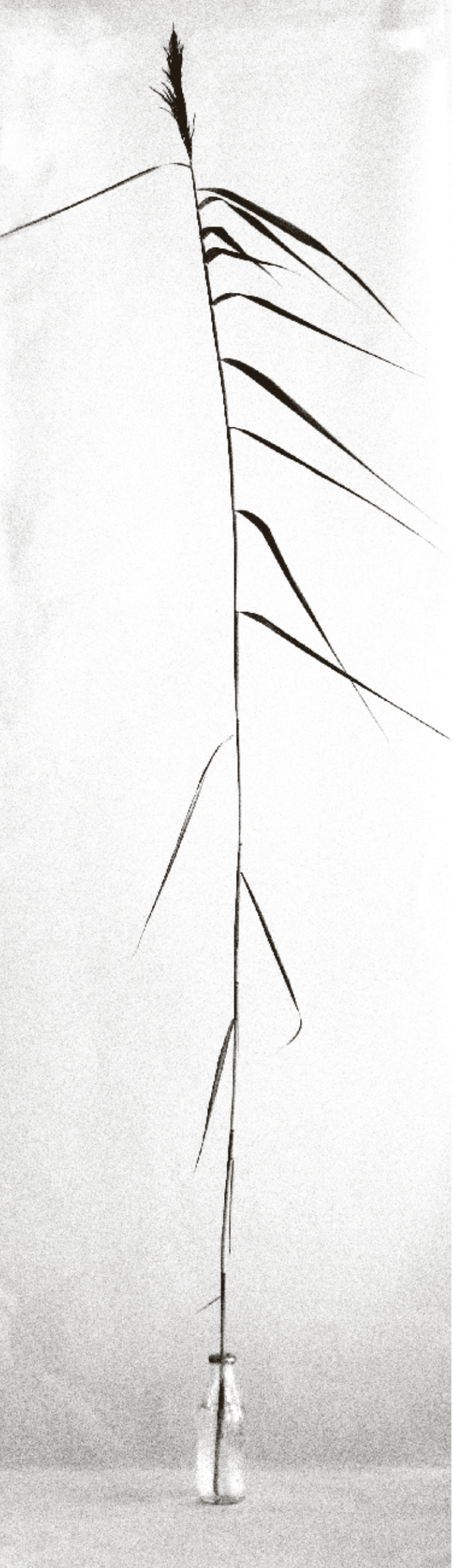
Laat ik dit nader illustreren. De afgelopen jaren is gebleken dat er van alles mis is in de financiële sector. Ondoorzichtige producten werden aan de man gebracht, zoals hypotheken gebaseerd op buitenlandse valuta. Gemakshalve werd er echter niet bij verteld dat de risico's hoog zijn als de euro in waarde gaat dalen. Ook aan de discussie over bonussen lijkt geen einde te komen. Zeker niet nu blijkt dat de ingevoerde wettelijke beperkingen op bonussen massaal worden ontdoken door de vaste salarissen fors te verhogen. Al snel klinkt dan de roep om nog meer en betere regels. Maar dit is een misvatting. Teveel wordt daardoor de crisis benaderd vanuit het dichotome markt-staat denken. De markt zelf heeft bewezen deel te zijn van deze financiële crisis. Maar een sterke(re) rol van de overheid bij het oplossen van de oorzaken van de financiële crisis kan ook nooit volstaan. Het is een schier onmogelijke taak om als overheid te allen tijde te willen voorkomen dat mensen zich ten koste van anderen schaamteloos verrijken. Er zijn dan zoveel regels nodig dat elke ondernemingszin wordt verstikt. Deze crisis biedt juist ruimte om de broodnodige ethische inzichten en waarden een plek te geven. Naar mijn overtuiging zou de Rijnlandse manier van bankieren met een lange termijn focus en een waardeoriëntatie – met een nadruk op noties als matiging, zelfbeperking en vertrouwen – in ere hersteld moeten worden. We kunnen uit de crisis komen door meer persoonlijke verantwoordelijkheid te nemen. Het is mijn overtuiging dat dit appel op persoonlijke verantwoordelijkheid van politieke partijen, dat zo kenmerkend is voor de christendemocratie, ook bij andere partijen zoals de uwe zou kunnen doorklinken.

=

Raymond Gradus, Directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

D66 individu in verbinding

'Eigen verantwoordelijkheid' staat bij veel mensen die zich progressief of links noemen in een kwade reuk. Het zou enkel een vermomming zijn van een neoliberale agenda voor een keiharde wereld van 'eten of gegeten worden' en het recht van de sterkste. Teveel mensen zouden niet in staat zijn om deze verantwoordelijkheid te dragen en ten onder gaan aan de druk van grote machtspartijen. Voor mij echter is eigen verantwoordelijkheid een wezenlijk en mooi begrip. Maar dan wel het soort eigen verantwoordelijkheid zoals in het sociaal-liberalisme terug komt. Hierin staat de vrijheid van het individu centraal – een individu dat in verbinding staat met z'n medemensen. De grote maatschappelijke trends als secularisering en individualisering van de afgelopen decennia illustreren een transitie van een mens die leeft als onderdeel van een collectief naar een individu dat leeft met verantwoordelijkheid voor het geheel. Dit is het soort eigen verantwoordelijkheid waar ik aan hecht en waar ik vertrouwen in heb. Het is een eigen verantwoordelijkheid die

iets anders oplevert dan een ieder-voor-zich-maatschappij, maar het is ook een eigen verantwoordelijkheid die niet zomaar uit de lucht komt vallen.

Een daadwerkelijk geïndividualiseerd persoon doorziet dat hij niet alleen staat in de wereld, dat hij niet is als een eiland. Hij doorziet z'n eigen plaats in de maatschappij en heeft daardoor oog voor zowel de eigen mogelijkheden, als voor de gevolgen van zijn daden voor anderen. Ik zie hierin een aansporing om te zien of en hoe de overheid een andere relatie kan hebben met burgers. De vraag is dan niet zozeer of we een grote of kleine overheid willen, maar wat voor soort overheid. Een overheid die vooral zaken anders organiseert, met meer oog voor de in ieder mens aangeboren neiging om het heft in eigen hand te willen nemen. In mijn ogen is het een centrale opdracht voor de staat om het mogelijk te maken dat mensen eigen verantwoordelijkheid kunnen nemen. En dan gaat ook wel eens iets fout. Maar dat geeft niet, zolang we streven naar een maatschappij waarin fouten wel tellen, maar niet onherstelbaar worden afgestraft. Een wereld waarin mensen wordt toegestaan van hun fouten te leren. Want ook dat hoort bij eigen verantwoordelijkheid.

Eigen verantwoordelijkheid kan nooit een panacee zijn; er zijn tal van vraagstukken die nooit door een individu alleen of door een verzameling individuen kunnen worden opgelost. Dit geldt vooral wanneer men zich geconfronteerd weet met grote publieke, dan wel private machtspartijen. Een politieke discussie die vertrekt vanuit het beginsel van eigen verantwoordelijkheid hoeft absoluut niet alle verantwoordelijkheid voor maatschappelijke kwesties bij het individu te leggen. Maar omgekeerd weet je zeker dat het nemen van verantwoordelijkheid (voor het eigen handelen, voor de omgeving) te weinig wordt mogelijk gemaakt wanneer het überhaupt niet wordt gekoesterd.

=

Frank van Mil, hoofd mr. Hans van Mierlo Stichting, het Wetenschappelijk Bureau van D66

CU onderlinge verantwoordelijkheid

Verantwoordelijkheid is een kernbegrip in de christelijk-sociale traditie. Abraham Kuyper wees al op de grote diversiteit aan verantwoordelijkheden in de samenleving, alle met een eigen kleur naar gelang de sociale omgeving waarin ze worden gedragen. Nadruk op de verscheidenheid aan 'kringen' biedt een verrijking in een tijd waarin vooral wordt gedacht in termen van individu, markt en staat.

De accentverschuiving die we nu zien – van overheid naar samenleving, niet meer vooral naar de markt – valt toe te juichen. De verzorgingsstaat heeft teveel taken van de samenleving afgesnoept en burgers zachtjes in een luie leunstoel geduwd. De markt is nuttig, maar bleek teveel schaduwkanten te hebben om er blind op te kunnen vertrouwen. De nieuwe roep om eigen initiatief en actief burgerschap is nodig en sluit aan bij het christelijk-sociale denken. Daarin staat centraal dat ieder mens als persoon ver*antwoord*elijk is voor zijn of haar leven. Ieder mens is geroepen zijn of haar talenten te benutten, te be*antwoord*en aan een roeping. De mens is een antwoordwezen. Dit overstijgt een individualistische benadering. Ik gebruik daarom liever de uitdrukking 'onderlinge verantwoordelijkheid' dan 'eigen verantwoordelijkheid'. Mensen groeien op en bloeien op in sociale contexten. Die zijn niet per se beknellend – zoals het (sociaal) liberalisme stelt. Normaliter leren we in sociale verbanden te leven, te zorgen, lief te hebben en van anderen afhankelijk te zijn op een volwassen manier.

Deze relationele benadering staat haaks op een tijdgeest waarin onafhankelijkheid het hoogste goed lijkt. Die gedachte bemoeilijkt de huidige omslag. Verantwoordelijkheid brengt ons voorbij het ik en drukt meteen met de neus op sociale feiten, op een morele orde. De ander is daar en we kunnen met diegene veelal niet maar doen wat we willen. De inrichting van ons leven is nu eenmaal niet volstrekt vrij(blijvend); dat als ideaal voorstellen is onhaalbaar. In onze op werk, prestaties en groei gerichte samenle-

ving is dat een uitdaging.

Het is zowel vanuit financieel als moreel oogpunt terecht dat de overheid een stapje terugdoet en meer aan burgers overlaat – al doet het Rijk dat wat stiekem over de band van de lokale overheid, die de bal hard doorkopt naar een onvoorbereide burger. Ook de overheid zelf heeft echter een cruciale eigen verantwoordelijkheid. Ze moet voorwaarden scheppen voor een actieve samenleving (die het 'verantwoordelijkheidsvacuüm' moet opvullen) en daarbij leren loslaten: motivatie ontstaat pas echt als burgers werkelijk ruimte krijgen en niet alsnog de overheidsagenda moeten 'uitrollen'. Vervolgens kan de overheid zich richten op degenen die zorg het hardst nodig hebben: de weduwe en de wees, de zieke en de vluchteling.

=

Geert Jan Spijker, directeur a.i. van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

SP apathie voor gemeenschappelijke waarden en verworvenheden

De afgelopen twintig jaar is het steeds gebruikelijker om in de politiek over eigen verantwoordelijkheid te spreken. Burgers zijn vooral de scheppers van hun eigen geluk of falen. Wie maatschappelijk succesvol is, heeft dat vooral aan zichzelf te danken. Wie dat niet is, moet de schuld daarvoor allereerst bij zichzelf zoeken. De nadruk op eigen verantwoordelijkheid. kenmerkt de opmars van het (neo-)liberalisme na de Val van de Berlijnse Muur en het staatssocialisme, niet alleen in Nederland, maar overal in Europa. Individuele ontplooiïngsmogelijkheden kwamen centraal te staan en de overheid werd van potentiële bondgenoot van burgers allereerst een probleem, dat te veel geld verspilde en burgers in de weg zou staan. De verzorgingsstaat, ooit opgericht om mensen zelf sturing over hun leven te laten behouden in onzekere perioden, diende te worden herzien en ingeperkt met het doel mensen vooral te laten beslissen over hoe met hun geld en leven om te gaan.

Twintig jaar later plukken we daar de vruchten van. Voor sommigen smaken deze goed: veel burgers zijn heel goed in staat om voor zichzelf te zorgen. Zij zijn en blijven goed opgeleid en kunnen verantwoordelijkheid over hun eigen leven nemen. Anderen raakten in de knel en werden maatschappelijk terug geworpen. Niet voor niets concludeerde Marcel van Dam in zijn boek *De onrendabelen* dat er een nieuwe kloof gaapt in onze samenleving, waarin vijftien tot twintig procent van de mensen niet meer volwaardig in het sociale leven kunnen participeren.

Maar het grootste probleem van de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid is de groeiende apathie voor gemeenschappelijke waarden en verworvenheden. Zo namen bankiers voor de financiële crisis heel goed hun eigen verantwoordelijkheid en wierpen daarmee de maatschappelijke orde haast omver, omdat deze op geen enkele manier in hun eigen of hun bedrijfsplannen enige waarde was toegekend. En zo konden directeuren in de (semi-) publieke sector goed voor zichzelf zorgen en daarmee het publiek belang schade toebrengen. Ook in bredere context staan gemeenschappelijke idealen op de tocht. En dat is niet vreemd, wanneer politici en leidende opiniemakers jaar in, jaar uit hebben verkondigd dat mensen toch vooral goed voor zichzelf moeten zorgen.

De huidige economische en morele crisis waar we nu in zitten, is geen natuurverschijnsel, maar het product van dat overtrokken notie dat de samenleving niets meer is dan de optelsom van individuele calculerende burgers. Willen we ooit sterker uit deze crisis komen, zal dat per definitie socialer moeten zijn: meer gemeenschappelijke waarden en zorg voor wat van ons allemaal is. Als de politiek daarin het voortouw durft te nemen, zullen heel veel burgers, opgelucht, volgen.

=

Arjan Vliegenthart, directeur Wetenschappelijk Bureau SP en lid van de Eerste Kamer voor de SP.

PvdA De uitgelokte Amerikanisering van Europa

De lofzang op het begrip eigen verantwoordelijkheid in kringen van beleid en bestuur roept meer vragen op dan het vergezichten opent. Hoe de timing te verklaren? Waarom juist op het moment dat er een kwantumsprong wordt gemaakt in termen van politieke schaalvergroting – de Totale Europese Unie van Van Rompuy c.s. -, waarom juist op dat moment mensen losgeweekt uit de arrangementen van de democratische natiestaat, en terugwerpen op hun institutieloze zelf? Hoe verhoudt de schaalvergroting van Europa, van de globalisering, van de wereldmarkt, van het *worldwideweb* zich precies tot het micro-individuele niveau van eigen verantwoordelijkheid? Waarom een hyperrationeel beroep op eigen verantwoordelijkheid, terwijl de boekhandels vol liggen met boeken over hersenonderzoek die de individuele vrijheid en eigen verantwoordelijkheid wegreduceren:'Wij zijn ons brein'?

En hoe pakt in een tijd waarin technologische efficiencysystemen in markt en overheid dominant zijn, die individuen tot ver over de privacygrens heen volgen, monitoren en manipuleren; hoe pakt in zo'n totaal doorgedraaide managerial efficiencysamenleving een beroep op eigen verantwoordelijkheid precies uit in termen van macht en vrijheid? Vanzelfsprekend. Op huis-, tuin, en keuken-niveau is niemand tegen eigen verantwoordelijkheid. Je bent zelf verantwoordelijk voor je leven. Je voedt je eigen kinderen op. 'Je houdt je eigen broek op'. Noem alle gemeenplaatsen maar op. Waar en door wie wordt eigenlijk het tegendeel beweerd en geleefd? Zelfs in de Grote Zorgsystemen van de Verzorgingsstaat blijken mensen de facto terug geworpen te zijn op 'eigen verantwoordelijkheid', willen ze die systemen kunnen overleven: neem het ongehoorde misbruik in de jeugdhulpverlening.

Hoe past het door de politiek ingezette eigen verantwoordelijkheidsoffensief in een meritocratische prestatiemaatschappij, waar de illusie heerst dat men geheel op eigen kracht maatschappelijk succesvol wordt? Succes is je eigen verantwoordelijkheid! Is eigen verantwoordelijkheid een eis die maatschappelijke geslaagden exclusief voorleggen aan de maatschappelijk minder geslaagden, en nooit aan zichzelf?

We leven in een samenleving waar de notie van positieve vrijheid (Isaiah Berlin/Hans Blokland) verdampt is geraakt. Een individueel vrijheidsbegrip (tegenover anderen, tegenover het collectief, tegenover de gemeenschap, tegenover de staat) overheerst een meer communitaristisch positief vrijheidsbegrip, de idee dat mensen pas werkelijk vrij kunnen worden en aanspraak kunnen maken op gelijke kansen, als een hoogwaardige, moderne samenleving daarvoor arrangementen biedt, als een top-onderwijssysteem, goede gezondheidszorg, sociale zekerheid bij nieuwe risico's: de moderne verzorgingsstaat.

Een beroep op eigen verantwoordelijkheid binnen die collectieve systemen is zeer goed te verdedigen, in termen van een balans tussen rechten en plichten, tegen *free riding* en *moral hazard*, en asociaal misbruik van gemeenschapsvoorzieningen, maar een totaal neoliberale substitutie van het concept van positieve vrijheid door de notie van eigen verantwoordelijkheid, leidt – vroeger of later – tot de Amerikanisering van Europa.

Ik weet niet goed waarom De Helling het begrip ''eigen verantwoordelijkheid'' zo centraal heeft willen stellen. Ik hoop in de meest kritische zin. Maar bij links – bij mijn eigen partij, zo goed als bij GroenLinks – weet je het tegenwoordig niet meer. Die partijen stellen zich soms zo bizar 'mainstream' en bestuurlijk op, zo elitair gedreven door volkshaat en populisme-obsessies, dat je niet een, twee, drie meer weet welke lading dit eigen verantwoordelijkheids-discours in godsnaam gaat krijgen.

Ik hoop dat De Helling afscheid wil nemen van de meritocratische en sociaal-liberale dwaalgedachten die wel in hoogopgeleide linkse kring leven. Immers, wat is de eigen verantwoordelijkheid van Griekse en Spaanse jongeren om een baan te vinden in hun door de eurocrisis vernietigde volkshuishoudingen? Wat is de eigen verantwoordelijkheid van een 50-plus MBO-er om in deze economische recessie zijn baan niet te verliezen

in een conjunctuurgevoelig Brabants familiebedrijf?

Wie dat cliché KRO-programma, SPOORLOOS, regelmatig gezien heeft, weet wat voor relatief begrip eigen verantwoordelijkheid is en moet blijven. De mooiste scene daarin is nog altijd die waarin een goed doorvoed, goed gekleed, goed opgeleid Colombiaans meisje uit het Friese Dokkum haar zusje ontmoet in de vuilste sloppenwijk van Bogota. Jonge prostitué, vieze kleren, nauwelijks tanden, klein hutje.

Wie had er nog iets te melden over eigen verantwoordelijkheid?

=

René Cuperus, medewerker Wiardi Beckman Stichting, Wetenschappelijk Bureau PvdA

VVD wat volgt uit eigen keuzes niet over de schutting gooien

Echte liberalen stellen het individu centraal. Het individu is het startpunt van hun denken en handelen en wie de naam liberaal verdient behoort politiek te toetsen aan de vraag of voorgestelde maatregelen en bestaande wetten wel ten goede komen aan (de vrijheid van) individuen. Vaak wordt dit principiële individualisme verkeerd begrepen of vals voorgesteld, namelijk als: 'ieder voor zich'. Ten onrechte: liberalen menen wel degelijk dat veruit de meeste individuen op vrijwillige basis allerlei soorten relaties met elkaar zullen aangaan. Individuen mogen echter nooit in relaties opgesloten zitten.

Het aangaan van relaties met elkaar schept verplichtingen, oftewel verantwoordelijkheden. Maar waar de relaties uit vrije wil zijn aangegaan of in stand worden gehouden, vloeien ook die verantwoordelijkheden uit deze vrijwilligheid voort. Verantwoordelijkheid hebben voor anderen ligt dus bovenal in het verlengde van de keuzes die iemand maakt. Met een bepaalde keuze neem je een verantwoordelijkheid op je. Verantwoordelijkheid is geen opdracht die de staat mag opleggen naar het politici betaamt. Opgelegde verantwoordelijkheid is slechts aanvaardbaar voor zover strikt nodig om de vrije samenleving en de daartoe benodigde wetten in stand te houden. Zo kán in het uiterste geval de staat van vrije burgers verlangen dat zij de vrijheid gewapenderhand verdedigen als een vijand de eigen samenleving dreigt te verpletteren. Anderzijds betekent de verantwoordelijkheid die burgers hebben om de vrije samenleving in stand te houden dat zij geen onnodig beroep doen op de zogenoemde 'collectieve' middelen, die feitelijk bestaan uit gelden die aan hun individuele medeburgers worden onttrokken.

Waar de samenleving bestaat uit individuen die een onoverzichtelijk web van relaties met elkaar spannen – voor de goede orde: gelukkig maar dat dit onoverzichtelijk is, want die relaties komen voort uit een oneindige hoeveelheid eigen keuzes; er is geen centrale 'wever' – en de staat zich daar, al dan niet terecht, ook stevig in mengt, is het wel van groot belang dat verantwoordelijkheden in die wirwar niet verloren gaan. Dat is alleen te voorkomen door, overeenkomstig liberaal inzicht, verantwoordelijkheden in de samenleving bij individuen te laten en hun verantwoordelijkheden scherp te scheiden van die van de staat.

Eigen verantwoordelijkheid betekent dat individuen de verantwoordelijkheid voor de eventuele gevolgen van hun keuzes niet mogen ontlopen en dus niet over de schutting mogen gooien. Dat doen zij onder andere wanneer zij de verantwoordelijkheid bij 'het collectief' leggen. Als burgers bijvoorbeeld niet met geld weten om te gaan en er voor hen vervolgens een schuldsaneringsregeling wordt getroffen waarbij een deel van de schuld wordt kwijtgescholden, draaien andere burgers op voor het gat in de hand van degenen die zich aan hun eigen verantwoordelijkheid onttrekken. En wie kinderen neemt – tegenwoordig toch duidelijk een kwestie van eigen keuze – zal de verantwoordelijkheid voor de zorg voor hen zelf op zich dienen te nemen en mag geen beroep doen op wat 'de collectieve middelen' wordt genoemd.

=

Fleur de Beaufort en Patrick van Schie zijn respectievelijk wetenschappelijk medewerker en directeur van de Teldersstichting, het onafhankelijk Wetenschappelijk Bureau ten behoeve van het liberalisme gelieerd aan de VVD.

verder lezen

Ringo Ossewaarde

Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing?

(RMO Reeks) 2006

Zo'n vijf jaar geleden begon het sommigen op te vallen, dat het begrip 'eigen verantwoordelijkheid' steeds populairder werd bij bestuurders en politici van uiteenlopende politieke snit. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling gaf opdracht het te onderzoeken en dat leidde tot een studie die nog steeds de moeite waard is. Met behulp van een discoursanalyse beschrijft Ossewaarde wat politieke partijen en beleidsmakers onder eigen verantwoordelijkheid verstaan. Vervolgens bespreekt hij voor vier terreinen (integratie, veiligheid, jeugdzorg en geestelijke gezondheidszorg) welke instrumenten beleidsmakers inzetten om de eigen verantwoordelijkheid van burgers te bevorderen. Net als het recente SCP rapport toont Ossewaarde aan dat de overheid eigen verantwoordelijkheid wil bevorderen, maar tegelijk nauwgezet bewaakt tot welke uitkomsten dit leidt. De beoogde vergroting van autonomie en vrijheid van burgers gaat gepaard met een toename van toezicht, monitoring en controle. Dat roept de vraag op of de bevordering van eigen verantwoordelijkheid nu leidt tot bevrijding of eerder tot beheersing van burgers.

Erica Meijers

Een beroep op de burger

In november 2012 presenteerde het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn twintigste Sociaal en Cultureel Rapport. Onder de titel 'Een beroep op de burger: minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?' onderzoekt het SCP de toegenomen eigen verantwoordelijkheid van burgers.
De overheid vindt steeds vaker dat zij zich kan terugtrekken, vaak om financiële redenen. Tegelijk wil de burger meer vrijheid om zijn eigen leven vorm te geven.

Het SCP beschrijft verschillende sectoren, zoals onderwijs, kinderopvang, volkshuisvesting, zorg, inburgering en veiligheid. Het rapport komt uit bij een nieuw model, dat er als volgt uit ziet: de overheid definieert een probleem en de beoogde uitkomsten van beleid. Daarbinnen wordt een rol voor de burger geformuleerd, die inhoudt dat die zoveel mogelijk bijdraagt aan het realiseren van de beleidsdoelen. De staat wordt gepresenteerd als partner van de burger, maar vult tegelijkertijd in welke 'eigen verantwoordelijkheid' de burger heeft.

Ook besteedt het SCP aandacht aan de publieke opinie over eigen verantwoordelijkheid: de meeste mensen zijn positief over meer eigen verantwoordelijkheid, maar ze maken zich wel zorgen over hun bestaanszekerheid en de zekerheid om op zorg van de overheid te kunnen blijven rekenen. Zie ook het artikel van Evelien Tonkens op p. 12.

Marloes Daling

Duco Bannink, Hans Bosselaar, Willem Trommel (eds.)

Crafting Local Welfare Landscape

Boom 2013

Dit boek analyseert de ontwikkeling van verzorgingsstaat naar activeringsstad. De welvaartstaat verandert in een samenleving waar burgers steeds meer zelf (moeten) regelen. Onder invloed van welke ontwikkelingen vindt deze verschuiving plaats en wat is ervan te verwachten? In elk geval verwachten Trommel en zijn medeauteurs dat publieke instituties een grotere grip op het individuele leven van burgers gaan uitoefenen.
Zij constateren een paradox van gesuggereerde autonomie en controle van bovenaf. Maar het boek onderzoekt vooral het experimen-

beeld: mark schalken

tele karakter van de lokaliseringstendens. Hoe opereren de verschillende deelnemers aan dit proces? De eerste conclusie is dat dit niet allereerst een politiek proces is, maar dat instituties en professionals het voortouw hebben. De term *crafting* staat voor het belang van lokale kennis en expertise, het experimentele karakter van lokale beleidsontwikkeling en het open karakter wat betreft de uitkomst. Het eerste deel van het boek werkt dit vooral theoretisch uit, in het tweede deel wordt ingegaan op de praktijk. De conclusie: nationaal beleid is nog altijd sterker en bepalend, maar dat kan veranderen. Stevige kost dit boek, maar hopelijk interessant voor bestuurders en beleidsmakers die midden in deze ontwikkeling staan.

Erica Meijers

Anne Marieke Schwencke

Energieke Bottomup in Lage Landen

2012

Als je alleen naar de cijfers kijkt, zetten burgerinitiatieven op het gebied van energie weinig zoden aan de dijk. De gevestigde energieleveranciers zijn nog altijd de belangrijkste spelers in de energievoorziening. Maar deze initiatieven oefenen wel druk op de politieke uit om beleid te maken en op energieleveranciers, om duurzamer te werk te gaan. Dat is de conclusie van het rapport *Energieke Bottomup in Lage Landen* van Anne Marieke Schwencke, onderzoekster op het gebied van energie, klimaat en duurzame ontwikkeling. Ze inventariseert een grote hoeveelheid initiatieven van burgers op het gebied van duurzame energie. Volgens Schwencke is er wereldwijd sprake van *globalisation reversing* – het proces van schaalvergroting, privatisering stuit op zijn grens en er is steeds meer verzet tegen de hierbij behorende anonimisering, onteigening en machteloosheid. Wat haar betreft is dit een hoopvolle ontwikkeling: een onzichtbaar reguleringsmechanisme zorgt ervoor dat wij als collectief tegenwicht bieden als de balans verloren dreigt te gaan. Burgers zoeken niet alleen naar een nieuwe relatie tussen burger en overheid, maar ook naar een nieuwe balans tussen het individu in een gemeenschap in relatie tot de markt. Het volledige rapport, met alle voorbeelden is te downloaden op: www.asisearch.nl/energieke-bottomup-in-lage-landen/

Marloes Daling

Expeditie burger

De enorm gegroeide aandacht voor (actief) burgerschap, die soms grenst aan verheerlijking, vraagt om nader onderzoek, vond FORUM, Instituut voor Multiculturele Vraagstukken. Burgerschap is niet statisch, burgers zijn niet te vatten in categorieën, en projecten zijn niet terug te brengen tot een lijstje objectieve succes- en faalfactoren. FORUM benadert burgerschap dan ook als een proces. Dit najaar reisde ze daarom door Nederland en verzamelde verhalen over wat burgers braaf, boos en betrokken maakt. *Expeditie Burger* onderzoekt de veranderende verhouding tussen burger, overheid en het maatschappelijke midden. De keerzijde van de lofzang op actief burgerschap komt ook aan bod. Wat is het gevolg van de focus op de assertieve burger? Welk profiel wordt hier (on)bewust en (on) bedoeld mee geschetst? Wat betekent een groei van zelfredzame burgers voor het samenleven in Nederland? Wat nu als je als burger niet kunt voldoen aan dit beeld? En laat de (lokale) overheid de burgers wel echt vrij in hun zelfredzaamheid? In 2013 brengt FORUM verslag uit. Zie hiervoor www.forum.nl/expeditieburger.

Renée Frissen

Etsen

Zelfportretten, begeleid door Margerite Luitwieler

Margerite Luitwieler: "Verantwoordelijkheid gaat wat mij betreft over respect en wederkerigheid. Wanneer ik kinderen les geef, vraag ik ze om mij te vertrouwen en zich open te uiten; ik heb dan ook de verantwoordelijkheid zorgvuldig om te gaan met wat ze maken. Als ze met hun op school gemaakte portretten in hun nette kleren de etsruimte binnenkomen, vinden ze het hier meestal eerst vooral vies en mij maar raar, in mijn stofjas vol verfvlekken. Maar als ze horen dat ze zelf een schort aankrijgen, doen ze meestal graag mee. Voor kinderen met ADHD is het soms moeilijker, maar door ze een taak te geven, de verantwoordelijkheid over de etspers bijvoorbeeld, krijg je ze dan toch mee. Het is ook een enorme overgang, van de hectiek van de groep naar het persoonlijke, geconcentreerde werk als het maken van een ets. Maar er komen vaak prachtige dingen uit, die me echt raken door de directheid in de verbeelding van emoties. Ik denk dat het heel erg belangrijk is om kinderen toegang te geven tot creativiteit, want vaak krijgen ze dat van huis uit niet mee. Het snijdt me door mijn ziel als ik zie dat sommige kinderen hun werk niet eens mee naar huis willen nemen, omdat er daar niemand is die er met aandacht naar zal kijken. Ik ben een keer maanden later nog naar een naschoolse opvang gefietst om tekeningen af te leveren, alleen maar omdat er misschien een kind tussen zit voor wie de erkenning van dat portret echt iets betekent. Dat zie ik als mijn verantwoordelijkheid."

De etslessen voor schoolkinderen gaf Margerite Luitwieler samen met Guus Glass, docent Grafiek bij MK24 een van de oudste kunstateliers van Amsterdam. Hij beheert één van de laatste grafische werkplaatsen in Amsterdam. De lessen zijn gestopt omdat er geen subsidie meer voor is. Margerite Luitwieler geeft behalve kunstlessen aan kinderen, ook tekenlessen aan volwassenen, ze is beeldend kunstenaar en dichter.

www.margeriteluitwieler.nl
www.mk24.nl

Van de meeste etsen kon helaas de naam van de maker niet meer achterhaald worden.

▶▶

Het zelfportret achterop de Helling maakte Rogelio in 2005 in klas 1c van het Montessori College Oost in Amsterdam. Nu volgt hij een HBO opleiding Communicatie, Multimedia & Design. Ook de foto hiernaast is een zelfportret, met dank aan Bernice Siewe.

Rogelio Nedd

"Ik wil een leuk, interessant en actief leven. Als dingen niet meteen lukken, geef ik niet op. Gewoon blijven proberen.

Verantwoordelijk voor jezelf zijn, wil zeggen dat je op jezelf let, dat je niet allerlei rare toeren uithaalt. Je eigen gedachten hebben, vind ik belangrijk en je niet snel door anderen laten beïnvloeden. Goed nadenken voordat je wat doet. Ok, dat klinkt braaf, maar het betekent niet dat ik saai ben. Gezelligheid hoort natuurlijk bij leuk leven, maar je moet niet van het goede pad afgaan. Drugs en dat soort dingen, dat past er niet bij. Door de jaren heen heb ik dat van het leven geleerd. Buiten heb ik dingen gezien en meegemaakt, zoals jongens die alleen maar rondhangen en dan dacht ik; nee, dat is niks, nutteloos, wat bereik je daarmee. Ik wil mezelf blijven, mijn eigen weg vinden.

Op mijn zeventiende heb ik mezelf als doel gesteld om op mijn eenentwintigste het huis uit te zijn. Dat is gelukt. Sinds een paar maanden woon ik op mezelf. Ik heb me voorgenomen dat mijn nieuwe huis niet vies en rommelig mag worden. Nu hoor ik van mensen die me bellen en vragen wat ik aan het doen ben; jij bent elke dag aan het schoonmaken! Zeg ik; sorry, mijn huis is even niet schoon.

Voor mijn ouders wil ik een goeie jongen zijn, en ook voor mezelf. Mijn moeder heeft wel stress gehad van hoe het ging met mijn zus en broer. Die hadden problemen om vooruit te komen. Ik dacht; ik ga proberen om het in één klap goed te doen. Dus ik heb er wel een schepje bovenop gelegd, om het voor haar rustiger te maken.

Voor een stuk of vier, vijf mensen voel ik me verantwoordelijk. Dat zijn vrienden en familie. Als ze ergens niet uitkomen, geef ik ze advies over wat volgens mij de goede richting is. Dat komt meestal vanzelf bij me op. Als het toch mis gaat, denk ik; jammer, had nou geluisterd. Maar je kan daar toch niet veel aan doen.

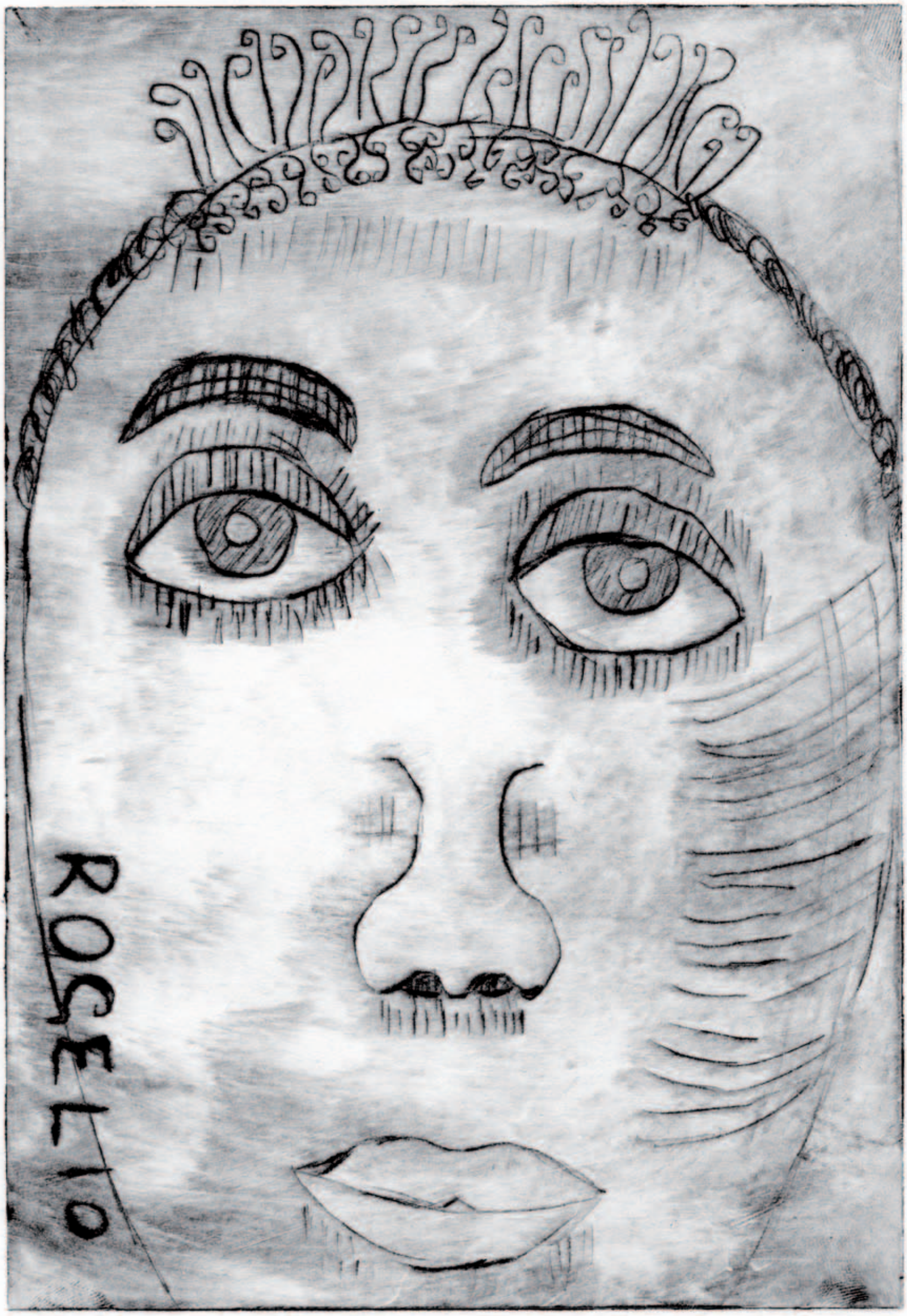
Misschien let ik wel scherper op mijn eigen verantwoordelijkheid omdat ik niet wil worden afgeschilderd als de Antilliaan in de krant, die niets heeft gedaan, geen opleiding, werk en blablabla. Ik heb daar nooit zo over nagedacht, maar het zou goed kunnen dat ik daarom een goed voorbeeld wil geven.

Bij die ets kregen we de opdracht te tekenen hoe je was en hoe je eruit zou willen zien. Ik wilde altijd simpeler haar hebben, dat je meer kan stylen. Dus heb ik grote krullen bovenop mijn hoofd getekend. Enne, zonder bril, want die wilde ik niet. Naarmate ik ouder word – ik was toen dertien en nu eenentwintig – maakt het me niet zoveel meer uit. Ik was veel afhankelijker van andere mensen in hoe ik naar de wereld en mezelf keek. Nu weet ik beter waar het om draait, waar ik op moet letten en wat interessant is."

=

Opgetekend door
Bernice Siewe

ROSELIO